

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 24, 2014, 4

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 24, leto 2014, številka 4

UREDNIŠKI ODBOR/ COMITATO DI REDAZIONE/ BOARD OF EDITORS:	Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Tomislav Vignjevič, Salvator Žitko
Glavni urednik/Redattore capo/ Editor in chief:	Darko Darovec
Odgovorni urednik/Redattore responsabile/Responsible Editor:	Salvator Žitko
Uredniki/Redattori/Editors:	Mateja Sedmak, Gorazd Bajc
Gostujoča urednica/Guest editor	Mateja Režek
Tehnična urednica/Redattore tecnico/ Technical Editor:	Urška Lampe
Prevajalci/Traduttori/Translators:	Grens-tim
Oblikovalec/Progetto grafico/ Graphic design:	Dušan Podgornik, Darko Darovec
Tisk/Stampa/Print:	Grafis trade d.o.o.
Izdajatelj/Editori/Published by:	Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria©
Za izdajatelja/Per Editore/ Publisher represented by:	Salvator Žitko
Sedež uredništva/Sede della redazione/ Address of Editorial Board:	SI-6000 Koper/Capodistria, Kreljeva/Via Krelj 3, tel.: ++386 5 62 73 296, fax 62 73 296; e-mail: annaleszdjp@gmail.com, internet: http://www.zdjp.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 11. 2014.

Sofinancirajo/Supporto finanziario/ Financially supported by:	Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS)
--	---

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation:	300 izvodov/copie/copies
--------------------------------------	--------------------------

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Slobodan Selinić:** Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije 553
La diplomazia jugoslava 1945–1950: nascita della diplomazia di partito
Yugoslav Diplomacy 1945–1950: Creating a Party Diplomatic Service
- Andrej Rahten:** Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo 563
Diplomatici del re o del maresciallo? Dilemmi e scelte politiche dei diplomatici sloveni nel passaggio dalla Jugoslavia monarchica a quella comunista
King's or Marshal's Diplomats? Political Dilemmas and Decisions of Slovene Diplomats in the Transition Period from Monarchist to Communist Yugoslavia
- Vladimir Petrović:** Josip Broz Tito's Summit Diplomacy in the International Relations of Socialist Yugoslavia 1944–1961 577
La diplomazia apicale di Tito e le relazioni internazionali della Jugoslavia socialista 1944–1961
Titova »summit-diplomacija« in mednarodni odnosi socialistične Jugoslavije 1944–1961
- Aleksandar Životić:** Insistiranje na principima? Jugoslavija i počeci rata u Koreji (1950–1951) 593
Perseveranza dei principi? La Jugoslavia e l'inizio della guerra di Corea (1950–1951)
Insisting on Principles? Yugoslavia and the Beginning of War in Korea (1950–1951)
- Mateja Režek:** Vročja jesen 1956: sueška kriza, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije 601
Autunno caldo 1956: la crisi di Suez, la rivolta ungherese e il ruolo della Jugoslavia
Hot Autumn 1956: the Suez Crisis, the Hungarian Uprising, and the Role of Yugoslavia
- Dragan Bogetić:** Jugoslavija i nesvrstanost: prilog prevazilaženju predrasuda i stereotipa 615
La Jugoslavia e il non allineamento: contributo al superamento dei pregiudizi e degli stereotipi
Yugoslavia and Non-Alignment: a Contribution to Overcoming Prejudices and Stereotypes
- Jovan Čavoški:** Od Alpa do Himalaja: ambasador Dušan Kveder i razvoj jugoslovensko-indijskih odnosa 625
Dalle Alpi all'Himalaya: l'ambasciatore, Dušan Kveder, e lo sviluppo delle relazioni fra la Jugoslavia e l'India
From Alps to the Himalayas: Ambassador Dušan Kveder and the Evolution of Indo-Yugoslav Relations
- Dragomir Bondžić:** Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961 637
La formazione degli studenti provenienti dai paesi in via di sviluppo quale parte della politica estera jugoslava 1950–1961
The Education of Students from Developing Countries as a Part of Foreign Policy of Yugoslavia 1950–1961
- Vladimir Lj. Cvetković:** Jugoslavija i istočnoevropske zemlje u susjedstvu 1953–1958: opservacija, akcija, rezultati 649
La Jugoslavia e i paesi confinanti dell'Europa orientale 1953–1958: contesto, strategie, risultati
Yugoslavia and the Neighboring East European Countries 1953–1958: Observation, Action, Results
- Marijana Stamova:** Bulgarian-Yugoslav Relations and the Macedonian Question (1948–1963) 661
Le relazioni bulgaro-jugoslave e la questione macedone (1948–1963)
Bolgarsko-jugoslovanski odnosi in makedonsko vprašanje (1948–1963)
- Jan Pelikán:** Kosovo in jugoslovensko-albanski odnosi v letih 1966–1968 671
Il Kosovo e le relazioni jugoslavo-albanesi negli anni 1966–1968
Kosovo and Yugoslav-Albanian Relations between 1966 and 1968
- Mira Radojević:** Savez »Oslobodjenje« o spoljnoj politici jugoslovenske države (1948–1961) 681
L'alleanza »Oslobodjenje« (Liberazione) in materia di politica estera dello stato jugoslavo (1948–1961)
The »Oslobodjenje« (Liberation) Alliance about Foreign Policy of Yugoslavia (1948–1961)

Radmila Radić: Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine 691 <i>Jugoslavia e Vaticano 1918–1992</i> <i>Yugoslavia and the Vatican 1918–1992</i>	Bojan Godeša: Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945) 749 <i>Lo sviluppo delle relazioni con i paesi confinanti</i> <i>(Italia, Austria) nel movimento partigiano</i> <i>sloveno/jugoslavo (1941–1945)</i> <i>The Shaping of the Attitude towards the</i> <i>Neighbouring States (Italy, Austria) in the</i> <i>Slovenian/Yugoslav Partisan Movement (1941–1945)</i>
Dušan Nečak: Slovenski diplomati v nemško-jugoslovanskih odnosih 1949–1973 703 <i>I diplomatici sloveni nelle relazioni</i> <i>tedesco-jugoslave 1949–1973</i> <i>Slovene Diplomats in German-Yugoslav</i> <i>Relations 1949–1973</i>	Jože Pirjevec: Iskanje socializma s človeškim obrazom 763 <i>La ricerca di un socialismo dal volto umano</i> <i>The Search for Socialism with a Human Face</i>
Gorazd Bajc: Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica 713 <i>Behind the Visit of Tito in Rome – 1971:</i> <i>the Local and the International Context</i> <i>Seen by the British Diplomacy</i> <i>V zakulisju Titovega obiska v Rimu leta 1971:</i> <i>pogledi britanske diplomacije na lokalne</i> <i>in mednarodne razsežnosti</i>	Kazalo k slikam na ovitku 780 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
Jure Ramšak: »Socialistična« gospodarska diplomacija: dejavnost Socialistične republike Slovenije na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980 733 <i>Diplomazia economica »socialista«: l'attività</i> <i>della Repubblica socialista di Slovenia nei</i> <i>rapporti economici internazionali 1974–1980</i> <i>»Socialist« Economic Diplomacy: Activities</i> <i>of the Socialist Republic of Slovenia in the Field</i> <i>of International Economic Relations 1974–1980</i>	Navodila avtorjem 781 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i>

original scientific article
received: 2014-05-14

UDC 327(497.1)"1945/1950"

JUGOSLOVENSKA DIPLOMATIJA 1945–1950: STVARANJE PARTIJSKE DIPLOMATIJE¹

Slobodan SELINIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11/IV, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: slobojana@yahoo.com

IZVLEČEK

Članek se opira na arhivske fonde Arhiva Jugoslavije in Diplomatskega arhiva Ministrstva za zunanje zadeve Srbije ter na relevantno literaturo. Avtor opisuje spremembe v jugoslovanski diplomaciji in na diplomatskih predstavništvih po zmagi partizanske strani v drugi svetovni vojni v Jugoslaviji. Obenem pojasnjuje proces odstranjevanja diplomatov z jugoslovanskih diplomatskih predstavništev, za katere je nova oblast menila, da so njeni nasprotniki, ter kadrovske politiko in način, s katerim je Komunistična partija Jugoslavije dosegla prevlado med diplomatskim osebjem v letih od 1945 do 1950.

Ključne besede: Jugoslavija, diplomacija, diplomatska predstavništva, Komunistična partija Jugoslavije, 1945–1950

LA DIPLOMAZIA JUGOSLAVA 1945–1950: NASCITA DELLA DIPLOMAZIA DI PARTITO

SINTESI

L'articolo si basa su documenti dell'Archivio di Stato jugoslavo e sugli archivi diplomatici del Ministero degli Affari Esteri della Serbia, a Belgrado, nonché su di una significativa letteratura. L'Autore descrive i cambiamenti nella struttura diplomatica jugoslava e negli uffici di rappresentanza diplomatica dopo la vittoria partigiana jugoslava nella Seconda Guerra Mondiale. Descrive altresì il processo di revoca dei diplomatici dagli uffici di rappresentanza dello stato jugoslavo, dovuto al fatto che il nuovo governo li riteneva propri avversari, illustra la politica del personale nonché il modo in cui il Partito Comunista Jugoslavo pervenne al controllo del personale diplomatico, dal 1945 al 1950.

Parole chiave: Jugoslavia, diplomazia, rappresentanze diplomatiche, Partito Comunista Jugoslavo, 1945–1950

¹ Članak je deo projekta broj 47027 „Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici“, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

UVOD

Preuzimanjem vlasti u Jugoslaviji posle Drugog svet-skog rata KPJ je pod svoju kontrolu stavila i diplomati-ju, ali taj proces nije ostvaren brzo i lako. Još kada je na Drugom zasjedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 1943. stvorila Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), partizan-ska strana je pokazala pretenzije da preuzme funkcije spoljne politike i diplomatije, jer je među poverenicima NKOJ-a bio i poverenik za spoljne poslove. Taj posao je poveren iskusnom političaru Josipu Smodlaku, koji je imao dugogodišnje iskustvo iz diplomatske službe Kraljevine Jugoslavije i koji je bio član narodnooslobodilač-kog pokreta (NOP) i čovek dobro upućen u jugosloven-sko-italijanske odnose, koji su dobijali na značaju posle kapitulacije Italije.

Nastavljajući borbu za međunarodno priznanje svog pokreta partizanska strana je otpočela borbu za preuzimanje diplomatskih predstavništava Kraljevine Jugoslavije. U godinama preuzimanja vlasti 1944/45. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) se zadovoljila uklanjanjem iz diplomatske službe najodanijih ljudi poraženog sistema i postavljanjem na najvažnije polo-žaje sebi odanih ljudi bez obzira na to da li su oni bili njeni članovi ili ne. Potpunu prevlast svojih kadrova u diplomatskoj službi KPJ je ostvarila tek posle Rezolucije Informbiroa (IB), kada u diplomatiji više nije moglo da bude mesta ni za nepouzdate nekomuniste ni za kole-bljive članove Partije.

OSVAJANJE VLASTI: PREUZIMANJE DIPLOMATSKIH
PREDSTAVNIŠTAVA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE
1944–1946.

Promene u diplomatskoj mreži Kraljevine Jugoslavi-je su bile moguće posebno posle sporazuma predsedni-ka NKOJ-a Josipa Broza i predsednika kraljevske vlade Ivana Šubašića na Visu 16. juna 1944. i u Beogradu 1. novembra 1944. (Petranović, 1988; Tripković, 1990; Pa-vlović, 2007). Ovim sporazumima je NKOJ dobio mo-gućnost da utiče na kadrovska rešenja u jugosloven-skoj diplomatiji još dok je rat trajao. Tako je od leta 1944. partizanski pokret vršio stalni pritisak na Šubašića da se iz diplomatskih predstavništava Jugoslavije uklone ljudi koji su smatrani za neprijatelje narodnooslobodilačke borbe (NOB), tj. pristalice generala Mihailovića, i da se na njihova mesta postave ljudi u koje je partizanska stra-na imala poverenje.

Bez obzira što je to za partizansku stranu bio jedan od važnih ciljeva, promene u diplomatskom aparatu nije bilo lako sprovesti. U borbi za uspostavljanje utica-ja u diplomatskoj mreži Kraljevine Jugoslavije politički pragmatizam je krajem, ali i posle rata, nalagao novim vlastima kompromise. Sa jedne strane, izbor kadrova za diplomatiju morao je da bude takav da se pred zapad-nim silama otklone sumnje u isključivo komunistički

karakter partizanskog pokreta. Drugo, u partijskim re-dovima nije bilo dovoljno ljudi koji su imali stručnost, iskustvo i koji su znali strane jezike, što su bile osobine neophodne za rad u diplomatiji. Takvo stanje nije bilo lako promeniti ni posle rata. U razgovoru sa delegaci-jom Slovena iz Kanade i SAD-a, 19. decembra 1946, Josip Broz je priznao da je novim vlastima bilo teško da popune diplomatska predstavništva, jer nisu imali do-voljno iskusnih ljudi (AJ, KMJ, I-2-a/70).

Zbog nedostatka stručnih kadrova u svojim redovima KPJ je 1944. i 1945. za diplomatiju primala i ljude koji ne samo da nisu bili njeni članovi, već nisu pripadali ni partizanskom pokretu. Uslov je bio da nisu saradivali sa okupatorom ili da nisu bili na neprijateljskoj strani u ratu. Štaviše, nova vlast je iz obzira prema zapadnim silama odlučila da na čelu političkih predstavništava u nekim zapadnim državama ne budu komunisti (AJ, 507/ XIII, k. 47/26). Tako su u velikom broju zemalja, pre sve-ga zapadnih, na mestu ambasadora, poslanika i konzula godinama posle rata bili nekomunisti (Sava Kosanović u SAD-u, Marko Ristić u Francuskoj, Milan Ristić u Švaj-carskoj i Egiptu, Božin Simić u Turskoj, Izidor Cankar u Grčkoj, Vladimir Ribarž u Norveškoj i Miloš Moskovlje-vić u Norveškoj i Egiptu, konzuli Vladimir Vukmirović i Miodrag Marković u SAD-u). Doduše, KPJ se trudila da na položajima ispod šefa predstavništva budu njoj oda-ni kadrovi: Vrleta Krulj (kasnije Šerif Šehović) u Atini, Franc Kos u Londonu, Nijaz Dizdarević u Turskoj, Sergi-je Makiedo, Slavko Zore i Branko Vukelić u Americi itd.

Partizanska strana je neka jugoslovenska predstavi-nštva preuzela još tokom rata i popunjavala ih svojim ljudima, posebno posle sporazuma Tita i Šubašića. Tokom novembra 1944. Josip Smodlaka, koji je bio pove-renik za spoljne poslove NKOJ-a, preuzeo je mesto jugoslovenskog delegata kod savezničkog Savetodavnog veća za Italiju, što je bio deo dogovora NKOJ-a i Šuba-šića, umesto dotadašnjeg delegata Mihe Kreka. Preuzi-majući delegaciju u Rimu, Josip Smodlaka se postarao i da u njoj budu ljudi odani partizanskom pokretu (među njima je bio i njegov sin Sloven). Po Smodlakinom nalo-gu je rukovodilac jugoslovenskog konzulata u Napulju Jovan Ristić, koji je bio savetnik Poslanstva u Vatika-nu, predao dužnost poručniku Gvidu Branici, sekreta-ru odeljenja za vezu NOVJ u Napulju, 372, 18, 1944; AJ, 836, I-3-b/311; AJ, 334, 192, 515; Milatović, 1985; Smodlaka, 1986; Zapisnici NKOJ; ZSMKJ).

Veliki uspeh za partizanski pokret predstavljao je i prelazak na njegovu stranu ambasadora u Moskvi Stano-ja Simića, koji je marta 1944. podneo ostavku, zajedno sa vojnim izaslanikom u SSSR-u potpukovnikom Mio-dragom Lozićem. Na zahtev Josipa Broza, Simić i Lozić su ostali na svojim dužnostima (AJ, 836, I-3-b/560; AJ, 378, 2; OJR; Dedijer, 1951; Popović, 1988; Pavlović, 2011).

Uz pomoć Simića partizanska strana je u jesen 1944. preuzela i jugoslovensko predstavništvo u Rumuniji, pa je 1. oktobra 1944. član AVNOJ-a Nikola Petrović do-

bio punomoćje da u ime NKOJ-a zastupa interese Jugoslavije u Rumuniji. Kako je Rumunija bila poražena zemlja, to Jugoslavija u njoj nije odmah obnovila rad diplomatskog predstavništva, već je ustanovila političko predstavništvo, na čijem je čelu tokom 1945. bio Nikola Grulović (AJ, 836, I-3-b/529; I-3-b/985; DAMSPS, PA, 1945, 27, 18, 0175).

Uticaj „nove“ Jugoslavije uspostavljen je tokom rata i u Albaniji i bio je višeslojan: politički, vojni i partijski. Od avgusta 1944. kod Vrhovnog štaba NOV Albanije nalazila se Vojna misija na čelu sa pukovnikom Velimiro Stojnićem, koji je postao i prvi jugoslovenski poslanik u Albaniji, dok ga u novembru 1945. nije nasledio Josip Đerda (DAMSPS, PA, 1945, 1, 16, 6136; Dimitrijević, 2005; Životić, 2011).

Jedan od prioriteta NKOJ-a posle sporazuma Tita i Šubašića, bilo je popunjavanje diplomatske mreže odanim ljudima i uklanjanje onih koje je NKOJ smatrao za neprijatelje. To je bio deo dogovora NKOJ-a i Šubašića posle formiranja Šubašićeve vlade. Već 9. juna donet je ukaz o penzionisanju ambasadora u Vašingtonu Konstantina Fotića. Na sednici vlade 17. jula 1944. je odlučeno da bude penzionisan poslanik u Bernu Momčilo Jurišić, a raspravljalo se i o novim ambasadorima u Moskvi i Vašingtonu. Međutim, partizanskoj strani to nije bilo dovoljno. Zato je nastavila sa pritiscima na Šubašića, pa je na sednici vlade 12. oktobra penzionisan ili stavljen na raspolaganje veliki broj diplomata, a među njima i još dvojica velikih protivnika komunista – Aleksandar Avakumović (Švedska) i Bogoljub Jevtić (Engleska) (ZSMSKJ). Međutim, iako je NKOJ uspeo da u nekim diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije ostvari uticaj još tokom 1944, poput Ambasade u SSSR-u ili delegacije u Italiji, u većini predstavništava do osetnijih promena je došlo tek posle rata, tj. posle formiranja Privremene Vlade DFJ, na čelu sa Titom, marta 1945. To znači da su se u mnogim predstavništvima i posle rata zadržali stari kadrovi i da su oni postepeno zamenjivani od 1945. godine. Stvaranje Privremene Vlade Demokratske federativne Jugoslavije (DFJ) na čelu sa Josipom Brozom marta 1945. olakšalo je popunjavanje diplomatskih predstavništava ljudima u koje je nova vlast imala poverenja. Tako su uglavnom tokom 1945. diplomate odane novim vlastima krenule i u ona diplomatska predstavništva u kojima do tada nova vlast nije imala svoje ljude na njihovom čelu. Na sednici Vlade 30. marta 1945. konačno su određeni za ambasadore u SAD-u Stanoje Simić, Moskvi Vladimir Popović (umesto Stanoja Simića), Londonu Ljubo Leontić i Parizu Marko Ristić. Tokom 1945. odlučeno je i da Milan Ružić bude konzul u Carigradu, a Božin Simić ambasador u Ankari (AJ, 836, II-5-b/33).

Među predstavništvima u kojima su stari kadrovi ostali do posle rata bili su Ambasada u Kanadi, Konzulat u Carigradu, Ambasada u Londonu, Poslanstvo u Portugalu, Ambasada u Turskoj, predstavništva u SAD-u itd. Trn u oku partizanima ostalo je nekoliko jugoslovenskih

diplomata: ambasador u SAD-u Konstantin Fotić, ambasador u Londonu Bogoljub Jevtić, ambasador u Švedskoj Aleksandar Avakumović, poslanik u Bernu Momčilo Jurišić i delegat kod De Golovog Komiteta Jovan Đonović.

Krajem 1944. u Engleskoj je poslanik bio Bogoljub Jevtić, koji se na tom položaju nalazio od septembra 1943. Nezadovoljstvo partizanske strane stanjem u ovom predstavništvu Jugoslavije pokazuje ocena Vladimira Velebita da je ono bilo „leglo neprijateljskih mahinacija“ (AJ, 836, I-3-b/990). Šubašić nije pokazivao želju da Jevtića zameni, smatrajući da „nema prepreke“ da on ostane na tom položaju, jer se u Londonu nalazila i vlada, pa on nije imao mogućnosti da šteti. Ipak, morao je da popusti, pa je njegova vlada 12. oktobra 1944. odlučila da Jevtić bude penzionisan (AJ, 836, II-9-a/19; Kosanović, 1984). Otpisnik poslova postao je Vladimir Ribarž, karijerni diplomata Kraljevine Jugoslavije, koji je bio prihvatljiv za NOP. Imenovanje novog ambasadora sačekalo je stvaranje privremene Vlade DFJ, pa je na sednici održanoj 30. marta 1945. usvojen predlog da ambasador bude Ljubo Leontić (AJ, 334, 188, 511; Velebit, 1983).

U drugoj polovini 1944. mnogo bolja situacija iz ugla NKOJ-a nije bila ni u Stokholmu, gde je otpisnik poslova (poslanik) bio Aleksandar G. Avakumović. Mada su Avakumović i jugoslovensko Poslanstvo nastojali da pomognu jugoslovenskim izbeglicama i interniranim jugoslovenskim diplomatama, radom jugoslovenskog poslanstva i poslanika nisu bili zadovoljni Jugosloveni pristalice NOP-a. Krajem godine i on je uklonjen iz Stokholma. Na sednici Šubašićeve vlade 12. oktobra 1944. odlučeno je da bude penzionisan i da ga zameni Rajko Đermanović, predratni građanski političar, koji je bio politički podoban novim vlastima. On je doputovao u Stokholm 2. juna 1945. (AJ, 836, I-3-b/982; I-3-b/986; AJ, 382, 15, 52; 15, 53; DAMSPS, PA, 1945, 32, 11, 1246, 1310, 2192).

Poslanik u Švajcarskoj Momčilo Jurišić Šturm, koji je poslanik u Bernu bio još od 1940. godine, bio je za partizansku stranu „Dražin agent“ (AJ, 836, I-3-b/982, I-3-b/986). Nezadovoljstvo radom Jurišića i jugoslovenskog poslanstva u Bernu iskazao je 1944. i Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu, koji je u pismu NKOJ-u upozorio na maltretiranje pristalica NOV-a u Švajcarskoj po nalogu Poslanstva. Postavljanje Šubašićeve vlade i politika sporazuma sa Titom, značili su i kraj Jurišićevog rada u Švajcarskoj. Šubašićeva vlada je već 27. jula 1944. odlučila da on bude penzionisan. On je decembra 1947. predao dužnost Milanu Ristiću, koji je tokom Drugog svetskog rata bio v. d. načelnika Pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova (MIP). Posle oslobođenja Jugoslavije, jugoslovensko Poslanstvo u Bernu uspeo je i da izdejstuje od švajcarske vlade zatvaranje „Stalne trgovinske delegacije“ NDH u Cirihi. Poslanstvo je odredilo komisiju na čijem čelu je bio generalni konzul u Cirihi Đorđe Đuričić i ona je preuzela ovo ustaško predstavništvo 19. maja 1945. (AJ,

836, II-9-b/41; AJ, 334, 160, 483; AJ, 378, 2, 1943, 124; DAMSPS, PA, 1945, 31, 17; Pavlović, 2011)

Važan zadatak za NKOJ 1944. i 1945. bio je da pro-
nade sebi odanog predstavnika u Francuskoj umesto
Jovana Đonovića, koji se, kao delegat kraljevske vlade
kod Šarla de Gola, zalagao za generala Mihailovića (Pe-
tranović, 1992) i koga je Šubašićeva vlada penzionisala
već 24. avgusta 1944. (AJ, 103, 3, 37). Među kandida-
tima za predstavnika u Francuskoj bili su Božin Simić i
Boris Furlan, ali je Velebit sumnjao u dovoljnu odanost
Simića NOP-u, dok je za Furlana strahovao da je bio
„engleski čovek“. Na hitnost postavljanja NKOJ-u oda-
nog čoveka na mesto ambasadora u Parizu, partizanski
pokret je terao i strah od četničke propagande u Francu-
skoj. Pitanje imenovanja ambasadora u Parizu rešeno je
tek posle rata, kada je na to mesto postavljen komuni-
stima odani Marko Ristić (AJ, 836, I-3-b/982, I-3-b/986,
I-3-b/990; Smodlaka, 1986).

Borba za preuzimanje Ambasade u Vašingtonu traja-
la je dosta dugo. Tokom 1944. NKOJ je postigao uspeh
utoliko što je penzionisan ambasador Konstantin Fotić,
pristalica generala Mihailovića. Ukaz o njegovom pen-
zionisanju je donet 9. juna 1944, posle čega je Fotić
nastavio da se bori protiv svog penzionisanja, ospora-
vajući legitimitet Šubašićevoj vladi. Konačno, 14. jula
1944. saopštio je Ivanu Frangešu, otpravniku poslova,
da će napustiti Ambasadu. Od tog dana je Frangeš i zvanično
postao otpravnik poslova Ambasade u Vašingtonu
(AJ, 103, 15, 118, 1944; AJ, 371, 69, 91; JVI; Kosano-
vić, 1984; Pavlović, 2011). Posle toga je trebalo odrediti
novog ambasadora. Hitnost slanja ambasadora u SAD
nalagao je i strah od aktivnosti bivšeg ambasadora Fo-
tića, za koga su i komunisti morali da priznaju da je
bio veoma vešt diplomata i da je u SAD-u imao jake i
uticajne lične veze. Po pitanju izbora Fotićevog nasle-
dnika nije bilo dogovora između Šubašića i partizanske
strane. Šubašićeva ideja da postavi Mihaila Konstantino-
vića, koji je bio ministar u vladi Cvetković – Maček, ali
je dao ostavku zbog pristupanja Trojnom paktu, naišla
je na protivljenje Save Kosanovića, koji je bio kandidat
NKOJ-a za tu funkciju, Vladimira Velebita, Edvarda Kar-
delja, Sretena Žujovića i Josipa Smodlake. Sa druge strane,
izboru Kosanovića za ambasadora u SAD-u protivio
se Šubašić. U drugoj polovini 1944. se razmišljalo i o
Izidoru Cankaru kao kandidatu za ambasadora u SAD-u,
ali se brzo odustalo. Dilema oko ličnosti ambasadora u
SAD-u je razrešena tek kada je Stanoje Simić povučen iz
Moskve i poslat u SAD, aprila 1945. (AJ, 836, I-3-b/982,
I-3-b/986; AJ, 836, II-9-a/19; Smodlaka, 1986; Konstan-
tinović, 1998; Terzić, 1998; Petrović, Krejić, 2007).

Veliku važnost imalo je i jugoslovensko predstavnish-
tvo u Kairu. Zato je, poput Vašingtona, i za Kairo bilo više
kandidata i mnogo kolebanja i neodlučnosti. Na kraju je
izabran dr Milan Martinović, bivši ministar finansija i tr-
govine u Purićevoj vladi. Sa njegovim izborom se složio
i Josip Broz. Martinović je za poslanika imenovan na
sednici Vlade 25. septembra, a akreditive je predao 2.

novembra 1944. Međutim, time pozicije NKOJ-a u Ka-
iru nisu ojačale. Mato Jakšić je krajem 1944. iskazivao
veliko nezadovoljstvo sastavom Poslanstva u Kairu, jer
su u njemu za službenike postavljeni ljudi koji se nisu
mogli smatrati pristalicama NOP-a. Situacija se, iz ugla
novih vlasti, popravljala tokom 1945, kada su zameni-
le nepouzdanog predstavnika pouzdanim. Umesto gra-
đanskog političara poslanik je postao komunist. U leto
1945. Milan Martinović je smenjen sa mesta poslanika u
Egiptu i primoran da napusti Poslanstvo. Novi poslanik
Ešref Badnjević došao je u Kairo 18. decembra 1945,
a akreditive je predao u januaru 1946. (DAMSPS, PA,
1946, 21, 3, 93; AJ, 836, I-3-b/987; AJ, 103, 15, 118,
1944; Smodlaka, 1986).

Dugo posle rata, kao prelazno rešenje, na mestu ot-
pravnik poslova, u Kanadi se zadržao stari kadar Petar
Cabrić, generalni konzul u Montrealu, koji je imenovan
za otpravnik poslova oktobra 1944. rešenjem Šubašićeve
vlade. Cabrića su delegati kanadskih Slovena kritikovali
kod Broza 19. decembra 1946. da se drži „pasivno“ i da
je „Šubašićev lični prijatelj“, pa bi „trebalo nešto uradi-
ti“. Tito se složio da Cabrić više nije mogao da ostane na
tom mestu, pa on uskoro više nije bio otpravnik poslova
u Otavi. Početkom 1947. otpravnik poslova je nakratko
bio Miodrag Marković, a u februaru 1947. je na taj po-
ložaj imenovan Pavle Lukin, koji je ostao na tom mestu
sve do leta 1948, jer je kanadska vlada uporno odugovla-
čila sa davanjem agremana za jugoslovenskog poslanika
Matu Jakšića. (AJ, 39, 5, 13; AJ, 836, I-2-a/70; DAMSPS,
PA, 1947, 68; DAMSPS, PA, 1948, 93). Poput Kanade,
ratna kadrovska rešenja su dugo posle rata potrajala i u
dalekoj Australiji, gde je Šubašićeva vlada 1944. umesto
počasnog konzula u Sidneju Mikuličića, Hrvata iz Suša-
ka, australijskog podanika, koga su nove vlasti smatrale
„reakcionarom“, imenovala Ivana Kosovića, takođe jugo-
slovenskog iseljenika, koji je bio čelnik Saveza jugoslo-
venskih iseljenika Australije, sakupljao finansijsku i ma-
terijalnu pomoć za Jugoslaviju tokom rata i bio urednik
jugoslovenskog lista *Napredak* u Sidneju (AJ, 507/IX, 5/IV,
1 i 2; AJ, 836, I-3-b/66; AJ, 341, I, 1944/1945).

Do promena u jugoslovenskim diplomatskim pred-
stavništvima u Turskoj došlo je posle rata, tj. tokom
1945. Pobjeda partizanskih snaga značila je i kraj diplo-
matske karijere ambasadora u Ankari Ilije Šumenkovića,
predratnog ministra i diplomate, jer su političke ocene
novih vlasti o njemu bile veoma negativne. On je uka-
zom kraljevskih namesnika stavljen na raspolaganje 20.
avgusta 1945, a za novog ambasadora je imenovan Bo-
žin Simić. Novi ambasador je na put u Ankaru krenuo
početkom oktobra, ali je 9. oktobra prilikom polaska iz
Sofije za Tursku povređen kada ga je udario jedan au-
tomobil, pa je njegov odlazak na novu dužnost usporen
lečenjem. Zato je dužnost u Ankari preuzeo tek krajem
januara 1946. (DAMSPS, PA, 1945, 33, 17; DAMSPS,
PA, 1946, 84, 13, 5506). U Generalnom Konzulatu u
Carigradu promene su vršene od oktobra 1944. do leta
1945. Taj proces je počeo stavljanjem na raspolaganje

generalnog konzula Luke Lukovića, a završen je postavljanjem Milana Ružića za generalnog konzula (AJ, 334, 206, 529; AJ, 370, 52, 134; AJ, 411, 24, 50, 1945).

Tokom 1945. nove jugoslovenske diplomate stigle su i u Čehoslovačku, Poljsku i Bugarsku. Ukazom kraljevskih namesnika od 11. maja 1945. za poslanika u Čehoslovačkoj je postavljen dr Darko Černej. Ministarstvo inostranih poslova je 18. septembra 1945. godine za generalnog konzula u Bratislavi postavilo ing. Ivana Mahulju. Prvi posleratni ambasadori u Sofiji i Varšavi bili su stari komunisti: Nikola Kovačević u Sofiji i Božo Ljumović, kasniji ibeovac, u Varšavi. Ljumović je u poljsku prestonicu doputovao 5. juna 1945. (DAMSPS, PA, 1945, 25, 12; Selinić, 2010; Selinić, 2012).

Jugoslavija je tokom 1945. nameravala da njen poslanik u Švedskoj (Rajko Đermanović) bude istovremeno akreditovan i u Danskoj i u Norveškoj. Danska je na to pristala, ali Norveška nije, predlažući da u Oslu bude zaseban jugoslovenski poslanik. Zato je krajem godine Jugoslavija odlučila da u Oslu otvori posebno jugoslovensko poslanstvo. U februaru 1946. za poslanika u Norveškoj je imenovan Vladimir Ribarž. Poslanik u Švedskoj Đermanović bio je istovremeno akreditovan i u Danskoj (DAMSPS, PA, 1946, 20, 11, 8176; DAMSPS, PA, 1945, 32, 11; DAMSPS, PA, 1946, 71, 9, 5360). Nove jugoslovenske vlasti su 1945. odlučile da likvidiraju jugoslovensko poslanstvo u Madridu. Otvornik poslova u španskoj prestonici Ljubiša Višacki, koji je odbio da se povinuje ovoj odluci, je otpušten (DAMSPS, PA, 1945, 30, 19).

Osetljivost diplomatije i obzire KPJ prema zapadnim silama na kraju rata pokazivala je i činjenica da u privremenoj vladi DFJ formiranoj 7. marta 1945. resor spoljnih poslova nije bio u rukama komunista. Formalno ga je vodio ministar Ivan Šubašić, mada je stvarno spoljna politika bila u rukama Josipa Broza i Politburoa Centralnog komiteta (CK) KPJ. Šubašić je na tom mestu ostao do ostavke, oktobra 1945. Osim spoljne politike, komunistička vlast se starala da stavi pod kontrolu i Ministarstvo inostranih poslova i kadrovsku politiku u ministarstvu. Činovnici koje je Šubašić postavio u ministarstvo bili su pod budnim okom Odeljenja za zaštitu naroda (OZNA), praćen je njihov odnos prema novim vlastima, ispitivana politička i profesionalna prošlost, praćeni su njihovi eventualni kontakti sa diplomatskim predstavnicima zapadnih država, a oni među njima koji su bili u kabinetu ministra inostranih poslova, kada je Šubašić bio ministar, su premešteni iz kabineta posle Šubašićeve ostavke (AJ, 836, II-5-b/31; Smodlaka, 1986). Od Šubašićeve ostavke, pa do 1. februara 1946. dužnost ministra inostranih poslova vršio je Broz, a februara 1946. ministar je postao Stanoje Simić, koji je na tom mestu ostao sve do sukoba sa IB-om.

USPOSTAVLJANJE DOMINACIJE PARTIJSKIH KADROVA MEĐU DIPLOMATSKIM SLUŽBENICIMA

Mada je KPJ uglavnom uspela da obezbedi da do kraja 1945. na čelu diplomatskih predstavništava budu

ili komunisti ili oni nekomunisti u koje je imala poverenje, u mnogim predstavništvima Jugoslavije u svetu, komunisti nisu bili većina među diplomatskim službenicima. Više komunista i veći partijski uticaj bili su prisutni u Ambasadi u SSSR-u i u onim jugoslovenskim predstavništvima koja su formirana posle rata i popunjavana novim kadrovima poslatim iz zemlje, što je bio slučaj sa jugoslovenskom misijom u Organizaciji ujedinjenih nacija (OUN) i jugoslovenskim delegacijama pri savezničkim organima u poraženim neprijateljskim zemljama – Nemačka, Austrija, Mađarska, Italija. Uticaj komunista je bio posebno jak u političkim (vojnim) delovima ovih delegacija, dok je u stručnim delovima bio slabiji. U Ambasadi Jugoslavije u Moskvi puni uticaj komunista je uspostavljen odmah posle rata, a već 1946. u Ambasadi nije bilo nijednog službenika iz bivšeg državnog aparata. (AJ, 507/XIII, k. 51/10; Bebler, 1982; Rahten, 2013). U mnogim drugim predstavništvima komunisti su bili u manjini (na primer, u Turskoj su 1947. činili samo 28,5 % službenika) (AJ, 507/XIII, k. 52/6, k. 52/10).

Vremenom je KPJ uspevala da sve više povećava prisustvo svojih članova u diplomatskoj službi, a taj napor bio je posebno uočljiv posle Rezolucije IB-a. Ovaj proces je zahtevao vreme. KPJ nije potpuno ovladala partijskim sastavom diplomatskih službenika preko noći, ali je do kraja četrdesetih prevlast partijskih kadrova već bila potpuna. Već 1949. u inostranstvu je bilo 788 stalnih jugoslovenskih službenika. Oni su pripadali Ministarstvu inostranih poslova, Ministarstvu spoljne trgovine, Jugoslovenskoj armiji, Ministarstvu pomorstva i „Tanjugu“. Među njima je bilo 456, tj. 57,8 % komunista. Procenualno govoreći, najviše partijaca je bilo među službenicima „Tanjuga“ i u Armiji: svi službenici „Tanjuga“ bili su komunisti, dok je među vojnim kadrovima partijaca bilo 89,5 % (AJ, 507/XIII, k. 1/36). Narednih godina je rastao broj jugoslovenskih predstavnika, pa među njima i komunisti, pa je početkom 1952. u inostranstvu bilo 779 komunista. Najviše je povećan broj komunista u SAD-u, zbog brojnosti osoblja i velikog broja jugoslovenskih predstavništava, pa je 1952. najviše partijaca bilo upravo u SAD-u – oko 120 (AJ, 507/XIII, k. 46/20; k. 51/6, k. 51/7, k. 51/8). U Ministarstvu inostranih poslova u zemlji, od 694 službenika 1949, komunisti je bilo 377 ili 54,3 %. Računajući i službenike u inostranstvu, Ministarstvo inostranih poslova imalo je 1.149 službenika, od kojih je 623 (54,2 %) bilo u KPJ (AJ, 507/XIII, k. 1/36).

Krajem četrdesetih i početkom pedesetih komunistički kadrovi su bili dominantni posebno među službenicima na rukovodećim diplomatskim položajima, što jasno svedoči o želji KPJ da posle sukoba sa IB-om na najodgovornijim mestima u diplomatskim predstavništvima budu samo pouzdani i provereni ljudi. Tako je 1949. među 58 poslanika, ambasadora, savetnika, konzula, generalnih konzula i delegata, članova KPJ bilo 49, tj. 84,48 %. Od sedam ambasadora petorica su bili komunisti, a među 12 poslanika komunisti je bilo 11 (AJ, 507/XIII, k. 1/36).

U odabiru kadrova za diplomatiju ključnu ulogu je imalo nekoliko institucija: Uprava za kadrove CK KPJ, Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvo spoljne trgovine, Uprava državne bezbednosti (UDB-a), Jugoslovenska armija, CK republičkih partija. Mada su sve ove institucije u određenoj meri imale uticaj prilikom odabira predstavnika u inostranstvu, svejedno da li se radilo o diplomatskim službenicima, dopisnicima, trgovinskim i vojnim predstavnicima i dr., ipak je nesumnjivo najveći značaj imala Uprava za kadrove CK KPJ, tj. njeno Odeljenje za kadrove u inostranstvu. Uprava se starala da u Ministarstvo inostranih poslova i diplomatiju uđu isključivo partijski kadrovi, ona je vodila računa o tome da nepouzdati službenici u diplomatskim predstavništvima budu zamenjeni, da u vreme IB-a van zemlje ne bude niko kolebljiv i nepouzdan, ona je evidentirala one koji su prešli na neprijateljsku stranu, ona se starala da dopisnici *Politike*, *Borbe*, „Tanjuga“ i atašei za štampu budu isključivo komunisti, ona je pravila planove o tome ko će biti povučen iz inostranstva, ko premešten, ko poslat na službu van zemlje, a kome se nije smeo dozvoliti odlazak preko granice.

Partija je u kadrovskoj politici u Ministarstvu inostranih poslova i diplomatiji uopšte, vodila računa o nekoliko kriterijuma: najpre je insistirano na političkoj podobnosti, što je značilo da je trebalo birati one ljude koji su bili članovi KPJ i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) ili kandidati za KPJ; osim toga, tražena je stručnost; potencirano je znanje stranih jezika i više puta insistirano na tome da se primaju oni koji su završili Pravni, Ekonomski ili Filozofski fakultet, a vođeno je računa i o republičkom „ključu“ (AJ, 507/XIII, k. 2/10).

Pitanjem kadrova u diplomatiji KPJ se posebno bavila kada je izbio sukob sa IB-om. Uprkos svih preduzetih mera da se sačuva jedinstvo i odanost komunistima među službenicima u inostranstvu, u partijskim redovima se se, posle sukoba sa IB-om, pojavile i pukotine i napuštanje Partije. Jugoslovensku stranu je napustilo više desetina diplomata, koji su se opredelili za IB. Među ibeovcima su se našli i ambasadori, savetnici, sekretari, atašei, partijski opunomoćenici, oficiri iz vojnih izaslanstava itd. Najpoznatiji službenici koji su se kao diplomate opredelili za IB bili su ambasador u Bukureštu Radonja Golubović, poslanik u Kairu Šahinpašić, vojni ataše u Stokholmu pukovnik Slobodan Đekić, sekretari Ambasade u Parizu Borivoje Nikolajević i Anton Rupnik, savetnik Ambasade u Vašingtonu Slobodan Ivanović, savetnik Poslanstva u Mađarskoj Lazar Brankov, otpravnik poslova u Kanadi Pavle Lukin i drugi. Među beguncima je bilo čak i nekoliko bivših ili aktuelnih partijskih opunomoćenika²: Pero Dragila (SAD), Šime Balen (bivši opunomoćenik u SAD-u), Lazar Brankov (Mađarska), Savo Zlatić (bivši partijski opunomoćenik

i predstavnik KPJ u Albaniji), Branko Vukelić (Kanada). Izjašnjavanje za IB je bilo masovno posebno među jugoslovenskim službenicima u SAD-u, gde su se za IB izjasnili veoma uticajni službenici Pero Dragila i Slobodan Ivanović, koji su emigrirali u Čehoslovačku i postali vođe jugoslovenske informbiroovske emigracije u toj zemlji (Vojtěchovský, 2010; Vojtjehovski, 2012; Selinić, 2012; Rahten, 2013). Pristalica IB-a bilo je i u samom Ministarstvu inostranih poslova u Beogradu. Prema partijskim podacima, zbog sukoba sa IB-om, tokom 1949. je uhapšeno 13 službenika Ministarstva inostranih poslova (AJ, 507/XIII, k. 1/36).

Sukob sa IB-om je nametao jugoslovenskoj partiji maksimalnu monolitnost među diplomatskim predstavnicima kao imperativ, a takva politika je bila dodatno pojačana pojavom ibeovaca u diplomatskoj službi. Kao i u drugim sferama života, i u diplomatiji više nije smelo da bude mesta ne samo za one koji su procenjeni za neprijatelje ili politički neproverene i nepouzdate, već i za kolebljive u sopstvenim redovima, pa čak i za one komuniste za koje je Partija procenila da nisu bili dovoljno ideološki obrazovani. Ministar inostranih poslova postao je provereni komunist Edvard Kardelj, umesto građanskog političara Stanoja Simića, koji je bio lojalan novim vlastima, ali, posebno u vreme sukoba sa IB-om, KPJ više u njega nije imala poverenja. Na najvažnijim položajima više nisu mogli da opstanu ni one diplomate koji su bili lojalni novim vlastima iako su bili nekomunisti, pa je sukob sa IB-om imao za posledicu i povlačenje građanskog političara Save Kosanovića sa mesta ambasadora u SAD-u i slanje na njegovo mesto pouzdanog komuniste Vladimira Popovića 1950. U odabiru kadrova za MIP i diplomatsku mrežu posebnu aktivnost pokazivalo je Odeljenje za kadrove u inostranstvu Uprave za kadrove CK KPJ. Kadrovska politika u diplomatiji, i uopšte u službama zaduženim za odnose sa inostranstvom, poput spoljne trgovine, bila je skoro u potpunosti nadležnosti ovog odeljenja. Ono je postavljalo sebi zadatke na godišnjem nivou, a njihova realizacija je kontrolisana kvartalno. Partijska komisija je proveravala političku podobnost postojećih službenika na poslovima sa inostranstvom, pomoću kurseva i škola obezbeđivala je nove, stručne i pouzdane kadrove, raspoređivala ih, određivala ko će ići u inostranstvo, a ko biti povučen, pa se čak bavila i pitanjem plata i zvanja diplomatskih službenika itd. (AJ, 507/XIII, k. 1/35, k. 1/37).

Mada nisu izvršavani u potpunosti i mada je realizacija mnogih kadrovskih promena odlagana, procenat realizacije planova uopšte nije bio zanemarljiv. Od 110 planiranih kadrova Ministarstva inostranih poslova, koje je u drugom tromesečju 1949. trebalo poslati u inostranstvo, poslato je njih 60, tj. 54,5 %. Uz to, poslato je još šest, koji nisu bili prvobitno predviđeni planom,

2 Partijski opunomoćenici su uvedeni marta 1946. kada je CK KPJ odlučio da ukine partijske organizacije i ćelijske sastanke u predstavništvima zemlje u inostranstvu i da u svakom predstavništvu odredi jednog partijskog opunomoćenika čiji je zadatak bio da veze sa članovima KPJ održava pojedinačno tj. da sa svakim komunistom radi individualno (Selinić, 2012).

dakle ukupno 66, tj. 60 %. Planovi za prva tri meseca 1950. realizovani su u još većoj meri. Tada je u Ministarstvu inostranih poslova, od planiranih 73 službenika za diplomatiju u inostranstvo poslato 60, tj. 82,19 % (AJ, 507/XIII, k. 1/36, k. 1/38).

Kao posledica ovakve politike, krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina je sastav diplomatskih službenika značajno ojačan komunističkim proverenim kadrovima. Od početka pedesetih godina, posle sveobuhvatne akcije Kadrovske komisije CK, u diplomatskim predstavništvima skoro da nije ostalo predratnih kadrova ili nekomunista, posebno na najvišim diplomatskim položajima.

Diplomatski službenici su uglavnom menjani iz sledećih razloga: menjani su stari, građanski, nekomunistički kadrovi iz vremena Kraljevine Jugoslavije, menjani su politički nepouzdati, zatim su menjani komunisti koji su bili nedovoljno „izgrađeni“, ali mesta više nije bilo ni za one za koje je KPJ procenila da su bili „nesposobni“. Jedan od razloga za povratak u zemlju bio je dug boravak van zemlje, jer se smatralo da su dve ili tri godine provedene van zemlje bile dovoljan razlog za povlačenje u zemlju, pa se pristupilo zameni službenika koji su bili van zemlje od 1945. ili 1946. Konačno, i godine života su imale značaj, jer je KPJ povlačila u zemlju one koji su bili stariji ljudi (AJ, 507/XIII, k. 1/35).

Među onima koji su bili trn u oku KPJ iz političkih razloga izdvajala su se nekolicina. Jedan od njih bio je stalni delegat FNRJ pri Privremenom komitetu za upravljanje poslovima Đerdapske administracije dr Velizar Ninčić, stari kadar, koji nije odgovarao „po političkim kvalifikacijama“, a pri tom je bio i star, pa je za njega hitno trebalo naći zamenu. Insistiralo se na tome da u Oršavu umesto njega ode neki komunist. Međutim, mada je konstantno radila na tome da ga zameni, Partija nije uspeła da pronađe adekvatnu zamenu Ninčiću. Poseban problem za KPJ bili su konzuli u Čikagu i Nju Jorku. Konzul u Čikagu bio je Vladimir Vukmirović, a u Nju Jorku Miodrag Marković. Obojica su bili stari službenici MIP-a, bili su dugo u inostranstvu i iz ugla KPJ bili su „politički nesigurni“. Zato je KPJ planirala da ih zameni „novim, dobrim i okretnim drugovima“. Međutim, mada su bili nekomunisti, oni su i dalje opstajali na svojim položajima. Marković je dočekaao i pedesete godine na svom položaju, s tim što je tada ušao u KPJ. Umesto da KPJ njega zameni kao politički nepouzdanog, on se učlanio u KPJ. Čest razlog za promenu bio je dug boravak van zemlje. Tako su povučeni savetnici u Francuskoj Josip Zmaić i SAD-u Sergije Makiedo, kao i konzul u Sidneju Ivan Kosović. Među svojim članovima u koje više nije imala poverenje da bi u tako složenim uslovima, kakvi su vladali u vreme sukoba sa IB-om, mogli da obave državne zadatke na način na koji je to Partija želela, bio je generalni konzul u Hamburgu Rade Radović, za koga su partijski kadrovi napisali da je bio „stariji čovek i nedovoljno izgrađen komunist“. Uočljivo je i da KPJ, prilikom ovih promena u diplomatiji, nije

imala puno poverenja u postojeće službenike MIP-a, pa se često odlučivala da nove službenike za diplomatska predstavništva pronađe van MIP-a (AJ, 507/XIII, k. 1/35).

Rezultat ovakve politike KPJ bile su velike personalne promene izvršene u diplomatiji 1949. i 1950. Tokom 1949. premešteno je u zemlju (iz političkih razloga, zbog dugog boravka van zemlje ili iz drugih razloga) 133 službenika, a u inostranstvo je poslat čak 171 novi službenik. KPJ je zaključila da je time „politički sastav“ diplomatskih predstavništava bio značajno poboljšán. Da je posle promena izvedenih tokom 1949. godine partijski vrh mogao da bude zadovoljan političkom situacijom među službenicima u predstavništvima u inostranstvu, videlo se i kada je KPJ u poslednjem tromesečju te godine uz pomoć UDB-e pristupila „svestranoj analizi“ svih službenika u inostranstvu. Posle provere službenika u Italiji, Trstu, Austriji, Švajcarskoj i Francuskoj ispostavilo se da je politički sastav službenika u ovim zemljama skoro u potpunosti zadovoljavao kriterijume KPJ. Mada je u svet odlazio uglavnom „mlad i nedovoljno stručan“ kadar, za KPJ je mnogo bitnije bilo to što se radilo o „čvrstom i pouzdanom“ kadru (AJ, 507/XIII, k. 1/36, k. 1/38).

Kako je konkretno KPJ pronalazila proverene kadrove za važna diplomatska mesta, pokazuje slučaj deset partijski proverenih kadrova odabranih za diplomatiju početkom 1950. godine. Naime, u prva tri meseca 1950. Uprava za kadrove CK KPJ je obezbedila MIP-u 10 „uzdignutih rukovodećih kadrova za samostalne dužnosti u inostranstvu“. Među njima su bili i Života Đermanović (poslanik u Bernu), Eduard Jardas (savetnik u Nju Delhiju), Miro Krejačić (savetnik u Oslu), Krsto Bulajić (otpravnik poslova u Moskvi), Branko Karadole (generalni konzul u Milanu) i Rafo Ivančević (savetnik Konzulata u San Francisku). Već iz ovog spiska vidi se da su partijski provereni kadrovi poslani na značajne diplomatske funkcije u predstavništva u važnim gradovima sveta. Za tako važna mesta KPJ je kadrove tražila među istaknutim partijcima u svom vrhu, ministarstvima, univerzitetima i u Narodnom frontu (AJ, 507/XIII, k. 1/38).

Krajem četrdesetih KPJ je velike promene izvela i u MIP-u. Poput diplomatskih predstavništava, i iz Ministarstva su morali da budu uklonjeni svi „neprijateljski i kolebljivi elementi“ i da se na njihova mesta dovedu „čvrsti, politički zreli i odani“. Tako je, po nalogu KPJ, posle analize rukovodećeg kadra i službenika Ministarstva, tokom 1949. iz Ministarstva inostranih poslova premešteno 298 službenika „koji nisu ispunjavali uslove za rad u Ministarstvu“, a istovremeno je MIP preko Uprave za kadrove KPJ dobio čak 429 službenika (AJ, 507/XIII, SKJ, k. 1/36, k. 1/38).

Osim promena službenika u diplomatskim predstavništvima i u MIP-u, Odeljenje za kadrove u inostranstvu vršilo je tokom 1949. i 1950. i „analizu“ rukovodećih kadrova u MIP-u. Posebna pažnja posvećena je Personalnom odeljenju MIP-a. Pošto je bilo nezadovoljno njegovim radom, optužujući ga da je sporo povlačilo

„nesigurne i neprijateljske elemente“ iz inostranstva, Odeljenje za kadrove u inostranstvu mešalo se i u odabir kadrova za personalno odeljenje MIP-a. Partijskim rečnikom rečeno, stanje u Personalnom odeljenju MIP-a „sređeno“ je tokom septembra 1949, što znači da je KPJ tada potpuno stavila pod svoju kontrolu rad personalne službe MIP-a (AJ, 507/XIII, SKJ, k. 1/36, k. 1/38)

Osim staranja o radu partijskih organizacija van zemlje, povlačenja u zemlju nepouzdatih ili nesposobnih kadrova i slanja novih, pouzdanih, KPJ je svoj uticaj u diplomatiji širila i školovanjem novog kadra. I četiri godine posle rata KPJ se suočila sa činjenicom da su u resorima koji su se bavili odnosima sa inostranstvom strane jezike i potrebnu stručnost posedovali uglavnom stari, predratni kadrovi, dok su mladi, komunistički kadrovi bili bez znanja jezika i nedovoljno stručni. Dok je to bilo tako, komuniste je bilo teško poslati u inostranstvo. (AJ, 507/XIII, SKJ, k. 1/36) Prvi pokušaj jugoslovenske vlasti da školovanjem reši problem kadrova za diplomatsku službu učinjen je već 1946. godine, kada je osnovana Diplomatska škola u okviru Ministarstva inostranih poslova. Škola je postojala do 1949. godine. Namera je bila da se jednogodišnjim doškolovanjem u ovoj školi odani članovi Partije osposobe za rad u diplomatiji i tako brzo obezbedi stručan i pouzdan kadar za diplomatsku službu. Upravnik Škole je bio Vjekoslav Cvrle, službenik Ministarstva inostranih poslova i kasniji jugoslovenski konzul u Australiji. Diplomiralo je ukupno 96 studenata. Međutim, partijski vrh je primećivao mnogo nedostataka u radu škole, u njenom programu bilo je 1948. dosta praznina, Partija je bila nezadovoljna činjenicom da je škola primala mali broj studenata, da je kratko trajala (u početku dva, a zatim tri semestra) i imala sužen plan i program. U školi su tada bila samo četiri nastavnika. Povrh svega, Partija nije bila zadovoljna radom upravnika škole, kako u nastavi, tako i na mestu upravnika (Bondžić, 2007; Bondžić, 2012; AJ, 507/XIII, k. 64/35; AJ, 507/XIII, k. 1/36). Pošto je bilo jasno da se pomoću Diplomatske škole ne može dobiti stručan i Partiji odan kadar za diplomatiju, 1948. je osnovana Novinarsko-diplomatska viša škola, koja je postojala do 1952. Bila je pod punom kontrolom KPJ i služila je za školovanje partijskog kadra za novinarski poziv i diplomatsku službu. Studenti su mogli da budu samo članovi KPJ ili SKOJ-a. Mada se i u ovoj školi nastava suočavala sa obiljem problema (problem prostora, nepostojanje nastavnog programa i udžbenika i priručnika za većinu predmeta, problem obezbeđivanja adekvatnog nastavnog osoblja), ona je uspela da da oko 200 diplomiranih stručnjaka za diplomatsku i novinarsko-publicističku službu (Bondžić, 2007; Bondžić, 2012).

Menjajući političku strukturu diplomatskih službenika i stvarajući diplomatiju u kojoj su njeni kadrovi bili

u velikoj većini, KPJ je istovremeno i „podmladila“ diplomatsku službu. Naime, članovi KPJ među diplomatskim službenicima su često bili veoma mladi. Prosečna starost komunista među jugoslovenskim predstavnicima u Rimu februara 1950. bila je samo 30,5 godina, a 55,4 % jugoslovenskih komunista-službenika u Rimu bili su mladi od 30 godina (AJ, 507/XIII, k. 49/1). Početkom 1950. u Milanu su komunisti imali prosečno svega 29,5 godina. Svi komunisti na najvažnijim diplomatskim mestima bili su veoma mladi. Generalni konzul Branko Karadole imao je samo 30, konzul Nikola Dumić 29, vicekonzul Ante Markotić 31, vicekonzul Slobodan Vujović 29, a vicekonzul Zvonimir Vodopivec samo 26 godina (AJ, 507/XIII, k. 49/7).

KPJ nije bila masovna partija pre Drugog svetskog rata. Većina njenih članova primljena je u partiju tokom i posle rata. Tako je bilo i sa komunistima u diplomatiji. Popunjavajući diplomatska predstavništva posle rata svojim članovima, KPJ je u diplomatsku službu uglavnom slala komuniste koji su imali kratak partijski staž. Iz podataka za partijsko članstvo u Milanu, Rimu, STT-u, Londonu i Meksiku početkom pedesetih, kao i za sekretare partijskih organizacija u diplomatskim predstavništvima iz 1956, sledi zaključak da su predratni komunisti činili samo 2,9 % partijskih kadrova u diplomatiji, ratnih je bilo 53,6 %, dok je posle rata u KPJ primljeno 43,3 %. Dakle, komunisti među jugoslovenskim predstavnicima u inostranstvu su bili veoma mladi po partijskom stažu, a skoro polovina je Partiji prišla tek posle osvajanja vlasti (AJ, 507/XIII, k. 46/22). U nekim diplomatskim predstavništvima nijedan komunista nije bio u KPJ pre rata. To je bio slučaj u zoni B Slobodne Teritorije Trsta 1952, gde nijedan od 98 jugoslovenskih komunista nije bio u Partiji od pre 1941. godine. Od 1941. do 1945. u KPJ je primljeno njih 47, tj. 48 %. Ostalih 51 (52 %) članova Partije bili su posleratno članstvo (AJ, 507/XIII, k. 49/15).

Osim što su velikim delom u KPJ primljeni tokom rata, partijski kadrovi u inostranstvu su u velikom broju imali i partizansku ratnu prošlost ili su hapšeni i odvođeni u logore. Tokom 1949. u Austriji, Nemačkoj i Trstu oko 25 % službenika bili su tokom rata u koncentracionim logorima i zarobljeništvu ili su bili odsutni iz zemlje (AJ, 507/XIII, k. 1/36). Prema podacima iz novembra 1950, od 26 članova Partije u Austriji za koje su postojali podaci, što je bila otprilike polovina partijaca u ovoj zemlji, pet je čitav rat provelo u zarobljeništvu, pet su bili u logorima u zemlji (Jasenovac, Gradiška, Banjica), a dvojicu je hapsila specijalna policija (AJ, 507/XIII, k. 46/42). Od 98 komunista, koji su aprila 1952. radili u jugoslovenskim ustanovama u Zoni B STT-a, u NOB-u je učestvovalo njih 62 (63,2 %) – najviše od 1943 (26) i 1944 (21) (AJ, 507/XIII, k. 49/15).

YUGOSLAV DIPLOMACY 1945–1950:
CREATING A PARTY DIPLOMATIC SERVICE*Slobodan SELINIĆ*Institute for Recent History of Serbia, Trg Nikole Pašića 11/IV, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: slobojana@yahoo.com

SUMMARY

While struggling for power in Yugoslavia during WWII, the CPY strove to purge the diplomatic apparatus of those people whom it considered enemies of the Party and to replace them by reliable persons. Thus, some Yugoslav diplomatic missions had been taken over by the partisans already during the war and staffed with its men, particularly after the Tito-Šubašić agreement. During November 1944 the commissioner for foreign affairs of the NKOJ (the partisan interim government), Josip Smoljaka, took over the post of Yugoslav delegate with the Allied Advisory Council for Italy. In March 1944 the representative in the USSR, ambassador Stanoje Simić, renounced loyalty to the Royal Government. Until the end of 1944 Šubašić's government replaced ambassadors in the USA, Konstantin Fotić, the ambassador to London, Bogoljub Jeftić, in Sweden, Aleksandar Avakumović, the representative in Bern, Momčilo Jurišić, as well as the delegate with De Gaulle's Committee, Jovan Đonović. After Tito's government had been formed, new ambassadors in several important countries were appointed (Stanoje Simić in the USA, Vladimir Popović in the USSR, Ljubo Leontić in the UK, Marko Ristić in France, Božin Simić in Turkey).

Although people loyal to the CPY were appointed, it didn't have dominance among diplomatic staff immediately after the war. However, after the conflict with the Cominform, full dominance of Party cadres was established in the diplomatic service. This was achieved through recalling politically unreliable officials and those communists who no longer enjoyed confidence of the CPY and through appointing new officials who were members of the Communist Party.

Key words: Yugoslavia, diplomacy, Communist Party of Yugoslavia (CPY), diplomatic representatives

IZVORI I LITERATURA

- AJ, 39** – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 39, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Kanadi, Otava.
- AJ, 103** – AJ, fond 103, Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije.
- AJ, 334** – AJ, fond 334, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije – Personalni odsek.
- AJ, 341** – AJ, fond 341, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije, London.
- AJ, 370** – AJ, fond 370, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj.
- AJ, 372** – AJ, fond 372, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici u Vatikanu.
- AJ, 378** – AJ, fond 378, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Kujbiševu.
- AJ, 382** – AJ, fond 382, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Švedskoj – Stockholm.
- AJ, 411** – AJ, fond 411, Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Carigradu.
- AJ, 507/IX** – AJ, fond 507/IX, SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze.
- AJ, 507/XIII** – AJ, fond 507/XIII, SKJ, Komisija za razvoj SKJ i kadrovsku politiku.
- AJ, 836** – AJ, fond 836, Kancelarija maršala Jugoslavije.
- DAMSPS, PA** – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Politička arhiva (PA).
- JVI** – Jugoslovenske vlade u izbeglištvu. Dokumenti: 1943–1945. Beograd, Zagreb, Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981.
- OJR** – Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR). Dokumenti i materijali: 1941–1945. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1996.
- Zapisnici NKOJ** – Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ: 1943–1945. Beograd, Memorijalni centar „Josip Broz Tito“, 1991.
- ZSMSKJ** – Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije: 1941–1945. Pijevac, K., Jončić, D. (ur.). Beograd, Službeni list SCG, Arhiv Srbije i Crne Gore, 2004.
- Bebler, A. (1982):** Kako sam hitao. Beograd, Četvrti jul.
- Bondžić, D. (2007):** Novinarska i diplomatska škola u Beogradu 1948–1953. Tokovi istorije, 3, 80–95.
- Bondžić, D. (2012):** Školovanje kadrova za diplomatiju u socijalističkoj Jugoslaviji od 1945. do 1960. U: Selinić, S. (ur.): Jugoslovenska diplomatija 1945–1961. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 48–68.
- Dedijer, V. (1951):** Dnevnik. Beograd, Jugoslovenska knjiga.
- Dimitrijević, B. (2005):** JNA od Staljina do NATO pakta: armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije. Beograd, Službeni list.
- Kosanović, S. (1984):** Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma. Zagreb, Beograd, Globus, Arhiv Jugoslavije.
- Konstantinović, M. (1998):** Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945. Novi Sad, Prometej.
- Milatović, A. (1985):** Pet diplomatskih misija. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pavlović, M. (2007):** Za Tita ili za Kralja. Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Pavlović, K. (2011):** Ratni dnevnik 1941–1945. Beograd, Otkrovenje.
- Petranović, B. (1988):** Istorija Jugoslavije 1918–1988. Beograd, Nolit.
- Petranović, B. (1992):** Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar.
- Petrović, D., Krejić, P. (2007):** Srpski i jugoslovenski diplomatski predstavnici u Sjedinjenim Američkim Državama 1917–1945. Arhiv, 1–2, 189–195.
- Popović, N. (1988):** Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Rahten, A. (2013):** Slovenski diplomati v začetnih letih jugoslovanskega stalnega predstavništva pri OZN. Acta Histriae, 3, 389–408.
- Selinić, S. (2010):** Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Selinić, S. (2012):** Jugoslovenski predstavnici u Čehoslovačkoj 1945–1948/9. U: Selinić, S. (ur.): Jugoslovenska diplomatija 1945–1961. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 135–158.
- Smodlaka, J. (1986):** Partizanski dnevnik. Zagreb, Spektar.
- Terzić, M. (1998):** Misija Vladimira Velebta u Londonu – leto 1944. Vojnoistorijski glasnik, 3, 92–104.
- Tripković, Đ. (1990):** Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945–1948. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Velebit, V. (1983):** Sećanja. Zagreb, Globus.
- Vojtěchovský, O. (2010):** Anton Rupnik. Pot slovensko-francoskega komunista do kariere jugoslovanskega informbirojevskega funkcionarja. Acta Histriae, 1–2, 151–174.
- Vojtjehovski, O. (2012):** Iz diplomatije u IB emigraciju. Događaji u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u SAD-u povodom rezolucije Informbioa 1948. U: Selinić, S. (ur.): Jugoslovenska diplomatija 1945–1961. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 174–204.
- Životić, A. (2011):** Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

original scientific article
received: 2014-07-12

UDC 930.25:341.71(497.4)"19"

KRALJEVI ALI MARŠALLOVI DIPLOMATI? POLITIČNE DILEME IN OPREDELITVE SLOVENSКИH DIPLOMATOV NA PREHODU IZ MONARHISTIČNE V KOMUNISTIČNO JUGOSLAVIJO

Andrej RAHTEN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku je predstavljena usoda slovenskih diplomatov, ki so se znašli na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. Avtor na podlagi arhivskega gradiva iz Ljubljane in Beograda opisuje zlasti delovanje Izidorja Cankarja, Vladimirja Rybářa in Antona Novačana, treh kraljevih diplomatov, ki so različno doživljali pretrese druge svetovne vojne. Predstavljeni so njihovi politični nazori, ki so v novi stvarnosti komunističnega prevzemanja oblasti vplivali tudi na nadaljevanje njihove diplomatske kariere.

Ključne besede: Jugoslavija, diplomacija, Josip Broz Tito, Izidor Cankar, Vladimir Rybář, Anton Novačan

DIPLOMATICI DEL RE O DEL MARESCIALLO? DILEMMI E SCELTE POLITICHE DEI DIPLOMATICI SLOVENI NEL PASSAGGIO DALLA JUGOSLAVIA MONARCHICA A QUELLA COMUNISTA

SINTESI

Nell'articolo viene descritto il destino dei diplomatici sloveni che hanno vissuto il passaggio dalla Jugoslavia monarchica a quella comunista. Sulla base di materiale d'archivio di Lubiana e di Belgrado, l'Autore descrive soprattutto l'attività di Izidor Cankar, Vladimir Rybář e Anton Novačan, tre diplomatici del Re che vissero in modi diversi il terremoto della Seconda Guerra Mondiale. Sono illustrate le loro tendenze politiche che nella nuova realtà della conquista del potere da parte dei comunisti determinarono anche la loro successiva carriera diplomatica.

Parole chiave: Jugoslavia, diplomazia, Josip Broz Tito, Izidor Cankar, Vladimir Rybář, Anton Novačan

UVOD

Jugoslavija je v drugo svetovno vojno vstopila kot monarhija. Po napadu Sil osi leta 1941 in umiku kraljeve vlade v tujino je njen diplomatski aparat deloval naprej pod zastavo Karadorđevićev, čeprav je njihov vpliv v domovini postopno upadal. Približevanje konca druge svetovne vojne je tudi kraljeve diplomate postavil pred usodno odločitev izbire med »starim« in »novim« redom, ki ga je poosebljal predsednik Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ), maršal Josip Broz Tito. Po sporazumih, ki ju je Tito sklenil 16. junija 1944 z nekdanjim hrvaškim banom Ivanom Šubašićem na Visu in 1. novembra 1944 v Beogradu, je nastajajoča nova politična elita dobila možnost kadrovanja tudi v diplomatskem aparatu takrat še kraljevine. V predgovoru k znani zbirki dokumentov jugoslovanskih emigrantskih vlad izpod peresa Branka Petranovića, lahko preberemo, da se je Šubašić znašel »pod stalnim pritiskom NKOJ in pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja (Draga Marušića in Sretna Vukosavljevića)«, ki so ga silili k »čiščenju« kraljevega diplomatskega aparata in k zamenjavam domnevno Draži Mihailoviću zvestih kadrov (Petranović, 1981, 29). Toda pokazalo se je, da to kljub omenjeni vnemi znanilcev novih časov ne bo lahka naloga.

S političnega vidika je bilo namreč treba upoštevati možne negativne odzive pri zahodnih pokroviteljih pakta med Titom in Šubašićem. Še bolj pomembni pa so bili praktični razlogi: komunistična elita ob koncu vojne (še) ni imela dovolj kadrov, ki bi obvladali diplomatske veščine in tuje jezike. Še konec leta 1946 je Tito v pogovoru z izseljenci iz Kanade in Združenih držav Amerike potalnal, da imajo nove oblasti težave pri kadrovanju na poslaništvih in konzulatih, saj da nimajo dovolj izkušenih ljudi. Dejal je, da bo potrebno nekaj storiti, sicer bi ta »črna banda« lahko naredila veliko škode. Istega leta je maršal ostal razočaran v pogovoru s srbskim partijskim vrhom, ko je na zahtevo, da predlaga kadre za diplomacijo, dobil odgovor: »Mi takšnih kadrov nimamo, tovariš Tito, mi smo kmečka partija« (Selinić, 2012, 95–96).

Torej je bilo treba vsaj v začetni fazi graditi diplomacijo nove države na »buržoaznih« kadrih. Med temi so se znašli tudi sicer maloštevilni slovenski diplomati, ki so v prehodni dobi iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo doživeli različne poklicne usode. Problem personalne (dis)kontinuitete v jugoslovanski diplomatski službi si bomo ogledali predvsem na podlagi treh slovenskih primerov: Izidorja Cankarja, Vladimirja Rybářa in Antona Novačana. Njihove politične dileme in opredelitve pomenijo nedvomno zanimivo poglavje v zgodovini diplomacije Slovencev na prelomnici »dveh Jugoslavij«.

SLOVENSKI DIPLOMATI NA PREDVEČER DRUGE SVETOVNE VOJNE

Rudi Čačinovič je v znani standardni razpravi navedel podatek Janka Goliasa, nekdanjega konzula v Trstu

in na Dunaju ter načelnika oddelka za manjšine na zunanjem ministrstvu, da je bilo leta 1931 na zunanjem ministrstvu zaposlenih 214 oseb, od tega je bilo Slovencev 11 ali 4,6 %, po letu 1931 pa se je število povečalo na 8,4 % (Čačinovič, 1998, 111). Kasnejši porast gre verjetno pripisati tudi dejstvu, da se je dolgoletni prvak Slovenske ljudske stranke Anton Korošec po atentatu na kralja Aleksandra vrnil iz internacije s Hvara in postal eden ključnih členov vlade Milana Stojadinovića. Ob avtoriteti enega od »očetov Jugoslavije« in spričo dobrih odnosov s knezom Pavletom je začel bolj odločno posegati tudi v zunanjo politiko ter znotraj jugoslovanske diplomacije sistematično nastavljal tudi lastne kadre. Sestavni del Koroščevega dogovora s srbskimi zavezniki je bil tudi poseben ključ, po katerem je bil za diplomatska mesta uveden celo sistem kvot na narodni podlagi (Rahten, 2009b, 92–93). Poslaniška mesta so kljub temu ostala relativno težko dostopna za Slovence.

Eden redkih, ki so se prav zahvaljujoč vplivu Koroščeve stranke uspeli prebiti na poslaniško mesto v jugoslovanski diplomaciji, je bil Izidor Cankar (1886–1958), v Šidu rojeni duhovnik, umetnostni zgodovinar, pisatelj, literarni kritik, politik in diplomat. Že v dijaških letih ga je pod svoje okrilje vzel vplivni kanonik in kasnejši prelat Andrej Kalan, ki je pomembno vplival na njegove odločitve v mladosti in nato poldrugo desetletje ostal njegov ključni zaveznik pri vzponu v okviru slovenskega katoliškega gibanja. Prelomna doba prehoda iz habsburške monarhije v kraljevo Jugoslavijo je motivirala tudi Cankarja, da se aktivno vključi v politično življenje. Tako je bil med drugim kot eden izmed redkih Slovencev navzoč pri *Prvodecembrskem aktu* ustanovitve Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Beogradu. Kazalo je, da ga v politiki čaka obetavna prihodnost. Toda Cankar se je odločil drugače – iz politike se je umaknil in nastopil službo na novoustanovljeni ljubljanski univerzi. Sledile so številne turbulence v njegovem zasebnem življenju. Med drugim je bil leta 1926 zaradi poroke z Ničo Hribarjevo izobčen iz katoliške Cerkve, ljubezenske avanture pa mu tudi kasneje niso bile tuje, kar kaže njegova zveza z bolgarsko pesniško divo Jelisaveto Bagrajano (Malina-Dimitrova, Dimitrov, 2011). Po tragični smrti prvorojenke Kajtimare se je Cankar odločil za odhod v diplomacijo. Dne 13. julija 1936 je bil imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu. Tja je odpotoval 6. oktobra 1936. Naslednje leto, 17. julija, je dobil še akreditacijo za poslanika v Braziliji. V argentinski prestolnici je Cankar dočakal tudi začetek druge svetovne vojne.

Poleg Cankarja je imel v prehodnem obdobju iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo pomembno diplomatsko vlogo tudi Primorec Vladimir Rybář (1894–1946). Za razliko od Cankarja o njem monografije še nimamo, še največ informacij o njem lahko najdemo v *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu*. Zdi se, da mu je bila diplomatska kariera položena že v zibelko. Bil je namreč sin zadnjega tržaškega slovenskega

poslanca v dunajskem parlamentu Otokarja Rybáča, ki je po prvi svetovni vojni zastopal kot delegat novo jugoslovansko državo na pariški mirovni konferenci, nato pa zasedal pomembne funkcije na zunanjem ministrstvu v Beogradu. Že konec leta 1919 se je tam zaposlil kot pisar njegov sin Vladimir in nato napravil zgledno diplomatsko kariero. V dvajsetih letih 20. stoletja je bil med drugim sekretar poslaništev v Berlinu, Parizu in Bukarešti ter podkonzul v Celovcu in na Reki. Vzpon Hitlerja na oblast je pričakal kot konzul v Düsseldorfu, v letih 1934–1936 pa je bil sekretar poslaništva v Pragi. Po vrnitvi v Beograd je vodil kadrovsko službo na zunanjem ministrstvu in leta 1937 napredoval v naziv ministrskega svetnika. Še istega leta je bil imenovan za svetnika na poslaništvu v Washingtonu in tam dočakal tudi izbruh druge svetovne vojne (PSBL, 265).

Med slovenskimi diplomati v kraljevi diplomaciji je bil prav posebna pojava celjski odvetnik in literat Anton Novačan (1887–1951). V ustanovnih letih jugoslovanske države še zapriseženi republikanec, je med znamenito blejsko avdienco pri kralju Aleksandru avgusta 1923 svoje državnopravno prepričanje spremenil v zameno za diplomatsko službo. Imenovan je bil za tiskovnega atašeja na poslaništvu v Varšavi, a so se mu že leta 1925 zaradi škandala, ki ga je povzročil v javnosti, zahvalili za sodelovanje. Po odhodu iz diplomacije se je preživljal predvsem kot odvetnik, v diplomacijo pa se je vrnil spet s kraljevim posredovanjem. Sledilo je imenovanje za konzula v romunskem obdonavskem pristaniškem mestu Brăili, kjer pa se je dolgočasil. Kako monotono je bilo tamkajšnje diplomatsko življenje, beremo v pismu enega njegovih sodelavcev: »Vi veste da zakon inercije ima dve strani. V Brăili to pomeni inercijo v pravem smislu besede. Tukaj je vse inertno, okolina, mesto, življenje, vse ...«¹ V začetku leta 1932 je Novačan začel delati kot odpravnik poslov na poslaništvu v Kairu, kjer je ostal do poletja 1933. Novembra istega leta se je odpravil v Celovec, kjer je dobil mesto konzula. V očeh dunajskih oblasti si je prislužil precej negativnih točk zaradi simpatiziranja z Hitlerjevimi ambicijami. Menda je že računal, da so dnevi avstrijske stanovske države šteti in »se je v zakotnih točilnicah srečeval z notornimi nacionalsocialisti«, katerim je pripovedoval, »da mu je v Berlinu minister Göbbels potisnil v roke svinčnik in od njega terjal, naj v številkah napiše svoje zahteve v zvezi s Koroško« (Nečak, 1995, 51–52). Novačanova nagnjenost k ekscesom očitno ni bila ravno v sozvočju z njegovim diplomatskim poslanstvom. Na majskih volitvah leta 1935 ga je spet potegnilo v politiko, toda v beograjski skupščini ni zdržal dolgo. Leta 1938 je bil imenovan za konzula v Bariju, a se nato kmalu upokojil.

Po začetku 2. svetovne vojne je Novačan živel v Beogradu, menda zaradi strahu pred celjskimi Nemci. Ko je Josip Vidmar pripotoval v Beograd, da bi si izposloval

dovoljenje za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, ga je Novačan nagovoril, da skupaj zapustita državo. A ga ni prepričal, pa tudi sam je zapustil Beograd šele junija 1942, ko mu je neki šentjurski znanec nemškega porekla uredil potno dovolilnico za Bolgarijo. Prek Turčije je pripotoval v Jeruzalem in iskal priložnosti za sodelovanje s kraljevo vlado v emigraciji (Novačan, 1986, 358–360).

Ključni slovenski politik izven domovine je bil sicer podpredsednik vlade Miha Krek (1897–1969), načelnik Slovenske ljudske stranke, ki je že pred vojno zasedal v kraljevi vladi ministrski položaj. A kraljeva vlada, ki je po umiku v emigracijo uživala brezpogojno podporo »velikih treh«, je kmalu dobila nevarno konkurenco v partizanskem gibanju, ki ga je vodil Josip Broz Tito. Peter II. in njegov krog zaupnikov sta vztrajala pri podpori četniškemu gibanju Draže Mihailovića. Titovi partizani so si postopno prislužili spoštovanje zaveznikov, ne pa tudi še priznanja njihove politične oblasti, Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki je bil ustanovljen na zasedanju v Bihaću 26. in 27. novembra 1942. Kraljevina Jugoslavija je sicer takrat živela večinoma samo še v korespondenci njenih ministrov in diplomatov. Državna oblika, ki naj bi jo zamenjala, pa je bila za vse velika uganka. Hrvaški diplomat Bogdan Radica, ki je takrat služboval v Jugoslovanskem informacijskem centru v New Yorku je v pismu Cankarju 24. februarja 1943 lepo povzel dilemo kraljevih diplomatov: »Sam poleg tega osebno ostajam na liniji Jugoslavija pred vsemi, mislim, da [...] v tej fazi ne preostane drugega kot molčanje in čakanje. Naše možnosti za Jugoslavijo so zlasti zelo majhne. Kakšna Jugoslavija in kje je Jugoslavija?«² Jugoslovanska državnopravna kontinuiteta se sicer formalno ni zdela ogrožena, a v praksi so tudi Slovenci v diplomatski službi v bistvu ostali ujeti med dvema državama, od katerih je bila ena že del zgodovine, druga pa je šele nastajala.

PRIČAKOVANJA IN RAZOČARANJA V SLUŽBI LONDONSKE VLADE

Anton Novačan je v svojem dnevniku 17. novembra 1942 takole kritično ocenil vlado, ki je takrat zasedala v Londonu, zaradi njene pasivnosti, ko je šlo za organizacijo osvobodilnega boja v domovini: »Naša vlada, vlada impotentnih starcev v Londonu, pa sedi na kahlicah in 'upravlja' nekaj poslaništev in konzulatov in zapravlja zlato našega naroda brez kontrole, kakor se starcem poljubi. 'Après nous le déluge!' si misli ta vlada, ki se hermetično zapira in igra vlogo predstavnice Slovencev, Hrvatov in Srbov, ne da bi se vprašala, kako ti Slovenci in Srbi gledajo na njo, še manj, kaj želijo in hočejo. Ta vlada zasluži vešala!« (Novačan, 1986, 62).

Ob pisanju omenjene kritike se verjetno še ni zavedal, da se bo tudi sam kmalu znašel v nevarni bližini

1 NUK, 1246, Pismo Fr. Božiča Novačanu, 10. 4. 1933.

2 ARS, AS II, OZIC, Pismo Radice Cankarju, 24. 2. 1943.

vešal. Na Bližnjem vzhodu je sicer Novačan naletel na pisano družino slovenskih emigrantov. Med drugim so se tam zbrali tudi nekateri vodilni primorski politiki, kot sta bila Ivan Marija Čok in Ivan Rudolf. Zdi se, da se je Novačan še največ družil s kraljevim diplomatom Lujem (Ljudevitom) Koserjem (1887–1976), pravnikom po rodu iz Juršincev. Podobno kot Vladimir Rybář je tudi Koser vstopil v diplomatsko službo že leta 1919. V dijaških letih se je navduševal za esperanto in za ta jezik napisal leta 1910 tudi prvo slovnico za Slovence, s čimer je že nakazal svoje zanimanje za mednarodne zadeve. Njegova prva služba v tujini je bila od leta 1920 na poslaništvu v Varšavi, od koder je bil leta 1922 prestavljen za sekretarja v Budimpešto. Preostanek predvojne diplomatske kariere je preživel v Beogradu in v Celovcu, novembra 1940 pa je bil postavljen za svetovalca poslaništva v Teheranu. Govoril je tekoče angleško, francosko in nemško, komunicirati pa je znal tudi v češčini, poljščini, ruščini, španščini in italijanščini.³

Tik pred Novim letom 1943 so Britanci Novačana aretirali in odpeljali v taborišče v Latrunu. To je menda predlagala jugoslovanska kraljeva obveščevalna služba, ki so ji Mihailovičevi zaupniki posredovali namig, da je Novačan zapustil Beograd v sumljivih okoliščinah. Sumili so ga, da je nemški agent. Izpuščen je bil šele konec avgusta 1943 in se mesec dni kasneje preselil v Kairo (Novačan, 1986, 361). V podobnih težavah zaradi domnevnega vohunjenja se je znašel tudi Koser, ki so ga razrešili z mesta odpravnika poslov v Teheranu zaradi suma, da je nemškim vohunom izdajal dovoljenja za potovanje. Zanj se je zavzel Krek, ki je 19. aprila 1943 pisal premierju Slobodanu Jovanoviću, naj mu dajo kakšno mesto v Ottawi ali pa v Londonu, »kjer v zunanjih zadevah ni prav nobenega Slovenca«. Ker ta intervencija očitno ni zalegla, je Krek iz Londona pisal 3. avgusta še zunanjemu ministru Milanu Grolu. Poudaril je, da je bil Koser kaznovan po nepotrebem in da sedaj čaka že leto dni »na raspoloženju«. Še enkrat je zaprosil, naj se ga vrne v aktivno službo.⁴ A primer se je vlekel naprej.

Za razliko od Novačana in Koserja, ki sta na Bližnjem vzhodu čakala na rehabilitacijo in vrnitev v diplomatske vrste, sta se Izidor Cankar in Vladimir Rybář med celotno vojno uspela obdržati v vrhu kraljevega diplomatskega aparata. Sicer se je njun formalni status razlikoval, saj je bil Cankar šef diplomatskega predstavništva, medtem ko je bil Rybář številka dve. Toda slednji je kljub vsemu deloval v Washingtonu, ključni državi zavezniške koalicije, medtem ko se je Cankar moral sprva dolgočasiti v nevtralnem Argentini.

Rybář je bil sicer kot diplomat v Washingtonu v središču svetovnega dogajanja, a podobno kot Cankar je

razvoj dogodkov v domovini lahko zgolj nemočno opazoval. V pismu 25. julija 1941 je ostro obsodil delovanje slovenske politične elite pod vodstvom bana Marka Natlačena, enako kritično pa se je odzval na ustanovitev neodvisne države Hrvaške ter kolaboracijo dela srbske elite z Nemci. Rybář je bil najbolj v skrbeh za bodoče meje Primorske, saj je v Ameriki postala zelo dejavna antifašistična skupina okoli Carla Sforze in Gaetana Salveminija. Ker je bila Jugoslavija razkosana, so ponovno oživele tudi zamisli o obnovi habsburške monarhije: »Jaz mislim, da bi bilo dobro, ako bi se tudi pri Vas v Južni Ameriki začela propaganda za te naše kraje in Koroško. Oto tudi vodi propagando protiv nas in se zagreva za neko Srednje Evropsko Konfederacijo, ki ni nič drugega kot stara Avstro-Ogrska. Na žalost ima podporo ne samo Vatikan, temveč tudi od izvestnih tuklajšnjih krogih, ki stoje blizu Rooseveltu. [...] V naši in srbski koloniji smo našli veliko oporo in moram reči, da se naši ljudje drže izvrstno. Hrvati se pa med seboj prepirajo in še niso na jasnem, kaj hočejo, raz[en] domobrancev, ki pa so jim tukaj že precej krila odrezali. No, Hrvatje so v svojih izjavah tako megle, da ne vedo, dali hočejo zopet Jugoslavijo ali pa neko novo Hrvatsko.«⁶ Tudi do Novačana na Bližnjem vzhodu so prihajale novice, »da ima Oton Habsburški veliko zaslonbo pri Angležih in Amerikancih« pri ustanavljanju »Katoliške Srednje Evrope«. Ta bi menda obsegala poleg Slovenije še Hrvaško, Madžarsko, Avstrijo, Češko in Poljsko. Te zamisli naj bi podpirali tudi Srbi, kar pa Novačan ni hotel verjeti (Novačan, 1986, 151).

Razkosanje Slovenije med številne okupatorje in ponovno zaostrovanje jugoslovanskega vprašanja je Cankarja spodbudilo, da se je podobno kot v prvi svetovni vojni aktivno vključil v narodnoobrambne dejavnosti. To še toliko bolj, ker so tudi prvaki Slovenske ljudske stranke, ki so se z Mihom Krekom na čelu po napadu Sil osi umaknili v tujino, ocenili, da jim lahko prekaljeni in uglajeni diplomat zelo koristi. Cankar je sicer to vlogo sprejel, vendar ne brez kritične ocene nekaterih potez vodstva Slovenske ljudske stranke. Po dolgotrajnih posvetovanjih znotraj jugoslovanske vlade v izgnanstvu so Cankarju namenili mesto poslanika v Ottawi. Cankar je menil, da je vlada zavlačevala z njegovim imenovanjem, ker je temu nasprotoval Rybářev šef, izjemno vplivni kraljevi poslanik v Washingtonu Konstantin Fotić.⁷ Dne 9. februarja 1942 je Cankar naposled dočakal tudi uradno imenovanje za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika v Kanadi. Čeprav mu je Krek svetoval, naj vidi v velikosrbsko usmerjenem Fotiću zaveznika,⁸ se je Cankar odločil drugače. Po pogledih se je večinoma ujema z Rybářom in njuno ameriško zavezništvo se je ohranilo do konca vojne.

3 AJ, 334/163, Uradniški list Luja Koserja.

4 AJ, 334/163, Krekovo pismo Jovanoviću, 19. 4. 1943.

5 AJ, 334/163, Krekovo pismo Grolu, 3. 8. 1941.

6 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 25. 7. 1941.

7 ARS, AS II, OZIC, Izidorjevo pismo Niči Cankar, 25. 1. 1942.

8 ARS, AS II, OZIC, Krekovo pismo Cankarju, 1. 6. 1942.

Cankar je bil v Ottawa poslan predvsem zato, ker je bilo treba organizirati obisk kralja Petra II. V ta namen je na noge postavil tudi jugoslovansko poslaništvo, že kmalu pa si je ustvaril dobre povezave v samem vrhu kanadske politike. Med drugim se je sprijateljil tudi z ministrskim predsednikom Williamom Lyonom Mackenzie Kingom. Kraljevi obisk v Ottawi julija 1942 je bil sicer uspešen, Cankar pa ga je izkoristil, da mlademu monarhu predstavi svoje bojzani glede prihodnosti Jugoslavije. Izpostavil je problem sporazuma med narodi in »komunistične agitacije«, ki bi jo bilo treba čim prej nevtralizirati. Dobil je občutek, da je kralj njegove argumente sprejel.⁹

A sporazum se je kljub temu zdel vedno bolj oddaljen. To so opazili tudi ameriški diplomati, kar je Rybář napeljal k ugotovitvi, da »z laviranjem ne bode šlo dalje«, pa »tudi taktiziranje ni več na mestu«. Pogrešal je več odločnosti v vladnih vrstah: »Ne razumem, da naši voditelji (jaz mislim pri tem na vse Jugoslovane) niso bolj možati in da ne pridejo z barvo na dan.« Ameriški diplomati so jim očitali, da sami sploh ne vedo, kaj hočejo. A to naj ne bi veljalo samo za meščansko stran: »Tudi ni mogoča nobena intervencija v Moskvi proti našim komunistom. Z drugo besedo pravi kaos! Še težje mora to delovati doma, ko ne dobivajo nobeno vzpodbudo, nasprotno morajo slišati samo o neslogi in prepiranju. Da to iskoriščuje nacistična in fašistična propaganda je razumljivo.«¹⁰ A to niso bila samo plodna tla za nacistično in fašistično propagando. V pismu, ki ga je Rybář poslal Cankarju konec leta 1942, je opozoril tudi na naraščanje moči komunistov: »Zelo me je pa začela brigati nova orijentacija nekkih naših ljudi – filoboljševizem in koketiranje z komunizmom. S tem si tudi zelo škodimo pri tuki vodečih ljudeh in napeljujemo vodo na mlin Otona in Sforze.«¹¹

Očitno so si bili kraljevi diplomati v Ameriki takrat še enotni, kdo je njihov skupni sovražnik. Zdi se, da sta tudi prva kraljeva diplomata v Washingtonu takrat še kar nekako shajala drug z drugim. 17. novembra 1942 je bil namreč Fotić priča pri Rybářevi poroki z Elivino Genevieve Orlicz-Dreszer.¹²

V letu 1943 so se hrvaško-srbska trenja v emigrantski vladi samo še stopnjevala. Hkrati pa se je v Washingtonu stopnjeval pritisk zaveznikov, ali ni mar partizansko gibanje precej bolj aktivno v boju proti Silam osi in kaj namerava storiti v zvezi s tem kraljeva vlada. Rybář je v pogovoru s pomočnikom državnega sekretarja Berlejem izrazil zaskrbljenost, češ da ima občutek, da ameriška vlada favorizira partizane (Roberts, 1973, 99). V pismu Cankarju 2. avgusta 1943 je pesimistično opisoval možnosti Jugoslavije, da se ohrani kot država. V pogovorih

z ameriški diplomati je ugotavljal, da je bila zamisel o srednjeevropski konfederaciji še vedno živa. Del krivde za takšno stanje je Rybář pripisoval Fotiću, češ da »gre vse njegovo stremljenje samo za tem, da je Jugoslavija propadla in da je nemogoče živeti s Hrvati«. Posledično se Fotić tudi ni zanimal za vprašanje povojne priključitve Primorske, ki pa je bilo za slovenske diplomate ključnega pomena. Rybářa je jezilo, da »se ne dela sploh jugoslov[anska] propaganda, ampak še vedno, koliko žrtev je v Srbiji in kaj vse hudega delajo Hrvatje«. S kritiko velikosrbsko mislečih kolegov v Ameriki, ki so celo Cankarja označevali za »srbofoba«, pa Rybář ni želel zmanjševati odgovornosti hrvaških politikov: »Veliki greh so vzeli na sebe Hrvatje, ki še vedno igrajo slepomišje in nočejo s pravo barvo na dan, a to iskoriščajo velikosrbski elementi.« Naloga Slovencev tako sploh naj ne ni bila lahka: »Mi Slovenci pa tudi ne smemo ostati po strani, ker rešitev srbo-hrvaškega spora ni samo stvar Srbov in Hrvatov, ampak obstoj ali pa razpad Jugoslavije in Jugoslavija mora ponovno vstati, ali pa nas vklenejo v neko centralno evropsko federacijo!«¹³

Prav v tem času se je Peter II. s krogom najožjih svetovalcev odločil, da se hrvaško-srbskih zaostrovanj loti po jugoslovansko-unitarističnem receptu pokojnega očeta Aleksandra in postavi uradniško vlado pod vodstvom Božidarja Purića. Med strankarskimi prvaki je z ministrskega položaja odnesla tudi Miho Kreka, ki je za tolažbo dobil diplomatsko funkcijo v rangu poslanika. Postavljen je bil za zastopnika kraljeve Jugoslavije v zavezniškem sosvetu za Italijo (Žebot, 1990, 325–326). Novačan, ki si je po tihem verjetno želel podobno funkcijo, je v dnevniku pikro zapisal: »Dr. Krek je postal ambasador. Torej, ta pa voditelj!« (Novačan, 1986, 279).

A očitno nova vlada ni prispevala k umiritvi položaja. Prej nasprotno. Rybář je 31. avgusta 1943 v pismu Cankarju potožil, da je njegov položaj na diplomatskem predstavništvu postal še težji, saj naj bi se Fotić obnašal, kot da zanj slovenski kolega sploh ne obstaja: »Po njegovem mnenju jaz sploh ne bi smel z nobenim razgovarjati, nobenega videti, edino, kar mi še daje, to je – pomorstvo. Drugi imajo nalog, da mi ničesar ne pokažejo. Odkar je Purić na vladi, sploh nisem videl depeše, a že mesece in mesece sploh ne vem, kaj on javlja in kaj dobiva iz Londona. Ignorira me popolnoma, a ne dopušča mi, da bi kaj delal. [...] Na vsako drugo mesto grem, samo ne več tukaj. Pa naj si ima Nikolića tukaj, grem z veseljem k Vam. Saj to si F[otić] želi, ker mu Slovenec tu samo smeta in bi mogel, kaj več videti in slišati, kot pa je za njega in njegove plane dobro.«¹⁴ Rybář se je zaman trudil, da prepriča Fotića v spremembo politične usmeritve: »Ž njimi pa govoriti, ali pa poskušati doka-

9 ARS, AS II, OZIC, Cankarjevo pismo Kreku, 27. 7. 1942.

10 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 29. 10. 1942.

11 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 28. 12. 1942.

12 AJ, 334/188, Potrdilo apostolskega nuncija A. G. Cicognanija, 17. 11. 1942 (prepis).

13 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 2. 8. 1943.

14 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 31. 8. 1943.

zati, da se gre v propast, naletite takoj bilo na 'prekid' razgovora ali pa se Vas smatra kot sovražnika Srbov in huda razžalitev je tu!»¹⁵

Tudi Cankar se je od Fotiča vse bolj distanciral, kar kaže njegovo navodilo sodelavcu, da v primeru klica iz Washingtona sporoči, »da ga trenutno ni v pisarni« (Rahten, 2009b, 132). Za razliko od Fotičevega izrazitega antikomunizma, pa sta Cankar in Rybář vedno bolj spoznavala, da bo potrebno iskati opore tudi v Sovjetski zvezi. Rybář se je 9. novembra 1943 v pismu kolegu v Ottawi spraševal, zakaj jugoslovanski emigrantski voditelji »nočejo nobenih ozkih stikov z Rusijo«. Enkrat bi bilo treba »sprevideti, da je nova demokracija na pohodu, če ne nas bode leva diktatura vse pograbila«. A pri tem opozarjanju ni naletel na podporo: »Toda zastonj to našim gospodom tolmačiti, kajti oni se danes borijo, da zadrže že predominantna mesta, a ako ne – neka ide sve do vraga!»¹⁶ V pismu Cankarju mesec dni kasneje je bila njegova zaskrbljenost še vedno velika, saj je iz pogovorov z ameriškiimi diplomati zaznal slabo voljo: »Zamerijo mnogo Mihajlovičevi propagandi, da ni konstruktivna in da vedno bolj pokazuje srbsko hegemonistično tendencijo. [...] Glede Tita pa pravijo, da je propaganda preveč širokoustna in da ne odgovarja popolnoma stvarnosti. [...] Kakor sem Vam že zadnjič v New Yorku pravil, Mihajlovičevi telegrami so vedno bolj prožeti hegemonističnimi idejami in pa posebno z idejo osvete in to naši nočejo in nočejo uvideti, kam jih je ta nesrečna zaslepljenost že pripeljala. [...] Pri Titinih telegramih pa se že vidijo tudi angleški prsti in umerjenost v njihovih nazorih, tudi če niso vedno odkritosrčne. [...] Neverjetno, da se nekateri ljudje nočejo ničesar naučiti iz zgodovine in da naravnost silijo v prepad.«¹⁷

Položaj se je konec leta 1943 nekoliko izboljšal za Koserja. Dne 19. decembra 1943 je bil namreč z odločbo predsednika vlade in zunanjega ministra postavljen za načelnika konzularno-gospodarskega oddelka na zunanjem ministrstvu.¹⁸

Vpliv Britancev na jugoslovansko zunanjo politiko je še naprej ostajal odločilen, kar je bilo čutiti tudi v mali slovenski koloniji v Kairu. Rudolf je menil, da bodo Slovenci po vojni lahko izbirali med dvema opcijama: ali postanejo britanski dominion ali pa se priključijo Sovjetski zvezi. Takšno razmišljanje je Novačan v dnevniku 16. februarja 1944 zavrnil: »Jasno je, da bo Rusija imela po tej vojni, nolens volens, svojo veliko politično besedo v Evropi. Jasno je, da se bo treba odločiti; vsem narodom Evrope stopi to pred oči: ali za vzhod ali zahod! Slovenci smo ravnokar na črti takšne razmejitve. Toda angleški dominon? Zakaj ne velika, federativna Jugoslavija? Zakaj postavljati sploh to vprašanje? Saj smo

še v Jugoslaviji, ki je de iure po mednarodnem pravu še živa! Ali ni najbolje, da se strnemo vsi okrog mladega kralja in da ne premišljujemo, kako, kaj in kam?!« (Novačan, 1986, 259). Istega dne je Cankar v pismu Rybáru ugotavljal, da bo moral tudi kralj kmalu priznati novo realnost, saj so v Ottawi sogovorniki že odkrito napravili križ čez Mihailoviča: »Mislijo, da bi on moral iz vlade ven, da se pripravi pot sporazuma z velikimi zavezniki. Jaz bi se odločil za kaj, ko bi bilo vsaj na eni strani čisto. Pa je vse tako polno špekulanstva in koristoljubja, da se bojim teh novih pajdašev.«¹⁹ A odločitev zaveznikov je bila očitno že sprejeta.

ŠUBAŠIČEVO MEDOBDOBJE

Spomladi 1944 je tudi del kraljevih diplomatov začel iskati povezave s Titom, med njimi Cankar. Na vztrajanje kralja Petra II. in njegovega kroga zaupnikov pri podpori četniškemu gibanju je gledal kritično, saj je ocenil, da ima Tito večjo podporo pri zaveznikih. Tako je 22. februarja 1944 sporočil kralju, da odstopa s poslaniškega mesta, ker se ne strinja s politiko predsednika vlade Božidarja Purića. 4. marca je dobil kraljevi odlok o upokojitvi. Ponudbo kanadskega premiera Mackenzie Kinga, naj sprejme kanadsko državljanstvo, kar bi mu zagotovilo poslaniško funkcijo v Evropi ali ZDA, je zavrnil. A precej več pozornosti od Cankarjevega je vzbudil odstop veleposlanika v Moskvi Stanoja Simića, ki pa je na Titovo zahtevo ostal na svojem mestu. Skupaj s Simićem je prestopil na Titovo stran tudi vojaški odposlanec Miodrag Lozić, svetnik Radomir Marinković in drugi sekretar Božidar Đorđević pa sta bila kot Purićeva in Mihailovičeva privrženca umaknjena z veleposlaništva v Moskvi. Simić je kasneje s Titovo podporo vplival tudi na kadrovsko politiko v drugih državah, najbolj očitno v Romuniji (Selinić, 2012, 97–98).

Na udaru se je znašel zlasti Rybářev šef Fotič v Washingtonu. Odnosi med obema so se pozimi 1944 še zaostriili, kar je razvidno iz Rybářevega pisma Cankarju 23. februarja 1944: »Vsakokrat ko vprašam ambasadorja, ali je kaj prišlo, vedno isti stereotipen odgovor: nema ništa.« Očitno so Rybáru skrivali depeše tudi drugi kolegi: »Še celo sluga je vdobil nalog, da mi ne sme povedati, da je prišla, kakšna depeša, v slučaju, da vprašam. Parokrat sem se že pritožil ambasadorju radi tega in sploh, kakšno je stanje v ambasadi, in je začetkoma skušal stvari ublažiti s tem, da je navadno poklical šifrerje, da mi pokažejo kakšno čisto neznatno depešo, toda v zadnjem času se niti ta farsa več ne ponavlja. Danes je stališče mojega šefa, da sem skrajno 'nepoverljiv', da sem komunist in da ne spadam v njihovo 'pošteno' družbo.

15 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 9. 11. 1943.

16 Isto.

17 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 8. 12. 1943.

18 AJ, 334/163, Odločba o imenovanju Koserja za načelnika konzularno-gospodarskega oddelka na zunanjem ministrstvu, 19. 12. 1943.

19 ARS, AS II, OZIC, Cankarjevo pismo Rybáru, 16. 2. 1944.

Izogibajo se me vsi kakor neko kugo in še celo oni, ki slučajno z menoj govore, se v njihovih očeh okužijo in se jih opozarja, da z menoj ne razpravljajo. Pa saj mi je sam ambasador 'svetoval', da je bolje, da ne razgovarjam z nižjimi uradniki in oficirji, ker bi zamogel 'uvrediti njihovo občutljivost', kakor da mi Slovenci sploh ne bi smeli biti občutljivi in bi morali požirati vse, kar ta velika gospoda govore in ko na vsakem koraku žalijo. Pa saj smo mi v njihovih očeh raja in bi smeli samo prejeti njihova povelja in odgovoriti 'razumem', ker nismo še dovolj zreli in ne razumemo državno politiko.« Seveda se je Rybář večkrat pritožil nad takšnim odnosom, a zaman: »Ambasador mi enega dne na mojo pritožbo odgovori: Nemojte kritikovati i raspravljati sa drugima. Ako imate štogod onda kažite meni.« Na pripombe, da bi kot prvi svetnik moral imeti drugačen status, mu je Fotić odgovoril, da naj to pripiše svojemu druženju z ljudmi, »ki so na nasprotni liniji«. Rybář ni našel razumevanja niti pri hrvaškem kolegu Ivu Frangešu, »ki je navadn poltron in samo gleda, kako bi se prikupil Fotiću in njegovi kliki, ki ga pa do dna duše sovraži in prezira«. Slovenski diplomat se je v svojem jugoslovanskem prepričanju počutil vedno bolj osamljenega: »Jugoslovanstvo v ambasadi je že mrtvo in pokopano. Zadnjič mi ambasador reče: britanska politika dovešče neminovno do cepanja Jugoslavije. Ako će oni i dalje tim putem ići, oni će Hrvatsku i Slovenačku zadržati za sebe, u tom ili onom obliku, a Srbiju će predati Rusima.« Rybářa so motile tudi izjave drugih srbskih diplomatskih kolegov, češ da uporabljajo »čisto nacistično-hitlerovske argumente«. Govorili so, »da so Čehi postali boljševiki in da je Beneš Stalinov agent«. Še zlasti je Rybářa motil podpolkovnik Knežević, ki je odkrito širil velikosrbske parole, slovenskemu diplomatu pa »je hvalil na vse pretege Rupnika, 'koji je intiman prijatelj Nedića'«. Zanimivo je, da so Kneževićevi somišljeniki še vedno vrjeli v moč nemškega orožja: »Nemci bodo seveda vstavili Ruse in jih prisilili na kompromisni mir; toda zgodi se pa lahko, da jih zopet potisnejo nazaj do Moskve in bodo potem zavezniki morali skleniti mir. Tako se govori v jugoslovanski ambasadi v petem letu vojne. Pa se potem čudijo, da jih smatrajo kot agente Hitlerja.« Pismo Cankarju je Rybář zaključil pesimistično: »Verujte, da me je kdaj strah, da se res raspademo. Edina mi je vera v Rusijo, ker verujem, da ona Jugoslavijo hoče, ne samo radi nas, ampak posebno radi sebe in ker verujem, da je prišla doba slovanstva. Edino Rusi nam želijo dati Primorje in Trst, ker ga v slovanski deželi tudi oni bodo imeli lažje, kakor pa ako ostane tujcu.«²⁰

Junjsko sklenitev sporazuma med Titom in Ivanom Šubašičem na Visu je večina slovenskih diplomatov pozdravila, čeprav je bilo nezadovoljstvo v vrstah njihovih srbskih kolegov precejšnje. Opazil ga je tudi Novačan: »Tukajšnji Srbi so poparjeni in vsi temno gle-

dajo v prihodnost.« Po njegovem mnenju je bil Purić »premajhen za situacijo«, ki je zahtevala drugačnega človeka: »Njemu je samo laskalo, da je predsednik vlade, da igra zgodovinsko vlogo, da je gospodar denarnih virov. Nagnali so ga takorekoč z metlo. Sporazum pa je po mojem še mogoč. Pozdravljam Šubašičevo akcijo.« Novačan je nekdanjemu hrvaškemu banu 4. junija 1944 poslal telegram, verjetno misleč, da ga bo vzel v svojo ekipo (Novačan, 1986, 293). Zaman.

Vabilo v novo vlado pa je dočakal Cankar. V pismu Rybářu 17. junija 1944 je takole ocenil Šubašičeve možnosti: »Šubašić pač sestavlja svojo vlado, a kako daleč je prišel, ne vem. Ko je povabil tudi mene – pa ne preko našega poslanstva – sem mu odgovoril z vprašanjem, kdo so ostali in kakšen popravek mi hoče dati, na kar še nisem prejel odgovora [...] Ban je dobro videl situacijo in je dobro začel; mislim, da sta pred njim dve možnosti. Ali se bo mogel sporazumeti s Titom in njegovimi ljudmi, in tedaj bi utegnili dobiti močno vlado, ki bo imela močne korenine doma, zaupanje velikih zaveznikov, pomoč Rusije na mirovni konferenci (ki nam bo nujno potrebna v našem obračunavanju z Italijo), ugle da v svetu in bi se mogla vrniti domov telle quelle, da tam prevzame upravo do končne ureditve. Če s Titom sporazum ne bo mogoč, tedaj bo, po mojem, [Šubašić] prisiljen, da ustvari koalicijo s-h-s meščanskih strank, ki bi imela ne protipartizanski, pač pa protikomunistični značaj, bi našla najbrže dovolj opore v narodu in bi mogla biti jedro prihodnje vsedržavne stranke, ki bo vsekakor morala nastati kot protiutež proti vsedržavni komunistični stranki; v tej alternativni bi, mislim, zelo lahko dobil podporo srbijanskih demokratov. Če je ban res penzioniral Fotića, se bojim, da se je pre naglil, ker ne vidim, kako bi se penzioniranje moglo pravno izvršiti brez resornega ministra.«²¹ Vest o odstranitvi Fotića je odmevala tudi pri Jugoslovanih na Bližnjem vzhodu. Ohranil se je zanimiv Novačanov komentar: »Šubašić je začel žagati. Fotić je bil trdnjava velesrbstva v Ameriki. Delal je, kar je hotel. Zapravljal kredite, kakor je hotel« (Novačan, 1986, 295).

Po preselitvi Titove ekipe na Vis junija 1944 so se okrepile tudi njene zunanje politične aktivnosti (Pirjevec, 2011, 169). Ključno vlogo je tu igral Edvard Kardelj, ki mu je po lastnem pričevanju Tito tudi na diplomatski sceni zelo zaupal: »Tito je bil seve čez glavo obremenjen z drugimi problemi, ki so bili zvezani z njegovim delom vrhovnega komandanta. Zato sem mu jaz pomagal pri vzdrževanju zvez med centralnim komitejem KPJ in centralnimi komiteji 'republik' in pri političnem delu sploh, vštveši tudi delo na zunanje političnem področju, ki se je takrat vedno bolj razvijalo in je postajalo vse pomembnejše« (Kardelj, 1980, 21). Pomembno vlogo pri preoblikovanju diplomatskega aparata v prehodnem obdobju je imel tudi general Vladimir Velebit, meščanski

20 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 23. 4. 1944.

21 ARS, AS II, OZIC, Cankarjevo pismo Rybářu, 17. 6. 1944.

sin avstro-ogrškega častnika. V partijo je vstopil tik pred napadom Sil osi na Jugoslavijo, Tito pa mu je že med vojno zaupal različne diplomatske naloge. Med drugim je bil tudi nekakšen oficir za zvezo med Šubašičem in Titom, zelo dobro zapisan tudi pri Britancih.

Dne 7. julija 1944 je bil Cankar imenovan za ministra prosvete, pošte in telegrafa v kraljevi vladi pod predsedstvom Šubašiča, še isti mesec pa se je iz Ottawe preselil v London. Iz Novačanovega dnevnika izhaja, da pri imenovanju v vlado ni več užival kraljeve podpore, češ da je velik »partizan« (Novačan, 1986, 304). Šubašič je portfelj zunanjih zadev obdržal zase, a za pomočnika si je izbral Rybářa. Ker je imel Šubašič na ramenih vodenje celotne vlade, je bila dejanska vloga njegovega slovenskega pomočnika večja od formalne. Rybář, ki ga je Šubašič kot jugoslovanskega predstavnika poslal na konferenco o povojni gospodarski obnovi v Bretton Woods, je Cankarju 8. julija 1944 iskreno čestital. A pri tem ni skrival skrbi glede prihodnosti: »Iskreno Vam čestitam, akoravno vem, da naloga ni prav lahka in da spremeniti – au fond – to današnje stanje bo naletelo na velike prepreke. Ker brez temeljite spremembe – v vseh ozirih – ne bo prav nič pomagalo, tudi če najboljši ljudje, z najboljšimi nameni zasedejo ministerske stolice.«²²

Novačan, ki je obtičal v Kairu, je postajal vedno bolj nestrpen. Živel je v prepričanju, da sta s Cankarjem nekakšna konkurenta za visoko funkcijo: »Pamet mi pravi, da ne pridem v poštev, vendar mi domišljija (domišljavost) ne da miru. Izidor Cankar ali jaz? Seveda je Cankar močnejši« (Novačan, 1986, 289). Vlada je 17. julija 1944 sprejela sklep, da je potrebno nadaljevati z »reorganizacijo in čiščenjem« v zunanjem ministrstvu (Selinič, 2012, 99). A novačenje na vodilna diplomatska mesta se je nadaljevalo brez Novačana. To je razvidno tudi iz pisma iz obupa Cankarju 1. avgusta 1944: »Ker tudi jaz, kakor menda nihče, ne morem dvomiti o Vaši dobri volji, sposobnosti in veliki ljubezni za nesrečno domovino. [...] Morda je Vaš današnji položaj moral, če ne že v nasledstvo sedanjega predsednika, morda gotovo v nasledstvo pok[ojnega] dr. Korošca, ki je bil več, kakor smo ga cenili. Jaz se strašno pritožujem: Naša emigracija že tri leta zanemarja celo severno Slovenijo. Še omenijo včasih Koroško, o Štajerski in Prekmurju, o naših zahtevah po novih mejah na severu – nič! Krek je bil tu, govoril sem z njim, pa je kar hitro opravil. Jaz sem edini inteligent Slovencev s severa v emigraciji. Že od junija 1942. Kaj so z menoj storili? Konfinirali so me v Jeruzalemu, potem internirali v Latrunu 240 dni! [...] Bil sem tudi nar[odni] poslanec in prvi predsednik prve slov. republikanske stranke in prvi federalist. [...] Jaz zahtevam najmanj mesto pomočnika – Slovenca v zunanjem ali pa mesto poslanika v Kairu ali v Vatikanu, kjer je Prešeren, jezuit, s katerim sem dober. V Kairu pa sem že bil od-

pravnik poslov 1932/33. [...] Pričakujem, da boste Slovenec, da boste Cankar, tak, kakor smo Vas cenili, tudi v mojem vprašanju. [...] Zdaj gre za več, gre za ostanke naše krvi, gre za naš obstanek.«²³ Novačan si je želel predvsem v Moskvo, kar je razvidno iz pisma Cankarju čez dva dni: »Pošljite me v Moskvo! Jaz osebno poznam mnogo ruskih ljudi, vse Slovence, ki so tam, jaz bi si upal in mislim, edini jaz bi mogel povedati Rusom vse tisto, česar Srb ali Hrvat kar sam povedati ne more, ne sme.«²⁴

Cankar je pismi sicer prejel, a pri maršalu verjetno ni posredoval, čeprav je za to kmalu dobil priložnost. Dne 18. avgusta 1944 se je namreč na Visu sestal s Titom, ki ga je prepričal, da ne on ne Rusi nočejo v Jugoslaviji uvesti komunizma. Titov samozavestni nastop je na Cankarja napravil velik vtis in poglobil njegove dvome o smiselnosti vztrajanja v Šubašičevi vladi. Tito mu je naslednji dan sicer predlagal, da v njej vztraja, na koncu pa mu je predlagal nadaljevanje kariere v diplomaciji. Pod vtisom pogovora s Titom je Cankar poslal pismo ljubljanskemu škofu Gregorju Rožmanu, naj s svojo avtoriteto doseže vključitev domobranskih enot v partizanske. Za ta korak se je zavzel tudi v izjavi, ki jo je podal kot »bivši član vodstva Slovenske ljudske stranke« za časopis *Slovenski poročevalec*. Toda že konec septembra 1944 je odstopil s položaja ministra. V pismu Šubašiču je kot razlog navedel domnevno premajhno usklajenost jugoslovanske vlade s sovjetsko. S to potezo si je v tisku protirevolucionarnega tabora nakopal številne kritike. Označili so ga med drugim kot »prvo podgano«, ki »je že zapustila Titovo londonsko barko«, saj »aristokratskemu užitcu lepote in drugih dobrot starega reda« očitno »ne diši, da bi moral s Šubašičem v Beograd«. Tam bi se namreč moral soočiti z rezultati komunističnega režima, ki ga predstavljajo »razočarani maščevalci in pištole GPU«. Zanj in njegove somišljenike, ki so se odrekli uradni usmeritvi stranke, naj bi bil »komunizem všeč samo, če ga lahko uživajo iz daljave nekaj tisoč kilometrov in v starem buržujskem razkošju« (Rahten, 2009a, 59).

Cankarjev odstop je sovpadel s poletnimi čistkami na ključnih diplomatskih mestih. Poleg Fotiča v Washingtonu se je znašel pod velikim pritiskom delegat kraljeve vlade pri Charlesu de Gaullu Jovan Đonović, ki mu je škodila podpora Mihailoviću. Nekaj časa je bil v igri za njegovo nasledstvo tudi primorski Slovenec Boris Furlan, a je izpadel, ker ga je Velebit obravnaval kot »angleškega človeka«. Za Fotičevega naslednika je nekaj časa podobno veljal Cankar, a se je Tito odločil, da za zgodnjo odpoved lojalnosti Mihailoviću raje nagradi Stanoje Simića. S poslaniškega mesta v zavezniškem sosvetu za Italijo pa je novembra 1944 odletel celo nekoč najvplivnejši Slovenec v emigrantski vladi Miha Krek: nadomestil ga je kar poverjenik za zunanje zadeve NKOJ Josip Smoldaka (Selinič, 2012, 96, 102,

22 ARS, AS II, OZIC, Rybářevo pismo Cankarju, 8. 7. 1944.

23 ARS, AS II, OZIC, Novačanovo pismo Cankarju, 1. 8. 1944.

24 ARS, AS II, OZIC, Novačanovo pismo Cankarju, 3. 8. 1944.

104). Novačan je v dnevniku sicer zatrdil, da se je menda Krek ponujal za službo Titu, a ga ta ni želel v svoji ekipi (Novačan, 1986, 333).

Pravi center moči jugoslovanske zunanje politike torej sploh ni bil več emigrantski London, ampak Titova jama na Visu. Tu je od Slovencev daleč največjo odgovornost v mednarodnih odnosih nosil Edvard Kardelj, ki je v letih 1948–1953 tudi uradno opravljal funkcijo zunanjega ministra. A že pred tem ga je Tito pošiljal na zaupne misije, še zlasti k Josipu Visarijonoviču Stalinu. Novembra 1944 je moral nadomeščati Tita, ki se je želel izogniti poti v Moskvo, in v Šubašičevi družbi na hitro odpotovati k Stalinu. V Kardeljevih spominih beremo: »Drugo mi ni preostalo, kakor da sem se vdal v usodo. In tako sva drugega dne Šubašič in jaz sedla v salonski vagon in čez Romunijo odpotovala v Sovjetsko zvezo. Šubašič je bil elegantno napravljen v salonsko obleko in je bil kot iz škatlince, jaz pa v vojaških čevljih in v zamazani partizanski uniformi. [...] V Moskvi so naju svečano sprejeli in ni mi treba pripovedovati, kako sem se počutil poleg elegantnega Šubašiča« (Kardelj, 1980, 65–66). Težko bi našli boljši primer kontrasta med staro diplomacijo meščanske dobe in novim partizansko-revolucionarnim pristopom Kardelja in tovarišev. No, tudi ti so lahko že kmalu odvrgli partizanske uniforme in si dali ukrojiti elegantne obleke.

NOVA GARNITURA

Z izjavo, ki so jo Churchill, Roosevelt in Stalin sprejeli 11. februarja 1945 na konferenci na Jalti, so bili jugoslovanski voditelji pozvani, da takoj implementirajo sporazum Tito-Šubašič. Ta sta dosegla dogovor o imenovanju tričlanskega Namestniškega sveta, v katerega je kralj 2. marca 1945 imenoval Srba Srđana Budisavljevića, Hrvata Anteja Mandića in Slovenca Dušana Serneca. Trojica namestnikov je prevzela kraljeva pooblastila v prehodnem obdobju do sklica Ustavotvorne skupščine. Namestniki so mandat za sestavo vlade zaupali Titu, ki je do 7. marca 1945 sestavil 27-člansko vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). Predsednik je postal sam, Kardelj je dobil eno od podpredsedniških mest, Šubašič pa je obdržal portfelj zunanjih zadev (Pirjevec, 2011, 204). Začela se je nova faza menjav na vodilnih mestih v diplomaciji. Šubašič je, na primer, 27. marca 1945 od Rybářa zahteval, naj zahteva od diplomatov na poslaništvu v Madridu vrnitev v Jugoslavijo. Odpravnik poslov Ljubiša Višacki pa je ukaz zavrnil, nakar je bil na Rybářev predlog kolega v Madridu nemudoma zamenjan. Kadrovska politika je bila tedaj dejansko že v komunističnih rokah, čeprav je Šubašič ostal na mestu zunanjega ministra do oktobra 1945. Še tiste uradnike, ki so bili imenovani na njegov predlog, pa je budno pazila partijska obveščevalna služba (Selinić, 2012, 107–108).

Tudi na nižjih diplomatskih funkcijah je partija še pred koncem vojne pospešeno kadrovala. Tipičen primer je bil Franček Kos (1912–1966), po rodu Mariborčan, ki ga je na ljubljanski univerzi učil umetnostne zgodovine nihče drug kot Izidor Cankar. Boris Kuhar je Kosa v nekrologu celo označil za enega od pionirjev »naše diplomacije«. A tja je zajadral prek partije, s katero je simpatiziral že v študentskih letih, po napadu na Jugoslavijo pa je bil menda »mnogim ilegalcem in članom VOS«, kot beremo pri Kuharju, »prvi vojaški instruktor«. To je počel pod ilegalnim imenom Melhior. Stane Mikuž je v nekrologu njegovo revolucionarno usmeritev takole povzdignil: »Za Melhiorja se je začelo novo delo, pred katerim so obnemele knjige, ki so pisale o renesansi, baroku in o drugih znamenitih obdobjih človeške kulture, delo, o katerem pa je bil Franček iz dna duše prepričan, da odpira vrata v še slavniješe obdobje človeške, predvsem pa slovenske zgodovine ter kulture.« Leta 1943 je moral Kos po nalogu partije v Rim, odkoder se je vrnil v osvobojeni Beograd. Sledila je uspešna diplomatska kariera: od svetnika jugoslovanske ambasade v Londonu in člana stalne delegacije pri Organizaciji združenih narodov do veleposlanika v Švici in na Japonskem. Tu se je poleg diplomacije posvečal tudi proučevanju japonske umetnosti, še zlasti keramike in slikarstva.²⁴

Delež Slovencev v jugoslovanski diplomaciji je po koncu vojne narasel. Še zlasti to velja za čas boja za državne meje. Kapital, ki so si ga zaradi odpora Silam osi nabrali jugoslovanski komunistični voditelji na Zahodu, je zaradi bližajočih se vetrov hladne vojne začel hitro kopneti. Partizanski general Aleš Bebler, ki je pripadal najožji Kardeljevi diplomatski ekipi, je v svojih spominih zabeležil, da so bili na konferenci za nemške reparacije v Parizu jeseni 1945 člani jugoslovanske delegacije pri zaveznikih sprejeti skoraj z ovacijami. Že nekaj mesecev kasneje so ti odnosi zaradi vprašanja pripadnosti Primorske in Koroške postali hladno korektni, občasno pa že kar sovražni (Bebler, 1981, 154). Bebler je imel pomembno vlogo tudi v pripravah na drugo pariško mirovno konferenco. Veliko Slovencev se je med diplomate zavihtelo povsem spontano, glede na potrebe novih oblasti. Tak primer je bil Rudi Čačinovič, ki ga je tik pred koncem vojne »vpoklical« Jože Brilej, eden vodilnih predvojnih komunistov in komisar VII. korpusa. Prenesel mu je Kardeljevo naročilo, da mora oditi v Budimpešto in pomagati pri organizaciji tamkajšnjega predstavništva, saj »najbolj pozna razmere na Madžarskem, zna jezik, ima znanca«. Na zadnjem srečanju pred odhodom mu je Brilej »za prvo silo« izročil petdollarski bankovec in novopečeni diplomat je 1. maj 1945 dočkal na vlaku med Monoštrom in Budimpešto (po prihodu je ostal še brez bankovca, saj ga je neka mlada dama v madžarski prestolnici naplahtala pri poskusu menjave) (Čačinovič, 1985, 15–29). Kljub zelo impro-

24 ASBL, osebna mapa Frančka Kosa.

viziranemu začetku je nato Čačinovič napravil eno najuglednejših diplomatskih poti med Slovenci, saj je bil med drugim tudi veleposlanik v Bonnu in Madridu.

Zanimiva, predvsem pa tragična je zgodba generala Franca Pirca (1917–1954) iz Sodražice, nekdanjega načelnika operativnega oddelka letalstva Neodvisne države Hrvaške, ki je prestopil k partizanom. Bil je ustanovitelj Titovih letalskih sil, Ante Pavelić pa mu je iz maščevanja dal pobiti ženo in otroka. Usoda je hotela, da ga je Tito leta 1947 poslal za jugoslovanskega poslanika prav v deželo »poglavnikovega« izgnanstva – Argentino (Čačinovič, 1985, 15, 29, 140–141). Sicer pa je Pirc že ob koncu vojne opravljal diplomatske naloge za Tita: v Drvarju se je pogajal z Britanci o šolanju jugoslovanskih pilotov, obiskoval enote v severni Afriki in na Bližnjem vzhodu, po prihodu na Vis pa je s Sovjeti usklajeval zaključne operacije (Vrhovec, 1989, 25).

A če je bil Pirc med vojno pri Titu zelo čislan, so se med njegovim službovanjem v Buenos Airesu njuni odnosi ohladili. Vzrok je bil memorandum, ki ga je napisal maršalu 22. oktobra 1949. Uvodoma je poudaril, da ni komunist, ampak »navdušen rodoljub«, nato pa predstavil nekaj predlogov za postopno demokratizacijo države. K temu ga je napeljal prelom Jugoslavije z Informbirojem, v čemer je Titov diplomat videl priložnost za odmik od »marksistične koncepcije državne ureditve, kajti ona je danes že dokazana historijska zabloda, v praksi brez nasilja neizvedljiva«. Državno vodstvo bi moralo »javno pred narodom priznati storjene napake in zablode, sodnijsko zasledovati poznane krivce in zločine, ki so bili posledica samovolje raznih oblastvenih organov in pred narod stopiti z novim demokratičnim programom«. Prehod v parlamentarni sistem bi naj omogočile svobodne volitve, na katerih bi za začetek nastopili dve stranki: poleg partije še »Narodni front brez komunistov«. Razumljivo, da maršal nad mislimi svojega nekdanjega prvega letalca ni bil navdušen. V pogovoru ga je poskušal odvrniti od njih z besedami: »Krivo gledaš i to nisi trebao napisati.« Pirc je vztrajal, nakar je tudi maršal obmolnil. A kmalu je sledila diplomatova upokojitev, menda dogovorna (Švajcner, 2009, 63–73). V Argentino, kamor je bil za poslanika postavljen Pirc, se je sicer v strahu pred komunizmom zatekel tudi Novačan in tam razočaran umrl.

Kot je bil Slovenec Ivan Hribar prvi poslanik kraljeve Jugoslavije v Pragi, je po drugi svetovni vojni poslaniško mesto na Češkoslovaškem spet najprej zasedel Slovenec – Darko Černej. Za poslanika je bil imenovan 30. marca 1945 na seji ministrskega sveta DFJ. Pred vojno sicer ni bil član partije, v Osvobodilno fronto je vstopil kot zastopnik Samostojne demokratske stranke, a se je nato hitro povzpel v novi hierarhiji. Zaradi uspešno izpeljanega Titovega obiska v Pragi marca 1946 je že naslednji mesec napredoval v veleposlanika. Černej je bil nato eden najvidnejših slovenskih diplomatov po drugi

svetovni vojni. Poleg Češkoslovaške je kot vodja predstavnštva služboval še na prestižnih mestih v Mehiki, na Švedskem, v Italiji in Franciji (Bratuša, 2010, 127–138).

ZADNJE NAPOTITVE STARE GARDE

No, vsaj za nekatere naloge brez nekdanjih kraljevih diplomatov (še vedno) ni šlo. Med njimi je še naprej visoko kotiral zlasti Vladimir Rybář. Velebit ga je opisoval kot »zelo sposobnega diplomatskega uslužbenca«, z »neomajno integriteto«, ki naj bi bil narodnoosvobodilnemu gibanju »diskretno naklonjen«. S temi kvalitetai mu ni bilo težko zasedati pomembnih funkcij tudi v novih razmerah. To se je pokazalo, ko se je na udaru znašel poslanik v Londonu, nekdanji predsednik vlade Bogoljub Jevtić. Velebit je londonsko poslaništvo označil za »leglo sovražnih mahinacij«, a je Šubašić Jevtića kljub temu dolgo ščitil, češ da ob prisotnosti jugoslovanske vlade v Londonu tamkajšnji poslanik pač ne more škoditi. Toda ob odhodu vlade iz Londona v Beograd je Šubašić vendarle moral popustiti. Odpravnik poslov v Londonu pa je postal prav Rybář (Selinić, 2012, 100). A očitno je Rybář kljub visoki meri podpore v komunističnem vrhu še naprej užival ugled tudi na drugi strani. Zanimivo je, da je 17. julija 1945 kot uradni zastopnik vlade prisostvoval pri porodu sina kralja Petra II. (PSBL, 265).

Tudi za Cankarja se je zdelo, da se je po ustanovitvi DFJ kar dobro znašel. Vladna odločitve o Cankarjevi napotitvi v novo diplomatsko službo se je sicer vlekla nekaj mesecev. Najprej so mu ponudili mesto poslanika v Bruslju in ga tudi že zaprosili za podatke, potrebne za pridobitev agremaja. A iz tega ni bilo nato nič. Med čakanjem v Beogradu je Cankar tako v glavnem prevajal roman Williama Makepeacea Thackerayja *Vanity Fair*, sicer pa je mirno opazoval razvoj dogodkov pri oblikovanju nove vlade. Med čakanjem na napotitev v tujino so Cankarja najbolj zanimala vesti o prodiranju Jugoslovanske armade na Primorsko. Dne 1. maja 1945 so partizani vkorakali v Trst in za las prehiteli anglo-ameriške zaveznike. Navdušeni Cankar je v pismu Niči zapisal: »Nocoj me je zbudilo grmenje topov – Gorica, Trst, Tržič so naši, držimo fronto na Soči. Samo to je važno, vse drugo ni. Sen mojega življenja se izpolnjuje, smisel je dobilo to bedno slovensko življenje. V resnici bi rajši ležal nag pred svojo malo hišo ob morju blizu Trsta, kot sedel v fraku pri diplomatski večerji.«²⁵

Dne 9. maja 1945 je Cankar prejel telegram iz San Francisca, kjer se je konec aprila začelo ustanovno zasedanje Organizacije združenih narodov. Poslal mu ga je Mackenzie King in mu čestital za osvoboditev izpod nacističnega jarma (Rahten, 2009b, 186). Isti dan je izvedel, da bo njegova naslednja diplomatska služba v Grčiji. Sprva je še mislil, da je z odstopom iz Šubašičeve vlade potegnili pravo potezo. V imenovanju za poslanika v Atenah je videl celo znak, da mu Tito zaupa. Vsaj

25 ARS, AS II, OZIC, Izidorjevo pismo Niči Cankar, 2. 5. 1945.

tako sledi iz pisem, ki jih je pisal ženi: »Mesto je politično izredno važno, in da so vztrajali, naj grem tja, je neke vrste poklon. Mislim, da moram iti, a se ne želim docela postarati v diplomaciji.«²⁶ Dne 11. maja 1945 je bil Cankar torej imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika v Atenah, tja pa je prispel 2. novembra. Grčija je bila s Titove perspektive res velikega pomena, saj je na grškem primeru dokazoval tudi ustreznost svoje lastne politike doma. Cankarjeva poslaniška naloga je bila zaradi zaostrenih odnosov med državama vsej prej kot enostavna. Tudi zato je prejel tudi osebne instrukcije, saj je Tito želel, da pomaga zgladiti napetosti. Toda če je v začetku še kazalo, da bo to možno, saj je vlada Temistokla Sofoulisa vodila do Moskve in Beograda naklonjeno politiko, so marčne volitve 1946 prinesle preobrat. Bližajoči se referendum o monarhiji je povzročil ponovno ohladitev odnosov. Dne 22. avgusta 1946 se je Cankar srečal z novim ministrskim prednikom Konstantinom Caldarisom in obsodil negativno pisanje grškega tiska proti Jugoslaviji in Titu. Dobil je odgovor, da so jugoslovanski medijski napadi na Grčijo še hujši. V takšnem napetem vzdušju, se je Cankar naslednji dan vkrcal na letalo za Jugoslavijo. Edini, ki ga je pospremil na letališče, je bil sovjetski veleposlanik Konstantin Rodionov (Oikonomidis, 2011, 217, 238–240).

Tudi Rybář je po koncu vojne želel nadaljevati z diplomatsko kariero. Med drugim je bil imenovan za svetnika in zastopnika v evropskem odboru UNRRA, nato pa tudi za člana jugoslovanske delegacije na prvem zasedanju generalne skupščine OZN januarja in februarja 1946 v Londonu (PSBL, 265). 22. februarja je bil 1946 imenovan za izrednega poslanika in pooblaščenega ministra Federativne ljudske republike Jugoslavije na Norveškem.²⁷ V Oslo je direktno z zasedanja generalne skupščine OZN prispel 1. aprila 1946. Takrat se verjetno ni zavedal, da je to njegova zadnja napotitev v diplomatsko službo. Že 14. novembra istega leta je namreč umrl.²⁸ Kot je razvidno tudi iz Cankarjevega pisma soprogi, je njegovega diplomatskega kolega zaustavil infarkt.²⁹

Jeseni 1946 je jugoslovanska diplomacija ostala še brez enega nekdanjega kraljevega diplomata. Lujo Koser je bil z dopisom ministrstva za finance FLRJ upokojen.³⁰ Razlogi za upokojitev so se vsaj deloma verjetno skrivali tudi v njegovem političnem profilu. Iz Novačanovih dnevniških zapisov namreč sledi, da je veljal za »žeganega klerikalca«, veliki celjski narodnjak pa se je muzal tudi ob »nemškutarskem« poreklu Koserjeve šmarske soproge (Novačan, 1986, 293, 313, 323).

Toda izkazalo se je, da se tudi Cankarjeva diplomatska kariera izteka in da so bile Atene njegova zadnja na-

potitev. Še 21. januarja 1946 je Mackenzie King v pismu Niči Cankarjevi izrazil upanje, da so se njej in soprogi temni oblaki zadnjih let nad njima v celoti razkadili in da ju čakajo lepši časi.³¹ A v resnici je bilo ravno nasprotno.

Cankarjev položaj je oteževala okoliščina, da mu je Tito zameril, ker ni upošteval njegove sugestije, naj ostane v Šubašičevi vladi. Menda ga je kasneje Tito tudi javno kritiziral z besedami: »Mi ne potrebujemo ministrov, ki povzročajo krize, ampak takih, ki delajo.« Osebo razočaranje nad maršalom se je prepletalo z jezo zaradi partizanskega umika iz Trsta, ki je bil posledica britanskih pritiskov, in represivnimi ukrepi novih oblasti. Slednje je Cankar naštel v svojem dnevniku v naslednjem vrstnem redu: »Organizirala se vojska, OZNA, sodišča za narodno čast, konfisciralo se imetje industrijalcev in bogatih trgovcev kot sovražnikovih sodelavcev, praktično se je razdelila država na šest federativnih enot, draginja po zamenjavi denarja silno narasla, med ljudmi mnogo skrbi, nezadovoljstva in potuhovanja. [...] Slabosti: nastavljanje nesposobnih ljudi (za nagrado) na upravna mesta, nezaupanje vseh do vseh, podlo denunciranje, popoln zastoj kulturnega dela, zlasti v Sloveniji, kjer bivši 'kulturni delavci' veselo preizkušajo svoje sposobnosti« (Brulc, 1990, 127–128).

Potem ko se je razšel z vodstvom Slovenske ljudske stranke v emigraciji, si je Cankar poiskal zaveznike v krogu Edvarda Kocbeka. V Beogradu sta se pogosto srečevala in skupaj razreševala dileme, ki jih je prinašala nov državna ureditev. Za cilj sta si postavila, »da privzamemo novi red v družbenih in gospodarskih ter političnih osnovah in da v okviru tega reda skušamo uveljaviti vrednote, ki mu manjkajo«. Ob rojevanju nove jugoslovanske države sta v to možnost še oba verjela. A kmalu je Cankar spoznal, da njegove vrednote z »novim redom« niso združljive. V pogovoru s Kocbekom 4. decembra 1946 je prišel do naslednje ugotovitve: »Čim bolj si pridobivam izkustva, tem bolj vem, da komunizem ni nova človeška religija. Nima tistih veličastnih religioznih potez, kakor jih je po krščanstvu prinesel in imel islam. Res ne vidim psiholoških, duhovnih razlik med nacizmom in komunizmom. Oboje degenerira človeka, ga relativizira, napolni z demonijo, obsodi na temne strasti, sovraštvo. Zadnje razkranje razuma« (Kocbek, 1991, 95 in 173). Tri mesece po tem pogovoru so Cankarja upokojili. Kot odpravnik poslov ga je v Atenah nasledil Dejan Gojković, za njim pa Šerif Šehović (Oikonomidis, 2011, 239). Zadnji kraljevi poslanik slovenskega rodu je tako zapustil diplomacijo.

26 ARS, AS II, OZIC, Izidorjevo pismo Niči Cankar, 28. 5. 1945.

27 AJ, 334/188, Potrdilo poslaništva FLRJ v Oslu o prejemu ukaza o imenovanju Vladimirja Rybářa za poslanika, 20. 9. 1946.

28 AJ, 334/188, Obvestilo poslaništva FLRJ v Oslu o smrti poslanika Vladimirja Rybářa, 15. 11. 1946.

29 ARS, AS II, OZIC, Izidorjevo pismo Niči Cankar, 27. 11. 1946.

30 AJ, 334/163, Dopis ministrstva za finance FLRJ o Koserjevi upokojitvi, 9. 11. 1946.

31 ARS, AS II, OZIC, Pismo Mackenzie Kinga Niči Cankar, 21. 1. 1946.

SKLEP

Slovenski diplomati, ki so se uspeli obdržati v zunanjepolitičnem sistemu jugoslovanske države kljub pretresom druge svetovne vojne, so bili torej maloštevilni. Če sta se Novačan in Koser na Bližnjem vzhodu borila za rehabilitacijo in ostala na obrobju odločilnih dogajanj, primorski politiki v izgnanstvu pa formalnih diplomatskih funkcij po mnenju vladnih krogov očitno niso bili vredni, sta bila Cankar in Rybář zelo pomembna člena v kombinirani diplomatski strukturi, ki naj bi odražala kompromisno naravo sporazuma Tito-Šubašić. Oba sta dokazovala, da je kljub monarhistično-meščanski provenienci možno v novih pogojih ne samo nadaljevati diplomatsko kariero, ampak celo napredovati. Rybář se je tako iz nezadovoljnega in odrinjenega pomočnika velikosrbsko usmerjenega washingtonskega ambasadorja Fotića prelevil v vplivnega asistenta samega Šubašića. Bil pa je očitno tudi zelo cenjen pri novih oblastnikih in vprašanje je, kako bi se nadaljevala njegova kariera, če je ne bi presekala hitra smrt kmalu po imenovanju za poslanika v Oslu. Cankar

je svojega diplomatskega kolega sicer preživel, a njegova trmasta in odločna narava očitno ni bila dovolj upogljiva za novi režim. Cankarjeva grška epizoda se tako zdi zgolj kot farsa, saj je že tako ali tako kratek mandat večinoma zapravil na dopustu. Tito mu nenadnega odstopa z ministrskega mesta po lastnem pričevanju ni odpustil in čeprav s starostjo kraljeve diplomacije ni želel iti v odkrit spopad, je vendarle dal vedeti da v totalitarnih sistemih ni pametno oporekati volji voditelja. Številnim – in ne le slovenskim – diplomatom iz kraljevih časov pa se je rok trajanja v diplomatski službi nove Jugoslavije iztekel, kakor hitro je tudi Tito britanskim pokroviteljem sporazuma s Šubašićem odrekel pravico vplivanja. Stalinova podpora se je zdela dovolj velik adut, ki ni potreboval več nobenega taktiziranja. Tako so le redki kraljevi diplomati preživeli jugoslovanski razkol s sovjetskimi zavezniki in nanje Tito v dobi pospešenega iskanja podpore Zahoda ni mogel več računati, čeprav bi mu njihove izkušnje morda prišle prav. A rojstvo diplomacije države, ki je nato desetletja slovela prav zaradi nje, je bilo zaradi »buržoaznih« kadrov nedvomno lažje.

KING'S OR MARSHAL'S DIPLOMATS? POLITICAL DILEMMAS AND DECISIONS OF SLOVENE DIPLOMATS IN THE TRANSITION PERIOD FROM MONARCHIST TO COMMUNIST YUGOSLAVIA

Andrej RAHTEN

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper
Scientific and Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana
University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

SUMMARY

In the article, the author presents diplomatic activities of diplomats of Slovene origin, serving at the Royal Yugoslav Legations during the Second World War. Particular attention is paid to the correspondence between Slovene diplomats and politicians, presenting insights into different political opinions within the Royal Yugoslav Government in exile. Due to the increasing strength of Tito and the communist leadership, the Kingdom of Yugoslavia continued to exist only in the correspondence of its ministers and diplomats. But the question as to what policy was to replace it was a great perplexity to all. The two most prominent Slovene diplomats were Izidor Cankar and Vladimir Rybář, both serving during the World War in North America, the former as Royal Envoy in Canada, the latter as "Nr. 2" at the Yugoslav Embassy in Washington. Being originally ardent anti-Communists, they soon noticed that the armed resistance against the Axis Powers in Yugoslavia launched by Tito's communists was well received with the Western Allies. After the political agreement Tito-Šubašić in 1944, they were both included in the combined team of old and new diplomats who were ready to accommodate to the coming communist regime. However, Rybář suddenly died in 1946, whereas Cankar was able to stay in the diplomatic service only for a brief period of time. Nevertheless, the new team of communist-oriented diplomats was ready to take over.

Key words: Yugoslavia, diplomacy, Josip Broz Tito, Izidor Cankar, Vladimir Rybář, Anton Novačan

VIRI IN LITERATURA

- AJ, 334/179** – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 334, fascikel 179, osebna mapa Antona Novačana.
- AJ, 334/188** – AJ, fond 334, fascikel 188, osebna mapa Vladimirja Rybáča.
- AJ, 334/163** – AJ, fond 334, fascikel 163, osebna mapa Ludvika (Luja) Koserja.
- ARS, AS II, OZIC** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Sektor za varstvo arhivskega gradiva II. svetovne vojne (AS II), osebna zbirka Izidorja Cankarja (OZIC).
- ASBL** – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Ljubljana (ASBL), osebna mapa Frančka Kosa.
- NUK, 1246** – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (NUK), Ms 1246, zapuščina Antona Novačana.
- Bebler, A. (1981)**: Čez drn in strn: spomini. Koper, Založba Lipa.
- Bratuša, I. (2010)**: Titov diplomat v Pragi. V: Petrič, E. et al. (ur.), Slovenski diplomati v slovanskem svetu. Jable, Ljubljana, CEP, ZRC SAZU, 127–138.
- Bruć, T. (1990)**: Arhiv Jugoslovanske narodne odbrane. Meddobje XXVI, 115–143.
- Christoff Kurapovna, M. (2010)**: Shadows on the Mountain. The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia. Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc.
- Čaćinovič, R. (1985)**: Poslanstva in poslaništva. Maribor, Murska Sobota, Obzorja in Pomurska založba.
- Čaćinovič, R. (1998)**: Zgodovina slovenske diplomacije. V: Jazbec, M. (ur.): Diplomacija in Slovenci: zbornik tekstov o diplomaciji in o prispevku Slovencev v diplomatsko teorijo in prakso. Celovec, Drava, 107–128.
- Kardelj, E. (1980)**: Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Ljubljana, Beograd, Državna založba Slovenije, NIRO Radnička štampa.
- Kocbek, E. (1991)**: Dnevnik 1945. Pavček T., Zlobec, J. L. (ur.). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Malina-Dimitrova, L., Dimitrov, L. (2011)**: Bagrjana in Slovenija. Ljubljana, Študentska založba.
- Nečak, D. (1995)**: Avstrijska legija II. Maribor, Obzorja.
- Novačan, A. (1986)**: Jeruzalem – Kairo: Spomini 1942–1945. Ljubljana, Slovenska matica.
- Oikonomidis, P. (2011)**: Le jeu mondial dans les Balkans. Les relations gréco-yougoslaves de la Seconde Guerre mondiale à la Guerre froide 1941–1956. Paris, L'Harmattan.
- Petranović, B. (1981)**: Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Zagreb, Globus, Arhiv Jugoslavije.
- Pirjevec, J. (2011)**: Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- PSBL** – Primorski slovenski biografski leksikon (1974–1984). Gorica, Goriška Mohorjeva.
- Rahten, A. (2009a)**: Izidor Cankar. V: Rahten, A. et al. (ur.): Nova slovenska biografija. Ljubljana, ZRC SAZU, 51–60.
- Rahten, A. (2009b)**: Izidor Cankar – diplomat dveh Jugoslavij. Ljubljana, Mengeš, CEP, ZRC SAZU.
- Roberts, W. R. (1973)**: Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945. New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press.
- Selinič, S. (2012)**: Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946. Istorija 20. veka, 30, 3, 95–108.
- Švajcner, Janez J. (2009)**: Pismo generala Franceta Pirca predsedniku Titu 1949. Vojnozgodovinski zbornik, 37, 63–73.
- Vrhovec, B. (1989)**: Slovenski Tito v messerschmittu. Nedeljski dnevnik, 22. 1. 1989, 25.
- Žebot, C. (1990)**: Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. Ljubljana, Magellan.

original scientific article
received: 2014-07-28

UDC 327(497.1)"1944/1961":929Broz Josip

JOSIP BROZ TITO'S SUMMIT DIPLOMACY IN THE INTERNATIONAL RELATIONS OF SOCIALIST YUGOSLAVIA 1944–1961*

Vladimir PETROVIĆ

Institute of Contemporary History, Trg Nikole Pašića 11/IV, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: vladimir.lj.petrovic@gmail.com

ABSTRACT

The article scrutinizes the dynamics of Yugoslav summit diplomacy from the end of the Second World War until the First Conference of Heads of Governments of the Non-Aligned Countries (1961), in order to outline the evolution of a paramount role that Josip Broz Tito played in shaping Yugoslav foreign policy.

Key words: Yugoslavia, Josip Broz Tito, summit diplomacy, international relations, Cold War

LA DIPLOMAZIA APICALE DI TITO E LE RELAZIONI INTERNAZIONALI DELLA JUGOSLAVIA SOCIALISTA 1944–1961

SINTESI

L'articolo tratta lo sviluppo della "diplomazia apicale" jugoslava dalla fine della Seconda Guerra Mondiale fino alla prima conferenza dei Paesi non allineati, con l'intento di analizzare l'importanza del ruolo svolto da Josip Broz Tito nella nascita e la diffusione di questo indirizzo della politica estera jugoslava.

Parole chiave: Jugoslavia, Josip Broz Tito, diplomazia apicale, relazioni internazionali, guerra fredda

* This article evolved from a research conducted within the project *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (br. 47030), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. All photographic material derives from the Documentation Center of the Institute of Contemporary History, Belgrade.

INTRODUCTION

Summit diplomacy holds a special place in the foreign policy of socialist Yugoslavia, not the least due to the peculiar personality of its leader, Josip Broz Tito (1892–1980). From 1944 until 1980, Tito made 169 official visits to 92 countries. He also hosted 175 heads of the state, as well as 110 prime ministers, 200 ministers of foreign affairs, and over 300 heads of political movements.¹ His role in maintaining contact with the leaders of other countries evolved into a central feature of Yugoslav diplomacy during his long rule. To that end, Tito spent abroad almost 1.000 days, approximately 1/10 of his long rule. The longest of these trips lasted for three months.

In today's globalized world, where summits are a matter of daily routine, these nomadic habits do not stand out. However, six decades ago, travelling was much more complicated and stressful, and statesmen were much less ready to journey. Summit diplomacy was thus far from the standard of communication in international relations. Great enemies or allies, like Napoleon and Alexander of Russia, met only twice in their lifetimes; Hitler and Stalin, never. Foreign policy was conducted by state representatives – ministers of foreign affairs, ambassadors, or special envoys. Diplomatic exchange did not seem to suffer from the absence of personal contact between heads of states. As a rule, such professionals were rather wary of such occasions, shown during the Paris peace conference of 1919. Personal meetings between world leaders scandalized their own diplomats, such as seasoned French diplomat Paul Cambon, who saw summits as a source of “worthless schemes and improvised ideas” (MacMillan, 2003, 274). His younger British colleague, Harold Nicolson, was more tactful. In his view, summits raised expectations and led to misunderstandings and confusion, since their participants lacked the time to discuss matters patiently and calmly (Dunn, 2002, 4). The interwar period seemed to confirm this concern. Early elations, such as a 1926 Nobel for French and German statesmen Aristide Briand and Gustav Stresemann awarded for fostering mutual relations between their countries, were overshadowed by later blunders, like the failure of Neville Chamberlain to contain Hitler's territorial ambitions. Following Munich, a rather unfavorable light was cast on summitry.

This landscape was altered by the tectonic shift of the Second World War, which intensified the contacts between world leaders. Among the first globetrotters were Winston Churchill, who had flown over 100,000 kilometers during the war, and Franklin Delano Roosevelt. Although very sick, Roosevelt remained faithful to his attitude that “if five or six heads of the important governments could meet together for a week with complete inaccessibility to press or cables or radio, a definite,

useful agreement might result or else one or two of them would be murdered by the others! In any case it would be worthwhile from the point of view of civilization” (Leuchtenburg, 2009, 211–212). Summit diplomacy therefore peaked by the end of the war through the institutionalization of the cooperation of the Great Three (first Churchill, Roosevelt and Stalin, then Attlee, Truman and Stalin). After the war, with growing polarization between the two blocks, the statesmen changed routes, but their mileage continued to mount. On the one hand, heads of what was to become NATO (1949) began to meet frequently. On the other, leaders of the communist parties and states of the Eastern Bloc were organizing both individual and joint consultative meetings in Moscow, which were turning into true pilgrimages to the Kremlin, as a suspicious Stalin was hesitant to leave Moscow, let alone the territory of the USSR.

Soon enough, contact on the highest level between East and West practically died out, in an early manifestation of the Cold War. The absence of such communication aggravated every crisis between East and West, since important decisions were made in the absence of sufficient information, thus raising the risk of future escalations and bringing the confrontation to the brink of war (during the 1949 Berlin crisis) or indeed, over it (in Korea 1950). Therefore an attempt to re-institutionalize summitry was bound to appear. It was voiced by Winston Churchill, who in February 1950, called world leaders to what he named “a parley at the summit”, giving hence a name to this already established practice (Reynolds, 2007, 3). Despite understandable skepticism, the idea of overcoming hostilities through meetings and other forms of personal contact between statesmen was again on the agenda. Although primarily directed toward the Great Powers, the reinvention of summitry opened a new space of diplomatic interactions for the leaders of smaller countries, and they took up this challenge with different degrees of vigor, scope and skill. Within the context of this diplomatic maelstrom, Josip Broz Tito emerged. The remainder of this article explains how he navigated and shaped this terrain during the formative period of his reign.

DÉBUT (1944–1953)

Unlike many other postwar leaders, Tito entered the world stage already during the Second World War, through his efforts to fortify international recognition for the partisan movement he was leading. His initial steps were clumsy. During the final stages of war, in early August 1944, Tito flew to Italy from the island of Vis, disembarking in Caserta to meet General Henry Wilson, the head of the Allied operations in the Mediterranean. The communist leader, surrounded by armed and suspicious bodyguards, projected none of the easygoingness and

1 AJ, KPR, Popis zemalja koje je posetio Josip Broz Tito; Prijemi stranih delegacija kod Josipa Broza Tita.

charm which later was to become his trademark. Only after the meeting with Winston Churchill in Naples, on August 12, he stopped behaving as if on enemy territory. The photo from this meeting shows a relaxed Churchill in a summer white suite, and Tito dressed in a bricolage uniform hastily invented for that purpose. "Later I entertained Tito for a dinner", wrote Churchill: "He was still confined in his gold-lace strait-jacket. I was so glad to be wearing only white duck suit" (Churchill, 1985, 84). Upon returning to Vis, Tito wasted no time to quickly and clandestinely fly to Moscow to meet with Stalin in September 1944, enraging Churchill who was said to have commented that Tito fled as a gambler without paying his poker debt. In the USSR, Tito completed this tour of rubbing elbows with the famous, proceeded to Romania, and returned to Yugoslav soil to take part in the final fights of autumn and winter 1944 (Petranović, 1987, 6).

With the end of the fighting, came the change of the regime, completed by the end of 1945, when Yugoslavia became a republic, and Tito elected as its Prime Minister. He also retained the role of supreme commander of the armed forces and the function of the Chairman of the all-powerful Communist Party. During this period

of transition, foreign policy was technically conducted through the State Secretariat for Foreign Affairs (DSIP), headed by prewar diplomats Ivan Šubašić (1943–1945), Josip Smolaka (1945) and Stanoje Simić (1946–1948). However, the "old" diplomacy was out, and its representatives were not trusted (Petković, 1995, 18–37). The true conduct of international relations was determined in the Politburo of the Communist Party, and much of diplomatic exchange was conducted by Tito himself, through his official visits. His itinerary left no doubts about his ideological and geopolitical leanings: he avoided the West and cruised the East. In 1945, he visited the USSR, then Poland and Czechoslovakia (1946), the USSR again in 1946, then Bulgaria, Hungary and Romania the following year (Petranović, 1987, 5–29; Sovilj, 2007, 133–153). His chief press secretary recalls that "the visits were conducted according to the patterns of the times. Public speeches were mentioning the countries of people's democracies, which have 'a great friend in the USSR, invincible country of socialism'. They were completed with the signing of a treaty of friendship, mutual help and cooperation, according to the template of the same treaty signed before all oth-

Fig. 1: Tito and Churchill in Naples, August 1944.
Sl. 1: Tito in Churchill v Neaplju, avgust 1944.

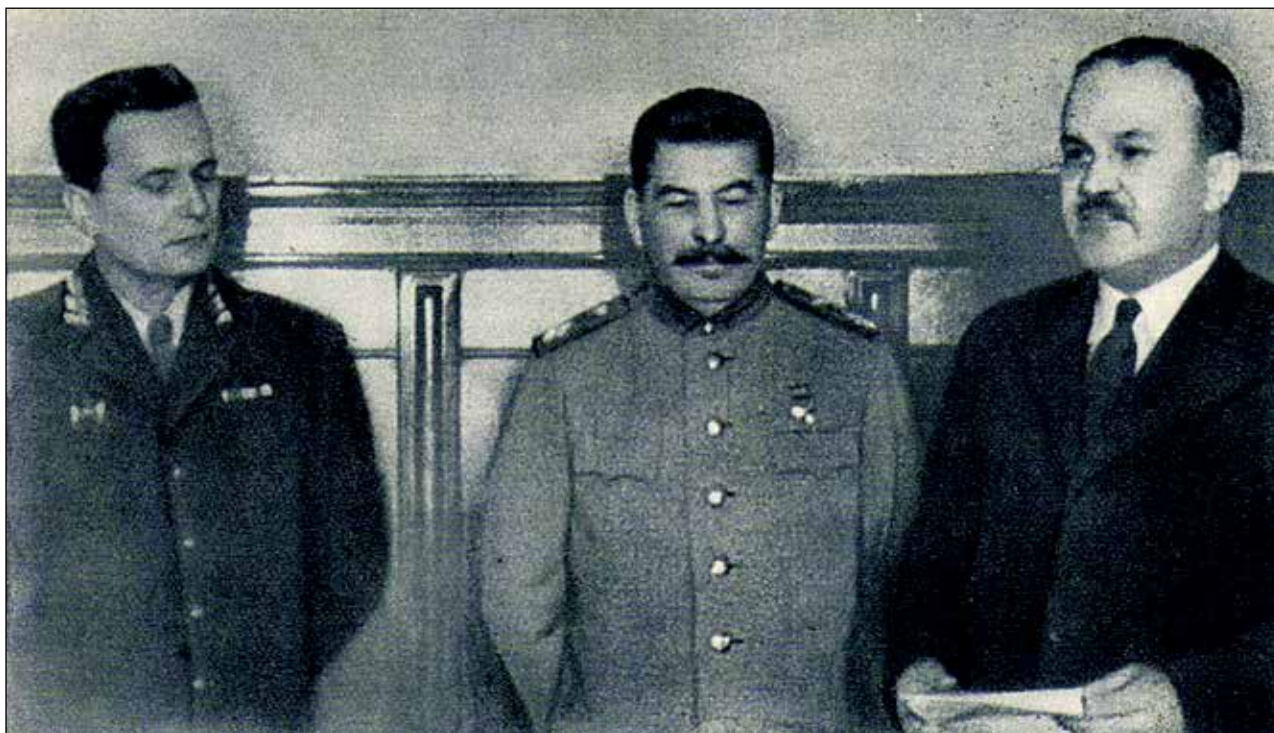

Fig. 2: Tito, Stalin and Molotov in Moscow, September 1944.
Sl. 2: Tito, Stalin in Molotov v Moskvi, september 1944.

ers with the USSR. The visits went in the atmosphere of extended victory feast, saddened by the memories of great victims and sacrifices" (Mandić, 2006, 9). One key purpose of these visits was to demonstrate Yugoslavia's belonging to the Eastern Bloc, and particularly its close ties with Stalin's Soviet Union.

Important changes to this pattern occurred only through a chain of events which pushed Tito into open conflict with Stalin. With the onset of this crisis, Tito himself did not head Yugoslav delegations to Moscow anymore; he left that to his most trusted colleagues, Milovan Đilas and Edvard Kardelj (Đilas, 1990). As the crisis intensified, Kardelj also became a minister of foreign affairs (1948–1953), symbolizing the intent of the party to tighten its grip over this sector. Stalinists were purged from diplomatic service, replaced by trusted Yugoslav communists, their loyalty to Tito checked by the political police (Uprava državne bezbednosti – UDBA), an omnipresent force in the State Secretariat for Foreign Affairs (Petković, 1995, 116–122). Whereas daily diplomatic exchange was conducted through DSIP, party leadership was still setting its guidelines, and the Central Committee also had a Committee for International Relations which was maintaining the connection between the League of Communists of Yugoslavia, other communist parties, and 'progressive movements'. Additionally, the Yugoslav Federal Assembly had an active Committee for Foreign Affairs. The cleavage between *de jure* state-

run diplomacy and *de facto* party-driven foreign policy was only too obvious: "From the constitutional point of view, ministers of foreign relations were conducting the policy set by the Assembly and operationalized by the government. However [...] the unparalleled arbiter in the realm of foreign policy was Tito himself" (Petković, 1995, 16). His influence did not derive so much from the constitutional provisions, but from the centrality of the role he assumed in the system of socialist Yugoslavia, being at the helm of both state and party leadership (Petranović, 1991, 234). Researchers agree that his personality overshadowed institutional cacophony: "His ministers of foreign affairs were mostly figureheads [...] from early on until the end of his life, Tito was connecting all the webs of foreign policy and considered international activity of Yugoslavia as his personal sphere" (Petranović, 1991, 216). Seasoned high ranking diplomats like Veljko Mićunović tended to agree: "President Tito was leading foreign policy of Yugoslavia. Whenever there was a word on major issues from that area, the President made the calls" (Mićunović, 1984, 24). The most autonomous among these ministers, Koča Popović who was running a foreign service for a dozen years (1953–1965), was of the opinion that "with his posture, Tito used his personal and absolute primacy in making capital decisions" (Nenadović, 35, 1989).

How did Tito use this exceptional position? It definitely helped him bridge the greatest challenge of his

career – confronting Stalin. After Yugoslavia's initial phase of proving communist loyalty to the USSR, mainly through foreign and inner policy in 1948, distrust of the Eastern Bloc spread, stemming from an awareness of the inevitability of its breakup, as well as the fear of Soviet intervention and domestic Stalinist sympathizers. Relying on his local following, Tito clamped down hard on the Stalinist opposition and purged the ranks of Yugoslav communists (Banac, 1988). Consequently, after this complete fallout with the USSR and the Eastern Block, Yugoslavia faced isolation. That was not a unique case in the Cold War, during which other countries assumed similar position of renegades, like China, which dumped USSR in order to form its own global center of revolution, or Albania, which after a longer period of stumbling, isolated itself totally.

In the early 1950s, Tito was on a similar crossroad, but his response was completely different. Labeled by Stalin as agent of capitalism, Yugoslavia took the challenge and openly attacked the USSR's imperialist ambitions; such a move bought her gradual support and even sympathies from the West, which quickly seized an opportunity, deciding to "keep Tito afloat" (Lis, 1997). The logic was simple – not only that the West could support a new enemy of their enemy, but it could also promote Yugoslavia as a model for further disintegration of the Eastern bloc. To that end, the state's sustainability proved vital for the West. Yugoslavia used financial aid, which flowed abundantly from the West, to stabilize its positions without renouncing socialism, furthermore promoting its own path to communism. In the USSR, almost overnight, Tito evolved from darling disciple of Stalin to no more than a hired gun of Western capitalists, whereas in the West he was depicted as a fearless freedom fighter, against Hitler and Stalin alike. He made it to the front pages in *Time* and *Life* magazines. Yugoslav propagandists did their best to utilize on this ray of fame. Tito's official biography, written in 1952, was hurriedly translated in English, and was a success in the West (Dedijer, 1953). Accordingly, Western diplomats gradually stop treating Belgrade as one of the capitals from the other side of the Iron curtain, and likewise, Belgrade begun to perceive them as more than imperialistic spies.

ICEBREAKING (1953–1956)

Tito himself was at the forefront of this shift. He was ready to step out of isolation. "For entire five years, from 1948 until 1953, Tito was in a cage of a sort. He did not spend a single day outside Yugoslavia, nor he was invited anywhere by anyone" (Simić, 2009, 8). However, during the same period, he received many official and unofficial visits of Western journalists, diplomats and public figures, whose numbers and ranks steadily grew. The peak of this trend was a visit from Anthony Eden, foreign

secretary of United Kingdom, who visited Yugoslavia in 1952. In his memoirs he expressed the joy of being the first Western foreign minister to visit Tito (Eden, 1960, 180). During the visit, he also forwarded Churchill's invitation to Tito for a return visit.² That was a precedent in diplomatic practice, which at that time accommodated for meetings between socialist and capitalist leaders only in outstanding circumstances. Slight unease about the whole business is detectable in the manner in which Tito informed his colleagues in Yugoslav Party Politburo: "Tito expresses he needs to go to England. He explains that Eden put it on the table and that it was not possible to refuse. The English government officially laid it out and we accepted. He thinks it could be a useful journey" (Bekić, 1988, 445). In fact, Tito was overjoyed to accept the invitation, and the preparations started right away to maximize the benefits and minimize the costs of this strange, icebreaking endeavor, the first for a postwar communist leader to visit a Western country.

Several elements contributed to the success of Tito's visit to Great Britain (March 16–23, 1953). Yugoslavia developed a feverish diplomatic activity which peaked in the spring 1953 with the signing of the Treaty of Friendship with Greece and Turkey, a milestone in Yugoslav relations with the West, insofar as indirectly it put Yugoslavia in close connection with the two NATO countries. The treaty was concluded just in time for Tito's departure to Britain, and Yugoslav leadership did not hide delight about Tito leaving "to London with the Balkan treaty in his pocket" (Dedijer, 1969, 443). Additionally, Eden's invitation coincided with important constitutional changes in Yugoslavia. The new constitution, declared on November 29, 1952, introduced the position of President of the Republic, who was at the same time the head of state, head of federal government, and supreme commander of armed forces. Expectedly, Tito was elected to this function on January 14, 1953, which merged his party and state functions. Hence he travelled to Great Britain in full capacity of the head of the state, increasing the significance of the visit and its visibility. Taking his time, he travelled by sea on a cadet boat called *Galeb* (The Seagull). This was the first among many trips on this boat which would assume iconic status in decades to come. He disembarked in London, greeted by Anthony Eden and Winston Churchill, a legend of international politics. Tito also had an opportunity to dine with Queen Elizabeth.

Beyond mere social occasions, important conversations with British leadership on joint defense were held at the famous Map Room of Downing 10 Street, incited by the sudden death of Stalin (Borožan 1997, 113–127; Petrović, 2004, 65–80). Without a doubt, Tito left a strong impression: "Tito seems full of commonsense", wrote Churchill to Eisenhower, describing the encounter at length, and soliciting a short response from the US

2 TNA PREM, 11/316, Eden to Churchill, 2.

Fig. 3: Tito, Churchill and Eden in London, March 1953.
Sl. 3: Tito, Churchill in Eden v Londonu, marec 1953.

President: "I am much interested in what you say about Tito. I am glad that you and Anthony have been urging him to improve his relations with some of his neighbors" (Boyle, 1990, 33–34). Thrilled with the reception, upon return Tito expressed his thoughts at a huge rally in Belgrade: "In London we were considered as equals. There was no such arrogance as we noticed in some people in the East, which we found difficult to cope with" (Bogetić, 2000, 56). Around the same time, Anthony Eden commented on the visit: "It went smoothly and none of the catastrophes which were predicted occurred" (Eden, 1960, 182). The ice was broken. For Yugoslav diplomacy, this summit was an important school of good manners, and for its leader, an important political debut in the West (Petrović, 2002, 179–196; Spehnjak, 2001, 597–631).

The success of this trip opened a road toward other visits to capitalist countries in the region, such as Turkey and Greece in 1954. Next, *Galeb* soon set sail for

its first trip across the ocean, toward India and Burma (December 1954–February 1955), trips that paved the way toward the discovery of common ground with other countries also located outside of the two superpowers' blocks. Tito shaped these mutual interests by directly receiving Indian Prime Minister Nehru and Egyptian leader Nasser in February 1955 in the Suez Canal on the deck of the *Galeb*. The meetings were rightfully interpreted as a turning point in the creation of a new mental map of the world of Yugoslav leadership (Dimić, 2004, 27–54; Bogetić, 2001, 65–74). The wider public also partook in this leap, gulping the content of these spectacular trips through the newsreel. Long absences of the leader from the country, even at the times of inner crisis (such as the Đilas–Dedijer affair in 1954/5) attested to the stability of the regime and the popularity of Tito.

His popularity reached abroad as well. A number of officials from Western and the Third World countries visited Yugoslavia in this period. On such occasions,

Fig. 4: Tito receives Soviet delegation in Belgrade, June 1955.

Sl. 4: Tito sprejema sovjetsko delegacijo v Beogradu, junij 1955.

Tito proved a gracious host, as he was an eager guest. Belgrade hosted the Belgian minister of foreign affairs and former Belgian Prime Minister Paul Henri Spaak in November 1952. From the United States, the leader of the Democratic Party, Adlai Stevenson, arrived in June 1953, followed by French former Prime Minister *Pierre Mendès*. In March 1954, Yugoslavia was visited by minister of foreign affairs of Burma Sao Hkun Hkio, followed by the Emperor of Ethiopia Haile Selassie in July. (Radenković, 1970, 69–131). However, a real sensation occurred with the announcement that the high delegation of state and party leadership of USSR would visit the country. *The New York Times* described the event as “Soviet Canossa”, reversed insofar as the communist pope went to pay homage to the renegade king (NYT, 25 May, 1955). The Yugoslav press savored this triumph, dwelling on the details such as Tito’s dignified posture at the Belgrade airport where he met Nikita Khrushchev and Nikolai Bulganin (Dimić, 1997, 36–68). Behind closed doors, however, tense but meaningful exchanges between the delegations attested to the increased impor-

tance of Yugoslavia in international relations.³

Tito gradually became a diplomatic attraction of a kind, and his residence at the Brioni Island a favorite destination. This is where he hosted John Foster Dulles, US State Secretary at the end of 1955.⁴ During their day of conversations, which he described to President Eisenhower as one of the most interesting day of his life (Lis, 2003, 237), Dulles was convinced that American aid to Yugoslavia was fully justified: “Tito’s example and influence are very useful [...] His example made Soviet satellite states drooling. This is why we give him the money” (Sulzberger, 1976, 178–179). This course of events influenced Tito’s perception of his own role and prompted him to push deeper into diplomatic exchange on both sides of Iron Curtain, and beyond. In early 1956, he visited Egypt and Ethiopia, in May he was in France, and in June he was on a prolonged return visit to Soviet Union. The advent of his personal diplomacy was a constitutive part of transition of Yugoslav foreign policy in the middle of the 1950s.

Navigating the narrow path between the confron-

3 AJ, CK SKJ, 507, IX/119/I, 45-90, Tok konferencije jugoslovenske i sovjetske delegacije. Equally important was the influence of this visit to internal debates within the Soviet leadership. See: Furenko, 2003, vol. I, 47–54.

4 AJ, KPR, 837, 1-3-a, SAD, Prijem Džon Foster Dalsa, ministra inostranih poslova SAD, 6. novembar 1955.

Fig. 5: Tito, Nasser and Nehru on the Brioni Islands, July 1956.
Sl. 5: Tito, Naser in Nehru na Brionih, julij 1956.

ted blocks, Yugoslavia attempted to redefine its foreign policy under the banner of “active peaceful coexistence”. Tito saw himself as a possible broker in the global tensions. The curious position of a communist country outside of the Eastern Bloc, supported by the West and open toward non-European partners potentially enabled vivid diplomatic channels for potential exchanges in several directions: between USSR and Western countries, between both superpowers and other non-committed countries, and even between different non-committed countries. The role of its mobile and flexible president as an “honest broker” was seen a way to position Yugoslavia at an ambitious place in international relations, despite the meager means at her disposal, as well as an attempt to straighten out political and ideological inconsistencies arising from her peculiar position. (Petrović, 2008, 459–472). The concept also carried certain risks. The political dynamics of the Cold War were not well disposed toward such brokering, casting doubts about the credibility of potential brokers. Tito understood that a multilateral dimension is essential for this endeavor, and its best expression was the tripartite summit of Nasser, Nehru, and Tito at Brioni Islands in July 1956, hailed unjustifiably in the Yugoslav press as the creation of a new global political grouping (Petrović, 2007, 139–148). However, as West and East stood confronted, they both looked suspiciously on the countries which strived to avoid this alignment (Bogetić, 1986, 101–128) and organize themselves outside of the bilateral framework.

A sets of crises in the second half of 1956 exposed the fragility and limitations of Tito's brokering summit diplomacy. During 1956, Tito achieved a certain maneuvering space within a general trend – his debut in the international scene coincided with the sudden rise of global summitry. Tito did not just follow this lead, but gave his active contribution, dedicating a predominant chunk of his time to foster direct contact with world leaders. His initial successes convinced him that this course was justified, as he was at the same time strengthening the position of the country in international relations and presenting himself as its indispensable representative abroad. Successful as this strategy might have been in the first years following Stalin's death, which brought the unfreezing of East-West relations, it was soon to be put to test. The erosion of Soviet influence in the Eastern Bloc, visible throughout 1956 during the crisis in Poland and the intervention in Hungary, as well as the discord among Western allies in settling the Suez crisis, narrowed diplomatic options and galvanized international relations throughout the second half of the year (Petrović, 2007, 181–211).

Tito's response to the twin crises was congruent with his attempts to position himself in the global arena as a middleman between East and West and a promoter of active peaceful coexistence. However, against the back-

ground of mounting crises, leading to armed conflicts both in Hungary and Egypt, his policy suddenly hit a wall. Yugoslav attempts to vouch for Nasser were characterized by the British as sheer duplicity: “I hope we will tell the Yugos what we think of 'em”, scribbled infuriated British Prime Minister Anthony Eden, critiquing Tito's mitigation policies.⁵ Even riskier was the relation with USSR regarding the Hungarian crisis. Overestimating his importance, Tito attempted another sub-genre of summitry – shuttle diplomacy with Khrushchev and the rest of Soviet leadership, exercised through sudden emergency visits in early November 1956. With the crushing of the Imre Nagy government through armed intervention, the USSR sent a dramatic message about the extent of possible liberalization within the Eastern Bloc. It also humiliated Yugoslav diplomacy, as Nagy was abducted by Soviet forces while exiting a Yugoslav embassy in Budapest, hoping for asylum in Yugoslavia (Tripković, 1997, 61–73). Tito was about to learn that “diplomacy made at summits not only makes more mistakes, but makes unforgivable mistakes”, as expressed by Geoffrey Berridge, who lobbied for a more proactive role of professional diplomats as to act as Sherpa on “summits” (Berridge, 2008, 246). Without such Sherpa, Tito made mistakes.

ROUTINISATION OF CHARISMA (1956–1961)

Setbacks hardly discouraged Tito. However, the unforeseen course and outcome of these crises outlined the contradictions between the goals and the means of Yugoslav diplomacy and set its chief architect on a different course of diplomatic activity. Faced with the gradual decline in American aid and resurfacing conflict with the USSR in 1958, Tito searched for alternatives, which pushed him towards intensifying summits with Third World leaders. Using the growing tension between the blocks as a background for closure among states which were outside of both NATO and the Warsaw Pact, Tito increasingly spent his time and energy on this activity, looking for a way out by stubbornly strengthening ties with non-engaged countries. Such activity was causing suspicion. In the judgment of Committee on Un-American Activities, “Tito has been serving, and serves today, as a traveling salesman for Moscow whose mission is to lure neutral nations into the Soviet orbit” (Walter, 1957, vii). East was equally suspecting him as a Trojan horse of capitalism (Petrović, 2010, 210).

Still Tito remained convinced that, despite political and logistical troubles, the only way to create a workable platform, was to have immediate contact with the leaders of uncommitted countries scattered across the globe. He took it upon himself to lead such a “mission of good will”. Veljko Mićunović, then deputy minister for foreign affairs, remembered the first of such ambitious

5 TNAFO, 371/124275.

Fig. 6: Nehru, Nkrumah, Nasser, Sukarno and Tito in New York, September 1960.
Sl. 6: Nehru, Nkrumah, Naser, Sukarno in Tito v New Yorku, september 1960.

ventures (writing in 1958): “We went aboard *Galeb*, whose speed was 11 knots per hour. Therefore only the first phase of the road, from Dalmatia to Indonesia, took us 23 days and nights of constant sailing. During this endless sail I said to President Tito that Christopher Columbus needed less time to reach America [...] The joke was not well received” (Mićunović, 1977, 20). *Galeb* sailed from Dubrovnik at the beginning of December, reaching Indonesia by the end of the month, than continuing to Burma, India, Ceylon, Ethiopia, Sudan and finally Egypt. This was not an isolated escapade. From 1959 until 1961, Tito had spent over six months aboard *Galeb*. His itinerary led him mostly to the newly founded states of Africa and Asia, as Yugoslav diplomacy did not fail to perceive the importance of the process of decolonization for the future of international relations, and was hurrying to gain a foothold in these quarters of the world. Tito aimed to secure the Yugoslav position within this nascent group of non-committed countries. Gradually, he was able to boost his capacity for diplo-

matic engagement not only between the capitalist West and socialist East, but also between the poor South and rich North. The broker was thus transforming into a globetrotter (Petrović, 2010, 165). His travels were also a branding endeavor for the country, a proactive stance advertising for the Yugoslav system and her products, in an attempt to compensate for her meager economic and geopolitical importance.

With such an agenda, Tito was heading the Yugoslav delegation at the XV session of the UN General Assembly, held in New York from September 20 until October 4, 1960. It was attended by an unexpectedly high number of heads of states, elevating its importance. Tito wasted no time, meeting with statesmen as if on the assembly line between: US President Dwight Eisenhower, Indian minister for foreign affairs Krishna Menon, British Prime Minister Harold Macmillan, Soviet Prime Minister Khrushchev, Indian Prime Minister Nehru and Egyptian President Nasser. He was testing the ground and pitching the idea to leaders of non-engaged countries to propose

Fig. 7: Summit of Non-Aligned, Yugoslav Federal Assembly, September 1961.
Sl. 7: Vrh neuvrščenih v jugoslovanski zvezni skupščini, september 1961.

a resolution urging the superpowers to resume peace negotiations. To that end, Yugoslav mission in New York hosted a meeting on September 29, between Nkrumah, Nehru, Sukarno, Nasser and Tito, who announced their joint resolution in the General Assembly.⁶ The resolution did not pass, but it did gain visibility. The timing was right as the topic of this General Assembly session was admitting 16 African countries for membership, a trend which Yugoslavia supported wholeheartedly through the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples in December 1960.

Decolonization brought much more than just a new angle to the policy of nonalignment. Noting the increasing pool of possible allies, Tito embarked on another "peace travel", commencing on February 14, 1961 in the shadow of the crisis in the Congo. The voyage to its first destination lasted over 10 days, during which tensions grew. "As we were reaching Ghana, the patience was melting and it was almost gone", remembered Blažo Mandić, press secretary of the Chancery of the President of the Republic (Mandić, 2005, 29–50). The imperial style of a 72-day long trip was described by Dobrica Ćosić, a delegation member: "A more ambitious and pompous journey could hardly be imagined [...] Although I was aware of the luxuries in our leadership, this was the point when I experienced a true socialist court". About and his relation toward

the protocol, he wrote: "Everything around him and for him was supposed to be extraordinary, precise and luxurious. Dozens and dozens of people worried that 'The Old man' should feel as comfortable and special as possible [...] they say that only Spanish court had such strictly regulated protocol [...] from dressing and timing, till treating the other statesmen. Everything was in the function of some sort of higher mission of his in this world. [...] In such authoritarian and hierarchical form, he was impressing not only his surrounding, but also all the foreigners he was meeting" (Đukić, 2002, 57–62). And indeed, from Ghana to Togo, Liberia, Guinea, Mali, Morocco and Tunisia, the atmosphere was cordial. Topics of conversation were generic. They included discussion on the global state of affairs, with Tito pitching the idea of closure for non-engaged countries, for which he got support from the President of Ghana, Nkrumah and the King of Morocco, Hassan II. (Bogetić, 349–363). In his enthusiasm, Tito was getting ahead of himself regarding the possibility of a larger multilateral meeting. He did not hesitate to prematurely inform the Yugoslav press that such a conference is at hand, and even announced that it could be located in Belgrade. The counterproductive potential of this haste was soon felt as a "misunderstanding, which we caused in talks with President Nasser and his delegation during the cruise through Nile", remembered Veljko Mićunović.

6 AJ, KPR, 837, I-2, k. 44, Put Josipa Broza na XV zasedanje Generalne skupštine, 22–28. septembar 1960.

Fig. 8: Tito with the leaders of the Non-Aligned Movement in Belgrade, September 1961.
Sl. 8: Tito z voditelji gibanja nevrščenih v Beogradu, september 1961.

Nasser got the impression from Tito that everything is set for a conference and that Indian leader Nehru would co-sign an invitation letter with the two of them. However, Nehru did not agree yet, as Mićunović discreetly reminded Tito. Therefore Tito had to convince Nasser that the two of them should coauthor an invitation, persuading Nehru to join in later. Although conceding, Tito did not forgive to Mićunović this intervention into his personal diplomacy, which ended with a heated quarrel between the two (Mićunović, 1984, 22).

Regardless of this gaffe, on April 26, the Presidents of Yugoslavia and Egypt drafted the letter and together with the President of Indonesia, dispatched it to Burma, Cambodia, India, Ceylon, Nepal, Afghanistan, Iraq, Yemen, Saudi Arabia, Guinea, Ghana, Mali, Morocco, Sudan, Somalia, Tunisia, Ethiopia, Mexico, Cuba, Brazil and Venezuela.⁷ The majority of invited countries agreed to take part in a preparatory meeting in Cairo in June 1961, where they finalized the details for the Conference of Heads of States or Governments of Nonaligned countries. There they decided that the conference should be held in early September 1961 in Belgrade (Bogetić, Dimić, 2013). Hosting this conference was undoubtedly a triumph for Yugoslav summit diplomacy and for its key representative, marking the beginning of the new period of Yugoslav foreign political engagement.

THE PLACE OF TITO'S SUMMIT DIPLOMACY IN YUGOSLAV FOREIGN POLITICS

In 1960, an elderly Churchill was cruising the Mediterranean aboard the yacht of Aristotle Onassis. Tito did not lose an opportunity to greet him in the Yugoslav port of Split. The photo showing Tito escorting Churchill

shows little semblance with the guerilla leader he met in Naples over fifteen years ago. The transformation of his style was striking, and it demonstrated, as Andrej Mitrović once nicely put it, "that Tito lasted long and showed many faces". Between 1944 and 1961, Tito was heading 21 delegations abroad, visiting 53 states.⁸ He hosted with the same ease people as different as Che Guevara and John Foster Dulles, Anthony Eden and Gamal Abdel Nasser. Tito's hospitality extended from politicians to celebrities like Neil Armstrong and other cosmonauts, as well as Elizabeth Taylor and Richard Burton, who played his character in a state-sponsored movie, *Neretva*. Escorting Churchill back to the yacht, Tito joined its owner, Aristotle Onassis, confirming hence his strange fusion of Communist leader and member of the global jet-set community. Even as unsympathetic commentator as Chairman of the Committee on Un-American Activities stressed that "Tito does not fit the image one usually draws of a hardened Bolshevik. Even his severest critics have observed that he is an affable man, with devastating personal charm, magnetism, and a ready wit [...] Tito is a proletarian with the tastes of a bourgeois. A worldly man, who thoroughly enjoys worldly pleasures, he lives in splendor and elegance reminiscent of the court of a potentate" (Walter, 1957, 1).

Tirelessly visiting and hosting foreign statesmen, Tito asserted himself not only as a creator, but an extremely active conductor of foreign politics of socialist Yugoslavia – its spokesman, symbol and emblem. He consciously considered himself a sort of a super-ambassador. Over time, Tito's influence on foreign politics grew into its privatization. Therefore all the successes and failures of Yugoslav foreign policy are attributed to him. His hobby, writes Ranko Petković "was foreign

⁷ AJ, KPR, 837, I-4-a, Pripremni sastanak za Prvu konferenciju.

⁸ AJ, KPR, Popis zemalja koje je posetio Josip Broz Tito.

Fig. 9: Tito and Churchill in Split, July 1960.

Sl. 9: Tito in Churchill v Splitu, julij 1960.

policy. Once the time comes for deepened historical judgments over Tito, one of the remarks will probably be that he directed too much attention and energy to foreign policy, enjoying the fame, and disregarding the inner problems which resurfaced with a vengeance after his death" (Petković, 1995, 16). Blažo Mandić is of opposite opinion: "It is critically remarked that Tito loved travelling. Indeed he did [...] but that has never influenced his plans", which in his view, exemplify a "brilliant philosophy of foreign policy" (Mandić, 2005, 615). Such polarized understandings of Tito's role in foreign policy present one of the lasting legacies of his epoch which stretch until today. Todor Kuljić's is of the opinion that "Tito's foreign policy is a rare example of a relatively successful and independent breakthrough in hierarchical relations in international order through overcoming the inevitable peripheral subordination of a small state to the interests of great powers. It was unusually active and successful diplomacy in particular historical circumstances" (Kuljić, 2004, 297). On the other hand, Predrag Simić is evaluating Tito's diplomacy by

its final result, in which Yugoslavia found herself in paralysis, and ultimately on the "wrong side of history" (Simić, 2008, 216).

The jury is still out. Much is unsettled in the growing literature devoted to Tito's personality and place in history, but it has become clear that Tito has built an acute awareness of global trends in international relations, navigating skillfully within the constraints (Marković, 2012; Manojlović Pintar, 2012). This skill, formed in the first, formative period of his rule, became doctrine in the later part of his reign. After his death, Yugoslavia clung to the facade of continuity under the formula of "following Tito's road". Paradoxically, this rigidity eventually led to the demise of recognizable traits of Tito's personal diplomacy. Lacking his authority, Yugoslav politicians actually stopped learning from their mistakes, and lost the flexibility and imagination needed to adjust to global changes. Without a new content, in the changed global circumstances of the late 1980s, Yugoslav foreign policy was turning into a self-centered anachronism which outlived its founder only for one decade.

TITOVA "SUMMIT-DIPLOMACIJA" IN MEDNARODNI ODNOSI SOCIALISTIČNE
JUGOSLAVIJE 1944–1961

Vladimir PETROVIĆ

Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: vladimir.lj.petrovic@gmail.com

POVZETEK

Članek obravnava vlogo Josipa Broza Tita pri razvijanju jugoslovanske "summit-diplomacije". Titovo delovanje in srečanja s svetovnimi voditelji so prikazana od prvih medvojnih sestankov s Churchillom in Stalinom, prek sodelovanja in razkola z vzhodnim blokom, premagovanja izolacije in navezovanja stikov z zahodnimi državniki, do oblikovanja ekvidistance med blokoma in odpiranja k blokovski neangažiranim deželam. Obenem je analizirana tudi sprememba jugoslovanskih diplomatskih strategij, od prvih korakov v svetovni areni, prek poskusov posredovanja med nasprotujočimi si akterji hladne vojne, do oblikovanja globalne zunanjepolitične strategije. Očitno je, da je bila redka stalnica te vijugaste politike usodno pomembna vloga Josipa Broza Tita. "Summit-diplomacija" je v prvo vrsto postavljala šefe držav in je bila neprecenljivo orodje jugoslovanske diplomacije. To se je najprej pokazalo v Titovih posamičnih kontaktih s svetovnimi državniki, kmalu pa je poleg bilateralnih dobila tudi multilateralno komponento, ki se je izrazila v Titovih "potovanjih miru" in v spodbujanju skupinskih sestankov, ki je doseglo vrhunec s prvo konferenco neuvrščenih držav. Titov pogajalski stil se je tem okoliščinam vseskozi prilagajal, hkrati pa je Tito postajal vrhovni arbiter jugoslovanske zunanje politike in relevanten dejavnik v mednarodnih odnosih v hladni vojni.

Ključne besede: Jugoslavija, Josip Broz Tito, summit-diplomacija, mednarodni odnosi, hladna vojna

SOURCES AND LITERATURE

AJ, CK SKJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ).

AJ, KPR – AJ, fond Kabinet Predsednika Republike (KPR).

Furenko, A. A. (2003): Prezidium TSK KPSS 1954–1964: černovije, protokol'nije zapisi zasedanij, stenogrami. Moskva, Rosspen.

TNA FO – The National Archives, London-Kew (TNA), Foreign Office (FO).

TNA PREM – TNA, Prime Minister's Office (PREM).

Adamović, M. (2001): "Galeb" mira i razdora: 72 dana oko Afrike: najskuplje Titovo putovanje: prema dnevniku, kazivanju i dokumentima generala Milana Žeželja, komandanta Titove garde i maršalovog adutanta. Beograd: M. Adamović.

Banac, I. (1988): With *Stalin* Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism. London, Cornell University Press.

Bekić, D. (1988): Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.

Berridge, G. (2008): Diplomacija: teorija i praksa. Beograd, FilipVišnjić.

Bogetić, D. (1986): Razvoj sovjetskih i američkih stavova prema politici i pokretu nesvrstanih. Istorija 20. veka, 1–2, 101–128.

Bogetić, D. (2000): Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u. Beograd, Službeni list.

Bogetić, D. (2001): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. i oblikovanje jugoslovenske politike nesvrstanih. Istorija 20. veka, 2, 65–74.

Bogetić, D. (2006): Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Bogetić, D., Dimić, Lj. (2013): Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja, 1.–6. septembra 1961: prilog istoriji Trećeg sveta. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.

Borozan, Đ. (1997): Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine. Istorija 20. veka, 2, 113–127.

Boyle, P. (1990): The Churchill-Eisenhower Correspondence, 1953–1955. Chapel Hill, UNC Press.

Churchill, W. (1985): Triumph and Tragedy. Boston, Houghton Mifflin.

Dedijer, V. (1969): Izgubljena bitka Josipa Visarionoviča Staljina. Sarajevo, Svjetlost.

Dedijer, V. (1953): Tito Speaks. New York, Simon & Schuster.

Dimić, Lj. (1997): Josip Broz i Nikita Sergejevič Hruščov: razgovori u Beogradu 27. maj–2. jun 1955. Istorijski glasnik, 1–2, 35–68.

Dimić, Lj. (2004): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955: prilog za istoriju Hladnog rata. Tokovi istorije, 3–4, 27–55.

Dunn D. H. (ed.) (2002): Diplomacy at the Highest Level. The Evolution of International Summitry. London, Palgrave.

Đilas, M. (1990): Razgovori sa Staljinom. Beograd, Književne novine.

Đukić, S. (2002): Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića. Beograd, Samizdat B92.

Eden, A. (1960): Full Circle. The Memoirs of Anthony Eden. London, Casel.

Kuljić, T. (2004): Tito. Sociološko-istorijska studija. Zrenjanin, Žarko Zrenjanin.

Leuchtenburg, W. E. (2009): Franklin D. Roosevelt and the New Deal. New York, Harper.

Lis, L. (2003): Održavanje Tita na površini. Amerika, Jugoslavija i hladni rat. Beograd, Biblioteka Diplomacija.

MacMillan, M. (2003): Paris 1919. Six Months That Changed the World. New York, Random House

Mandić, B. (2006): Tito u dijalogu sa svetom. Novi Sad, Prometej.

Manojlović Pintar, O. (ur.) (2012): Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije.

Marković, P., Kecmanović, N. (2012): Tito – pogovor. Beograd, Službeni glasnik.

Mićunović, V. (1977): Moskovske godine 1956/1958. Zagreb, Liber.

Mićunović, V. (1984): Moskovske godine 1969–1971. Beograd, Jugoslovenska revija.

Nenadović, A. (1989): Razgovori sa Kočom. Zagreb, Globus.

Petković, R. (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991. Beograd, Službeni list.

Petranović, B. (1987): Tri putovanja maršala Josipa Broza Tita u SSSR (1944, 1945. i 1946). Beograd, Treći program 56.

Petranović, B., Zečević, M. (1991): Agonija dve Jugoslavije. Šabac, Zaslun.

Petrović, V. (2002): Škola bontona – ideološki uzroci protokolarnih i organizacionih problema u pripremi posete Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine. Godišnjak za društvenu istoriju, 9, 1–2, 179–196.

Petrović, V. (2004): Pokušaj zaključivanja anglo-jugoslovenskog sporazuma i Staljinova smrt. Istorija 20. veka, 1, 65–80.

Petrović, V. (2007): Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956. Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Petrović, V. (2008): „Pošteni posrednik“. Jugoslavija između starih i novih spoljnopolitičkih partnerstava sredinom pedesetih godina. In: Selinić, S. (ur.) (2008): Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 459–472.

Petrović, V. (2010): Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Radenković, Đ. (1970): Tito. Susreti sa državicima sveta. Beograd, Mladost.

Reynolds, D. (2007): Summits. Six Meetings That Shaped the 20th Century. London, Penguin Books.

Simić, P. (2009): Titov dnevnik. Beograd, Novosti.

Simić, P. (2008): Tito i Nato. Uspon i pad Druge Jugoslavije. Beograd, Novosti.

Sovilj, M. (2007): Poseta Josipa Broza Tita Čehoslovačkoj marta 1946. godine. Tokovi istorije, 1–2, 133–153.

Spehnjak, K. (2001): Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine. Časopis za savremenu povijest, 33, 3, 597–631.

Sulcherger, L. (1976): Sedam kontinenata i 40 godina. Zagreb, Globus.

Tripković, Đ. (1997): Jugoslavija i pitanja azila Imre Nada. Istorija 20. veka, 1, 61–73.

Walter, F. (1957): Who are they? Josip Broz Tito and Wladyslaw Gomulka. Prepared at the request of the Committee on Un-American Activities. Washington, United States Government Printing Office.

original scientific article
received: 2014-07-10

UDC 930.25:327(497.1)"1950/1951"

INSISTIRANJE NA PRINCIPIMA? JUGOSLAVIJA I POČECI RATA U KOREJI (1950–1951)

Aleksandar ŽIVOTIĆ

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: alzi@yubc.net

IZVLEČEK

V članku so na podlagi objavljenih in neobjavljenih arhivskih virov jugoslovanskega izvora in dostopne historio-grafske literature analizirani odnos jugoslovanske diplomacije do vzrokov in prve faze korejske vojne ter specifičnosti tedanjega mednarodnega položaja Jugoslavije.

Ključne besede: Jugoslavija, Koreja, ZDA, Kitajska, Sovjetska zveza, Združeni narodi, vojna, diplomacija

PERSEVERANZA DEI PRINCIPI? LA JUGOSLAVIA E L'INIZIO DELLA GUERRA DI COREA (1950–1951)

SINTESI

Sulla base di fonti d'archivio jugoslave, sia note che inedite, e della letteratura storiografica disponibile, l'articolo analizza la reazione della diplomazia jugoslava di fronte alle cause e alla prima fase della guerra di Corea nonché la specificità dell'internazionalismo jugoslavo dell'epoca.

Parole chiave: Jugoslavia, Corea, Stati Uniti d'America, Cina, Unione Sovietica, Nazioni Unite, guerra, diplomazia

IZBIJANJE SUKOBA I MEĐUNARODNI POLOŽAJ
JUGOSLAVIJE

Rat u Koreji koji je izbio u leto 1950. predstavljao je prvi veliki hladnoratovski sukob koji je planetu, tek izašlu iz vrtloga Drugog svetskog rata, stavio pred opasnost izbijanja novog oružanog sukoba. Uzrok rata je predstavljala podela Koreje koja je od 1910. do 1945. bila pod japanskom vlašću na sovjetsku i američku okupacionu zonu nakon kapitulacije Japana u Drugom svetskom ratu. Demarkacijska linija, ustanovljena prethodnim dogovorom iz 1945, išla je 38. paralelom. Bilo je planirano da se po završetku okupacije održe izbori i Koreja ujedini kao država s jedinstvenom vladom. Te planove poremetilo je izbijanje Hladnog rata pa su, slično kao i u Nemačkoj, pregovori o ujedinjenju propali. Umesto toga su dve supersile, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) in Sjedinjene Američke Države (SAD), ustanovili suparničke i ideološki suprotstavljene države koje su se nazivale Severna i Južna Koreja. Oba režima su nastojali ujediniti Koreju oružanom silom, ali je sever, koji je bio primio izdašnu sovjetsku vojnu pomoć, jedini bio to u stanju učiniti (Cumings, 2010, 20–23).

Rat je počeo napadom severnokorejskih komunističkih snaga na Južnu Koreju 25. juna 1950. duž 38. uporednika.¹ Na samom početku rata više vojnih uspeha je imala bolje opremljena i snabdevena severnokorejska vojska. Malobrojnija, slabije opremljena i demoralizirana južnokorejska vojska brzo je poražena i prisiljena na povlačenje. SAD nisu želele da otvoreno uđu u rat niti da posebno snabdevaju južnokorejsku armiju. Istovremeno, Sovjeti i Kinezi su upućivali obilatu vojnu pomoć svojim ideološkim saveznicima. Severnokorejanci nisu krili prisustvo sovjetskih tenkova i aviona. SAD su na to reagovale koristeći sovjetski bojkot Ujedinjenih nacija izdejtvoavši izglasavanje rezolucije kojom se u cilju suprotstavljanja severnokorejskoj agresiji može koristiti vojna sila. U Južnu Koreju su iz Japana počele pristizati američke snage koje su u određenoj meri stabilizovale situaciju, ali su do septembra pretrpele velike gubitke i pod kontrolom Juga jedva zadržale mostobran kod Pusan. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je doneo odluku da u Koreju uputi međunarodne snage pod oznakom Ujedinjenih nacija kako bi smirile situaciju. Misleći da će se stanje brzo srediti i da neće trebati mnogo vojske niti mehanizacije, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija na čijem zasedanju nije učestvovao SSSR postavlja američkog generala Dagleasa Makartura za komandanta Ujedinjene komande interventnih snaga Ujedinjenih nacija. Cilj intervencije snaga Ujedinjenih nacija je bilo suzbijanje agresije komunističke Koreje na južnu istoimenu državu. Zbog bojkota ove sednice od strane Sovjetskog Saveza sama optužba za agresiju je postala sporna jer je bilo sasvim jasno da bi u suprotnom bio

uložen veto da je sovjetski predstavnik tada bio na sednici. Narodna Republika Kina koja u to vreme nije bila član Ujedinjenih nacija i koju je zastupala prognana nacionalistička vlada na Tajvanu je aktivno pomagala komunističke snage.

Snage Ujedinjenih nacija su ubrzo pristigle u Južnu Koreju. U prvim fazama operacija snage Ujedinjenih nacija su doživljavale katastrofalne poraze usled izražene tehničke inferiornosti. Kada su južnokorejske i snage Ujedinjenih nacija gotovo bile primorane na kapitulaciju usled izrazite vojne nadmoći severnokorejske armije, SAD su odlučile da pošalju svoje snage u Koreju. Prekretnicu u ratu predstavljalo je iskrcavanje američkih snaga kod Inčona u neposrednoj blizini Seula. Sa dolaskom američkih trupa stvari se poboljšavaju u korist južnokorejanaca, pa su veoma brzo prešli u kontranapad. Severnokorejske jedinice su bile prisiljene na užurbano povlačenje, pa su snage Ujedinjenih nacija povratile kontrolu nad čitavom teritorijom Južne Koreje. Opijen pobedom, američki komandant general Makartur je odlučio da nastavi rat, pređe 38. paralelu i ujedini Koreju, ovaj put pod američkim patronatom. Taj je potez ozbiljno zabrinuo komunističku vlast u NR Kini, koja je pokušala upozorivši Amerikance da se zaustave ili će se severnokorejskim jedinicama pridružiti kineske snage. Severnokorejanci na ivici poraza traže pomoć od Kineza. Kako su ta kineska upozorenja ignorisana, Kinezi su 19. oktobra poslali milion dobrovoljaca kineske armije preko granice, a dotadašnju američku premoć u vazduhu su po prvi put u potpunosti anulirali uvodeњem u stroj savremene sovjetske tehnike. Kada ni to nije dovelo do zaustavljanja američkog napredovanja prema kineskoj granici, u novembru su Kinezi preduzeli snažnu ofanzivu, udarili u bok iznenađenih američkih snaga, naneli im teške gubitke i naterali ih na povlačenje, koje mnogi i danas smatraju najdužim u američkoj vojnoj istoriji (Goncharov, Lewis, Litai, 1993, 67–69).

Kada su Kinezi i Severnokorejanci ponovno prešli preko 38. paralele, osramoćeni Makartur je javno zahtevao proširenje rata na Kinu i korišćenje nuklearnog oružja. Time se suprotstavio predsedniku Hariju Trumanu koji je nastojao da ograniči sukob, plašeći se da bi on mogao prerasti u Treći svetski rat. Makartur je smenjen, te je nakon manjih američkih protivofanziva front postepeno stabilizovan. Odlučujućih pobeda nije bilo ni na jednoj strani. Prvi pregovori o primirju su održani 10. jula 1951. u Kesongu. Kasnije su prekinuti, a bilo je održano preko stotinu sastanaka o prekidu vatre. Rat se nastavio kroz manje, lokalne akcije. Pregovori su 27. jula 1953. završeni potpisivanjem primirja u Panmunjonu. O modalitetima postizanja mirovnog rešenja se bezuspešno razgovaralo i na Ženevskoj konferenciji o Indokini 1954. Tehnički gledano, rat još uvijek nije završen, ali demarkaciona linija, tzv. Demilitirizirana zona, predstavlja de facto granicu dve država (Stueck, 1995, 102–103).

¹ O početku rata u Koreji prim. Nečak, 1992.

Početak rata u Koreji je zatekao Jugoslaviju u teškoj međunarodnoj poziciji. Nakon raskida sa SSSR i njegovim satelitima u leto 1948. Jugoslavija se našla u potpunoj izolaciji. Konfrontacija sa dojučerašnjim saveznicima ju je lišila snažnog oslonca u Istočnom bloku koji se u tim momentima formira, dok su odnosi sa zapadnim svetom bili još uvek na niskom nivou kao posledica jugoslovenskog sukoba sa Zapadom u vezi s trščanskim pitanjem, mešanjem u unutrašnji sukob u Grčkoj, suđenjima Dragoljubu Mihailoviću i Alojziju Stepincu, obaranjem američkih aviona i zapadnim procenama stanja ljudskih prava i sloboda u Jugoslaviji. Suočena sa pretnjom vojne intervencije sa Istoka, ekonomski iznurena i još uvek neobnovljena od ratnih razaranja i pustošenja, još uvek poljoprivredna zremolja teško je pogođena sušom i nerodicom, Jugoslavija se nalazila pred kolapsom. Jedini izlaz je predstavljalo poboljšanje odnosa sa zapadnim svetom i dobijanje preko potrebne ekonomske i vojne pomoći. Prvi koraci na tom planu su učinjeni već krajem 1949. i rezultirali su odlukom američkog Saveta za nacionalnu bezbednost od 17. novembra 1949. da se Jugoslaviji odobri vojna pomoć ukoliko bude napadnuta. Istovremeno, započeto je i s nizom ekonomskih aranžmana koji su relativno brzo zaključeni i počeli da daju rezultate. Ipak, jugoslovenskoj strani je bila hitno potrebna vojna pomoć, pa je nezadovoljna takvom odlukom nastojala da izmeni situaciju i sebi obezbedi momentalnu vojnu pomoć.

Sam jugoslovenski konflikt sa SSSR je za SAD predstavljao trenutak koji je maksimalno trebalo iskoristiti kako bi se Jugoslavija otrgla iz istočnog zagrljaja i približila zapadnom svetu. Zato je američko delovanje bilo usmereno u pravcu što bržeg postizanja sporazuma, ali unutar američki vojnih i diplomatskih struktura nije postojao konsenzus na koji način i u kom obimu treba pomoći Jugoslaviji (Mitrovich, 2012, 36–42). Jugoslovenski pritisci i pokušaji uticaja na američku stranu su trajali tokom čitave 1950. Američki vojni krugovi, pre svega Združeni komitet načelnika generalštabova su smatrali da Jugoslaviji treba pružiti neophodnu vojnu pomoć kako bi ona uspešno izmakla sovjetskoj kontroli. Prema njihovom mišljenju takav primer uspešnog otpora sovjetskoj dominaciji bi ohrabrio i mnoge sovjetske satelite da krenu jugoslovenskim putem (Gaddis, 2005, 100). Prepiska o pružanju vojne pomoći Jugoslaviji je vođena između američkog ambasadora u Beogradu Džordža Alena i državnog sekretara Dina Ačesona pri čemu se Alen zalagao za direktniji pristup i otvoren razgovor o tome s Josipom Brozom Titom, dok se Ačeson zalagao za uzdržaniji i diskretniji pristup uz intenziviranje kontakata između američkog vojnog izaslanika u Beogradu i jugoslovenskog vojnog vrha kako bi se proverilo jugoslovensko raspoloženje i stekao uvid u njihove stvarne namere (Bekić, 1988, 159). Ačeson je jula 1950. inicirao koordinaciju planova zapadnih sila u iščekivanju jugoslovenskog zvaničnog zahteva za ukazivanje pomoći koji je ubrzo usledio s najvišeg mesta u jugoslovenskoj političkoj nomenklaturi (Lis, 2003, 128).

Sem toga, oštro jugoslovensko suprotstavljanje Sovjetskom Savezu i izbor za nestalnog člana Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija davali su Jugoslaviji određen manevarski prostor u međunarodnim odnosima i mogućnost da putem zastupanja određenih principa i načela istovremeno brani i sopstvenu nezavisnu poziciju. Rat u Koreji je predstavljao prvi ispit takvog pristupa vođenju jugoslovenske spoljne politike koji je počeo da se kristalizuje na prelazu iz 1949. u 1950. Zato je u pogledu delovanja u odnosu na sukob u Koreji, najznačajnija diplomatska aktivnost bila usmerena ka permanentom delovanju u organima Ujedinjenih nacija.

U SENCI SOVJETA: JUGOSLAVIJA I KOREJSKO PITANJE 1948–1950

Sve do izbijanja sukoba sa Sovjetskim Savezom u leto 1948. Jugoslavija je kao jedan od najvernijih sovjetskih saveznika po korejskom pitanju sledila sovjetske stavove dolazeći u nezavidnu međunarodnu situaciju usled posledične konfrontacije s predstavnicima većine. Obnavljanje debate o Koreji u Ujedinjenim nacijama u jesen 1948. našlo je Jugoslaviju u sasvim drugačijoj poziciji. Sukob sa Sovjetskim Savezom joj je davao mogućnost jednostavnijeg i slobodnijeg delovanja, ali kako se sukob još uvek nalazio u manje akutnoj fazi, tako je i jugoslovenska sloboda delovanja u Ujedinjenim nacijama bila ograničena. S obzirom da se radilo o pitanju koje je kod Jugoslovena izazivalo žive reminiscencije na sopstveno iskustvo vezano za internacionalizaciju spora između Jugoslavije i Grčke u prethodnom periodu. Zato je jugoslovenska delegacija glasala protiv američkog predloga kojim bi bilo odobreno nastavljanje rada privremene komisije i osnivanja nove komisije za ujedinjenje Koreje videvši u njemu izražen pokušaj međunarodnog intervencionizma. Suprotstavljajući se sastavu i delatnosti takve komisije u kojoj su bile zastupljene uglavnom zapadne zemlje Jugoslavija ju je smatrala „stranom željama i ciljevima korejskog naroda“ (Politika, 13. 12. 1948). Jugoslovenski delegat Aleš Bebler je posebno naglašavao jugoslovenski strah, neslaganje i zabrinutost usled, kako je isticao, ponovljene prakse međunarodne organizacije koja se posle slučaja Grčke ponavlja i u pogledu Koreje (Politika, 13. 12. 1948). I tokom sledećeg zasedanja jugoslovenski predstavnici su tokom debate o formiranju komisije za ujedinjenje ustali protiv tog čina naglasivši da se pri razmatranju korejskog pitanja prenebregava najosnovniji problem, odnosno fakt da se pitanje dve Koreje može rešiti jedino ako se korejskom narodu prepusti puna sloboda da sam, po svom nahodanju i izboru, bez strane intervencije i mešanja reši svoj nacionalni problem, pa samim tim i pitanje ujedinjenja. Ističući principijelan stav podrške pravu svakog naroda na samoopredeljenje i zabrani mešanja u unutrašnje stvari svake zemlje, Jugoslavija je glasala za sovjetski predlog o raspuštanju komisije za Koreju, a protiv američke rezolucije kojom se odobrava njen rad (Politika, 3. 10. 1949).

Jugoslovenski predstavnik u ad hoc komitetu Josip Đerđa se otvoreno zalagao u svom istupu 23. oktobra 1949. za priznavanje načela na samopredeljenje i nemešanje u unutrašnje stvari korejskom narodu. Naglašavao je da je korejski narod tokom borbe protiv japanskog okupatora pokazao visoku političku svest i visok stepen borbenosti za svoja nacionalna i socijalna prava. Polazeći od takvog saznanja, naglašavao je da jugoslovenska delegacija ne može da se saglasi ni sa kakvim pokušajem mešanja u unutrašnje stvari korejskog naroda, posebno u momentima kad je on ulagao ogromne napore na planu nacionalnog ujedinjenja i demokratizacije društva. Tim argumentima je branio jugoslovenski stav da bi upućivanje posebne komisije Ujedinjenih nacija s posebnim mandatom samo otežavalo napore korejskog naroda u rešavanju osnovnih životnih pitanja. Stajao je na polazištu da upućivanje bilo kakve posebne komisije u Koreju može samo štetiti celokupnom svetskom miru, uprkos potrebi njegovog očuvanja (Politika, 24. 10. 1949). S obzirom da se radilo o momentima kad se Jugoslavija nalazila u spoljnopolitičkoj izolaciji, sukobljena i sa Istokom i sa Zapadom, u momentima kad se sukob sa Sovjetima i njihovim satelitima radikalizovao, a zapadni svet na čelu s SAD još uvek imao rezervisan stav, Đerđa nije propustio priliku da naglasi da će Jugoslavija principijelno braniti takvu poziciju uprkos tome što je bila izložena kritikama i napadima od strane predstavnika i Severne i Južne Koreje, kao čvrstih pristalica politike blokova kojima su suštinski pripadale. Na taj način, zalažući se za strogo poštovanje bazičnih principa međunarodnih odnosa, Jugoslavija je nastojala da na indirektan način brani i svoju poziciju u odnosu na međusobno suprotstavljene vojne i političke blokove.

TRAGANJE ZA REŠENJEM

Postavši nestalni član Saveza bezbednosti Ujedinjenih nacija Jugoslavija je došla u poziciju da svoje stavove i principe izlaže na otvoreniji i ubedljiviji način. Svoj efektivni nastup u tom telu je započela 10. januara 1950. Jugoslovenska pozicija u tom telu je bila izuzetno osetljiva usled naglašene američke diplomatske inicijative i demonstrativnog povlačenja sovjetskih predstavnika iz rada tog tela zbog prisustva predstavnika Republike Kine. U takvim okolnostima, svaka inicijativa SAD, budući bez čvršćeg oponenta imala je karakter uslova i diktata što je jugoslovensku diplomatiju koja se trudila da uz očuvanje nezavisne međunarodne pozicije obezbedi američku vojnu i materijalnu pomoć stavljalo u neugodnu poziciju, posebno ako se ima u vidu da je Sovjetski Savez svaku naznaku jugoslovenskog približavanja američkoj politici koristio u propagandne svrhe svrstavajući Jugoslaviju u red američkih sledbenika. U uslovima kad suštinski nije bilo oponenta, pa ni manjine u Savetu bezbednosti, Jugoslavija je nastojala da izgradi poziciju u kojoj će u borbi za strogo poštovanje proklamovanih načela pronaći saveznike. U tome je i uspela

pronašavši zajedničke interese s predstavnicima Indije i Egipta.

Naglo komplikovanje međunarodnih okolnosti usled upada severnokorejskih vojnih snaga 25. juna na teritoriju Južne Koreje je primoralo Jugoslaviju kao članicu Saveta bezbednosti da se aktivno uključi u rešavanje problema. S obzirom da je severnokorejski napad kvalifikovala kao otvoreni akt agresije, američka diplomatija je zatražila hitnu sednicu Saveta bezbednosti. Na američki zahtev Savet bezbednosti se odmah sastao. Jugoslovenski predstavnik je nastojao da zauzme neutralnu poziciju i postavi se kao čvrst zagovornik miroljubivog rešenja. Prilikom prvog glasanja o američkom predlogu rezolucije kojim se konstatovala povreda mira od strane Severne Koreje i obe strane pozivale na prekid neprijateljstava, Severna Koreja na povlačenje vojnih snaga iza 38. paralele, jugoslovenski delegat Đura Ninčić je bio uzdržan osim po tački koja je zahtevala momentalni prekid neprijateljstava što je podržao. Smatrao je da ne može glasati ni za, ni protiv pošto nije dovoljno informisan o stvarnom stanju stvari. Nesloživši se s američkom formulacijom, Jugoslavija je podnela svoj predlog koji je polazio od toga da pravo saslušanja koje je omogućeno Južnoj, mora biti omogućeno i Severnoj Koreji i da Savet bezbednosti ne sme da prekorači sopstvena ovlašćenja u smislu donošenja zaključaka koji bi prevazilazili dokazni materijal koji se nalazio u njegovom posedu. Naglašavao je da bi Savet trebalo da hitno zatraži prekid neprijateljstava i povlačenje trupa uz istovremeni nastavak ankete o čitavom problemu. Savet bezbednosti je podržao američki i bez ijednog glasa za odbio jugoslovenski predlog (Jovanović, 1985, 127). Radilo se o krupnom porazu jugoslovenske diplomatije.

Slično se desilo i s drugim jugoslovenskim predlogom. Naime, svega dva dana kasnije, 27. juna, usled brzog prodiranja severnokorejskih snaga prema Seulu, vlada Južne Koreje se obratila Savetu bezbednosti za pomoć. Vlada SAD je podnela nacrt rezolucije kojom bi se Južnoj Koreji uputila pomoć svih članica Ujedinjenih nacija pod pretpostavkom očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti. Jedino je jugoslovenska delegacija glasala protiv američkog predloga ističući da Savet bezbednosti upravo u cilju očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti ne može napustiti pokušaje posredovanja svega dva dana nakon početka borbenih dejstava. Naprotiv, jugoslovenski predstavnik Aleš Bebler je podneo predlog rezolucije kojim se isticalo da je sukob u Koreji posledica opšte napetosti u posleratnom svetu i izražene podele sfera uticaja među velikim silama. Smatrao je da Savet bezbednosti mora delovati suprotno tako ustrojenoj praksi u cilju pomoći korejskom narodu da uspostavi nacionalno jedinstvo. Jugoslovenski predlog rezolucije je pozivao obe strane da obustave neprijateljstva i uspostave jasnu proceduru za otpočinjanje direktnih pregovora. Iako su oba jugoslovenska predloga mogla predstavljati solidnu osnovu za otpočinjanje rada na prekidu oružanog sukoba i otpočinjanju pregovo-

ra u cilju postizanja mirnog rešenja, sama atmosfera u najznačajnijem telu Ujedinjenih nacija je bila takva da su SAD usled sovjetske apstinencije i nepostojanja opasnosti od ulaganja veta izdejstvovale 7. jula usvajanje svog predloga rezolucije koji je omogućio slanje snaga Ujedinjenih nacija u Koreju. Tom prilikom se Jugoslavija uzdržala ističući da problem treba rešiti sporazumno uz prihvatanje i poštovanje demarkacione linije na 38. paraleli. Na taj način je Jugoslavija prihvatila efektivno postojanje dve države korejskog naroda samo kao privremeno rešenje koje je išlo u prilog očuvanja svetskog mira i bezbednosti (Jovanović, 1985, 128).

IZGRADNJA NEZAVISNE POZICIJE

Jugoslovensku poziciju u odnosu na razbuktavanje sukoba u Koreji je u intervjuu za beogradsku *Politiku* 6. septembra 1950. razjasnio ministar inostranih poslova Edvard Kardelj. Kao osnovne principe jugoslovenske politike u odnosu na tu krizu je naveo osudu svake intervencije, uplitanja u nezavisnost, suverenitet i unutrašnje stvari pojedinih zemalja, kao i svaku akciju koja bi mogla da ugrozi svetski mir i bezbednost. Tako formulisani stavovi su suštinski predstavljali kritiku postupaka i jedne i druge strane u sukobu, ali i politike velikih sila kao pokretača napetosti u svetu. Insistirao je na jasnom razlikovanju agresora i napadnutog i zalaganju za postizanje rešenja koje bi bilo u interesu ujedinjenja korejskog naroda. Jasno se videlo da Jugoslavija ne podržava vojno angažovanje Ujedinjenih nacija u Koreji, ali nije ni otvoreno ustajala protiv toga smatrajući da suprotna strana snosi značajan deo krivice i odgovornosti za radikalni razvoj događaja (*Politika*, 6. 9. 1950). Kardeljeve stavove jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Vladimir Popović je objašnjavao kao jedno u nizu jugoslovenskih nastojanja na planu očuvanja svetskog mira.²

Novo iskušenje za jugoslovensku diplomatiju je predstavljao predlog „osam nacija“ kojim je krajnje uopštenom formulacijom o potrebi ujedinjenja Koreja davana otvorena mogućnost međunarodnim snagama da prekorače nekadašnju liniju razgraničenja i drastično izmene ranije uspostavljeno stanje. Na zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, jugoslovenski ministar inostranih poslova Kardelj se suprotstavio predlogu ističući da se radi o pokušaju nasilnog menjanja ranije uspostavljenog stanja u Koreji koji bi u krajnjoj liniji pretvorio Ujedinjene nacije u intervencionističku snagu što bi imalo nesagledive posledice po sveukupan sistem međunarodnih odnosa i otvorio mogućnost mešanja Ujedinjenih nacija u unutrašnje poslove bilo koje zemlje. Osuđivao je mogućnost prelaska vojnih snaga Ujedinjenih nacija preko 38. paralele i eventualno uspostavljanje južnokorejske vlasti na prostoru Severnog dela Koreje u kom slučaju bi, po njemu, autoritet Ujedinjenih nacija, bio drastično narušen. Isticao je i

opasnost da se takvim postupkom otvara mogućnost nasilnog nametanja političkog sistema jednoj državi i jednom narodu. Kardelj se istom prilikom kritički osvrnuo i na predlog rezolucije socijalističkih zemalja koji je podrazumevao prekid neprijateljstava, povlačenje svih stranih trupa s prostora Koreje i organizovanje izbora za parlament jedinstvene Koreje. Smatrao je da je glavna slabost predloženog nacrtu rezolucije od strane socijalističkih zemalja neuzimanje u obzir konkretnih uslova koji su, po njemu, bili posledica grešaka i propuštenih prilika za mirno rešavanje spora (Jovanović, 1985, 130). Sam Josip Broz se izrazito pohvalno izražavao o radu jugoslovenske delegacije na zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (Simić, 2009, 58).

Jugoslovenski ministar je izneo predlog za rešavanje postojećeg spora na bazi neodložnog obustavljanja neprijateljstava, prihvatanja 38. paralele kao privremene granice dve Koreje i preduzimanja mera za održavanje demokratskih izbora na čitavoj teritoriji Koreje koje bi organizovala i kontrolisala posebna komisija Ujedinjenih nacija. Uz to, predlagao je i povlačenje svih službenika Ujedinjenih nacija iz Koreje odmah po preuzimanju vlasti od strane privremene vlade, kao i odlazak svih stranih trupa s njene teritorije uz preduzimanje svih potrebnih mera za ekonomsku obnovu zemlje. Insistiranje na utvrđenim principima je vodilo jugoslovensku diplomatiju ka pokušaju iznalaženja kompromisnog rešenja između izrazito suprotstavljenih američkih i sovjetskih predloga za koje je smatrala da ne nude povoljnu osnovu za iznalaženje rešenja problema. U tom cilju je zajedno s indijskom delegacijom predlagala stvaranje posebne potkomisije koja bi bila zadužena za postizanje zajedničkog rešenja koja bi razmotrila različite predloge rezolucija i formulisala kompromisan predlog. I taj predlog je odbijen, ali ovog puta Jugoslavija nije bila usamljena. Njen predlog su podržale i Indija, Sirija, Liban, Jemen, Saudijska Arabija i Egipat, zemlje koje su imale ili mogle imati potencijalno slične probleme (Jovanović, 1985, 130). Na taj način se u samim Ujedinjenim nacijama kao najznačajnijem svetskom forumu stvarala kritična masa zemalja koja je nastojala da vodi nezavisnu spoljnu politiku distancirajući se od oba vojno-politička bloka.

U svom izveštaju Politbirou Kardelj je isticao da je čitavo zasedanje Generalne skupštine proteklo u znaku korejskog problema. Amerikanci su po njegovoj oceni bili u ofanzivi jer su imali inicijativu, dok su Sovjeti bili popustljiviji. Primećivao je homogenizaciju zapadnih zemalja, ali i lagano distanciranje Francuza i Britanaca. Naveo je da je odoleo američkim pritiscima da glasa za njihov predlog rezolucije, ali da je glasao za „Rezoluciju za mir“ jer je smatrao da taj mehanizam omogućava s obzirom da su i Sovjeti priznali njegovu legalnost. Ocenio je važnim zajednički nastup s Indijom, ali je smatrao da s tom zemljom postoje razilaženja po nizu drugih

2 AJ, 836, KMJ, I-b/939, Pismo Vladimira Popovića Ministarstvu inostranih poslova od 9. oktobra 1951.

pitanja pošto ona vodi politiku „sporazuma velikih sila“, dok su arapske zemlje, po njemu, delovale samostalno, mada još uvek više na liniji američke politike.³

NOVI I STARI SAVEZNICI: PRINCIPI I NAČELA

Korejski problem je novu kulminaciju doživeo usled kineske odluke da se u rat uključe „kineski dobrovoljci“ novembra 1950. što je izazvalo još veću polarizaciju unutar Ujedinjenih nacija. Jugoslovenski premijer i ministar odbrane maršal Josip Broz Tito je smatrao kinesku intervenciju potpunom glupošću pretpostavljajući da će taj nepromišljeni čin imati fatalne posledice po NR Kinu, kao i da se radi o potezu koji je podstaknut spolja u momentima kad je Kini preko potreban mir radi njenog ekonomskog jačanja. Pitao se kakve bi mogle biti posledice ukoliko bi Amerikanci odgovorili svojom vojnom intervencijom ističući antilenjinistički karakter takvog poteza (Simić, 2009, 30). Edvard Kardelj je izražavao mišljenje da Jugoslavija mora zauzeti stav sličan stavovima većine drugih zemalja, odnosno suprotan politici socijalističkog sveta što je Tito podržao videvši u njemu potvrdu ranije jugoslovenske politike (Simić, 2009, 31–32).

Jugoslovenska diplomatija je povodom kineske vojne intervencije zauzela izrazito negativan stav smatrajući da se radilo o činu koji je samo produbio postojeću međunarodnu krizu i povećao opasnost od novog sukoba na prostorima Azije. Sam Tito je smatrao da su se Kinezi previše napregli u silovitoj ofanzivi i da strah stranih diplomata zbog žestokog kineskog napredovanja ima realnu osnovu. Bio je uveren da je razvoj događaja dao za pravo jugoslovenskoj diplomatiji koja je ranije predlagala da se trupe Ujedinjenih nacija u svojoj kontraofanzivi protiv snaga Severne Koreje zaustave na 38. paraleli (Simić, 2009, 48–49). Tito je stajao na stanovištu da sukob u Koreji mora biti lokalizovan ili likvidiran kako ne bi ugrozio svetski mir, a da Ujedinjene nacije moraju hladnokrvno reagovati kako bi se sprečila ratna katastrofa (Simić, 2009, 56). Tito i Edvard Kardelj su zajednički formulisali instrukciju jugoslovenskoj delegaciji u Ujedinjenim nacijama koja je polazila od stava da je NR Kina nesmotreno odbila ponudu Ujedinjenih nacija koju je Jugoslavija smatrala povoljnom po kineske interese i koja je nudila solidnu osnovu za postizanje mirnog rešenja. Stalo se na stanovište da Jugoslavija uprkos sopstvenim teškoćama i osetljivosti odnosa sa SAD ne može da podrži njihov predlog rezolucije koji je NR Kinu osuđivao kao agresora u Koreji. Smatrali su da Kinu treba osuditi kao agresora, ali da se treba uzdržati prilikom glasanja uz jasno deklarativno izjašnjavaње zašto se Jugoslavija uzdržava od glasanja i kako ona

gleda na kinesku intervenciju u Koreji. Bili su uvereni da bi produženje i proširenje rata u Koreji vodilo izbijanju rata u svetskim razmerama (Simić, 2009, 86–87).

Ipak, jugoslovenska diplomatija je smatrala da ne treba usvojiti predlog rezolucije kojim bi NR Kina bila oglašena krivom za agresiju na Južnu Koreju jer bi se u tom slučaju radilo o meri koja bi izazvala i niz novih teškoća i olakšala nastojanja onih koji žele da zamaskiraju pravi karakter sukoba u Koreji. Pred sam početak zasedanja Saveta bezbednosti Edvard Kardelj je uputio opširnu instrukciju Alešu Bebleru da ukoliko bude novih inicijativa u vezi s kineskim odbijanjem predloga Ujedinjenih nacija za postizanje mirnog rešenja, to neizostavno podrži, a ukoliko američka strana predloži nacrt rezolucije koji bi Kinu označio agresorom bude uzdržan.⁴ U tom slučaju Bebler bi dao izjavu u kojoj bi potsetio da jugoslovenska vlada osuđuje kinesku intervenciju u Koreji jer ona produbljuje međunarodnu krizu i povećava opasnost po proširenje sukoba na Dalekom istoku predstavljajući ozbiljnu pretnju svetskom miru. U tom slučaju bi Bebler osudio i odbijanje Kine da prihvati kao bazu pregovora za mirno rešenje korejskog pitanja i problema na Dalekom istoku pet principa koje im je preporučio Politički komitet Ujedinjenih nacija za koje je trebalo da naglasi da predstavljaju ozbiljan pokušaj mirnog rešenja dalekoistočne krize.⁵ Kineski stav nije smatran konstruktivnim, već politikom koja vodi nastavku i produbljivanju postojećeg konflikta. Takođe, bio je i protiv eksplicitne osude Kine jer postojeći problem treba gledati kao deo opšteg pitanja vezanog za očuvanje mira u Aziji, a da Ujedinjene nacije moraju učiniti sve u cilju lokalizovanja postojećeg sukoba koji je pretio da izazove širi konflikt. Kardelj je smatrao da nema izolovanih sukoba i da naponi moraju biti usmereni ka očuvanju svetskog mira.⁶

Donekle se ostavljala mogućnost i da je kineska intervencija više izraz nezadovoljstva neefikasnošću Ujedinjenih nacija da okončaju sukob u toj zemlji. Jugoslovenski stav je bio posebno zapažen u međunarodnoj javnosti zato što je u momentu postavljanja tog problema pred Savet bezbednosti jugoslovenski predstavnik Aleš Bebler bio predsedavajući tim telom. On je ličnim zalaganjem uspeo da olakša proceduralni položaj delegacije NR Kine koja je bila pozvana da učestvuje u debati o izveštaju Komisije Ujedinjenih nacija za prekid vatre tako što je sednicu Saveta bezbednosti zakazao dan po pristizanju kineske delegacije u Njujork. U skladu s tim, jugoslovenska delegacija je podržala i predlog „šestorice“ kojim su sve države pozvane da se uzdrže od pružanja pomoći Severnoj Koreji i povuku svoje vojne snage s njene teritorije, kao i predlog „trinaest azijskih zemalja“ kao inicijativu za mirno rešenje spora u kom je NR Kina

3 AJ, 507/III–54, Zapisnik sednice Politbiroa CK KPJ od 5. decembra 1950.

4 AJ, 836, KMJ, I-4-b/11, Instrukcija Edvarda Kardelja Alešu Bebleru od 19. januara 1951.

5 Isto.

6 Isto.

zamoljena da ne prelazi 38. paralelu, a predsedavajući Generalne skupštine dobio nalog da sastavi predlog o prekidu oružanog sukoba u Koreji. Ipak, prioritet je dobila američka rezolucija u kojoj je NR Kina označena kao agresor. Jugoslovenski predstavnik je glasao protiv takvog predloga videvši u njemu mehanizam za uvođenje sankcija NR Kini. Po njemu, radilo se o pokušaju „izvrtanja smisla rata u Koreji i njegovog pravog karaktera, kao rešenje koja ni u čemu ne doprinosi interesima uspostavljanja i očuvanja svetskog mira“. Naglašavao je da takva rezolucija suštinski onemogućava postizanje mirnog rešenja spora (Politika, 1. 2. 1951).

Istom prilikom Bebler je nepokolebljivo zastupao stav da se postojeći sukob u Koreji mora lokalizovati jer će u suprotnom proizvesti trajne posledice po svetski mir. Istrajavao je na stavu da ne postoje izolovani sukobi pošto se u svakom momentu i najmanja provokacija može pretvoriti u opšti sukob i da je u tom pogledu Koreja probna tačka na kojoj će se pokazati da li mir uopšte može biti sačuvan (Politika, 1. 2. 1951). Pošto je prvobitna formulacija ublažena, Jugoslavija se uzdržala od glasanja. Jugoslavija je izabrana u Komitet za dodatne mere koji je imao zadatak da proči mogućnosti zaustavljanja kineske vojne intervencije, ali je odbila da učestvuje u njegovom radu (Jovanović, 1985, 130).

Jugoslavija se uzdržala od glasanja i 19. maja 1951. distancirajući se od poziva svim zemljama da se uzdrže od izvoza ratnog materijala u NR Kinu i Severnu Koreju smatrajući da bi u suprotnom učestvovala u markiranju i žigosanju krivca u već vrlo zategnutoj međunarodnoj situaciji, ali je glasala za ostatak predloga rezolucije uz obrazloženje da je jugoslovenska vlada duboko уверена u potrebu ograničenja konflikta i rešenja korejskog

pitanja mirnim putem uz kritiku NR Kine da i dalje podržava agresora i ignoriše međunarodne napore koji bi doveli do rešenja konflikta (Jovanović, 1985, 134). Ubrzo je usledio početak pregovora o primirju koje je Jugoslavija pozdravila sa svoje strane. Uspešno okončanje razgovora je dovelo do privremenog obustavljanja neprijateljstava.

ZAKLJUČAK

Početak rata u Koreji u leto 1950. izazvao je najozbiljniju hladnoratovsku krizu od okončanja Drugog svetskog rata koja je pretila da preraste lokalne okvire i izazove globalni sukob. U tim trenucima se Jugoslavija našla u nezavidnoj međunarodnoj poziciji. Suočavala se s političkim, ekonomskim i vojnim pritiscima svojih nekadašnjih saveznika – Sovjetskog saveza i zemalja istočnog bloka, a sa Zapadom vodila mučne i neizvesne razgovore o eventualnoj vojnoj i ekonomskoj pomoći. Iako ekonomski i politički izolovana i iznurena, Jugoslavija je u organima Ujedinjenih nacija gde je tokom 1950. bila nestalni član Saveta bezbednosti zauzela neutralnu poziciju zasnovanu na distanciranju od stavova dva međusobno suprotstavljena vojna bloka i insistiranju na poštovanju načela suvereniteta, nepovredivosti granica, nemešanja u unutrašnje stvari suverenih zemalja, osudi međunarodnog intervencionizma i agresivnih postupaka u međunarodnim odnosima. U početku je bila usamljena u tom insistiranju da bi joj se naknadno priključio i jedan broj blokovski neangažovanih zemalja. Proklamovana načela jugoslovenske spoljne politike su postala bazični postulati njenog pristupa međunarodnim problemima sve do njenog raspada.

INSISTING ON PRINCIPLES? YUGOSLAVIA AND THE BEGINNING OF WAR IN KOREA (1950–1951)

Aleksandar ŽIVOTIĆ

University of Belgrade, Faculty of Arts, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Serbia
e-mail: alzi@yubc.net

SUMMARY

The beginning of war in Korea in the summer of 1950 caused the most serious Cold War crisis since the end of the Second World War which threatened to overgrow the local frames and turn into a global confrontation. In these moments, Yugoslavia was in unenviable international position. It faced political, economic and military pressures of its former allies – the Soviet Union and the countries of Eastern bloc and it had uncertain and difficult dialogues on possible economic and military assistance. Even though it was politically and economically drained, Yugoslavia took a neutral position which was based on the distance from the attitudes of two confronted military blocs and insistence on the respect of principles of sovereignty, inviolability of borders, non-interference in internal affairs of sovereign countries, disapproval of international interventionism and aggressive moves in international relations in the organs of the United Nations where it was a non-permanent member of the Security Council during 1950. In the beginning it was lonely in this attitude, however, a certain number of countries which were not engaged in blocs supported Yugoslav attitude. The proclaimed principles of Yugoslav foreign policy became basic postulates of its approach to international problems until it disintegrated in 1991/92.

Key words: Yugoslavia, Korea, USA, China, Soviet Union, United Nations, war, diplomacy

IZVORI I LITERATURA

AJ, 836 – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 836, Kancelarija Maršala Jugoslavije.

AJ, 507/III – AJ, fond 507/III, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Politika. Beograd, Politika 1904–.

Bekić, D. (1988): Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.

Cumings, B. (2010): Korean War: A History. New York, Modern Library.

Gaddis, J. L. (2012): Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War. New York, Oxford University Press.

Goncharov, S, Lewis, J, Litai, X. (1993): Uncertain Partners. Stalin, Mao and Korean War. Redwood, Stanford University Press.

Jovanović, J. (1985): Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Lis, L. (2003): Održavanje Tita na površini. Amerika, Jugoslavija i hladni rat. Beograd, Biblioteka Diplomacija.

Mitrovich, G. (2012): Undermining the Kremlin. America's Strategy to Subvert the Soviet Block 1947–1956. London, Ithaca, Cornell University Press.

Nečak, D. (1992): Obiski preteklosti. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Simić, P. (2009): Titov dnevnik. Beograd, Novosti.

Stueck, W. (1995): The Korean War. An International History. New Jersey, Princeton University Press.

original scientific article
received: 2014-11-04

UDC 327.54(497.1)“1956”

VROČA JESEN 1956: SUEŠKA KRIZA, MADŽARSKA VSTAJA IN VLOGA JUGOSLAVIJE

Mateja REŽEK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: mateja.rezek@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek obravnava vlogo Jugoslavije pri reševanju sueške krize in odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji/Jugoslaviji. Avtorica analizira ambiciozno jugoslovansko politiko posredovanja med sprtimi stranmi in poročanje tiska o vroči hladni vojni v kontekstu zapletenih domačih in mednarodnopolitičnih razmer sredi petdesetih let. Raziskava se opira na arhivsko gradivo in časopisne vire ter na znanstveno literaturo.

Ključne besede: Jugoslavija, Josip Broz Tito, zunanja politika, hladna vojna, sueška kriza, Gamal Abdel Naser, madžarska vstaja, 1956

AUTUNNO CALDO 1956: LA CRISI DI SUEZ, LA RIVOLTA UNGHERESE E IL RUOLO DELLA JUGOSLAVIA

SINTESI

L'articolo tratta il ruolo della Jugoslavia nel risolvere la crisi di Suez e l'eco della rivolta ungherese del 1956 in Slovenia/Jugoslavia. L'autrice analizza l'ambiziosa politica jugoslava di mediazione tra le parti in conflitto e le relative notizie riportate dai giornali, in un contesto di complesse condizioni politiche nazionali e internazionali a metà degli anni Cinquanta. Lo studio si basa su materiali e fonti d'archivio nonché su notizie giornalistiche e sulla letteratura scientifica.

Parole chiave: Jugoslavia, Josip Broz Tito, politica estera, guerra fredda, crisi di Suez, Gamal Abdel Nasser, rivolta ungherese, 1956

UVOD

Jugoslovanska zunanja politika je v prvih povojnih letih zvesto sledila Sovjetski zvezi, toda spor z Informburojem je usodno premešal karte. Po razmeroma kratkem obdobju zmede, ki se je izrazila v zaostritvi tako notranje kot zunanje politike, so bili jugoslovanski voditelji prisiljeni poiskati gospodarsko in politično pomoč na Zahodu (Bekić, 1988; Jakovina, 2002). V prvi polovici petdesetih let se je Jugoslavija približala tudi zahodnim vojaškim povezavam in se prek t. i. Balkanskega pakta s Turčijo in Grčijo znašla celo na pragu Nata (Bogetić, 2000). Stalinova smrt leta 1953 in odjuga iz Moskve sta v jugoslovansko zunanjo politiko vnesli nove elemente. Maja 1955 je generalni sekretar sovjetske komunistične partije Nikita Hruščov z državno delegacijo obiskal Beograd, 2. junija pa sta državna voditelja Josip Broz Tito in Nikolaj Bulganin podpisala t. i. Beograjsko deklaracijo. Ta je prinesla normalizacijo odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, priznavala pa je tudi pravico do različnih poti v socializem in obsodila vmešavanje v notranje zadeve drugih držav. Zadoščenje je jugoslovanskim voditeljem pomenil tudi dvajseti kongres Komunistične partije Sovjetske zveze (KPSZ) februarja 1956, ki je pozitivno ocenil normalizacijo odnosov z Jugoslavijo, v t. i. tajnem referatu pa je Hruščov obsodil Stalinove zločine in njegovo politiko do Jugoslavije označil za povsem zgrešeno. Toda vznesene jugoslovanske voditelje to ni povsem zadovoljilo, saj se je Tito na šestem plenumu Centralnega komiteja (CK) Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) 14. marca 1956 čudil, ker na kongresu sovjetske partije nihče ni omenil odločilne vloge Jugoslavije pri rušenju stalinizma, kajti »Jugoslavija je v tem, čeprav zemljepisno majhna, odigrala veliko vlogo – vlogo, ki nam je dotlej še nihče ni oporekal, ki pa jo, se zdi, žele s tem zamolčevanjem oporeči«. ¹ Jugoslovansko zmagoslavje je zasenčila tudi t. i. Moskovska deklaracija, podpisana 20. junija 1956. Ta je prinesla normalizacijo odnosov med sovjetsko in jugoslovansko komunistično partijo, a ni omenjala načela enakopravnosti med vsemi komunističnimi partijami, za katero si je prizadevala jugoslovanska stran. Odnosi med državama so resda ostajali razmeroma stabilni, toda nobena stran ni povsem izpolnila pričakovanj druge. Sovjetska zveza je skušala Jugoslavijo odvrniti od njenih zahodnih zaveznic in znova prikleniti nase, jugoslovanski voditelji pa se kljub ideološkim vezem s Sovjetsko zvezo niso nameravali odpovedati svoji neodvisnosti, še več, tople vetrove iz Kremlja so skušali izkoristiti za uveljavitev jugoslovanskega modela socializma v vzhodnem bloku. Dobro so se zavedali tudi prednosti, ki jih je prinašal specifični položaj Jugoslavije med Zahodom in Vzhodom: na eni strani so zahodne velesile, zlasti Združene države Amerike (ZDA), z obilno gospodarsko, politično in vojaško pomočjo vzdrževale

Titov režim kot klin sredi blokovsko razdeljene Evrope ter z jugoslovanskim zgledom spodbujale sovjetske sate-lite k nepokorščini Moskvi, na drugi strani pa je skušala Sovjetska zveza ta klin izdreti in je vabila Jugoslavijo v svoje naročje z novimi sporazumi o gospodarskem sodelovanju. Hkrati se je začelo eno najbolj dinamičnih obdobjev jugoslovanske zunanje politike – obdobje iskanja »tretje poti« oziroma uveljavljanja zunanjepolitične strategije »aktivne miroljubne koeksistence«. Jugoslavija se je sredi petdesetih let čedalje bolj odkrito spogledovala s protikolonialnimi gibanji in afro-azijskimi državami: sredi leta 1954 je Jugoslavijo obiskal etiopski cesar Haile Selassie, konec leta 1954 pa se je Tito z ladjo *Galeb* podal na potovanje v Indijo in Burmo. V Indiji se je sestal s premierjem Džavaharlalom Nehrujem, ob povratku skozi Sueški prekop januarja 1955 pa z novim egiptovskim predsednikom Gamalom Abdelom Naserjem, vzhajajočo zvezdo protikolonialnega gibanja. ²

Leta 1956 je nepredvidljivost hladne vojne novo usmeritev jugoslovanske zunanje politike postavila na veliko preizkušnjo. Jugoslovanski voditelji so morali dokazati, da »miroljubna koeksistenca« ne pomeni pasivnosti in nevtralnosti, kot so jo radi razlagali v Sovjetski zvezi in v ZDA, kjer so zunajblokovsko politiko spremljali s precejšnjim negodovanjem, temveč aktiven odnos do dogajanja v svetu, usmerjen k popuščanju hladnovojnih napetosti in odpravi vmešavanja v notranje zadeve drugih držav. Krizna žarišča hladne vojne leta 1956 so bila tako priložnost, da se Jugoslavija izkaže kot posrednik med sprtimi stranmi, s čimer bi se nova jugoslovanska zunanja politika ne le legitimirala, temveč tudi uveljavila, ključna vloga pri tem pa je pripadla predsedniku države, Josipu Brozu Titu.

POSKUS POSREDOVANJA V EGIPTOVSKO-IZRAELSKEM SPORU

Bližnji vzhod je po drugi svetovni vojni postal eno glavnih žarišč hladne vojne, ključni dejavniki tega pa so bili protikolonialna gibanja, izrivanje starih kolonialnih sil z Bližnjega vzhoda, nastanek Izraela, povezovanje arabskih držav ter z dekolonizacijo in dostopom do bogatih zalog nafte povezana navzkrižja interesov velesil.

V sozvočju z novo zunanjepolitično usmeritvijo je jugoslovansko vodstvo podpiralo protimperialistična prizadevanja egiptovskega predsednika Naserja, svojo naklonjenost njegovi politiki pa je Tito izrazil že v pogovorih ob obisku sovjetske delegacije v Beogradu maja 1955. Ob tej priložnosti je Sovjetom celo svetoval, naj prodajo orožje Egiptu, da bo Naser lahko utrdil svojo položaj (Petrović, 2006, 104–105). V prvo pošiljko orožja Sovjetska zveza sicer ni bila neposredno vpletena, ker je prodajo opravila Češkoslovaška (Bogetić, 2006, 38–39), a je s tem vendarle boleče zadela Veliko Britanijo in

1 ARS, AS 1589, š. 11, Govor tovariša Tita na VI. plenumu CK ZKJ, 14. marec 1956, 3.

2 Več o jugoslovanski zunanji politiki v obravnavanem obdobju: Kullaa, 2012; Bogetić, 2006; 2000; Lees, 1997; idr.

Francijo, ki sta v Naserju videli največjo grožnjo svoji kolonialni politiki na Bližnjem vzhodu. Poleg tega so Britanci in Francozi takrat še nadzirali Sueški prekop, strateško in dobičkonosno točko na poti bližnjevzhodne nafte v Evropo.

Titovo posredovanje pri Sovjetih glede pomoči Naserju je resno ogrozilo jugoslovanske odnose z zahodnimi velesilami, zlasti z Veliko Britanijo. Napetosti je za silo zgladil podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj, ki je sredi novembra 1955 obiskal London, kjer je britanskemu premierju Anthonyju Edenu med drugim omenil tudi možnost Titovega posredovanja pri umirjanju Naserjeve politike in egiptovsko-izraelskega spora. V pogovoru z britanskim premierjem 16. novembra 1955, v katerem sta na jugoslovanski strani sodelovala še veleposlanik v Londonu Vladimir Velebit in namestnik zunanjega ministra Srđa Prica, je Kardelj povedal, da Jugoslovani, »čeprav nismo neposredno zainteresirani, pozorno in zaskrbljeno spremljamo dogodke na Bližnjem vzhodu«. Poudaril je, da je treba storiti vse, da se razmere umirijo, in »predsednik bo zagotovo tudi ob priliki svojega obiska v Egiptu [konec decembra 1955 – op. a.] poskušal vplivati v smeri pomiritve«. Obenem je Kardelj opozoril, da bližnjevzhodna politika velesil ne bi smela razbijati enotnosti arabskih držav in da ima Jugoslavija »zadržano stališče« do Bagdadskega pakta.³ Dan kasneje, 17. novembra, je opravil pogovore še z britanskim zunanjim ministrom Haroldom Macmillanom, ki je izrazil zaskrbljenost zaradi oboroževanja arabskih držav. Kardelj mu je odvrnil, da »se je težko izogniti določenemu oboroževanju, potem ko je Bližnji vzhod postal arena spopadov«, kajti, »kjer so boji, je tudi orožje«. Dodal je, da ga bolj skrbi zunanje vmešavanje v arabske države, zato »je Jugoslavija od vsega začetka izražala zadržanost in zastavljala vprašanje, če je koristno na Srednjem vzhodu ustvarjati nove organizacije poleg že obstoječe Arabske lige«. ⁴ Kot je poročal Edvard Kardelj na seji Zveznega izvršnega sveta (ZIS) 21. decembra 1955, je Jugoslavija prav v Bagdadskem paktu⁵ videla eno glavnih ovir za umiritev bližnjevzhodnih napetosti. Bagdadski pakt je namreč Bližnjemu vzhodu vsiljeval blokovsko politiko, po Kardeljevem prepričanju pa bi bilo treba na Bližnjem vzhodu ravnati ravno nasprotno: opustiti politiko vojaških paktov, okrepiti enotnost arabskih držav in predvsem podpreti

gospodarski razvoj zaostalih bližnjevzhodnih držav, da bi utrdile svojo neodvisnost in zunajblokovsko politiko.⁶

Tik pred Titovo decembrsko potjo v Egipt so se visoki obiski kar vrstili. Dober teden dni pred Kardeljevimi odhodom v London, 6. novembra 1955, so se Tito, zunanji minister Koča Popović, predsednikov generalni sekretar Joža Vilfan, Srđa Prica in Edvard Kardelj na Brionih sestali z ameriškimi zunanjim ministrom Johnom Fosterjem Dullesom. V pogovoru o razmerah na Bližnjem vzhodu je Tito precej ostro kritiziral Bagdadski pakt, ki »je razbil enotnost arabskih držav in s tem zaostрил probleme«, omenil pa je tudi nerešeno vprašanje palestinskih beguncev, za katerega Izrael ni imel posluha. Dulles je vztrajal, da je za zaplete na Bližnjem vzhodu odgovorna Sovjetska zveza, ki je prek Češkoslovaške prodala orožje Egiptu, strinjal pa se je, da je središče spora med Egiptom in Izraelom vprašanje beguncev, toda »Arabci to vprašanje umetno vzdržujejo in namenoma ne rešujejo tega problema, da bi lahko impresionirali svet z bedo beguncev«. Največjo težavo je Dulles videl v ozemeljskem vprašanju, saj je Izrael vztrajal pri nadzoru nad celotnim Negevom zaradi dostopa do Akabskega zaliva, Egipt pa je zahteval neposredno kopensko povezavo prek Negeva z drugimi arabskimi državami. Dulles ni vedel, kako bi rešili ta zaplet, kot možno rešitev pa je omenil, da bi Negev pripadel Egiptu, Izraelu pa bi omogočili prost dostop do Akabskega zaliva. Menil je, da bi lahko pri reševanju tega spora ubrali podobno taktiko kot pri reševanju tržaškega vprašanja – »namreč, da bi posrednik najprej govoril z eno stranjo in skušal ugotoviti, pod katerimi pogoji bi bila ta pripravljena sprejeti kompromis, potem pa bi na enak način ravnal z drugo stranjo. Ali bi bil predsednik pripravljen prevzeti to vlogo?« Tito je Dullesu odvrnil, da bo ob svojem obisku Egipta skušal govoriti z Naserjem tudi o tem, a je dodal, da je imel takšen namen že ob svojem prvem obisku pri egiptovskemu predsedniku januarja 1955, vendar je od posredovanja odstopil, ko je opazil njegov odziv zgolj ob omembi Izraela. »Glavno bi bilo prepričati voditelje arabskih držav, da sprejmejo Izrael kot dejstvo«, je menil Tito in nadaljeval, da »morajo tudi Izraelci spremeniti svojo politiko in se prenehati igrati z idejo preventivne vojne«. V nasprotju s Titom je Dulles nevarnost izraelske preventivne vojne proti Egiptu zavrnil kot nerealno, češ da je Izraelcev le poldrugim milijon, Arabcev pa več deset milijonov.⁷

3 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 56, Zabeleška o razgovoru potpredsednika SIV Edvarda Kardelja sa predsednikom britanske vlade Sir Anthony Edenu, 16. 11. 1955, 3 (O britansko-jugoslovanskih pogovorih v Londonu novembra 1955 na podlagi britanskih virov gl.: Petrović, 2006, 118–119).

4 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 57, Zabeleška o razgovoru sa MacMillan-om u Foreign Office-u, 17. 11. 1955, 6.

5 Bagdadski pakt je bil zamisel britanskega premierja Anthonyja Edena, ki je skušal vzpostaviti sistem kolektivne varnosti na Bližnjem vzhodu. Članice Bagdadskega pakta Turčija, Irak, Iran in Pakistan naj bi na čelu z Veliko Britanijo predstavljale »severni zid« obrambe Azije pred Sovjetsko zvezo. Ob ustanovitvi leta 1955 se ZDA paktu niso pridružile, da ne bi zaostřile odnosov z Egiptom in Izraelom (Batović, 2008, 365–366).

6 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 63, Izveštaj druga Edvarda Kardelja sa službene posete Velikoj Britaniji od 14. do 19. novembra 1955. godine, podnet na sednici Saveznog izvršnog veća od 21. decembra 1955. godine, 10–11.

7 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 52, Zabeleška o razgovoru druga predsednika sa američkim ministrom inostranih poslova Džonom Foster Dalsom 6. novembra 1955 na Brionima, 3–4 (O ameriško-jugoslovanskih pogovorih na Brionih novembra 1955 na podlagi ameriških virov gl.: Lees, 1997, 171–173).

Zanimivo je tudi strogo zaupno poročilo Koče Popovića o pogovoru z ameriškim veleposlanikom Jamesom Riddlebergerjem istega dne, a že po Dullesovem odhodu z Brionov. Jugoslovanski zunanji minister je imel vtis, da je skušal Riddleberger, ki je prav tako sodeloval v pogovorih med Titom in Dullesom, nekako opravičiti svoja prejšnja stališča, mimogrede pa je Popović omenil tudi, da je ameriški veleposlanik »malo popil«. Med drugim je Riddleberger »povedal, da zanesljivo ve, da je Izrael zdaj trikrat močnejše oborožen kot vsi Arabci skupaj«, poleg tega pa je »konfuzno govoril, da se naša politika vse bolj spreminja v politiko ‚dajanja nasvetov drugim‘ [...] Da vse bolj postajamo most med Zahodom in Vzhodom. Ni mi bilo jasno, ali je to govoril, da bi izvedel naše namene, ali da bi to našo vlogo kritiziral«. ⁸ Popović je zatem ključnim jugoslovanskim veleposlanštvom poslal strogo zaupni telegram, da je Dulles ponudil Titu vlogo posrednika v egiptovsko-izraelskem sporu in da je bil ta »načeloma pripravljen, da bi se angažiral, vendar je poudaril delikatnost in da je treba vprašanje še preučiti.« ⁹ Dullesov poskus, da bi Tito prevzel posredništvo med Egiptom in Izraelom, je komentiral tudi Edvard Kardelj v že omenjenem poročilu ZIS-u: »Razumljivo je, da Dullesu ni veliko do posredništva Jugoslavije, vendar so razmere na Bližnjem vzhodu takšne, da so Američani skoraj povsem izključeni iz reševanja zadev. Dulles očitno želi s pomočjo Jugoslavije najprej pregnati Angleže, potem pa se bodo v določeni fazi za nami oziroma po našem neuspehu vsilili Američani.« ¹⁰

Izid Titovega obiska v Kairu med 28. decembrom 1955 in 6. januarjem 1956 je bil povsem drugačen od tistega, kar so pričakovali v Londonu in Washingtonu. Tito se je najverjetneje zavedal omejitev svoje posredniške vloge, Naser pa je tudi javno zavrnil pisanje zahodnega tiska, da prihaja jugoslovanski predsednik v Egipt kot posrednik. V pogovorih je Tito pozval egiptovskega predsednika k pomirljivejši politiki in poudaril, da je obstoj Izraela dejstvo, opozoril pa je tudi, da politika zahodnih velesil na Bližnjem vzhodu ni enotna: na eni strani so razmišljanja, da je treba arabskim državam predvsem gospodarsko pomagati in jih tako odvrniti od sovjetske »infiltracije«, na drugi strani pa načelo »diviede et impera«, da bi se ohranile stare pozicije (Petrović, 2006, 119–120). Kot je poročal Koča Popović Kardelju in Prici v telegramu iz Kaira 2. januarja 1956, je Naser ocenjeval, da skušajo Velika Britanija in ZDA arabskim državam vsiliti blokovsko politiko pod pokroviteljstvom Zahoda, s čimer bi izolirale in zlomile Egipt, glede odnosov z Izraelom pa je vztrajal pri kopenski povezavi med afriškimi in azijskimi arabskimi državami prek

Negeva ter pri rešitvi vprašanja palestinskih beguncev. Poleg tega je menil, da bi morali arabsko-izraelski spor reševati Združeni narodi (ZN). ¹¹

Takoj po vrnitvi iz Egipta in Etiopije, ki jo je obiskal pred Kairom, je Tito govoril v več jugoslovanskih mestih, med drugimi v Ljubljani 11. januarja 1956. V govoru Ljubljančanom je orisal prijateljske odnose z Egiptom in Etiopijo ter poudaril nujnost pomoči manj razvitim državam, toda »z nasveti in gmotno, nuditi jim tehnično in drugo pomoč, ne pa jim vsiljevati svoje varuštvu, kajti varuštvu je navsezadnje podjarmljanje, vladanje nad drugimi narodi« (Tito, 1960, 414), s čimer je uperil ost proti Bagdadskega paktu. Še ostreje je pakt napadel v govoru v Beogradu dan kasneje, ko se je obregnil tudi ob pisanje zahodnega tiska o njegovem obisku v Egiptu. Poudaril je, da na svojem obisku »nismo imeli namena hujskati proti kateri drugi državi: nismo imeli namena izpodkopavati ugleda kogarkoli [...]. Pa je slišati glasove, kako sem zdaj prvokrat napadel Bagdadski pakt in kako pomeni to določen udarec, namenjen tistim našim zaveznikom, s katerimi imamo tudi nekatere sporazume. Tovariši in tovarišice, jaz paktov sploh nikoli ne hvalim in tudi Bagdadskega pakta nisem zdaj kritiziral prvokrat. Kritiziral sem ga večkrat in tudi vpričo voditeljev velesil« (Tito, 1960, 424). Jugoslovanski predsednik si je javno kritiko Bagdadskega pakta dejansko lahko privoščil, saj so bile do te vojaške povezave zadržane tudi ZDA, ki britanske bližnjevzhodne politike niso podpirale, še več, Veliko Britanijo (in Francijo) so skušale izriniti z Bližnjega vzhoda in mu zatem vsiliti svoj patronat. V nadaljevanju svojega govora se je Tito obregnil tudi ob britansko in ameriško negotovanje zaradi sovjetske prodaje orožja Egiptu. Povedal je, da je nasprotnik oboroževanja in oboroževalne tekme, a ta je v svetu dejstvo, zato »sem osebno za to, da ima vsak narod pravico do oboroževanja, zlasti tisti narodi, ki še nimajo orožja za svojo obrambo. [...] Egipt se ne oborožuje za nekakšno maščevanje; tam odkrito pravijo, da žele ohraniti mir, menijo pa, da imajo pravico kupiti orožje tam, kjer ga lahko kupijo« (Tito, 1960, 425–426). Ker se je pri poskusu posredovanja v egiptovsko-izraelskem sporu v Kairu opekel, je kratko zavrnil tudi ugibanja o jugoslovanskem posredništvu. Dejal je, da »nismo v ničemer posredovali« (Tito, 1960, 426), in tudi kasneje je ponavljal, da »nisem imel in tudi zdaj nimam ambicij, da bi bil posrednik med Egiptom in Izraelom« (Tito, 1959, 374). Toda to ni bilo res: Titove posredniške ambicije niti takrat niti kasneje niso bile majhne, dejstvo pa je, da so v tistem trenutku presegle njegov dejanski vpliv v mednarodni politiki in tega se je verjetno tudi sam dobro zavedal.

8 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 53, Zabeleška o razgovoru drugova E. Kardelja, K. Popovića in S. Price sa američkim ambasadorom J. Riddlebergerom u hotelu na Brionima posle odlaska Dullesa, 6. novembra 1955.

9 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 54, Telegram ambasadama: Vašington, Moskva, Peking, London, Nju Delhi, Bon, Ankara, Atina, Pariz, Rim, 9. 11. 1955.

10 ARS, AS 1277, š. 34, m. 11, dok. 63, Izveštaj druga Edvarda Kardelja sa službene posete Velikoj Britaniji od 14. do 19. novembra 1955. godine, podnet na sednici Saveznog izvršnog veća od 21. decembra 1955. godine, 9.

11 ARS, AS 1277, š. 34, m. 12, dok. 1, Telegram Koče Popovića, 2. 1. 1956, 1.

Prebivalstvu Ljubljane

Predsednik Egiptovske republike Gamal Abdel Naser prispe v ponedeljek, 16. junija, ob 16. uri v Ljubljano.

Enotnost gledišč mnogih držav in narodov iz vseh kontinentov v boju za mir na svetu, za neodvisnost in enakopravnost vseh narodov, za sodelovanje med državami z različnimi družbenimi sistemi po načelih aktivne koeksistence, pa tudi podoben boj mnogih narodov za neodvisnost in svobodo, združuje težnje človeštva v vse močnejšo silo, ki je vedno bolj učinkovita proti vsemu, kar preprečuje mir, enakopravno sodelovanje med narodi in državami, kar preprečuje pot naprednejšim odnosom v svetu.

Taki pogledi na ta vprašanja so združili tudi Egipt in Jugoslavijo v medsebojne iskrene prijateljske odnose. Ti odnosi so se pristrčno manifestirali in krepili ob obisku predsednika Tita v prijateljskem Egiptu. Medsebojne vezi dragocenega prijateljstva, razumevanja in globokega spoštovanja mogočno rastejo ob obisku velikega egiptovskega državnika v naši domovini. Jugoslovansko ljudstvo pozdravlja prihod dragega gosta s pristrčnim veseljem in občutki globoke simpatije.

Ljubljančani!

Pohitimo na ulice, obsujmo s cvetjem voditelja Egipta, manifestirajmo prijateljstvo Egipta in Jugoslavije, kajti s tem manifestiramo za mir, za napredek človeštva, za enakopravne odnose med narodi.

Predsednik Naser se bo s svojim spremstvom pripeljal v Ljubljano v ponedeljek ob 16. uri. Izpred kolodvora bo krenil skozi Ljubljano proti Bledu.

Natančnejša navodila za sprejem boste dobili od terenskih in občinskih odborov Socialistične zveze.

Okrajni odbor SZDL Ljubljana

Sl. 1: Poziv Ljubljančanom, naj pridejo na ulice pozdravit egiptovskega predsednika Naserja (Ljudska pravica, 15. julij 1956, 1).

Fig. 1: Call to Ljubljanians to come to the streets to welcome Egyptian President Nasser (Ljudska pravica, 15 July 1956, 1).

Z izidom Titovega obiska v Kairu in njegovimi govori ob vrnitvi v domovino so bili nezadovoljni zlasti v Londonu (Petrović, 2006, 123–127; Batović, 2008, 367–368), saj je dal jugoslovanski predsednik prednost utrjevanju dobrih odnosov s tretjim svetom pred odnosi z Veliko Britanijo. Poleg tega so Britance razburjale informacije, da je orožje za Egipt iz Češkoslovaške potovalo prek jugoslovanskega ozemlja in da je Jugoslavija tudi sama zalagala Naserja z orožjem. Dostopni dokumenti o teh tranzitih molčijo, ker je operacija potekala v popolni tajnosti, a zdi se, da so bile pri tem uporabljene podobne poti kot pri tranzitu češkoslovaškega orožja prek Jugoslavije za Izrael v času prve arabsko-izraelske vojne (Režek, 2013b, 827–830).

Jugoslovanska politika približevanja zunajblokovskimi deželami Afrike in Azije je leta 1956 dosegla vr-

hunec z obiskom egiptovskega predsednika Naserja in indijskega premierja Nehruja ter podpisom t. i. Brionske deklaracije 19. julija 1956. Mnenja mednarodne javnosti o pomenu te deklaracije so bila deljena, njena vsebina pa je bila izrazito kompromisna (Petrović, 2010, 133–136), toda dejstvo je, da je bilo brionsko srečanje prvi skupni sestanek kasnejših voditeljev gibanja nevrščenih, Brionska deklaracija pa eden prvih multilateralnih dokumentov zunajblokovskih držav, četudi ni imela tolikšnega pomena, kot so ji ga pripisovali (Bogetić, 2006, 159).

Egiptovski predsednik je prispel v Beograd že 12. julija, po tridnevnem postanku v glavnem mestu pa se je podal na krajše potovanje po Jugoslaviji. Jugoslovanski tisk je na prvih straneh poročal tako rekoč o vsakem Naserjevem koraku – obiskal je Sarajevo, Zenico, Zagreb,

Ljubljano, Bled in Postojno, od koder se je odpeljal proti Pulju in od tod na Brione (SP, 13.–20. 7. 1956, 1; LP, 13.–20. 7. 1955). Dan pred njegovim prihodom v Ljubljano je okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) na prvi strani *Ljudske pravice* pozval Ljubljančane, naj pridejo na ulice pozdravit visokega gosta (LP, 15. 7. 1956, 1). Ta se je 16. julija pripeljal iz Zagreba z *modrim vlakom*, na ljubljanski železniški postaji pa so ga »med grmenjem topovskih salv« in »ob burnem pozdravljanju množice« pričakali predsednik slovenske skupščine Miha Marinko, predsednik slovenske vlade Boris Kraigher, njegov namestnik Stane Kavčič in drugi slovenski politični voditelji. Cvetje je prejel iz rok dveh pionirjev, ki sta ga nagovorila v arabščini, njegovo presenečenje nad sprejemom pa je izražal »prisrčen nasmeh na obrazu izredno simpatičnega predsednika prijateljske republike« (SP, 17. 7. 1956, 1). Zvečer se je Naser udeležil slovesne večerje na Bledu, naslednji dan, 17. julija, pa je znova obiskal Ljubljano, si ogledal tovarno Litostroj ter se zatem odpeljal na Ljubljanski grad, od koder si je ogledal mesto. Na Šancah »so mu postregli s hladno pijačo. Sveže barve ljubljanske okolice so bile lep okvir skupini visokih gostov. Toda najlepši izraz prijateljstva so mu izkazali otroci z grajskega hriba. Nihče jih ni poslal tja. Ko je prišel predsednik Naser,

so ga obkolili, mu zaprli pot, ga zasuli s cvetjem in mu ponujali roko, da bi jim jo stisnil« (SP, 18. 7. 1956, 1).

ESKALACIJA SUEŠKE KRIZE

Vznesenost ob Naserjevem obisku je 26. julija 1956, teden dni po njegovem odhodu z Brionov, zasenčila nacionalizacija britansko-francoske Sueške družbe. Naser se je za nacionalizacijo Sueškega prekopa odločil po ameriški odpovedi pomoči pri gradnji Asuanskega jezua, z jugoslovanskimi voditelji pa se o tem najverjetneje sploh ni pogovarjal. Toda v Veliki Britaniji in Franciji so kljub temu takoj posumili, da se Tito z Naserjem ni le pogovarjal o nacionalizaciji Sueškega prekopa, temveč da ga je k temu koraku celo spodbudil, kar je močno zamajalo verodostojnost jugoslovanske zunanje politike in prepričljivost Titovih poskusov posredovanja v bližnje-vzhodni krizi. V tem kontekstu lahko razumemo tudi čustveni odziv jugoslovanskega veleposlanika v Moskvi Veljka Mićunovića, ki je 11. avgusta v svoj dnevnik zapisal, da zlasti britanski in francoski diplomati »sumijo ne samo, da smo bili vnaprej seznanjeni z nacionalizacijo Sueza, temveč menijo, da smo mi spodbudili Naserja k temu koraku. Od Beograda sem zahteval informacije in dobil odgovor, da Naser Titu ni rekel niti besede o tem,

Sl. 2: Naser na Ljubljanskem gradu, 17. julija 1956 (Arhiv Republike Slovenije).

Fig. 2: Nasser at the Ljubljana Castle, 17 July 1956 (The Archive of the Republic of Slovenia).

da sploh razmišlja o nacionalizaciji Sueza. [...] Naše pobude za trojni sestanek so prišle Naserju kot naročene. Ne toliko zaradi pomena samega trojnega sestanka, kolikor zaradi Naserjeve potrebe, da se opre tudi na ta sestanek ob razglasitvi nacionalizacije Sueza. Mi v Jugoslaviji mislimo, da je napaka, če se prijatelj pogovarja s prijateljem teden dni, pa pred njim skrije svoje glavne misli in namene» (Mućunović, 1977, 118–119). Dan kasneje je Mićunović zapisal, da mu je francoski veleposlanik v Moskvi povedal, da se Francija ne bo pustila izsiljevati »nekemu Naserju«, zato je jugoslovanski veleposlanik ocenjeval, da je sueška kriza »čedalje dlje od mirne rešitve« (Mićunović, 1977, 120).

Veleposlanik se seveda ni motil. Velika Britanija in Francija si, v nasprotju z ZDA, diplomatske rešitve krize nista želeli – njun namen je bil odstraniti Naserja. Na podlagi tajnih pogovorov med Veliko Britanijo, Francijo in Izraelom med 21. in 24. oktobrom v Sevresu, je izraelska vojska 29. oktobra vdrla na Sinaj in čez noč prodrla do Sueškega prekopa na njegovem zahodnem robu, pod pretvezo posredovanja v vojni med Izraelom in Egiptom pa so ob Suezju kmalu pristale tudi britanske in francoske enote. Sovjetska zveza in ZDA sta ob nenadnem vojaškem spopadu na Sinaju kar tekmovali, katera bo ostreje obsodila agresijo na Egipt, Jugoslavija, ki je ob Naserjevi nacionalizaciji Sueškega prekopa v očeh Zahoda izgubila verodostojnost in bila odrinjena na stran gorečih zagovornikov egiptovskega predsednika, pa je kot nestalna članica Varnostnega sveta ZN znova dobila priložnost. Zunanji minister Koča Popović je že 30. oktobra, dan po izraelskem napadu na Egipt, v izjavi za javnost poudaril, da izraelska agresija ogroža svetovni mir in s tem nasprotuje drugemu členu Ustanovne listine ZN, zato je Varnostni svet dolžan ukrepati: »Jugoslovanska vlada bo pred Varnostnim svetom zagovarjala takšno oceno izraelskega koraka in predlagala oziroma podprla, da bi nujno storili učinkovite korake, ki jih predpisuje Ustanovna listina za vzpostavitev miru in takojšen umik izraelskih čet na izraelsko ozemlje« (SP, 31. 10. 1956, 1).

Sovjetska zveza in ZDA sta v Varnostnem svetu ZN predlagali več resolucij za rešitev krize, toda Velika Britanija in Francija sta njihovo sprejetje onemogočili z vetom. Zaradi blokade Varnostnega sveta je jugoslovanski predstavnik Jože Brilej predlagal, da bi o zapletu ob Suezju odločala Generalna skupščina, a je bilo za to treba posredovati pri obeh velesilah in med njima. Tokrat so imele ZDA in Sovjetska zveza podoben pogled na rešitev krize, saj sta si obe državi prizadevali za umik izraelske vojske s Sinaja. Za jugoslovanski predlog, da bi o reševanju sueške krize odločala Generalna skupščina, so glasovale ZDA, Sovjetska zveza, Kitajska, Iran, Kuba in Peru, Belgija in Avstralija pa sta se vzdržali. Velika Britanija in Francija sta bili na ta način preglasovani, o rešitvi sueške krize pa je lahko odločala Generalna skupščina (Jovanović, 1990, 261–263). V razpravi Varnostnega sveta 1. novembra je Jože Brilej poudaril, da

je bil napad na Egipt »čist primer agresije, ki postavlja Združene narode pred najresnejšo krizo, s katero so imeli do zdaj opraviti. Posledic tega napada za svet ni mogoče predvidevati«. Francoski in britanski predstavnik se z njegovo oceno nista strinjala in sta vztrajala, da gre za »strogo omejene vojaške cilje«, Brilej pa je zatem predlagal sklic Generalne skupščine (SP, 3. 11. 1956, 1). Na njenem izrednem zasedanju 2. novembra je ogromna večina članic podprla ameriški predlog resolucije o takojšnji prekinitvi ognja in izraelskem umiku iz Egipta. Dva dni zatem, 4. novembra, je bil sprejet tudi kanadski predlog o napotitvi mirovnihi sil ZN na Sinaj (Jovanović, 1990, 264–265). Sodelovanje v enotah modrih čelad je ponudilo 24 držav, izbranih je bilo deset. Med njimi je bila tudi Jugoslavija, prvi odred Jugoslovanske ljudske armade pa je začel na Sinaju izvajati svoje naloge v začetku decembra 1956 (Životić, 2008, 281–296).

Svoj pogled na sueško krizo je Tito najbolj odločno izrazil v govoru v Pulju 11. novembra, ki ga sicer namenil predvsem dogodkom na Madžarskem, a se je v njem dotaknil tudi trojne agresije na Egipt. Jugoslovanski predsednik je povedal, da je Naserju že ob prvem obisku Egipta januarja 1955 povedal, da je malo verjetno, »da bi jih imperialisti pustili pri miru; da mora zato paziti, da jim ne da niti najmanjšega povoda, da bi se lahko vmešali«. Obenem je priznal, da mu je Naser že takrat omenil nacionalizacijo Sueškega prekopa, kajti »Egipt ne more kot neodvisna dežela trpeti, da bi tujci upravljali na njegovem ozemlju. Razumljivo je, da imajo popolno pravico do nacionalizacije, za katero je bilo treba samo izbrati pravi čas«. V nadaljevanju je Tito povedal, da so Izrael, Velika Britanija in Francija napad verjetno pripravili skupaj, »zanj pa izbrali trenutek, ko je prišlo do žalostnih dogodkov v Madžarski. [...] To je najbolj tipična agresija, ki se v ničemer ne razločuje od nekdanjih klasičnih agresij kolonialnih sil«. Največ žolčnih besed je namenil Veliki Britaniji in Franciji, kjer ga je razočarala zlasti socialistična vlada Guyja Mollata, obregnil pa se je tudi ob Izrael, ki da »se je tokrat pokazal kot orožje velikih sil in kot tak nevaren miru. Res je, da Arabci strahovito nasprotujejo Izraelu [...]. Egipt in druge arabske države niso hotele skleniti miru niti jamčiti, da bodo spoštovale Izrael kot državo, [...] vendar to Izraelu ne daje pravice začenjati napad« (Tito, 1961, 255–257).

Sueška kriza se je končala s porazom britanske in francoske bližnjevzhodne politike, jugoslovanski odnosi z Veliko Britanijo in Francijo pa so zdrknili na najnižjo točko po letu 1948 (Petrović, 2006, 175–177; Batović, 2008). Toda ob dejstvu, da so podobna stališča kot Jugoslavija imele tudi ZDA in velika večina članic ZN, jeza Britancev in Francozov ni imela resnih in dolgotrajnih posledic. Po sueški krizi so se poslabšali tudi dotle dobri jugoslovanski odnosi z Izraelom. Čeprav se je Jugoslavija že od leta 1955 precej očitno nagibala na egiptovsko stran, so njeni odnosi z Izraelom ostajali prijateljski: sredi oktobra 1956, tik pred eskalacijo sueške

krize, je bila na obisku v Izraelu jugoslovanska parlamentarna delegacija. Izraelske oblasti so izrazile podporo jugoslovanski politiki »nevtralnosti« in znova predlagale, da bi Tito posredoval v sporu z Egiptom. Premier David Ben Gurion je 17. oktobra na Tita celo naslovil pismo, v katerem je izrazil svoje občudovanje jugoslovanskemu boju proti nacizmu, a hkrati tudi obžalovanje, da Tita še ni osebno srečal, zato ga je povabil na obisk v Izrael. Zapisal je, da »bi bila moja vlada vesela, če bi Vas pozdravila pri nas, kot vsakega gosta, kadarkoli bo Vam ustrezalo« (Bogetić, 2006, 137). Čez nekaj dni, 22. oktobra, v času tajnih francosko-britansko-izraelskih pogovorov v Sevresu, je Jugoslavijo obiskala izraelska parlamentarna delegacija na čelu z ministrom za delo Mordehajem Namirjem. V Beogradu jih je sprejel predsednik zvezne skupščine Moša Pijade (LP, 23. 10. 1956, 1), zatem pa so, podobno kot pred tremi meseci egiptovski predsednik, obiskali Zagreb in Ljubljano ter si na poti na Brione ogledali Postojnsko jamo (SP, 26. 10. 1956, 1). Po izraelskem napadu na Egipt odkrito jugoslovansko prijateljevanje z Izraelom ni bilo več mogoče, stiki med državama pa so se sčasoma umaknili tja, kjer so se tudi začeli – v tajnost (Režek, 2013a; 2013b).

NEPRIČAKOVANI ZAPLET: MADŽARSKA VSTAJA

Hkrati s sueško vojno so se dramatično zapletle tudi razmere na Madžarskem.¹² Množične demonstracije v Budimpešti, ki jih je potenciral tudi razplet krize na Poljskem, so po prvem sovjetskem vojaškem posegu konec oktobra 1956 prerasle v oboroženo vstajo proti Sovjetski zvezi in proti komunizmu. Ker je šlo za komunistično državo v neposredni sosesčini, je bilo dogajanje na Madžarskem za jugoslovanske voditelje neprimereno bolj pomembno od sueške krize. Ujeti v zapleteno mrežo mednarodne politike, so mrzlično iskali splošno sprejemljivo stališče, ki bi jim najmanj škodilo v očeh mednarodne javnosti, toda to v tedanjih razmerah ni bilo mogoče: s podporo sovjetskemu ravnanju na Madžarskem bi si zapravili naklonjenost Zahoda, z obsodbo sovjetske politike bi postavili na kocko razmeroma dobre odnose z Moskvo, v obeh primerih pa bi vzbudili dvom v verodostojnost jugoslovanske politike »aktivne miroljubne koeksistence«.

Jugoslovanski voditelji so reformne ukrepe vlade Imreja Nagya sprva spremljali z naklonjenostjo in v želji, da bi se Madžarska zgledovala po Jugoslaviji, toda upanje, da bo Madžarska ubrala jugoslovansko pot, se

je razblinilo v trenutku, ko je Nagy prisluhnil radikalnim zahtevam upornikov in napovedal oblikovanje koalicijske vlade. Madžarski premier je torej popustil tam, kjer jugoslovanski voditelji niso bili pripravljeni popustiti niti za ped – pri preoblikovanju enostrankarskega v večstrankarskega sistema. Tito je zato drugi sovjetski vojaški poseg ocenil kot nujno zlo in ga podprl,¹³ ker je bilo zanj pomembnejše, da Madžarska ostane socialistična kot pa neodvisna od Sovjetske zveze.

Še bolj so se razmere zapletle, ko so se 4. novembra Nagy in njegovi sodelavci z družinami zatekli na jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti. Jugoslovanski voditelji so celo razmišljali, da bi odstavljenemu madžarskemu premierju ponudili politično zatočišče v Jugoslaviji, a so naleteli na oster odziv Moskve.¹⁴ Stisnjeni v kot, so se zatekli k sporazumu z novo madžarsko vlado Jánoša Kádárja, ki se je obvezala, da Nagya in njegovih sodelavcev ne bo preganjala, takoj zatem, 22. novembra, pa so morali madžarski pribežniki zapustiti jugoslovansko veleposlaništvo.¹⁵

Med vstajo in po njenem zlomu je iz Madžarske pobegnilo blizu 200.000 ljudi, največ prek meje z Avstrijo. Skoraj 20.000 jih pribežalo v Jugoslavijo, od tega jih je po podatkih Uprave državne varnosti (UDV) v Sloveniji našlo zatočišče 2.361,¹⁶ za veliko večino pa je bila to le začasna postaja pred izselitvijo na Zahod (več: Kovacs idr., 2009; Kovačević, 2003).

Varnostni svet je na zahtevo Velike Britanije, Francije in ZDA o madžarski krizi razpravljal že 28. oktobra, a je Sovjetska zveza njihovo potezo ocenila kot vmešavanje v notranje zadeve in zavrnila uvrstitev madžarske krize na dnevni red seje Varnostnega sveta. Jugoslavija se je glasovanja vzdržala z utemeljitvijo, da »ne gleda z naklonjenostjo na obravnavo tega predloga v Varnostnem svetu«, saj gre za izkoriščanje razmer na Madžarskem v politične namene, »zlasti če vemo, da so imeli tisti, ki zdaj zahtevajo premislek o tem vprašanju, v preteklosti v podobnih primerih drugačna stališča. Tej vladi [Imreja Nagya – op. a.] je treba dati dovolj časa in možnosti, da znova vzpostavi mir« (Jovanović, 1990, 240). Varnostni svet zatem nekaj dni ni razpravljal o madžarski krizi: šele 4. novembra so ZDA znova predlagale resolucijo, ki bi obsodila intervencijo Sovjetske zveze in jo pozvala k takojšnjemu umiku z Madžarske, jugoslovanski predstavnik pa se je glasovanja spet vzdržal (Jovanović, 1990, 242). Čez štiri dni, 8. novembra, je Jože Brilej na izrednem zasedanju Generalne skupščine ZN madžarsko vstajo ocenil kot posledico nezadovoljstva ljudstva

12 Več o madžarski vstaji, vlogi Jugoslavije in odmevu madžarskih dogodkov: Cvetković, 2013, 337–365; Režek, 2006; Vodopivec, 2006; Bogetić, 2006, 60–79; Gibianskii, 2004; Nečak, 2002b; Rajak, 2000; Granville, 1998; Dimić, 1998; Tripković, 1997; 1998; o poljskem oktobru in madžarski vstaji: Cox, 2008; Nečak, 2002a, 25–38; o povezavi med sueško krizo in madžarsko vstajo: Kecskés, 2001.

13 Mićunović, 1977, 156–165; ARS, AS 1589, š. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSZ, 1956/57.

14 ARS, AS 1589, š. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSZ, 1956/57.

15 Po odhodu z jugoslovanskega veleposlaništva so Nagya in sodelavce aretirale sovjetske sile. Prepeljani so bili v Romunijo, na Madžarskem pa so jim sodili šele leta 1958. Nagy je bil obsojen na smrt, usmrčen in pokopan v neoznačen grob. Junija 1989 je bil v Budimpešti pokopan z vsemi državnimi častmi, njegov pogreb pa je bil simbolična manifestacija demokratizacije Madžarske.

16 ARS, AS 1931, A-10-13/2, Letno poročilo UDV RSNZ, I. oddelek, 1957.

zaradi pomanjkanja demokracije in neodvisnosti ter pozval k »čim manj vpletanja v položaj na Madžarskem s katere koli strani«, glasovanja pa se je tudi tokrat vzdržal (SP, 9. 11. 1956, 1).

Madžarska vstaja je pri jugoslovanskih voditeljih očitno vzbudila veliko nelagodje, njihov odziv na vrenje v sosednji državi pa je bil obotavljiv in dvoličen. Previdnost jim je na eni strani narekovala strategija vzdrževanja ravnotežja med blokoma, na drugi strani pa jih je k temu silil strah pred ponovitvijo madžarskih dogodkov v Jugoslaviji zaradi nezadovoljstva prebivalstva z življenjskimi razmerami. Pred drugim sovjetskim posegom na Madžarskem jugoslovanske oblasti niso dajale javnih izjav o madžarskih dogodkih, ob drugi sovjetski intervenciji 4. novembra pa so se končno morale odločiti, kako bodo javnosti predstavile svoja stališča. Naslednji dan so jugoslovanski časopisi objavili uradno stališče državno-partijskega vrha, ki je izrazil zaskrbljenost zaradi delovanja »reakcionarnih sil« na Madžarskem in podprl Kádárjevo vlado. Drugi sovjetski poseg so resda ocenili kot negativen, a nujen za ohranitev socializma na Madžarskem (LP, 5. 11. 1956, 3).

Tito je stališče jugoslovanskih oblasti podrobneje pojasnil v govoru v Pulju 11. novembra, v katerem se je skušal zaradi odpora, ki ga je izzval brutalni sovjetski poseg v Budimpešti, od njega distancirati. Odgovornost za izbruh madžarske vstaje je pripisal stalinizmu, ki je bil po njegovem mnenju v vzhodnem bloku še zelo živ. Prvi sovjetski poseg na Madžarskem je ocenil kot usodno napako, ker je samo še bolj podžgal madžarske upornike, drugo intervencijo pa kot nujno zlo za rešitev Madžarske pred »kontrarevolucijo« in državljansko vojno, ki bi utegnila prerasti v svetovni spopad (Tito, 1961, 235–260). Titovi očitki o ohranjanju stalinizma v vzhodnem bloku so naleteli na silovit odziv Moskve in razvneli žolčno dopisovanje med sovjetskim in jugoslovanskim partijskim vodstvom.¹⁷

Še močneje je žerjavico razpihal Edvard Kardelj z govorom v zvezni skupščini 7. decembra. Kardelj je poudaril, da madžarske krize ni mogoče reševati z nasiljem in da si je treba prizadevati za politično rešitev, ki bo upoštevala voljo madžarskega naroda, stalinistične elemente, ki so krizo povzročili, pa bi morali odstraniti. Obsodil je tudi ugrabitev Nagya in sodelavcev na poti z jugoslovanskega veleposlaništva in nadaljnje sovjetske vojaške operacije na Madžarskem, z izražanjem zaskrbljenosti zaradi neizpolnjenih obljub Kádárjeve vlade pa je podvomil v pozitivne učinke druge sovjetske intervencije. Za katastrofalne razmere na Madžarskem je obtožil sovjetsko vodstvo in njegovo vztrajanje pri starih načelih, na katerih so bili zasnovani odnosi med socialističnimi državami (LP, 8. 12. 1956, 2; 9. 12. 1956, 1).

Kako zelo je Kardeljev govor razburil Hruščova, pričajo dnevniški zapiski veleposlanika v Moskvi Veljka Mićunovića. Njegov pogovor s sovjetskim voditeljem je trajal kar tri ure, Hruščova pa »nikoli doslej nisem videl takšnega, niti po govoru tovariša Tita v Puli. [...] Ko je govoril o Kardeljevem govoru, je bil Hruščov vznemirljen in revoltiran bolj kot v srečanjih z menoj do sedaj. Na trenutke je dajal vtis človeka, do kraja razbesnelega in ogorčenega. [...] Bog nas obvaruj prijateljev, kot je Kardelj, mi pa se bomo znali sami braniti pred sovražniki, je razburjeno končal Hruščov« (Mićunović, 1977, 204–206).

Podobno kot na spolzkem diplomatskem parketu je šlo jugoslovanskim voditeljem za nohte v notranji politiki, saj je med prebivalstvom naraščalo nezadovoljstvo zaradi neizpolnjenih obljub o izboljšanju življenjskih razmer. Da Jugoslovani z njimi ne morejo biti zadovoljni, je priznaval tudi Tito v svojem govoru v Pulju, zato je obljubil krčenje velikih gospodarskih investicij in večja vlaganja v dvig življenjskega standarda prebivalstva. Hkrati je opozoril, da skušajo politični nasprotniki izrabiti madžarsko vstajo za širjenje nezadovoljstva in upor proti oblasti tudi v Jugoslaviji, a je samozavestno pribil, da se tega ne boji, kajti »pri nas smo revolucijo izvedli s krvjo, v osvobodilnem boju, in pošteno smo očistili svoj dom med revolucijo« (Tito, 1961, 250).

Da bi lahko prav slabe življenjske razmere zanetile upor proti režimu, so se zavedali tudi slovenski politični voditelji. Miha Marinko je na seji Predsedstva SZDL Slovenije 8. novembra poudaril, da so dogodki na Poljskem in Madžarskem resno opozorilo, da bo treba storiti več za izboljšanje življenjskih razmer. Pri tem se je skliceval na Kardelja, ki naj bi mu nekoč dejal, da se razmere v Sloveniji od predvojnih časov niso prav nič izboljšale: »Rekel je celo, da kvalificirani delavec v Sloveniji ni nikoli tako slabo živel kakor sedaj«.¹⁸ Predsednik slovenske vlade Boris Kraigher je ob tem opozoril, da ljudem vendarle ne gre vlivati prevelikega upanja glede izboljšanja življenjskih razmer, ker se bo v primeru neizpolnitve obljub nezadovoljstvo samo še bolj poglobilo. Življenjski standard bi namreč lahko dvignili le z bistvenim znižanjem izdatkov za vojsko, kar pa si oblast takrat ni mogla privoščiti. V zaprtem krogu najvišjih slovenskih politikov je Kraigher tudi priznal, da je Jugoslavija močno odvisna od zahodne pomoči. Jugoslovanska vlada je 3. novembra, na predvečer drugega sovjetskega posega na Madžarskem, z ZDA podpisala pogodbo o gospodarski pomoči v vrednosti blizu 100 milijonov dolarjev, Kraigher pa je ob tem opozarjal, da se »že pojavljajo glasovi češ, tisti dan, ko smo podpisali pogodbo, [...] smo še obsojali sovjetsko intervencijo v Madžarski, drugi dan pa smo že podprli Kadrovo vlado

17 Zaostreno dopisovanje med KPSZ in ZKJ se je začelo takoj potem, ko se je Nagy zatekel na jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti, končalo pa se je šele februarja 1957 z neuradno zamrznitvijo medpartijskih odnosov (ARS, AS 1589, š. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSZ, 1956/57).

18 ARS, AS 537, š. 27, Seja Predsedstva SZDLS, 8. 11. 1956, 29.

in se postavili na nevtralno stališče v pogledu intervencije.¹⁹ Razprave o vplivu madžarskih dogodkov na domače razmere so se v slovenskih političnih forumih vrstile tudi v naslednjih dneh in tednih, politični voditelji pa so opozarjali predvsem na nezadovoljstvo delavcev z življenjskimi razmerami, ki bi ga utegnile izrabiti »reakcionarne sile«. Stane Kavčič je na četrtem plenumu CK Zveze komunistov Slovenije (ZKS) 20. novembra ob tem resignirano ugotovil: »Skratka, prišli smo v situacijo, ko naši reakcionarji računajo na naš proletariat.«²⁰

Poleg nizkega življenjskega standarda so oblasti skrbale tudi kritike na račun mlačne jugoslovanske politike ob madžarski vstaji. Zlasti kritičen je bil Milovan Đilas, ki je v intervjuju za francosko tiskovno agencijo AFP ostro kritiziral jugoslovansko navidezno nevtralnost ob madžarski vstaji, v članku za ameriški levičarski list *The New Leader* pa je »nacionalni komunizem« ocenil za nesposobnega reform in napovedal konec komunizma (Đilas, 1956). Zaradi teh izjav je bil Đilas 19. novembra aretiran in decembra 1956 obsojen na tri leta zapore, ki jih je prebil v Sremski Mitrovici (Kalezić, 1988, 217–219).

Zanimanje prebivalstva v Jugoslaviji za dogajanje v sosednji državi je bilo tolikšno, da so po izbruhu madžarske vstaje močno narasle naklade vseh osrednjih jugoslovanskih dnevnikov, poleg domačih pa so ljudje poslušali tudi tuje radijske postaje, zlasti radio Svobodna Evropa, Glas Amerike, London, Vatikan in druge. Odzive prebivalstva je budno spremljala UDV, ki je v posebnem poročilu o odmevu madžarskih dogodkov v Sloveniji ugotavljala, da so Slovenci madžarskim upornikom zelo naklonjeni. Razlog za to so videli v močnem protisovjetskem razpoloženju v Sloveniji, še bolj pa v nezadovoljstvu z življenjskimi razmerami, kar naj bi spretno izkoriščali domači politični nasprotniki. Ti so bili po poročanju UDV resda neenotni in dejansko nesposobni organizirati vstajo, vendar bi lahko izrabili nezadovoljstvo delavcev. UDV je poročala tudi, da so izobraženci izražali mnenja o madžarski vstaji večinoma znotraj svojih zaprtih krogov. V poročilih UDV je naštetih na desetine intelektualcev: umetnikov, novinarjev, profesorjev, akademikov, študentov, privrženec predvojnih strank in drugih, ki so obsojali sovjetsko ravnanje na Madžarskem in kritično ocenjevali razmere v Jugoslaviji.²¹ Nekateri slovenski izobraženci, zlasti iz kroga *Naših razgledov*, so po poročanju UDV razmišljali o dvostrankarskem sistemu, voditelja nove stranke pa

naj bi videli v Milovanu Đilasu.²² Podobno so razmišljali tudi drugod po Jugoslaviji,²³ zato ni naključje, da se je oblast odločila Đilasa prvič zapreti prav ob madžarski vstaji. Tudi Edvard Kocbek ni izključeval možnosti ponovitve madžarskih dogodkov v Jugoslaviji zaradi nezadovoljstva prebivalstva z življenjskimi razmerami, menil pa naj bi celo »da bi pri propadu režima – do česar bo gotovo prišlo – Hrvatska in Srbija imeli toliko medsebojnih obravnjav, da bi utonili v lastni krvi, mi pa bi morali v tem trenutku proglasiti Samostojno Slovenijo«²⁴ (več: Režek, 2006).

Odgovornost za številne kritike ob madžarski vstaji so oblasti naprtile tudi novinarjem. UDV je ugotavljala, da časopisi in radio »nikakor niso nudili objektivne slike poteka dogodkov« in »niso bili niti sposobni realno oceniti posameznega dogajanja«, in ker domači mediji niso potešili zanimanja prebivalstva za dogodke na Madžarskem, so ljudje segali tudi po tujem tisku in poslušali tuje radijske postaje.²⁵ Nad pisanjem časopisja se je na plenumu CK ZKS 20. novembra jezil tudi Mitja Ribičič, češ »ko je prišlo do dogodkov v Suez, smo pisali le o Suez, ne več o Madžarski«.²⁶ Časopisje je o sueški krizi res poročalo več kot o madžarski vstaji in bilo v obsodbah trojnega napada na Egipt neprimerno bolj pogumno kot pri opisovanju sovjetskega ravnanja na Madžarskem. Članki o dogajanju v sosednji državi so bili na prvih straneh običajno nižje od tistih, povezanih s sueško krizo, kmalu po drugi sovjetski intervenciji pa so se začeli s prvih strani časopisov umikati.

Zaradi še vedno skromnih življenjskih razmer v Jugoslaviji so bili do režima kritični tudi delavci, ki so se jih oblasti bale bolj kot kritičnih izobražencev. Velika podjetja in delavske centre je po poročanju UDV preplavljalo nezadovoljstvo, zelo razširjeno pa je bilo mnenje, da se bodo madžarski dogodki ponovili v Jugoslaviji, če se življenjske razmere ne bodo popravile. Poleg jeseniške železarne, kranjske Save, ljubljanskih tovarn Litostroja in Pletenine, mariborskega TAM-a, Cementarne Anhovo, Tovarne glinice in aluminija Kidričevo in drugih velikih tovarn, je UDV med žarišči delavskega nezadovoljstva omenjala tudi rudnike Trbovlje, Hrastnik in Zagorje.²⁷ Januarja 1958 je prav tam izbruhnila prva velika delavska stavka v socialistični Jugoslaviji. Oblasti so ob stavki ukrepale hitro in odločno, vendar nenasilno, čeprav je Edvard Kardelj ob primerjavi trboveljskih in madžarskih dogodkov na sedmem plenumu CK ZKS 24. januarja 1958 opozoril, da bi oblast proti trbovelj-

19 Prav tam, 35.

20 ARS, AS 1589, CK ZKS, š. 7, Stenografski zapisnik IV. plenarne seje CK ZKS, 20. 11. 1956, 74.

21 ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LRS, 10. 12. 1956; ARS, AS 1931, A-10-12, Letno poročilo referata reakcije pri II. oddelku UDV RSNZ za leto 1956.

22 ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LRS, 10. 12. 1956, 7–9, 25–27.

23 ARS, AS 1589, š. 57, Informacija o političnoj aktivnosti i odrazu aktualnih međunarodnih događaja, 6. 12. 1956, 12.

24 ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LRS, 10. 12. 1956, 16.

25 Prav tam, 35–37.

26 ARS, AS 1589, CK ZKS, š. 7, Stenografski zapisnik IV. plenarne seje CK ZKS, 20. 11. 1956, 74.

27 ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LRS, 10. 12. 1956, 11.

skim rudarjem brez pomisleka nastopila z vojsko, če bi nasedli »kontrarevolucionarnim parolam« ali »če bi si kdo drznil dvigniti roko nad socialistične pridobitve našega delovnega ljudstva« (Režek, 2005, 184–185).

Čeprav je odziv prebivalstva na madžarsko vstajo močno vznemiril jugoslovanske oblasti, se pri obračunavanju s svojimi kritiki, razen z Đilasom, niso zatekle k pretirani represiji. Bolj kot mnenja kritičnih izobražencev in razdrobljenih ostankov politične opozicije je jugoslovanske voditelje skrbelo upravičeno nezadovoljstvo delavcev z življenjskimi razmerami, spoznanje, da ljudje od komunistične oblasti pričakujejo več kot le obljube o lepši prihodnosti, pa jih je prisililo k hitrejšim gospodarskim reformam.

ZAKLJUČEK

Obdobje oblikovanja politike »aktivne miroljubne koeksistence« je bilo eno najbolj dinamičnih v zunanji politiki Jugoslavije. Nepredvidljivost hladne vojne je leta 1956 novo zunanjepolitično strategijo postavila na veliko preizkušnjo, saj so morali jugoslovanski voditelji dokazati, da »miroljubna koeksistenca« ne pomeni pasivnosti in nevtralnosti, temveč aktiven odnos do dogajanja v svetu. Krizna žarišča hladne vojne so bila priložnost, da se Jugoslavija izkaže kot posrednik med sprtimi stranmi, s čimer bi se nova jugoslovanska zunanja politika ne le legitimirala, temveč tudi uveljavila. Titove posredniške ambicije, zlasti v egiptovsko-izraelskem sporu, niso bile majhne, a so takrat dejansko presegle njegov vpliv v mednarodni politiki. Neuspeh Titovega posredovanja v bližnjevzhodnem sporu je močno zamažal verodostojnost jugoslovanske zunanje politike, vendar je Jugoslavija kot nestalna članica Varnostnega sveta ZN ob trojni agresiji na Egipt dobila novo priložnost, ki jo je dobro izkoristila.

Hkrati s sueško vojno so se dramatično zapletle tudi razmere na Madžarskem. Ker je šlo za komunistično državo v neposredni sosesčini, je dogajanje na Madžarskem jugoslovanske voditelje vznemirilo neprimerno bolj kot sueška kriza. Njihov odziv na madžarsko vstajo je bil obotavljiv in dvoličen, previdnosti pa jim niso narekemale le zapletene mednarodnopolitične razmere, temveč tudi strah pred ponovitvijo madžarskih dogodkov v Jugoslaviji zaradi nezadovoljstva prebivalstva z življenjskimi razmerami. Spoznanje o globini tega nezadovoljstva je jugoslovanske voditelje v notranji politiki prisililo k hitrejšim gospodarskim reformam, negotovost

dotedanje zunanjepolitične strategije vzdrževanja ravnotežja med blokoma pa v še intenzivnejše iskanje lastnega prostora v mednarodni politiki.

Tako sueška kriza kot madžarska vstaja sta bili zgodbi o izgubljenih iluzijah. Razplet sueške krize je bil lekcija Veliki Britaniji in Franciji, da svojih interesov ne smeta postavljati pred interese ZDA in zahodnega zavezništva kot celote, v svojem obupanem poskusu, da bi si povrnili nekdanjo veličino, pa sta podarili Sovjetski zvezi tudi močan propagandni argument ob zadušitvi madžarske vstaje. Za avanturo na Sinaju sta bili kaznovani obe: Velika Britanija je začela izgubljati mesto glavne pokroviteljice bližnjevzhodne regije in je, kljub obližu v obliki velikanskega ameriškega kredita, boleče spoznala, da je ZDA ne bodo v nedogled in brezpogojno podpirale, če bo postavljala svoje interese pred ameriške, še bolj grenke lekcije pa je bila deležna Francija, s katero se Washington glede umika iz Egipta sploh ni pogajal. Po sueški krizi so začele pokroviteljstvo nad Bližnjim vzhodom prevzemati ZDA, ki so obenem postale glavni zaveznik Izraela v vojnah proti arabskim državam, na drugi strani pa je Sovjetska zveza utrjevala odnose z Egiptom.

Podobno lekcijo kot Britanci in Francozi so po zadušitvi madžarske vstaje dobile države pod sovjetskim nadzorom. Zlom madžarske vstaje je na eni strani okrepil dvom v sovjetski komunizem kot družbeni red, ki naj bi utelešal pravičnost in težnje delavskega razreda, obenem pa je bilo v podjarmljenih državah Vzhodne Evrope konec iluzij o osvoboditvi izpod Sovjetske zveze, vsaj dokler je bila ta svetovna velesila. Zahodne velesile se namreč v madžarsko vstajo niso vpletle: njihova edina strategija glede vzhodnega bloka je bila nevmešavanje, čeprav so, zlasti ZDA, podtalno spodbujale upornišvo v državah pod sovjetskim nadzorom. Zaradi vojne ob Sueškem prekopu so se zahodne velesile z Madžarsko zagotovo ukvarjale manj in bile v svojih stališčih bolj zadržane, vendar je trditev o usodnosti sueške krize za razplet madžarske vstaje pretirana. Sueška kriza je bila le izgovor, ključni razlog za ravnanje zahodnih velesil pa je bilo priznavanje obstoječega stanja – blokovske razdeljenosti sveta.

Povojni svet je bil razdeljen in meje so bile načrtane, toda ob njih se je že porajalo novo gibanje, v katerem je Jugoslavija odigrala eno ključnih vlog. Od sredine petdesetih let je intenzivno iskala svoj prostor v mednarodni politiki in ga naposled našla v sodelovanju s tretjim svetom – v nastajajočem »tretjem bloku« neuvrčenih držav.

HOT AUTUMN 1956: THE SUEZ CRISIS, THE HUNGARIAN UPRISING, AND THE ROLE OF YUGOSLAVIA

Mateja REŽEK

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: mateja.rezek@fhs.upr.si

SUMMARY

Mid-1950s was one of the most dynamic periods in Yugoslav foreign politics – it was the period of implementing the strategy of »active peaceful coexistence«. In 1956, the unpredictability of the Cold War put the new foreign policy orientation to a big test. Yugoslav leaders had to prove that »peaceful coexistence« does not presuppose passivity and neutrality, but an active attitude toward the world events, oriented to the releasing of tensions and the elimination of interfering in the interior matters of other states. Cold War crisis areas thus presented an opportunity for Yugoslavia to prove itself as a mediator between conflicting sides, which would not only legitimate Yugoslav foreign politics, but would also make it recognisable. Tito's mediation ambitions, especially in the Egypt-Israel conflict, were not small, but they surpassed his actual influence in the international political arena. Failing to mediate with the Egyptian president Nasser in the years 1955/56 undermined the credibility of Yugoslav foreign politics; however, Yugoslavia, as a non-permanent member of the UN Security Council, got a new opportunity upon the tripartite aggression against Egypt in 1956, and took full advantage of it.

Simultaneously with the Suez War, the circumstances in Hungary also took a dramatic swing. Since Hungary was a neighbouring communist country, the events there were incomparably more important for the Yugoslav leaders than the Suez crisis. Caught in an entangled web of international politics, they feverishly sought a standpoint that would harm them the least in the eyes of the international public. However, in the then circumstances, this was impossible: by supporting Soviet action in Hungary, they would lose Western sympathies, whereas by condemning Soviet politics, they would put relatively good relations with Moscow to the stake, while both solutions would cast doubt on the legitimacy of the Yugoslav politics of »active peaceful coexistence«. The reform measures of Imre Nagy's government were at first met with positive reactions by the Yugoslav leaders, who hoped that Hungary will see Yugoslavia as its model, but this dissolved in the moment Nagy responded to the radical demands of the Hungarian rebels by announcing the formation of a coalition. The Hungarian prime minister thus yielded precisely there where the Yugoslav leaders weren't ready to yield an inch – in the transformation of a one-party into a multi-party system. Tito consequently supported the second Soviet military intervention as a necessary evil, because socialism in Hungary was more important to him than its independence from the Soviet Union. Yugoslav leaders were cautious in the Hungarian uprising also because they feared similar events in Yugoslavia, due to people's dissatisfaction over their living standard, while the realisation that the people expect more from the communist authorities than mere promises about a better future forced them to speed up economic reforms.

From mid-1950s on, Yugoslavia more and more distanced itself from the Cold War blocks and intensively sought its space in the international politics. Finally, it found it in cooperation with the Third World – in the emerging »Third Block« of the Non-Aligned.

Key words: Yugoslavia, Josip Broz Tito, foreign policy, Cold War, Suez Crisis, Gamal Abdel Nasser, Hungarian Uprising, 1956

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 1277** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1277, Edvard Kardelj (AS 1277).
- ARS, AS 1931** – ARS, fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve / Uprava državne varnosti (AS 1931).
- ARS, AS 1589** – ARS, fond 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589).
- ARS, AS 537** – ARS, fond 537, Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (AS 537).
- Đilas, M. (1956):** Viharji v Vzhodni Evropi. Report on Yugoslavia – slovenski pregled, VII, 12, 9–15.
- LP** – Ljudska pravica (Borba), Ljubljana, 1934–1959.
- Mičunović, V. (1977):** Moskvske godine 1956/1958. Zagreb, Liber.
- Tito, J. Broz (1959):** Govori i članci: X. knjiga. Zagreb, Naprijed.
- Tito, J. Broz (1960):** Borba za mir in mednarodno sodelovanje: IX. knjiga. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Tito, J. Broz (1961):** Borba za mir in mednarodno sodelovanje: X. knjiga. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- SP** – Slovenski poročevalec (Politika), Ljubljana, 1938–1959.
- Batović, A. (2008):** Britansko-jugoslavenski odnosi od Bagdadskog pakta do sueske krize. V: Selinić, S. (ur.): Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 363–379.
- Bekić, D. (1988):** Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.
- Bogetić, D. (2000):** Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u. Beograd, Službeni list.
- Bogetić, D. (2006):** Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Cox, T. (ed.) (2008):** Challenging Communism in Eastern Europe: 1956 and its Legacy. London, New York, Routledge.
- Cvetković, V. (2013):** Pogled iza gvozdene zavese: jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Dimić, L. (1998):** Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956. Tokovi istorije, 1–4, 23–59.
- Gibianskii, L. (2004):** Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj. V: Fischer, J. idr. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana 8.–9. maj 2000 / Yugoslavia in the Cold War: the Collection of Papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8–9 May 2000. Ljubljana, Toronto, Inštitut za novejšo zgodovino, University of Toronto, 229–247.
- Granville, J. (1998):** Tito and the Nagy Affair in 1956. East European Quarterly, 32, 1, 23–60.
- Jakovina, T. (2002):** Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963). Zagreb, Matica hrvatska.
- Jovanović, J. (1990):** Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Kalezić, V. (1988):** Đilas – miljenik i otpadnik komunizma: kontroverze pisca i ideologa. Beograd, Zodne.
- Kecskés, G. (2001):** The Suez Crisis and the 1956 Hungarian Revolution. East European Quarterly, 35, 1, 47–58.
- Kovacs, A., Nečak, D., Režek, M., Brezigar, S. (2009):** Mađarska begunska problematika leta 1956 – primer Jugoslavije in Slovenije. Razprave in gradivo, 58, 196–247.
- Kovačević, K. (2003):** Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956–1957. godine. Tokovi istorije, 1–2, 91–124.
- Kullaa, R. E. (2012):** Non-Alignment and its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge. London, New York, I. B. Tauris.
- Lees, L. M. (1997):** Keeping Tito Afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War. University Park, Pennsylvania State University Press.
- Nečak, D. (2002a):** Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Nečak, D. (2002b):** Jugoslovensko-sovjetski odnosi v luči mađarskih dogodkov leta 1956. Zgodovinski časopis, 56, 1–2, 185–197.
- Petrović, V. (2006):** Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Petrović, V. (2010):** Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozii. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Rajak S. (2000):** Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. godini i mađarska kriza u izvorima britanskih diplomata u Beogradu. Istorija 20. veka, 2, 81–92.
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovenska politika v desetletju po sporu z Informbirojem 1948–1958. Ljubljana, Modrijan.
- Režek, M. (2006):** Odmev mađarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji. Prispjevki za novejšo zgodovino, 46, 2, 93–104.
- Režek, M. (2013a):** Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). Acta Histriae, 21, 3, 361–376.
- Režek, M. (2013b):** Jugoslovensko-izraelsko tajno sodelovanje v senci prve arabsko-izraelske vojne in spora z Informbirojem (1948–1953). Acta Histriae, 21, 4, 825–838.
- Tripković, Đ. (1997):** Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada. Istorija 20. veka, 1, 61–73.

Tripković, Đ. (1998): Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine. Istorija 20. veka, 2, 129–141.

Vodopivec, P. (2006): Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih in jugoslovanskih očeh. Prispjevki za novejšo zgodovino, 46, 2, 105–117.

Životić, A. (2008): Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

JUGOSLAVIJA I NESVRSTANOST: PRILOG PREVAZILAŽENJU PREDRASUDA I STEREOTIPA

Dragan BOGETIĆ

Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: dbogetic@gmail.com

IZVLEČEK

V članku sta na podlagi dostopnega arhivskega gradiva in relevantne literature osvetljena oblikovanje jugoslovan-ske neuvrščene politike in prispevek Jugoslavije h kasnejšemu nastanku široke asociacije držav, ki so se opredelile za to mednarodno strategijo. Pri tem so poudarjene razvojne značilnosti neuvrščenosti, sprva kot svojevrstne politične doktrine in zunanjepolitične usmeritve posameznih držav ter zatem kot mednarodnega gibanja, ki se je postopoma utrjevalo kot alternativa v blokovsko razdeljenem svetu. Posebna pozornost je namenjena ugotavljanju ključnih datumov in dogodkov, ki so zaznamovali kasnejši položaj Jugoslavije v mednarodnih odnosih, in ključnim dogodkom, ki so vplivali na nenehne vzpone in padce v skupnem delovanju članic gibanja neuvrščenih.

Ključne besede: Jugoslavija, ZDA, Sovjetska zveza, neuvrščenost, Josip Broz Tito, hladna vojna

LA JUGOSLAVIA E IL NON ALLINEAMENTO: CONTRIBUTO AL SUPERAMENTO DEI PREGIUDIZI E DEGLI STEREOTIPI

SINTESI

Sulla base del materiale d'archivio e di una significativa letteratura resasi disponibile, l'articolo evidenzia la nascita della politica jugoslava del non allineamento e il contributo della Jugoslavia alla successiva formazione di un vasto consesso di Paesi che optarono per questo tipo di strategia internazionale. Si evidenziano le linee di sviluppo del movimento dei non allineati, inizialmente come specifica dottrina politica e come indirizzo di politica estera di singoli Paesi e, successivamente, come movimento internazionale che progressivamente si venne affermando come alternativa ad un mondo diviso in blocchi. Particolare attenzione viene data all'individuazione di date e di fatti salienti che segnarono l'evolversi della posizione jugoslava nelle relazioni internazionali, nonché agli eventi chiave che influenzarono le continue oscillazioni dell'azione congiunta dei membri del movimento dei Paesi non allineati.

Parole chiave: Jugoslavia, Stati Uniti d'America, Unione Sovietica, non allineamento, Josip Broz Tito, guerra fredda

Pre nekoliko godina, u Beogradu je obeležena 50-godišnjica Prve konferencije šefova država i vlada nesvrstanih zemalja. To je ujedno bila dobra prilika da se uverimo do koje mere je ova materija nedovoljno poznata domaćoj javnosti, pa i političarima, i u kojoj meri ona i dalje robuje određenim predrasudama i stereotipima. Prosto je bilo frapantno to, što većina visoko pozicioniranih domaćih i stranih zvaničnika, koji su se aktivno uključili u obeležavanje pomenutog jubileja u Beogradu, zapravo uopšte nije ni znala koji je pravi povod tog okupljanja u velelepnoj zgradi nekadašnje Savezne skupštine. Sama po sebi, nametnula su se brojna pitanja. Pored ostaloga: *šta mi zapravo uopšte znamo o jugoslovenskoj nesvrstanoj, u čemu je njen značaj; koliko je korist, a koliko je eventualnu štetu od te politike imala zemlja u kojoj smo nekada živeli; kada je tačno unutar jugoslovenskog rukovodstva počela da sazreva ideja o neophodnosti uspostavljanja tesne saradnje i neke vrste savezništva sa zemljama Trećeg sveta i ko je bio njen pravi autor; ko su bili glavni inicijatori, a ko protivnici te politike; da li je ta politika zapravo bila željena ili, pak, iznuđena; koliko je bilo teško podstaći na saradnju katkad nevoljne vanblokove partnere i, na kraju: zašto se Jugoslavija udaljila od Evrope i vezala za njoj daleke i strane civilizacije.*

Čini se da je, posle perioda nekritičke glorifikacije, a potom i euforične satanizacije politike nesvrstanoj, konačno došlo vreme da se na osnovu relevantne arhivske građe i pouzdane dokumentacione podloge daju pravi odgovori na sva ova pitanja. Nažalost evidentno malobrojna ekipa istoričara sa prostora nekadašnje Jugoslavije, koja se prihvatila ovog posla, ne može u celini ispuniti ovakav zadatak. Pa, ipak, rasvetljavanje pojedinih aspekata ove materije ne predstavlja nekakvu nemoguću misiju i potencijalno može podstaći i nove snage da doprinesu popunjavanju ovih „belih rupa“ naše zajedničke istoriografije. U tom smislu, s obzirom da sam ceo svoj radni vek posvetio ovoj problematici, ja ću pokušati da ukažem na neke od determinanti jugoslovenske politike nesvrstanoj i neke nedoumice, odnosno kontroverze, vezane za njihove sadržajne odrednice. Tu pre svega mislim na širu teorijsku konfuziju u interpretaciji politike nesvrstanoj, proizašlu iz odsustva elementarne distinkcije triju pojava oblika te politike, dakle prvobitnog ispoljavanja nesvrstanoj isključivo kao doktrine, potom kao individualne spoljopolitičke orijentacije pojedinih država, i na kraju, širokog međunarodnog pokreta.

Gledano iz današnje perspektive, čini se da je najveći gubitnik okončanja Hladnog rata bila, upravo Jugoslavija – zemlja koja se najviše zalagala za svet oslobođen blokove konfrontacije i hladnoratovskih tenzija. Da li to nazvati nasiljem istorije ili njenom neumoljivošću, ali rušenjem Berlinskog zida, u neku ruku, su srušeni i temelji na kojima je počivala socijalistička Jugoslavija. Celokupna njena diplomatska istorija bila je u znaku neprekidnog spoljopolitičkog lutanja i laviranja između

Istoka i Zapada: ideologija joj nije dozvoljavala da se priključi Zapadu, a milijarde dolara i zapadne ekonomske koncesije nisu joj dozvoljavale da se priključi Istoku. Izlaz iz ovakvog zamršenog kolopleta našla je u nečemu što nije ni Istok ni Zapad – u nesvrstanoj.

Predistoriju oblikovanja ovakve doktrine i spoljopolitičke orijentacije treba tražiti u složenoj međunarodnoj poziciji Jugoslavije u vreme sukoba sa Sovjetskim Savezom i zemljama Kominforma 1948. Bez obzira na i danas aktuelnu dilemu: da li je to famozno istorijsko *Ne Staljinu* izrečeno, jer je Tito bio svestan da bi u slučaju da kaže *Da*, to morao platiti političkom karijerom, a možda i životom ili se tu stvarno radilo o nacionalnom interesu i ponosu – kako god – Jugoslavija je postala prvi disident u komunističkom bloku, što joj je kasnije otvorilo vrata za ulazak u visoko svetsko društvo i omogućilo da u međunarodnim odnosima igra daleko značajniju ulogu nego što je to bilo realno s obzirom na veličinu njene teritorije i njenu stvarnu ekonomsku i političku moć.

Iako je 1948, nesumnjivo, bila prelomna godina u posleratnoj spoljopolitičkoj istoriji Jugoslavije, postavlja se pitanje: *kada je tačno unutar jugoslovenskog rukovodstva počela da sazreva ideja o neophodnosti uspostavljanja tesne saradnje sa zemljama Trećeg sveta i ko je bio njen pravi autor.*

Na osnovu relevantne arhivske građe, dolazimo do odgovora da je idejni arhitekta i prvi protagonist koncepta otvaranja prema Trećem svetu bio prvi jugoslovenski ambasador u Indiji – Josip Đerđa, a ne Josip Broz, kako se to najčešće misli. Samim tim, može se reći da je ova ideja začeta još tokom 1950. i 1951, dakle, u vreme kada je Đerđa slao brojne dopise iz Nju Delhija svojoj vladi i sugerisao joj, da razmotri mogućnost tesne saradnje sa rukovodstvom Indije i Burme (dakle sa zemljama koje su u to vreme već vodile nesvrstanu politiku), ali i saradnje sa što širim krugom novooslobođenih zemalja sa tog prostora. Naravno, ova Đerđina inicijativa, u datom trenutku (kada je Jugoslavija primala obimnu ekonomsku i vojnu pomoć Zapada) nije našla plodno tlo u Beogradu. Đerđa je posle nepune dve godine povučen iz Indije. To ga nije sprečilo da i dalje u svakoj prilici pokreće diskusiju o kompatibilnosti jugoslovenske evrocentrične politike sa strategijom otvaranja prema azijskom prostoru (Bekić, 1988; Bogetić, 1990; Petković, 1995; Selinić, 2008; Čavoški, 2009; Petrović, 2010).

Iako se iz Titove i Kardeljeve reakcije moglo zaključiti, da su oni generalno imali negativan stav po pitanju Đerđine inicijative, kasnije se pokazalo da je ta inicijativa, ipak, postigla željeni efekat. To se najbolje može videti iz Kardeljevih prvih uputstava novom jugoslovenskom ambasadoru u Indiji, Joži Vilfanu, početkom 1952, pred njegov odlazak u Nju Delhi. Ta uputstva – u kojima se insistira na ispitivanju uslova za uspostavljanje što prisnije saradnje sa zemljama Trećeg sveta – predstavljaju nagoveštaj velikog zaokreta u spoljnoj politici Jugo-

slavije.¹ Doduše, sa tim zaokretom se nije smelo žuriti, jer, to je bilo vreme kada ekonomska, finansijska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji dostiže svoju najvišu tačku. Takav trend lako bi mogao biti zaustavljen ukoliko bi zapadni darodavci negativno procenili jugoslovensku azijsku politiku.² S druge strane, Nehru nije pokazivao nekakvo posebno oduševljenje za uspostavljanjem prinih odnosa sa Jugoslavijom u vreme kada je ona bila u oštroj sukobu sa Sovjetskim Savezom i zemljama Informbiroa. Saradnja sa sovjetskim neprijateljem mogla je ugroziti Nehruovu politiku striktno ekvidistance prema blokovima i dovesti do pogoršanja odnosa sa zvaničnom Moskvom (Bogetić, 2008).³

Međutim, prve inicijative u pravcu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle Staljinove smrti i istovremeno naglo pogoršanje odnosa Jugoslavije sa Zapadom povodom dramatične eskalacije Tršćanske krize – preklapaju se sa krupnim zaokretom u jugoslovenskoj spoljnoj politici i njenim postepenim otvaranjem prema zemljama Trećeg sveta (Bogetić, 2000). Rezultat ovako izmenjene političke atmosfere bilo je i prvo Titovo preokookeansko putovanje brodom *Galeb* i poseta Indiji i Burmi, krajem 1954. i početkom 1955. Ovo putovanje, svakako je predstavljalo prelomni događaj u procesu oblikovanja nove jugoslovenske međunarodne strategije, ali i prelomni događaj u procesu institucionalizacije saradnje vanblokovskih država, odnosno, formiranja pokreta nesvrstanih (Mates, 1976).

Prvi lični kontakti Tita i Nehrua, a potom, po povratku sa puta, susret Tita i Namera, omogućili su bolje međusobno upoznavanje, pa i zbližavanje trojice glavnih protagonista nesvrstane politike. Zahvaljujući tim kontaktima, odmah posle ovog Titovog putovanja, dolazi do njihovih učestalih susreta i postepenog usklađivanja stavova o ključnim međunarodnim pitanjima (Stojković, 1983).

Tito je u Indiji po prvi put otkrio velike prednosti vođenja jedne samostalne vanblokovske politike, kakva u Evropi, podeljenoj bez ostatka na blokove, nikada do tada nije viđena. Za Tita je ovakva politička opcija predstavljala svojevršno otkriće čijoj opojnosti nije mogao odoliti. Do tog momenta Jugoslavija je permanentno bila u orbiti jednog od dvaju suprodstavljenih blokova. I u jednom, i u drugom društvu, Tito je bio izložen oštrim političkim pritiscima i sada je konačno otkrio jednostavnu formulu kojom bi njegov problem mogao biti definitivno rešen. Ta formula koju je Nehru već odavno isprobao u praksi i uverio se u njenu delotvornost, sada će, po prvi put, uz Titovu asistenciju, biti izvezena i u Evropu. Što se samog Nehru-a tiče, ne može se reći da

je i on, u razgovoru sa Titom, obogatio svoja saznanja ovako spektakularnim i značajnim empirijskim sadržajem. Međutim, s obzirom da je Tito bio prvi predsednik jedne evropske države koji je posetio Indiju od njenog sticanja nacionalne nezavisnosti – Nehruu se ukazala prilika da iz prve ruke čuje puno značajnih detalja u vezi političke situacije u Evropi koji mu do tada nisu bili poznati. Pored toga, to je bila prilika i da bolje upozna politiku jedne evropske države koja je prošla sličan put u borbi za nacionalnu nezavisnost kao i Indija i koja je imala slične interese i aspiracije u međunarodnoj zajednici kao Indija. Upravo ta svest o identitetu iskustava i težnji Jugoslavije i Indije u međunarodnim odnosima, upućivaće ove dve zemlje ubuduće na tesnu saradnju (Bogetić, 2001, 65–73; Dimić, 2004, 27–55).

Kao prelomni događaj u sklopu institucionalizacije saradnje vanblokovskih država, pored pomenute Titove posete Indiji i Burmi, često se navodi i sastanak Tita, Nehrua i Namera, na Brionima, jula 1956. Da li je taj trojni sastanak, stvarno, bio toliko značajan, teško je proceniti, jer se ne može doći do kompletnog zapisnika o ovim razgovorima. Ali, ono što je evidentno, to je da je ovo bio prvi multilateralni sastanak nesvrstanih zemalja, na kome je, u formi zajedničkog kominikea, usvojen prvi multilateralni dokument tih zemalja.⁴

Pošto se o pozitivnoj strani ovog sastanka već dosta govorilo i pisalo, treba ukazati i na dva momenta koja su bacila negativno svetlo na ovaj sastanak.

Sudeći po dostupnim zabeleškama o razgovorima jugoslovenskih i egipatskih diplomata posle Brionskog sastanka, može se zaključiti da su Tito i Naser bili poprilično ogorčeni što je Nehru insistirao na skraćivanju i prepravci teksta Zajedničkog saopštenja koji su oni prethodno sačinili i nastojao da se ublaže sve formulacije u kojima je osuđivana politika velikih sila. Na kraju sastanka Nehru se suprotstavio ideji Tita i Namera da se zajednički kominike sačini u formi posebne (Brionske) deklaracije. To svoje odbijanje, Nehru je lakonski obrazložio činjenicom da je svet prosto preplavljen – kako je rekao – »inflacijom deklaracija«. Očigledno je bilo, da je Nehru na sve načine, pokušavao da umanjí značaj Brionskog sastanka, zabrinut zbog spekulacija u međunarodnoj javnosti, da trojica državnika na Brionima nameravaju da formiraju »treći blok« ili »treću silu«, kako se to tada nazivalo.⁵

Ono što je, pak, iritalo Tita i Nehrua je, što je Naser, odmah po povratku u Egipat doneo odluku o nacionalizaciji Sueckog kanala, a da ih o tome prethodno tokom razgovora nije uopšte obavestio.⁶ Nastupila je dramatična eskalacija Suecke krize i rat, a Tito i Nehru

1 AJ, KPR, I-5-b, Indija, 4–5.

2 DAMSPS, PA, 1952, f-35, 410 760, Zabeleška o razgovorima Maršala Tita sa delegacijom Socijalističke partije Indije, 29. maj 1952.

3 DAMSPS, str. pov., 1957, f-1, 395, Odnosi FNRJ sa Indijom.

4 AJ, KPR, I-3-c, Brionski sastanak Tito–Nehru–Naser 18. i 19. jula 1956.

5 DAMSPS, str. pov., 1957, f-1, 156.

6 DAMSPS, PA, 1957, Indija, f-33, 412 192, Zabeleška o razgovoru Državnog sekretara druga Koče Popovića s indijskim ambasadorom Dayal-om, 27. jul 1956.

(pošto su samo nekoliko dana ranije vodili razgovore sa Naserom na Brionima), na Zapadu su bili osumnjičeni da su nagovorili Nasera na ovaj neočekivani i opasni potez.⁷

Međutim, stvari su se dodatno iskomplikovale po Jugoslaviju tokom 1957. i 1958, kada dolazi do novog jugoslovensko-sovjetskog sukoba, koji je u mnogočemu podsećao na onaj raniji, sa Staljinom, 1948. Do tog sukoba je došlo zbog upornog jugoslovenskog odbijanja da se uključi u socijalistički lager i zbog usvajanja Programa SKJ koji je propagirao politiku koja je u velikoj meri bila u koliziji sa onom koju su sprovodili zvaničnici iz Moskve. Ovaj sukob, negativno je uticao na odnose Jugoslavije sa mnogim zemaljama Trećeg sveta, pa delimično i na odnose sa Egiptom i Indijom – s obzirom na veliku zavisnost tih zemalja od ekonomske pomoći Sovjetskog Saveza i njihove nesprenosti da se zbog Jugoslavije zamere svom darodavcu (Bogetić, 2008, 49–65).

Da bi neutralisao taj negativan trend u odnosima sa potencijalnim budućim saveznicima, Tito je, krajem 1958. i početkom 1959, krenuo na svoju drugu maratonsku prekookeansku turneju u zemlje Azija i Afrike. Posetio je čak sedam vanblokovskih zemalja: Burmu, Indiju, Indoneziju, UAR, Sudan, Etiopiju i Cejlon. Izbegavajući otvoren napad na sovjetsko rukovodstvo, Tito je uspeo da svojim domaćinima pojasni osnovne smernice jugoslovenske politike i na primeru Jugoslavije pokaže koliko je opasno tesno se vezivati za neku od supersila.⁸ Što se, pak, tiče Titovog nastojanja da ubedi svoje sagovornike u svrsishodnost formiranja pokreta koji bi se suprotstavio i parirao hegemonizmu tih sila, tu je efekat Titovog nastupa bio daleko manji. On se morao zadovoljiti činjenicom, da je kroz lične kontakte sa liderima zemalja koje je posetio, stvorio vrlo solidnu platformu za prisne bilateralne odnose, što samo po sebi niukom slučaju nije bilo za potcenjivanje.⁹

Svoju diplomatsku ofanzivu u pravcu institucionalizacije saradnje vanblokovskih zemalja, Tito je nastavio, u samoj svetskoj organizaciji, predvodeći jugoslovensku delegaciju na XV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Na ovom zasedanju Generalne skupštine UN, po prvi put kao kompaktna i jedinstvena grupa nastupa pet nesvrstanih zemalja: Indija, Indonezija, Egipt, Gana i Jugoslavija. Zajednički predlog rezolucije ovih zemalja, u kome se insistira na hitnom direktnom susretu lidera dveju supersila u cilju razrešenja aktuelne svetske krize – dakle, taj predlog, bio je rezultat brojnih sastanaka Tita, Nehrua, Nasera, Sukarna i Nkrumaha u sedištu UN i usaglašavanja njihovih stavova o ključnim međunarodnim pitanjima.¹⁰

Ovakav metod rada u svetskoj organizaciji nametnuće se ubrzo kao opšteprihvatljiv model zajedničkog i organizovanog nastupa u široj sferi međunarodnih odnosa (Bogetić, 2006).

Doduše, pomenuta rezolucija, popularno nazvana »Inicijativa petorice«, nije usvojena, zbog protivljenja Hruščova i Aizenhauera. Međutim, odlučnost kreatora te rezolucije da istraju u svojim zahtevima koje su već pokrenuli u UN, rezultirala je održavanjem prvog samita vanblokovskih zemalja, naredne godine, u Beogradu.

Pa, ipak, put od uobličavanja Titove ideje o neophodnosti formiranja pokreta nesvrstanih do njenog punog realizovanja u praksi, bio je popločan mnogim preprekama. Da bi ostvario ovu svoju ideju, Tito je u određenim trenucima morao ulaziti u sukobe sa najuticajnijim liderima Azije i Afrike. Gledajući snimke susreta Tita sa brojnim afro-azijskim državicima i čitajući dnevnu štampu, jugoslovenska javnost je sticala utisak o idiličnim odnosima Josipa Broza i njegovih potencijalnih saveznika iz trećeg sveta. Međutim, u praksi su stvari često izgledale dosta drugačije. Još u vreme pripreme i održavanja Samita u Beogradu, Titovoj ideji formiranja pokreta nesvrstanih, otvoreno se suprotstavljao Nehru, a u blažoj formi i sam Naser (Bogetić, Dimić, 2013). Naime, Nehru je bio vođa jedne regionalne sile, koja je obuhvatala ogroman prostor, a po broju stanovnika bila druga u svetu; države koja je uživala ogroman ugled ne samo u Aziji i Africi, nego i među ključnim silama Zapada i Istoka. Stoga se on nije osećao ugroženim od velikih sila i nije osećao potrebu za uključivanjem u pokret afro-azijskih država radi suzbijanja njihovog političkog delovanja. Smatrao je da novooslobođene države, same po sebi, zbog svoje ekonomske zaostalosti, a političke nestabilnosti, ne mogu ostvariti neki veći stepen organizovanog zajedničkog nastupa u međunarodnoj zajednici. Okosnicu Nehruove spoljnopoličke koncepcije činila je strategija održavanja striktno ekvidistance prema blokovima. Uključivanje Indije u nekakav pokret vanblokovskih zemalja neminovno bi dovelo u pitanje ovakvu strategiju i ovakvu politiku.¹¹ Egipatski predsednik Naser, rukovodio se drugačijim političkim postulatima, ali se njihovo ishodište, kada je reč o stvaranju pokreta vanblokovskih država, svodilo na takoreći istovetan, negativan stav. Naime, u vreme, neposredno uoči održavanja Beogradske konferencije, Naser je bio jedan od najglasanijih zagovornika koncepta »arapskog ujedinjenja« i »arapskog nacionalizma«. Naser je sebe video u ulozi superiornog ujedinitelja velikog dela teritorija u Africi i Aziji na kojima živi arapski svet. Ideja o formiranju jednog širokog pokreta vanblokovskih država nije u

7 DAMSPS, PA, 1957, Indija, f-33, 412 524; DAMSPS, PA, 1956, Engleska, f-20, 415 926.5

8 AJ, KPR, I-2/11, Kratak pregled razgovora koji su vođeni u toku poseta zemljama Azije i Afrike.

9 AJ, KPR, I-2/11, Izveštaj o putu Predsednika Republike i jugoslovenske delegacije u prijateljske zemlje Azije i Afrike podnet na Sjednici Saveznog izvršnog vijeća 17. marta 1959. godine, stenografske beleške.

10 AJ, KPR, I-2/12, Izveštaj na Sednici Saveznog izvršnog veća, Beograd, 13. oktobra 1960.

11 DAMSPS, str. pov., 1958, f-3, 292, Spoljna politika Indije; DAMSPS, str. pov., f-4, 347, 360, Položaj Indije u svetu, Indija.

potpunosti bila kompatibilna sa Naserovim konceptom »panarapske solidarnosti«.¹²

U tom smislu, suprotno preovladavajućem stavu u domaćoj i stranoj literaturi, pa i mišljenju šire javnosti, Beogradska konferencija nije bila osnivačka konferencija pokreta nesvrstanosti, formalno posmatrano, u Beogradu nije formiran taj pokret. Pored već pomenutih razloga kojima su se pri tome rukovodili najuticajniji afro-azijski državni, treba imati u vidu i sledeći momenat. Naime, s obzirom da su u to vreme pojedine afro-azijske države od velikih sila primale obimnu ekonomsku, finansijsku i vojnu pomoć, njihovi lideri su ispoljavali bojazan da bi u slučaju da dođe do formiranja novog, trećeg bloka, taj blok potencijalno mogao ući u direktnu konfrontaciju sa postojećim blokovima, što bi njegovim članicama moglo ozbiljno iskomplikovati odnose i sa Istokom i sa Zapadom (Bogetić, Dimić, 2013).

Međutim, raspoložene nesvrstanih zemalja po pitanju svrsishodnosti formiranja zajedničke asocijacije ubrzo se promenilo. Uporedo sa inteziviranjem procesa dekolonizacije i uporedo sa naglim povećanjem broja država koje su se opredelile za nesvrstanu politiku, dolazi do njihovog prerastanja u moćnu glasačku mašineriju u Ujedinjenim nacijama. To je samo po sebi aktualizovalo potrebu njihovog organizovanog i kontinuiranog zajedničkog delovanja, kako u samoj svetskoj organizaciji, tako i u široj sferi međunarodnih odnosa. Dilema o svrsishodnosti formiranja pokreta nesvrstanosti razrešena je već tokom narednog samita vanblokovskih država u Kairu, oktobra 1964. Međutim, tokom samita u Kairu, javlja se jedan drugi problem, bez čijeg razrešenja nije bilo moguće ići dalje. Dolazi do sve oštrijeg sporenja pojedinih učesnika konferencije oko pitanja: koje države bi konkretno trebale da čine članstvo u tom pokretu. Samit u Kairu, morao je razrešiti dilemu: da li prihvatiti Titov koncept univerzalizma ili Sukarnov koncept regionalizma; da li ići na okupljanje svih vanblokovskih država, nezavisno od njihovog geografskog određenja ili formirati jedan regionalni pokret isključivo od država koje su pripadale afro-azijskom prostoru (pokreta u kome, naravno, Jugoslavija kao evropska država ne bi imala šta da traži)¹³ (Blagojević, 1974; Bogetić, 1981).

Izostanak konsensusa u Kairu – doveo je do višegodišnjeg odlaganja narednog samita nesvrstanih i njihovog organizovanog delovanja u međunarodnim odnosima. Nastupilo je razdoblje često označavano kao »kriza kontinuiteta« ili, preciznije – »kriza nesvrstanosti«. Naime, odmah posle Samita u Kairu, na inicijativu indonežanskog predsednika Sukarna, otpočinju pripreme za održavanje Konferencije afro-azijske solidarnosti (popu-

larno nazvane »Drugi Bandung«, kako bi se istakao njen kontinuitet sa prvom regionalnom konferencijom ovih država u indonežanskom gradu Bandungu, aprila 1955. godine). Ta regionalna konferencija trebala se održati u Alžiru sredinom 1965. Međutim, ona je prvo odlučena, a potom i definitivno otkazana zbog državnog udara u Alžiru 1965. i ukidanjanja sa vlasti alžirskog predsednika Ben Bele. Ubrzo posle toga slična sudbina je snašla i samog Sukarna (Redžepagić, 1968; Tadić, 1968). Međutim, neslavna sudbina dvojice glavnih protagonista koncepta regionalizma nije bila glavni razlog što je taj koncept kasnije odbačen. Ono što je odbijalo njegove potencijalne sledbenike, bila je činjenica da bi u takvom pokretu glavnu reč i ključnu ulogu, svakako, imala Kina. Novooslobođene države, koje su uz toliko žrtava stekle svoju slobodu i nacionalnu nezavisnost, nisu bile spremne da sada samo jednog gospodara zamene drugim. Daleko privlačnijom im se činila alternativna ideja, okupljanja u jednu široku asocijaciju, lišenu hijerarhijskih odnosa i novih centara moći.

Pa, ipak, proces institucionalizacije saradnje nesvrstanih zemalja bio je još uvek daleka fikcija. Očigledno je bilo da jugoslovenski zvaničnici još uvek nisu uspeli da ubede svoje potencijalne saveznike u svrsishodnost formiranja jednog širokog međunarodnog pokreta koji bi okupljao sve vanblokovske države. Stvari su se dodatno iskomplikovale po tom pitanju u vreme opasnog zaoštavanja u međunarodnim odnosima posle Vijetnamskog, a potom arapsko-izraelskog rata. Ta dva rata su predstavljala težak ispit za glavne protagoniste nesvrstane politike, koji oni nisu uspeli da polože. Doduše, ne može se reći da Tito nije delovao u sasvim suprotnom pravcu.

Naime, odmah posle prvih napada američkih snaga na Severni Vijetnam i izbijanja Vijetnamskog rata (marta 1965), jugoslovensko rukovodstvo je pokušalo da aktivira nesvrstane zemlje da se nametnu kao posrednici između zaraćenih strana i inicijatori kompromisnog rešenja koje bi omogućilo hitno okončanje rata. Tim povodom, u Beogradu je, marta 1965, održan sastanak 15 nesvrstanih zemalja na kome je usvojen poseban Apel u kome su navedene konkretne mere koje bi vodile razrešenju vijetnamske krize. Taj apel, ne samo što nije ostvario svoj cilj, nego je, samo, izazvao bujicu nezadovoljstva i ogorčenje obeju zaraćenih strana. Iako Jugoslavija nije bili jedini potpisnik ovog dokumenta, svo to ogorčenje je nekako kanalisano upravo ka njoj (kao domaćinu skupa), što joj je kasnije praktično vezalo ruke u sklopu nastojanja za razrešavanjem ove krize.¹⁴

Napori u pravcu institucionalizacije saradnje vanblokovskih država posebno su dovedeni u pitanje

12 DAMSPS, str. pov., 1958, f-4, 360, Ujedinjena Arapska Republika; DAMSPS, str. pov., 1960, f-2, 50, Međuarapski odnosi i politika Jugoslavije; DAMSPS, str. pov., 1960, str. pov, f-2, 71, Ujedinjena Arapska Republika.

13 AJ, KPR, I-4-a, Informacija o stavovima učesnika Kairske konferencije nesvrstanih zemalja prema inicijativi za održavanjem nove konferencije na vrhu nesvrstanih zemalja; AJ, KPR, I-4-a, Državni sekretarijat za inostrane poslove, Prilog razmatranju koncepcije i sadržaja nove konferencije nesvrstanih.

14 DAMSPS, str. pov., 1965, f-1, 52, Najnoviji razvoj događaja u vezi sa Vijetnamom; DAMSPS, str. pov., 1966, f-1, 13, Izvod iz Zapisnika sa sastanka Kolegija DSIP, održanog 21. februara 1966.

posle katastrofalnog poraza u ratu sa Izraelom, juna 1967. godine, ključnog Titovog potencijalnog saveznika iz redova arapskog sveta – Egipta (Bogetić, Životić, 2010). To se najbolje moglo videti tokom razgovora jugoslovenskog ministra inostranih poslova Koče Popovića sa Naserom, juna 1967, neposredno posle poraza Egipta od Izraela. Tom prilikom, Naser je otvoreno iskazao svoje razočaranje politikom nesvrstavanja, zbog koje je, po njemu, Egipat postao žrtva izraelske agresije. Smatrao je, da se ovo ne bi desilo, da je Egipat prethodno zaključio vojni savez sa SSSR-om, jer Izrael u tom slučaju ne bi mogao da računa na ovoliko američku vojnu i političku podršku.¹⁵

U ovom duhu, već naredne nedelje, u razgovoru sa Podgornim Naser je predložio vojni savez Moskvi i ponudio joj kao vojnu bazu – svoju luku Aleksandriju. Sovjeti nisu prihvatili prvi deo ponude, jer su strahovali da bi, preko vojnog saveza, Naser mogao da ih uvuče u rat sa Amerikom. Ali, što se baze u Aleksandriji tiče, to je, naravno, s oduševljenjem podržano.¹⁶ Time je Egipat prekršio osnovni kriterij za učestvovanje na samitima nesvrstanih – da ne sme imati strane vojne baze na svojoj teritoriji. Pošto je Tito znao da bez Egipta – nema pokreta nesvrstanih, potrudio se na pripremnim sastancima nesvrstanih za naredni samit, da se ovi kriteriji redefinišu i ublaže. Zahvaljujući tim korekcijama, Egiptu je omogućeno da prisustvuje narednom samitu u Lusaki. Ali, rezervisan Naserov stav prema politici nesvrstanih uticao je na njegovu odluku, da lično ne prisustvuje tom samitu. Koliki je bio Naserov uticaj u arapskom svetu moglo se videti i po tome što na Samitu u Lusaki, sa izuzetkom Sudana, nisu prisustvovali šefovi država i vlada arapskih zemalja (ni jedan lider neke arapske zemlje nije bio prisutan).¹⁷

Pa, ipak, nezavisno od ovih negativnih trendova, krajem 60-tih i početkom 70-tih, konačno su završena neprekidna spoljnopolitička lutanja Jugoslavije i njeno neprekidno traganje za optimalnom strategijom međunarodne politike. U tom smislu, 1970. i 1971. su godine kojima počinje razdoblje kada će klatno jugoslovenske nesvrstane politike konačno zauzeti svoj ravnotežni položaj, u kome će se praktično zadržati sve do raspada jugoslovenske države, početkom 90-tih godina. Tokom te dve decenije Jugoslavija je zauzela izbalansiran stav prema blokovima i striktno se pridržavala, do tada morskog načela ekvidistance. Ovakvom obrtu doprinela su dva važna međunarodna događaja: vojna intervencija pet zemalja članica Varšavskog pakta, u Čehoslovačkoj, avgusta 1968. i pomenuti samit u Lusaki, septembra 1970.

Vojna intervencija u Čehoslovačkoj je delovala vrlo poučno na jugoslovensko rukovodstvo da definitivno odustane od svoje dotadašnje krajnje neizbalansirane nesvrstane politike u korist Sovjetskog Saveza, a protiv Sjedinjenih Država. Naime, do tada je jugoslovenska nesvrstanost, doduše, podrazumevala neuključivanje u blokove, ali se istovremeno svodila na bezrezervnu podršku bloku prosovjetskih država (praktično svi stavovi Jugoslavije o ključnim međunarodnim pitanjima bili su ili vrlo slični ili potpuno identični kao i stavovi Sovjetskog Saveza). Stoga je, u vreme intervencije u Čehoslovačkoj, jedino Jugoslavija, i na Istoku, i na Zapadu, tretirana kao nekakva svojevrsna »siva zona« u Evropi, za koju se više nije tačno znalo da li pripada »familiji prosovjetskih, socijalističkih, država« ili ne. Ovakva politika dovela je Jugoslaviju u poziciju da sada ozbiljno strahuje od potencijalne opasnosti od reprize čeških događaja na beogradski ulicama (Bogetić, 2008, 315–370).

Drugi događaj koji je omogućio vođenje ovakve izbalansirane politike prema blokovima, bio je, ranije pomenuti, Samit nesvrstanih u Lusaki. Tim skupom prevaziđena je kriza kontinuiteta i stvoreni su uslovi za formiranje prvih stalnih tela, koja su omogućila organizovano i kontinuirano zajedničko delovanje nesvrstanih zemalja. Time je konačno ostvarena dugogodišnja Titova ideja o neophodnosti formiranja pokreta nesvrstanih. Na samitu u Lusaki, septembra 1970, nesvrstanost je dobila svoju konačnu fizionomiju, ili bolje rečeno, prerasla u pravi međunarodni pokret. Nerazumevanje ove činjenice u domaćoj i stranoj literaturi dovodi do toga da se preuveličava značaj beogradske konferencije, a Samit u Lusaki ostaje nedovoljno objašnjen i u senici ovog događaja. Beogradska konferencija jeste veoma značajna jer je prvi put okupila veliki broj nesvrstanih zemalja, ali tek u Lusaki nesvrstanost dobija sve atribute jednog međunarodnog pokreta.¹⁸

S obzirom da su na Konferenciji u Lusaki stvoreni uslovi za kontinuirano delovanje nesvrstanih zemalja, dolazi do unošenja određenih korekcija u vezi rednih oznaka samita nesvrstanih. U tom smislu, može se reći, da je Konferencija u Lusaki ujedno bila i prva konferencija nesvrstanih koja je i zvanično dobila naziv na osnovu svog rednog broja – »Treća konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja«, a Beogradska i Kairska konferencija su tako, naknadno označene – »Prvom« i »Drugom« (one te oznake ranije nisu mogle imati, jer su organizovane nezavisno jedna od druge i na njima nisu donošene odluke o budućim okupljanjima nesvrstanih zemalja).

15 AJ, KPR, I-3–2/35–3, Razgovor jugoslovenskog ministra inostranih poslova Koče Popovića i predsednika UAR Gamal Abdela Nasera, 12. jun 1967.

16 AJ, KPR, I-3-a, SSSR, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike sa predsednikom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR N. V. Podgornim održanim 20. juna 1967. na Brionima.

17 AJ, KPR, II-3-a-1, Izlaganje Predsednika Tita na sednici Predsedništva SKJ u Zagrebu, septembra 1970. o Konferenciji nesvrstanih zemalja u Lusaki; Skupovi nesvrstanih zemalja, Beograd 1974, 111–112, 139–145.

18 AJ, KPR, I-4-a, Konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Lusaki.

Inače, pada u oči, da na Samitu u Lusaki, Tito po prvi put koristi izraz »nesvrstanost«. Naime, za razliku od svih ostalih zvaničnika iz nesvrstanih zemalja, jedino je Tito uporno sve do Lusake strogo izbegavao da pomene reč "nesvrstanost" ili "nesvrstana zemlja" u svojim govorima i javnim nastupima. Isključivo je koristio izraze: "neangažovanost" "neangažovane zemlje", "nevezane zemlje" i "vanblokofske zemlje." To nije bilo slučajno. Pojmovno određenje reči "nesvrstanost" se svodilo na podjednako nepristupanje bilo kojoj od suprotstavljenih strana, dakle u konkretnom slučaju, na politiku podjednake distance prema oba bloka, što očigledno Titu, kao lideru jedne socijalističke zemlje, nije odgovaralo. Načelo ekvidistance je Titu bilo mrsko, jer je njegova primena u praksi išla u prilog sovjetskih optužbi da je spoljno-politička orijentacija Jugoslavije suprotna marksističkoj teoriji međunarodnih odnosa i lišena klasne komponente, s obzirom da u potpunosti izjednačava i istovremeno osuđuje i "imperijalističku" politiku kapitalističkih država i "miroljubivu" politiku država komunističke orijentacije. Pažljivom analizom Titovih govora pre i posle Beogradske konferencije, može se uočiti njegova puna doslednost po ovom pitanju. Termin nesvrstanost nije koristio ni tokom Prve konferencije vanblokofskih država u Beogradu, ni na Drugoj konferenciji šefova država ili vlada neangažovanih zemalja u Kairu 1964, kao uostalom ni u drugim prilikama. Međutim, posle vojne intervencije u Čehoslovačkoj i opasnosti da se češki scenario ponovi na beogradskim ulicama, Tito je shvatio da bez striktno izbalansiranog prilaza prema blokovima Jugoslavija puno rizikuje. Primena načela ekvidistance je u takvoj situaciji bila jedino rešenje i Tito je bio prinuđen da svoj vokabular obogati ovim terminom.¹⁹

Isto tako, pada u oči, da u ovo vreme na svetskoj političkoj sceni nisu više prisutni najuticajniji afro-azijski lideri Nehru, Naser, Solomon Bandaranaike i Sukarno (prva trojica, nisu više bili među živima, a Sukarno, je posle državnog udara uklonjen s vlasti). Tu se sada postavlja pitanje: u kojoj meri je ovaj momenat bio od presudnog značaja za kasniji Titov predominatan uticaj u pokretu nesvrstanosti, a koliko je, opet, on pozitivno ili negativno uticalo na samu koheziju pokreta.

Posle Konferencije u Lusaki nastupio je period koji je često nazivan »zlatno doba« nesvrstanosti. Takav naziv se čini opravdanim, jer je to bilo vreme kada dolazi do naglog grananja institucionalnih mehanizama saradnje vablokovskih zemalja i njihovog sve učestalijeg i sve ofanzivnijeg zajedničkog i organizovanog nastupa u međunarodnim odnosima.

U ovo vreme Jugoslavija pokušava da akcije nesvrstanih kanališe, pored ostaloga, i u pravcu borbe za radikalnu transformaciju postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i rešavanje nagomilanih ekonomskih problema zemalja u razvoju. Ova strategija imala je punu podršku svih nesvrstanih zemalja tokom Samita u Alžiru, septembra 1973. Na inicijativu Jugoslavije, na tom samitu doneta je odluka da se od Generalnog sekretara UN zatraži da sazove Vanredno zasedanje Generalne skupštine posvećeno isključivo ekonomskoj problematiki.²⁰

U skladu sa tom inicijativom nesvrstanih, u proleće 1974. godine, održano je Šesto specijalno zasedanje Generalne skupštine UN. To je bilo prvo vanredno zasedanje ovog tela posvećeno isključivo ekonomskim problemima (naime, svih pet prethodnih specijalnih zasedanja bila su posvećena isključivo političkim pitanjima). Kooperativnost zapadnih sila u vezi zahteva nesvrstanih zemlja došla je do izražaja usvajanjem Deklaracije o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka i Programa akcije kojim su predviđene konkretne mere kojima bi se instrumentalizovao ovaj projekat.²¹

Sledeći korak u sklopu međunarodnih aktivnosti u pravcu regulisanja problema zemalja u razvoju bilo je usvajanje Povelje o pravima i dužnostima država, na XXIX redovnom zasedanju Generalne skupštine UN, decembra 1974.²²

Iako je ideja o nužnosti uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka načelno prihvaćena, postojale su suštinske razlike u interpretaciji puteva i metoda ostvarivanja ovog koncepta, odnosno razlike u pogledu sagledavanja stepena i dubine promene postojećeg sistema. Tu se ispoljavaju dva osnovna prilaza, koji će trajno dolaziti do izražaja tokom celokupnog budućeg dijaloga Sever – Jug. Prvi su zastupale nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju i on se svodio na nužnost usvajanja mera čiji bi cilj bilo *korenito, radikalno menjanje* postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i eliminisanje svih oblika diskriminacije i pritisaka u toj sferi, zasnovano na načelu ravnopravnosti i aktivnog učešća svih država nezavisno od njihove realne ekonomske i političke moći. Drugi prilaz, prvenstveno lansiran od zapadnih sila, insistirao je na tome, da je postojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa u biti dobar i da ga treba *samo korigovati* u okviru postojećih institucija i to putem pregovora zainteresovanih država oko lokalizovanja ekonomskih problema, ali ne i održavanjem svetske ekonomske konferencije uz učešće predstavnika svih zemalja (Stanovnik, 1962, 64–73; Nikoliš 1985; Adamović, Lempi, Priket, 1990).

19 AJ, KPR, 1-4-a, Konferencije nesvrstanih.

20 AJ, KPR, 1-4-a/15, Informacija o IV konferenciji nesvrstanih zemalja; Izveštaj delegacije SFRJ o toku i rezultatima IV konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja.

21 UNGA, Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, United Nations General Assembly document A/RES/6/3201 of 1 May 1974.

22 UNGA, Charter of Economic Rights and Duties of States, United Nations General Assembly document A/RES/29/3281 of 12 December 1974.

Jugoslavija kao jedna od najeksplozivnijih država po pitanju uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, smatrala je da je ovaj koncept realan jer on izražava interese, ne samo zemalja u razvoju, nego i razvijenih zemalja. Polazilo se od jednostavne ekonomske računice. U sklopu aktuelnog međunarodnog ekonomskog poretka, apsorpciona moć tržišta Trećeg sveta i platežna moć zemalja u razvoju – stalno su se sužavale, stalno su opadale. S druge strane, proizvodnja razvijenih zemalja stalno je rasla, stalno se povećavala u duhu zakona proširene reprodukcije. Dakle, raskorak između ponude i tražnje na svetskom tržištu se stalno uvećava (ponuda stalno raste, tražnja stalno opada) što je, po računici jugoslovenskih ekonomista, moralo dovesti do katastrofalne ekonomske krize sa nesagledivim posledicama po svet. Krunski dokaz za ispravnost ovakvog rezonovanja, jugoslovenski zvaničnici su videli u energetskoj i monetarnoj krizi aktuelnog međunarodnog ekonomskog poretka u ovo vreme (1973. godine), koja je posle četiri uzastopna povećanja cena sirove nafte – ozbiljno potresala zapadni svet. Ta kriza je u mnogočemu podsećala na krizu iz 1929. godine, koja je dovela do kraha tadašnjeg međunarodnog ekonomskog poretka (Stanovnik, 1977; Bogetić, 1979, 159–176; Bogetić, 2014, 165–180).

Sinhronizovane i relativno ofanzivne akcije nesvrstanih zemalja usmerene na radikalnu ekonomsku i političku transformaciju postojećeg sistema međunarodnih odnosa postepeno gube na intenzitetu krajem 70-tih godina. To je bilo vreme kada se pokret nesvrstanih ponovo suočavao sa novim krupnim političkim izazovima na međunarodnom, ali i internom planu. Naime, upravo tokom ovog razdoblja postepeno dolazi do sve izraženije i sve oštrije unutrašnje polarizacije pokreta oko ideje o „prirodnom savezništvu“ nesvrstanih sa socijalističkim lagerom, čiji je glavni zagovornik bio kubanski lider, Fidel Kastro. Na Samitu u Havani, septembra 1979, grupa nesvrstanih zemalja, predvođena Kubom, insistirala je na tome da je neprihvatljivo dalje izjednačavanje i istovremena osuda politike oba bloka, i NATO-a, i Varšavskog pakta, jer je, po mišljenju tih država, prvi blok permanentni generator svih međunarodnih kriza, a drugi – stožer mira i bezbednosti u svetu. Samim tim, pokret nesvrstanih treba da teži da se što više približi prosovjetskom bloku i stupi u otvoreno savezništvo sa njim. Iz ovakve logike proizilazio je zaključak o postojanju podele unutar pokreta nesvrstanih na „progresivne“ i „konzervativne“, odnosno, na „radikalne“ i „umerene“ zemlje. Zapadni mediji su u to vreme intenzivno izveštavali o svojevrsnom, kako su to oni nazivali „boks meču“ između „bradatog Kastroa“ i „oronulog Tita“, koji se završio ubedljivom pobedom ovog drugog. Pošto je Josip Broz već sledeće godine umro – to je bila ujedno

i njegova poslednja politička pobeda²³ (Petković, 1979, 9–29; Tadić, 1982).

Insistiranje prosovjetski orijentisanih članica pokreta na njegovom preusmeravanju i napuštanju njegovih izvornih načela, nije imalo većinsku podršku na samitu u Havani. Međutim, ono je zajedno sa brojnim drugim kontroverzama, koje su pratile političko delovanje pokreta tokom 80-tih godina, sve više paralisalo zajedničke akcije vanblokovskih država. Sukobi između članica pokreta, koji je pretendovao da se nametne kao „savest čovečanstva“, postajali su sve češći i sve oštriji. Na Samitima u Nju Delhiju (Indija) 1983. i Harareu (Zambija) 1986, lideri nekih nesvrstanih država su otvoreno izneli mišljenje da pokret nesvrstanih treba raspustiti, jer on ovakav kakav je, samo nanosi štetu svojim članicama.²⁴ Izlaz iz evidentne krize pokreta i preduslov njegovog opstanka bilo je objektivnije sagledavanje krupnih fenomena u svetu koje su potisnule u drugi plan mnoge fenomene koji su uslovlili nastanak nesvrstanih. Nesvrstane zemlje su, sada, jednostavno, morale da podvuku crtu, naprave objektivan bilans i kritički se osvrnu na učinak i domašaj svog ukupnog, skoro trodecenijskog, zajedničkog delovanja. Na osnovu takvog kritičkog preispitivanja svoje uloge u međunarodnim odnosima, one su morale definitivno doneti odluku i razrešiti dilemu: *da li i ubuduće stremiti ka velikim globalnim rešenjima i uzvišenim, ali u praksi neostvarljivim idealima, ili se koncentrisati na efikasno razrešavanje pragmatičnih, egzistencijalno važnih pitanja, u prvom redu, onih koja su se ticala ekonomskog razvoja i poboljšanja životnog standarda obespravljenih i siromašnih nacija afro-azijskog i latino-američkog prostora.*

Ova dilema definitivno je razrešena na Konferenciji lidera vanblokovskih zemalja u Beogradu, septembra 1989. Na tom samitu usvojen je program modernizacije i osavremenjivanja pokreta i promovisan reformski kurs u tom sklopu. Po analogiji sa nastojanjima sovjetskog lidera, Gorbačova, da se prilagodi duhu vremena i uhvati korak s njime, ovakva orijentacija Beogradskog samita na Zapadu je popularno nazvana „Perestrojka pokreta nesvrstanih“. Kao glavni prioritet u sklopu te Perestrojke sada se nametnula borba za korigovanje postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka i za rešavanje nagomilanih ekonomskih problema zemalja u razvoju. Ti problemi su u Beogradskoj deklaraciji označeni kao „mnogo stariji i mnogo dublji od Hladnog rata i od blokovske konfrontacije“. U tom smislu, centralno mesto u konceptu modernizacije pokreta imala je borba za premošćavanje jaza između bogatog Severa i siromašnog Juga i za eliminisanje sve izraženije tendencije da „bogati postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji“ (Tadić, 1989).

23 AJ, KPR, I-4-a, Šesta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Havana, 3.–9. septembar 1979.

24 AJ, KPR, I-4-a, Sedma konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Nju Delhi, 7.–12. mart 1983.; Osmo konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Harare, 1.–6. septembar 1986.

Beogradski samit 1989, zahvaljujući inicijativama jugoslovenskih zvaničnika, značajno je doprineo revitalizaciji pokreta nesvrstanosti i kroz program modernizacije i osavremenjivanja, omogućio da taj pokret prebrodi opasnu krizu sa kojom se do tada suočavao. Međutim, spasonosnu formulu za revitalizaciju jugoslo-

venske federacije, isti ti zvaničnici nisu mogli pronaći. U tom smislu, momenat, kada Jugoslavija na međunarodnom planu doživljava svojevrstan spoljnopolitički trijumf – praktično se poklapao sa momentom, kada se ona na unutrašnjem planu suočava sa totalnim debaklom i kolapsom.

YUGOSLAVIA AND NON-ALIGNMENT: A CONTRIBUTION TO OVERCOMING PREJUDICES AND STEREOTYPES

Dragan BOGETIĆ

Institute of Contemporary History, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: dbogetic@gmail.com

SUMMARY

In the mid 1950s Yugoslavia definitely opted for a non-aligned foreign policy orientation, and then became the main protagonist of the formation of the Non-Aligned Movement. However, this Yugoslav initiative was initially opposed by one of the most influential statesmen of Afro-Asian area – Indian Prime Minister Nehru. When he later changed his mind, Tito had increasing conflicts with the Indonesian leader Sukarno, the main protagonist of the formation of a regional movement of Afro-Asian countries (the movement in which Yugoslavia, as a European state, had nothing to look for). The concept of regionalism failed completely, after the two main proponents of the concept, Sukarno and the Algerian president Bumedijen, were taken down from power. After this, at the Lusaka summit in 1970 the Non-Aligned Movement was finally formed. However, there were now new disagreements among non-aligned countries about the future strategy of the newly formed movement toward the blocks. Some members of the movement, including the loudest Cuba, advocated the doctrine of “natural alliance” with pro-Soviet bloc countries. This dispute culminated at the Non-Aligned Summit in Havana in 1979 and in a sort of duel between the “bearded Castro” and “decrepit Tito”, which still ended with complete victory of the latter.

The process of forming a definite shape of the Non-Aligned Movement can be generally rounded as the period between the first Non-Aligned Summit in Belgrade in 1961 and the ninth summit in the same city in 1989. The moment when Yugoslavia experienced a sort of foreign policy triumph internationally practically coincided with the moment when it was internally faced with a total debacle and collapse .

Key words: Yugoslavia, United States, Soviet Union, Non-Alignment, Josip Broz Tito, Cold War

IZVORI I LITERATURA

AJ, KPR – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Kabinet Predsednika Republike (KPR).

DAMSPS, PA – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Politička arhiva (PA).

DAMSPS, str. pov. – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Strogo poverljiva arhiva (str. pov.).

UNGA – United Nations General Assembly: Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, A/RES/S-6/3201 of 1 May 1974; Charter of Economic Rights and Duties of States, A/RES/29/3281 of 12 December 1974.

Adamović, Lj., Lempi, Dž., Priket, R. (1990): Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata. Beograd, Radnička štampa.

Bekić, D. (1988): Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.

Blagojević, D. (ur.) (1974): Skupovi nesvrstanih zemalja. Beograd, Međunarodna politika.

Bogetić, D. (1979): Nesvrstanost i novi međunarodni ekonomski poredak. Marksistička misao, 1, 159–176.

Bogetić, D., Bogetić O. (1981): Nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti. Beograd, Ekspres-pres.

Bogetić, D. (1990): Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Bogetić, D. (2000): Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u. Beograd, Službeni list.

Bogetić, D. (2001): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. i oblikovanje jugoslovenske politike nesvrstanosti. Istorija 20. veka, 2, 65–73.

Bogetić, D. (2006): Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Bogetić, D. (2008): Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob: sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije. U: Selinić, S. (ur.) (2008): Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 49–65.

Bogetić, D. (2008): Jugoslavija u Hladnom ratu. Istorija 20. veka, 2, 315–370.

Bogetić, D., Dimić, Lj. (2013): Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja, 1.–6. septembra 1961: prilog

istoriji Trećeg sveta. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.

Bogetić, D. (2014): Jugoslovensko-američke nesuglasice oko koncepta novog međunarodnog ekonomskog poretka. Istorija 20. veka, 1, 165–180.

Čavoški, J. (2009): Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Dimić, Lj. (2004): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955: prilog za istoriju Hladnog rata. Tokovi istorije, 3–4, 27–55.

Maletić, D. (ur.) (1989): Beogradska konferencija nesvrstanih 1989. godine. Beograd, Skupština SFRJ.

Mates, L. (1976): Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Beograd, Nolit.

Nikoliš, D. (1985): SAD: strategija dominacije. Beograd, Radnička štampa.

Petković, R. (1979): Šesta konferencija nesvrstanih u Havani. Međunarodni problemi, 4, 9–29.

Petković, R. (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije. Beograd, Službeni list.

Petrović, V. (2010): Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Redžepagić, S. (ur.) (1968): Radnički i nacionalno oslobodilački pokreti, Tom I: Afrika, Azija i Latinska Amerika. Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta.

Selinić, S. (ur.) (2008): Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Stanovnik, J. (1962): Ekonomski blokovi – neangažovane zemlje i privredna integracija. Beograd, Sedma sila, 64–73.

Stanovnik, J. (1977): Kriza kapitalizma i novi međunarodni ekonomski poredak. Beograd, Centar za marksističko obrazovanje.

Stojković, M. (1983): Tito–Nehru–Naser: nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti. Beograd, Radna organizacija za grafičko-izdavačku delatnost Zaječar.

Tadić, B. (1968): Istorijski razvoj politike nesvrstanosti 1946–1966. Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Tadić, B. (ur.) (1981): Dokumentarna hronika o Šestoju konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja. Beograd, Tanjug.

Tadić, B. (1982): Osobnosti i dileme nesvrstanosti u vreme VI samita u Havani. Beograd, Komunist.

original scientific article
received: 2014-08-30

UDC 341.71:929Kveder Dušan

OD ALPA DO HIMALAJA: AMBASADOR DUŠAN KVEDER I RAZVOJ JUGOSLOVENSKO-INDIJSKIH ODNOSA

Jovan ČAVOŠKI

Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: jcavoski@yahoo.com

IZVLEČEK

Članek obravnava diplomatsko kariero generala Dušana Kvedra, enega vodilnih jugoslovanskih diplomatov petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja. Največ pozornosti je namenjene njegovi karieri ambasadorja v Indiji, kjer je Dušan Kveder odigral pomembno in v marsičem ključno vlogo pri promociji pozitivnih trendov v razvoju jugoslovansko-indijskih odnosov in v nadaljnjem približevanju dveh neuvrščenih dežel. Članek temelji na doslej neobjavljenih dokumentih iz srbskih, indijskih, kitajskih in ruskih arhivov.

Ključne besede: Dušan Kveder, diplomacija, Jugoslavija, Indija, neuvrščenost

DALLE ALPI ALL'HIMALAYA: L'AMBASCIATORE, DUŠAN KVEDER, E LO SVILUPPO DELLE RELAZIONI FRA LA JUGOSLAVIA E L'INDIA

SINTESI

L'articolo approfondisce la carriera diplomatica del generale Dušan Kveder, uno dei principali diplomatici jugoslavi degli anni Cinquanta e Sessanta del XX secolo. La maggior parte dell'attenzione è dedicata alla sua carriera di ambasciatore in India, dove Dušan Kveder svolse un ruolo importante e, in molti casi, chiave nella promozione di un positivo sviluppo delle relazioni fra la Jugoslavia e l'India e nel successivo avvicinamento dei due Paesi non allineati. L'articolo si basa su documenti inediti provenienti dagli archivi serbi, indiani, cinesi e russi.

Parole chiave: Dušan Kveder, diplomazia, Jugoslavia, India, non allineamento

UVOD

General i ambasador Dušan Kveder (1915–1966) rođen je u Šentjuru kod Celja, tadašnja Austro-Ugarska, u učiteljskoj porodici. Odrastajući u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji, vrlo rano se angažovao u komunističkom omladinskom pokretu u Ptuju, zbog čega je bio i isključen iz lokalne gimnazije na godinu dana. Istovetnom političkom aktivnošću nastavio je da se bavi i na studijama u Zagrebu, kada je 1933. postao član Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), a tada osniva i partijsku ćeliju na odeljenju za hemiju Tehničkog fakulteta. Usled ispisivanja političkih parola u Ptuju biva uhapšen, a 1934., po puštanju na slobodu, prelazi na studije na Pravnom fakultetu u Ljubljani. U narednom periodu biva urednik časopisa Mlada pota i postaje član pokrajinskog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) za Sloveniju. Ipak, usled pretnje ponovnog hapšenja, 1936. odlazi za Francusku, gde pomaže prikupljanju dobrovoljaca za Španski građanski rat, a od 1937. i sam učestvuje u pomenutom sukobu kao politički komesar 129. internacionalne brigade.

Posle sloma Republikanske Španije Dušan Kveder je dve godine bio u internaciji u Francuskoj i Nemačkoj, kada jula 1941. ponovo beži nazad u okupiranu Jugoslaviju. Ubrzo postaje komandir Brežičke čete u Donjoj Štajerskoj, da bi 1942/43. obavljao dužnosti komesara Drugog štajerskog bataljona, odnosno komesara Druge grupe odreda, potomje Četvrtne operativne zone. Bio je zatim i instruktor pri Glavnom štabu Slovenije, gde je kasnije obavljao i dužnosti načelnika operativnog odeljenja. U međuvremenu, krajem 1943., postao je i komesar Treće (Alpske) operativne zone, da bi potom preuzeo funkciju komesara Devetog korpusa. Tu godinu završio je kao načelnik Glavnog štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, gde je i dočeka kraj rata u činu general-potpukovnika. Kasnije je bio odlikovan i Ordenom narodnog heroja. Inače, tokom Drugog svetskog rata Kvederova porodica bila je, kao i mnogi Slovenci, nasilno deportovana u Srbiju, gde su mu majka, sestra i tetka provele rat u kući porodice Nedić u selu Orašac kod Arandelovca. Dušan Kveder je, zbog toga, uvek bio duboko zahvalan Oraščanima što su se brižno starali o njegovoj porodici u teškim trenucima.

U posleratnom periodu obavljao je niz visokih funkcija u Jugoslovenskoj armiji, kada je bio poslat i u Sovjetski Savez da završi Višu vojnu akademiju Vorošilov (1946–1948). Po povratku u zemlju bio je pomoćnik komandanta Vojne akademije u Beogradu, urednik Vojne enciklopedije i urednik stručnog glasila Vojno delo. Sa pozicije pomoćnika načelnika Generalštaba, a u činu general-pukovnika, 1955. preveden je u rezervu. Tada počinje i Kvederova istaknuta diplomatska karijera, gde mu je prvo nameštenje bilo mesto jugoslovenskog ambasadora u Etiopiji (1955–1956). Ubrzo prelazi na mesto jugoslovenskog ambasadora u Zapadnoj Nemačkoj,

ali mu i taj mandat kratko traje usled brzog prekida diplomatskih odnosa dve zemlje (1956–1957). U periodu od 1958. do 1962. obavlja dužnost ambasadora u Indiji, gde je pružio i najveći doprinos u svojoj diplomatskoj karijeri, da bi potom sve do 1965. bio i na funkciji pomoćnika državnog/saveznog sekretara za inostrane poslove. Tada je bio imenovan za ambasadora u Velikoj Britaniji, dobio je već i agremen, a vest je i zvanično bila objavljena, ali se ubrzo razboleo od raka i umro je početkom 1966. Time se iznenada završila jedna blistava vojna i diplomatska karijera (Narodni heroji Jugoslavije, 1975; Petković, 1995, 141).

DUŠAN KVEDER I JUGOSLOVENSKO
OTKRIVANJE AFRO-AZIJE

Jugoslavija je vrlo rano počela da prati dešavanja među kolonijalnim i polu-kolonijalnim narodima Azije i Afrike, iako su u početku kritički sudovi o tamošnjoj situaciji još uvek bili donošeni na osnovu određenih ideoloških predrasuda (Čavoški, 2011). Uprkos svemu, konačni raskid između Tita i Staljinina doprineo je tome da se Jugoslavija sve više angažuje unutar UN, gde je saradivala i sa nizom azijskih i afričkih zemalja (Indija i Egipat), dok su spoljnopoličke procene u tom periodu već bile postepeno definisane jednim realnim pristupom i znatnim političkim pragmatizmom (Rubinstein, 1970, 33–34). Upravo se kroz kontakte sa zemljama Azije i Afrike neprekidno kalila jedna nova jugoslovenska nevrstana međunarodna pozicija koja je bila rezultat izmenjene dinamike hladnoratovskih savezništava, ali se, pre svega, zasnivala na konkretnoj i aktivnoj odbrani univerzalnih principa nezavisnosti i ravnopravnosti u međunarodnim odnosima, naročito u odnosu na manje članice svetskog sistema, kao i borbe protiv rata, trke u naoružanju i blokovskih podela koje su konstantno porađale sukobe (Čavoški, 2014, 186–187).

Iako je Jugoslavija vrlo rano počela da intenzivira i svoje veze sa Zapadom, snažeci ekonomsku i vojnu saradnju kao protivtegu sovjetskim pritiscima, veze sa novooslobođenim zemljama Azije i Afrike nikada nisu bile zanemarivane, već naprotiv, svakodnevno su sve više jačale (Bogetić, 2000). Pored Indije, sa kojom je politički dijalog, istina, sporo napredovao usled izvesnih indijskih rezervi, u ovom periodu Jugoslavija je uspostavila najintenzivniji politički, ekonomski i vojni odnos sa Burmom. Upravo je „burmanska karta“ omogućila direktan prodor jugoslovenskog spoljnopoličkog uticaja u Aziju, čime je privukla značajnu pažnju i drugih afro-azijskih zemalja, naročito Indije, Egipta, Indonezije, pa i NR Kine (Čavoški, 2010). To je i bio direktni okidač za potonje Titovo putovanje u Indiju i Burmu, krajem 1954. i početkom 1955., kada je jugoslovenski predsednik doživeo „svojevrsnu intelektualnu katarzu, u kojoj se Tito otrešao balkanske samoživosti i evropocentrističkog obzora, gotovo preko noći prometnuo u građanina svijeta i svjetskog političara“ (Bekić, 1988, 674).

U ovom prvom periodu, azijske zemlje su donekle prednjačile u jugoslovenskoj nesvrstanoj agendi, ali je Egipat, kao vodeća afrička i arapska zemlja, sve više uzimao ključnu ulogu među vanblokovskim zemljama Trećeg sveta. Kao u slučaju Indije i Burme, i u slučaju Egipta, Jugoslavija je bila prepoznata kao pouzdan partner, kao zemlja čija politika služi kao uzor za rukovodstvo u Kairu.¹ Upravo su iz Kaira jugoslovenske diplomate prepoznale međunarodni i regionalni značaj Etiopije, još jedne zemlje sa kojom Jugoslavija nikada ranije nije imala diplomatske odnose. Još oktobra 1951. u tu zemlju je bila poslata jugoslovenska misija dobre volje, predvođena Jožom Vilfanom i Dušanom Timotijevićem, koju su lično primili car Hajle Selasije i svi važniji ministri.² Ovo je bila samo uvertira za uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa između dve zemlje, što je i konačno učinjeno marta 1952., a oktobra iste godine poslanik Milan Ristić predao je akreditivne u Adis Abebi. Već tada on je zapazio da postoji znatna dobra volja prema Jugoslaviji i da postoje velike mogućnosti za političku i ekonomsku bilateralnu saradnju.³ Kao posledica, već tokom 1953. razmenjene su i prve privredne delegacije, potpisani su ekonomski i trgovinski sporazumi, a ubrzo su osnovana i prva mešovita preduzeća.⁴ Isto tako, u prvoj polovini 1954. razmenjene su i visoke vojne delegacije, čime su otvorene mogućnosti i za intenzivnu saradnju u oblasti izgradnje etiopskih oružanih snaga.⁵ Kulminacija ovog perioda intenzivne saradnje bila je uspešna poseta Hajle Selasija Jugoslaviji jula 1954., kada je bilo dogovoreno da jugoslovenski stručnjaci sve više budu angažovani u različitim privrednim granama, kao protivteža Italijanima, dok su obe zemlje pronašle apsolutnu srodnost u pogledima na međunarodnu situaciju.⁶

Upravo u ovom trenutku, dok su se još središali utisci oko posete etiopskog cara Jugoslaviji, a vršile se i prve pripreme oko predstojeće Titove posete Etiopiji planirane za kraj 1955., došlo je i do promene na mestu jugoslovenskog ambasadora u Adis Abebi. Umesto Zdenka Štambuka, na ovo mesto konačno je došao i Dušan Kveder. Iako sa velikim vojnim i unutrašnjepolitičkim iskustvom, može se reći da se Kveder nije odmah snašao u ulozi novopečenog ambasadora. Nasuprot ružičastim tonovima u kojima su njegovi prethodnici opisivali bilateralne odnose sa Etiopijom, Kveder je u svojim izveštajima ukazivao na preterani uticaj SAD na etiopsku politiku, negativne strane carske autokratije, veliku socijalnu podeljenost, reakcionarne vladajuće slojeve, snažno antikomunističko raspoloženje među njima, korumpiranost istih, veliku bedu itd. Pored toga, on je

neprekidno naglašavao da Jugoslavija ne uživa toliki uticaj, kako su to predstavljali njegovi prethodnici, već da Amerikanci utiču na takav negativan ishod. Na ovakve primedbe momentalno se oglasio i Zdenko Štambuk koji je počeo otvoreno kritikovati Kvederove stavove, dok je Državni sekretarijat za inostrane poslove (DSIP) smatrao da je novi ambasador potpao pod uticaj egipatske propagande koja je stalno napadala cara. Prilikom jednog susreta sa Titom, Kveder je još jednom obrazložio svoje stavove, ukazujući da je uzrok neuspeha pojedinih jugoslovenskih inicijativa video u preteranom mešanju Amerikanaca, ali i u razlikama u društvenoj strukturi dve zemlje, ali ga je Tito odmah iskritikovao za takvo gledište i naglasio je da socijalne razlike tu ne igraju nikakvu ulogu, već je u pitanju samo američki uticaj i Jugoslavija mora da nastavi da se bori za svoje mesto u Etiopiji (Tasić, 2008, 517–518). Iako je Dušan Kveder odigrao pozitivnu ulogu u planiranju i izvođenju Titove posete Etiopiji, jugoslovenski predsednik se još jednom osvrnuo na ulogu svog ambasadora, navodeći da su njegovi negativni stavovi uticali na raspoloženje etiopskog cara, što je moglo nepovoljno da se odrazi i na budućnost bilateralnih odnosa. Zato je Tito neprekidno ukazivao Kvederu da se u Etiopiji još uvek ne može zidati socijalizam i da car suštinski igra pozitivnu ulogu u razvoju etiopskog društva.⁷

U jednom od svojih poslednjih izveštaja on je pokazao veći stepen pragmatičnosti, ali nije sasvim napustio ni ideološku kritičnost koja ga je krasila. Kveder je opet ukazao da su feudalna klasa i crkva, uporno ne odustajući od sopstvenih privilegija, uglavnom doprinele znatno sporijem ekonomskom i društvenom razvoju Etiopije. To je bio, primećivao je on, drugačiji slučaj od mnogih bivših kolonija u Africi, u kojima je strana uprava prethodno razbila tradicionalne stege i, eksploatišući prirodne bogatstva, ipak doprinela postepenom razvoju domaće privrede, koju su sada te nezavisne zemlje koristile za svoj dalji napredak. Zato je Kveder prognozirao da će se Jugoslavija postepeno okrenuti ekonomski i društveno naprednijim afričkim zemljama, kao što su Sudan, Gana, Nigerija, Togo itd., pošto su bile privlačnije za porobljene narode Afrike, a igraće i sve značajniju političku ulogu na tom kontinentu (Tasić, 2008, 523–524).

Iako su mnoge od Kvederovih tvrdnji o problemima etiopske unutrašnje politike bile na mestu, jer se, ipak, radilo o jednom autokratskom režimu i slabo razvijenoj zemlji, u novim spoljnopolitičkim okolnostima ideologija nikako više nije smela igrati ograničavajuću ulogu u izgradnji odnosa sa nesvrstanim zemljama. Bez prethodnog diplomatskog iskustva, Kveder je, na jedan teži

1 AJ, KPR, 837, I-5-b, Egipat, Zabeleška o razgovoru sa Mahmudom Ibrahimom, egipatskim otpravnikom poslova, 25. VI 1953.

2 DAMSPS, PA, 1952, f-70, 416237, Izveštaj o boravku jugoslovenske misije dobre volje u Etiopiji.

3 DAMSPS, PA, 1952, f-70, 416237, Pismo poslanika Milana Ristića Edvardu Kardelju, 20. XI 1952.

4 AJ, KPR, 837, I-3-a/24-3, Elaborat Etiopija, 319–320.

5 DAMSPS, PA, 1954, f-73, 44528, Telegram jugoslovenske ambasade u Etiopiji, 7. IV 1954.

6 AJ, KPR, 837, I-3-a/24-3, Etiopija, Zabeleške iz razgovora poslanika Zdenka Štambuka sa carem Hajle Selasijem.

7 AJ, KPR, 837, I-2/5, Izveštaj predsednika Tita o poseti Etiopiji i Egiptu podnet na sednici SIV-a, 19. I 1956.

način, morao da izoštri svoja politička čula i modifikuje svoju ulogu ambasadora u jednoj afričkoj zemlji. Kako je vreme prolazilo, Kveder je igrao sve značajniju ulogu u daljoj promociji rada jugoslovenskih ekonomskih stručnjaka.⁸ Ipak, sredinom 1956. on je povučen sa mesta ambasadora u Etiopiji i vraćen je u Evropu. Uprkos činjenici da su jugoslovensko-etioipski odnosi bili stalno na uzlaznoj putanji, Dušan Kveder je dobro predosećio da će akcenat jugoslovenske politike u podsaharskoj Africi u budućem periodu uglavnom pasti na zemlje Zapadne Afrike, što je zaista i bio slučaj sa Ganom, Gvinejom i Malijem. Očigledno je da ideološki pristup nije bio u potpunosti pogrešan u određenim analizama, ali on nikako nije smeo da ograničava slobodu jugoslovenskog delovanja među afro-azijskim zemljama. Kveder je bio dobro naučio tu lekciju.

DUŠAN KVEDER I DALJI RAZVOJ JUGOSLOVENSKO-INDIJSKIH ODNOSA

Kao što smo već ranije rekli, Indija je, kao vodeća nevrstana zemlja, igrala ključnu ulogu u preoblikovanje jugoslovenske spoljnopoličke orijentacije. U početku su jugoslovenske ideološke predrasude i manjak indijske zainteresovanosti za saradnju sa zemljama van Azije uticale na sporiji napredak jugoslovensko-indijskih odnosa, ali su povećana aktivnost obe zemlje na svetskoj pozornici, kao i srodnost principa koje su zastupale, neminovno doveli do političkog zблиžavanja. U kratkom periodu bile su razmenjene i posete na najvišem nivou, kao što je bila poseta jugoslovenske misije dobre volje početkom 1953., a već jula iste godine indijski potpredsednik Radakrišnan posetio je Jugoslaviju (Čavoški, 2009, 42–51). Ipak, intenziviranje jugoslovenskih odnosa sa Burmom, koja se nalazila u neposrednom indijskom susedstvu, ali i specifičnost položaja Jugoslavije između dva bloka u Evropi, doprineli su da se pojača indijsko interesovanje za udaljenu balkansku zemlju. Mogućnost da Tito poseti Burmu prinudila je Nehrua da pošalje svoju sestru Viđaju Lakšmi Pandit u Jugoslaviju na razmenu mišljenja sa jugoslovenskim predsednikom, ali i da zvanično preda poziv za buduću posetu Indiji.⁹

Titova poseta Indiji i Burmi, ne samo da je predstavljala očiglednu vododelnicu u odnosima sa postkolonijalnim svetom, već je bila i momenat kada je Jugoslavija postala više nego poželjan međunarodni partner za Indiju. Kako je to rekao jedan indijski diplomata, Tito je bio „prvi veliki državnik iz Evrope koji dolazi u Aziju,

ne kao predstavnik kolonizatora, već kao veliki prijatelj naroda Azije“¹⁰, dok je Nehru lično primetio da Indija i Jugoslavija, kao „države sa različitim uređenjem, ne samo da mogu da koegzistiraju, već mogu i da uče jedna od druge, saraduju i pomažu jedna drugoj na različite načine“ (Nehru, 2004, 581). Tokom zvaničnih razgovora dva državnika, iako je Tito očigledno imao pregovaračku inicijativu, brzo se došlo do istovetnih pogleda na situaciju u svetu, a postignut je i visok stepen uzajamnog razumevanja.¹¹ U zajedničkom kominikeu Tito i Nehru su naglasili da je njihova politika, politika nesvrstanosti, „pozitivna, aktivna i konstruktivna politika koja teži kolektivnom miru, na kome jedino može da počiva kolektivna bezbednost“.¹² Indija je ostavila snažan lični utisak na Tita i on je bio itekako impresioniran njenim mogućnostima, što je otvoreno saopštio i jugoslovenskim novinarima: „Mnogi ljudi su u Indiji videli egzotiku, tražili ono što je karakteriše kao zaostalu [...] Nisu vidjeli ono što Indija zapravo danas predstavlja, kakva je to ogromna latentna snaga koja u njoj postoji, koja sve više i više dolazi do izražaja i sve više deluje u pravcu razvitka“.¹³

Međutim, nije samo Tito bio impresioniran svojim sagovornicima, već je to bio slučaj i sa Nehruom. Kako je javljao indijski ambasador u Beogradu, jugoslovenska spoljna i unutrašnja politika sve više su poprimale uticaj Indije, što je imalo veliki značaj za Nehruov položaj u svetu, a time je dat i doprinos daljem zблиžavanju dve zemlje.¹⁴ Ovo je bilo još evidentnije posle prve Nehruove posete Jugoslaviji u julu 1955. kada je izvestio svoje kolege iz vlade o rezultatima novog susreta sa Titom: „Ovi razgovori bili su iskreniji i intimniji nego bilo gde drugde. Ima toliko toga što je isto u našim pogledima i [pogledima] Maršala Tita po pitanju svetskih problema da smo mogli, bez ikakvih zadržki, da diskutujemo [...] Ja smatram ove razgovore izuzetno korisnim u razumevanju ovih pitanja, te smo se dogovorili da održavamo bliski kontakt među nama“ (Selected Works 29, 2001, 281). Daljem političkom zблиžavanju Jugoslavije i Indije, ali i Egipta, doprineo je i prvi tripartitni sastanak Tita, Nehrua, i Nasera jula 1956., događaj koji su neki nazvali i „Jaltom Trećeg sveta“ (Selected Works 34, 2005, 297–304). Isto tako, tokom turbulentnih dešavanja u Mađarskoj i Egiptu u jesen 1956., došlo je do još tešnje spoljnopoličke koordinacije između dve zemlje. Pred indijskim parlamentom Nehru je tada izjavio: „Jugoslavija je postala zemlja sa kojom svoja gledišta o situaciji razmenjujemo češće nego sa ikojom drugom zemljom

8 AJ, KPR, 837, I-5-b, Etiopija, Podsetnik o jugoslovensko-etioipskim odnosima.

9 NMML, Vijaya Lakshmi Pandit Collection, Installment 2, Speeches/Writings by her, file 9, July 23 1954.

10 DAMSPS, PA, 1955, f-9, 41835, Zabeleška o razgovorima na večeri kod atašea francuskog poslanstva u Rangunu g. Godfeja 23. XI 1954.

11 AJ, KPR, 837, I-2/4-1, Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa predsednikom indijske vlade Nehruom 18 decembra 1954 god. u 18.00 časova u rezidenciji Rashtrapati Bhavan u New Delhiu.

12 AJ, KPR, 837, I-2/4-1, Zajednička izjava Predsednika Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Predsednika Vlade Indijske Republike 22. decembar 1954.

13 AJ, KPR, 837, I-2/4-1, Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa novinarima u specijalnom vozu 2. I 1955.

14 NAI, MEA, F 62-R&I/55(s), Monthly Report of the Embassy of India in Belgrade for the Period ending 28 February 1955.

[...] Mogu slobodno da izjavim da se do izvesne mere rukovodim njihovom procenom situacije u Istočnoj Evropi“ (Nehru, 2004, 581–582). Ipak, indijski horizonti dosežali su samo do Azije i nekih delova Afrike, dok je ostatak sveta i dalje bio van domašaja indijskih državnih interesa, a Jugoslavija se često samo posmatrala u svetlu evolucije indijsko-sovjetskih odnosa.¹⁵ Pridobijanje indijskog rukovodstva za globalne ciljeve nesvrstanosti, postao je jedan od glavnih ciljeva jugoslovenske spoljne politike u narednom periodu.

Upravo u tom trenutku, aprila 1958., kao rezultat donošenja novog partijskog programa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), dolazi do nove antijugoslovenske kampanje socijalističkog lagersa. Sovjetski Savez i Kina odlučuju da ne šalju delegate na VII kongres SKJ u Ljubljani, a ubrzo se sklapa i dogovor da se pokrene celokupna propagandna mašina lagersa protiv tzv. „jugoslovenskog revizionizma“.¹⁶ Žestoka antijugoslovenska kampanja imala je svoje korene u spoljnoj i unutrašnjoj politici socijalističkog lagersa, gde je trebalo suzbiti unutrašnju ideološku opoziciju i projektovati spolja svoj uticaj među azijskim i afričkim zemljama.¹⁷ Ovakve namere, pre svega, vide se iz kineskih dokumenata gde je jugoslovenski uticaj među afro-azijskim narodima držan za najopasniji, kao što je to prisutno u važnom uputstvu kineskog ministarstva inostranih poslova (MIP) svim ambasadama iz decembra 1958.: „Trenutna aktivnost Titove klike na afro-azijskom prostoru [...] predstavlja pokušaj da se pogoršaju odnosi između afro-azijskih i zemalja socijalističkog bloka, naročito da se seje razdor između nas [Kine] i afro-azijskih zemalja.“¹⁸ Međutim, lager je najviše pratio sve veću jugoslovensku povezanost sa Indijom i Egiptom, pošto se smatralo da je, suzbijajući sovjetsko-kineski uticaj među afro-azijskim zemljama, Tito „vršio veliku propagandu Nehruovog i Naserovog socijalizma“.¹⁹

Iako je ova nova kriza u jugoslovensko-lagerskim odnosima predstavljala znatno opterećenje za indijsku spoljnu politiku, indijski zvaničnici su već rano ispravno zaključili da su lager najviše brinule jugoslovenske koncepcije da su oba bloka suštinski ista, negirana je vodeća uloga SSSR-a u socijalističkoj zajednici, a isticalo se i da marksistička dogma suštinski porađa revizionizam, a ne desničarske devijacije.²⁰ Pored toga, indijske diplomate složile su se i sa stavom zvaničnog Beograda da je

kroz antijugoslovensku kampanju Kina tražila oduška za sopstvene unutrašnje probleme, dok je Sovjetski Savez koristio ekonomske poluge da Kinu što više svrsta uz sebe.²¹ Titu je bilo jako važno da, u ovom kriznom momentu, Indija stoji uz njega. Kako je lično saopštio indijskom ambasadoru: „Sovjeti će nastojati da, na primer, ubede Indiju da je njihov sukob sa nama nešto što se ne tiče Indije, a nama je moralna podrška zemalja kao što su Indija i Ujedinjena Arapska Republika (UAR) naročito važna“.²² Upravo su sugestije jugoslovenskih diplomata ukazale Indusima na zabrinjavajuću pojavu unutar ove krize, a to je situacija u kojoj bi ekonomska pomoć socijalističkog lagersa nesvrstanim zemljama mogla biti lako ukinuta ukoliko dođe do određenih političkih razmimoilaženja. Zbog toga je Nehru otvoreno istupio i kritikovao lagersku kampanju kao jasno kršenje Pet principa miroljubive koegzistencije i mešanje u unutrašnje stvari jedne zemlje, bez obzira da li je ona socijalistička ili kapitalistička, a pri tom je i naglasio da se ni ekonomska pomoć ne može paušalno ukidati, naročito ako su već potpisani odgovarajući bilateralni sporazumi.²³ Lagerske zvaničnike u mnogome je razočaralo držanje indijskog rukovodstva prema Jugoslaviji, dok je velikom mukom bio izbegnut rascep u Komunističkoj partiji Indije (KPI) nastao oko pitanja svrsishodnosti celokupne antijugoslovenske kampanje.²⁴

Gorenavedene činjenice već su ukazivale mnogim posmatračima na sve veći značaj jugoslovensko-indijskih odnosa u međunarodnoj politici. Upravo u ovo vreme i Dušan Kveder preuzima važnu ulogu jugoslovenskog ambasadora u Nju Delhiju. Iako se još uvek nije čestito ni odomaćio u novoj političkoj sredini, Kveder je od početka osetio da trenutno stanje u odnosima Jugoslavije i lagersa dugoročno može podjednako predstavljati i podsticaj, a i ograničenje u budućim odnosima sa Indijom. Dugoročno gledano, Nehru je svojom otvorenim podrškom Jugoslaviji mogao lako ugroziti, kako sopstvene političke i ekonomske veze sa Sovjetskim Savezom, tako i dalje antagonizovati Kinu u svojoj regionalnoj politici. Isto tako, političke snage u Indiji, koje su bile protiv intenzivne saradnje sa ostalim vanblokovskim zemljama, bile su itekako snažne i aktivne. Kveder se ubrzo suočio sa izvesnim rezervama indijskih zvaničnika koji su se potajno nadali da sovjetski stavovi prema Jugoslaviji, jednoj socijalističkoj zemlji, u krajnjoj

15 DAMSPS, PA, 1957, f-36, 422822, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 22. X 1957.

16 RGANI, f. 5, op. 49, d. 131, l. 101-104, Rešenje KPSS i KPK ne učestvovat' na s'jezde SKJU, 4. IV 1958.

17 AVPRF, f. 0100, op. 52, p. 451, d. 77, l. 28-53, Kitajsko-jugoslavskije otnošenija, 13. X 1959.

18 ZWD, 109-01431-01(1), Waijiaobu jiu Nansilafu lingdaoren Tietuo fangwen Ya Fei guojia shi gei wo youguan zhu wai shiguan de zhishi dian, 16. XII 1958.

19 ZWD, 109-00860-01(1), Waijiaobu jiu dui Nansilafu de gongzuo fangzhen he Nansilafu neizheng waijiao dongxiang gei ge zhu waishi lingguan de tongbao, 16. XII 1958.

20 NMML, Subimal Dutt Collection, Subject File 32, The VII Congress of the LCY, May 15 1958.

21 NMML, Subimal Dutt Collection, Subject File 99, China and the Soviet-Yugoslav dispute, June 4 1958.

22 AJ, KPR, 837, I-3-a/38-12, Prijem indijskog ambasadora Nawab Ali Yavar Jung Bahadur-a kod Predsednika Republike Josipa Broza Tita, Brioni, 9. i 11. VI 1958.

23 NMML, Subimal Dutt Collection, Subject File 99, Prime Minister's Secretariat, June 15 1958.

24 ZWD, 109-01303-01(1), Guanyu Yindu dui pipan Nansilafu de fanying, IV–VIII 1958.

instanci neće se ticati ostalih nesvrstanih zemalja, iako su sve lične simpatije itekako bile na strani zvaničnog Beograda.²⁵ Jugoslovenskoj ambasadi u Nju Delhiju bilo je jasno da zvanična Indija neće ići na otvoreno zaoštavanje odnosa sa Moskvom i Pekingom, ali, zarad odbrane sopstvene nezavisnosti i osnovnih principa, biće, ipak, spremna da podrži Jugoslaviju „u slučaju krajnjih mera“.²⁶ Prema tome, Kveder je pravilno zaključio da Indija nastoji „da se istakne kao velika vanblokova sila, koja između dva bloka može da odigra posebnu posredničku ulogu, za koju bi druge vanblokove sile jedva bile sposobne“. Ipak, iako je Indija mogla i aktivnije da se angažuje oko niza problema koji su ophrvati vodeće nesvrstane zemlje, Kveder je smatrao da se i dalje radi o proverenom prijatelju.²⁷

Međutim, kako su Kveder i njegove kolege često primećivali, sve snažnije prisustvo Jugoslavije među afro-azijskim zemljama, naročito među indijskim susjedima, ukazivalo je Nehruu da bi apsolutna nezainteresovanost predstavljala kratkovidu politiku. Isto tako, principijelnost jugoslovenskih stavova predstavljala je potvrdu politike koegzistencije i nesvrstanosti, što je bilo od vitalnog interesa za pozicioniranje indijske politike prema velikim silama.²⁸ Zato je snažna ideološka kritika Nehruove politike, napisana od strane Pavla Judina, sovjetskog ambasadora u Pekingu, a uoči Titove druge posete Indiji, predstavljala pravo političko otrežnjenje indijskog premijera, što on nikako nije mogao da sakrije ni od svog jugoslovenskog sagovornika. Tokom njihovog drugog susreta Tito je jasno ukazao šta je problem u lagerskim ocenama jugoslovenske politike: „Zameraju nam da, tobože, utičemo na zemlje Južne Azije da ostaju van blokova. Na taj način smatraju da smetamo kineskoj politici u Aziji, koja iz tih azijskih zemalja želi stvoriti svoje potencijalne saveznike“.²⁹ Upravo će kineska politika prema Indiji postati i najvažnija tema Kvederovog diplomatskog delovanja.

DUŠAN KVEDER I KINESKO-INDIJSKI KONFLIKT

Problem indijsko-kineske granice nije se samo odnosio na neuređene pogranične odnose koje su dve zemlje imala na Himalajima, već se, u mnogo čemu, ticao i opšteg statusa politički i bezbednosno osetljivih oblasti u obe zemlje, kao što su to bili Tibet, Sindang, Kašmir ili Asam. Pored toga, problematika kinesko-indijskih odnosa, osim ove teritorijalne dimenzije, koja je bila u centru

pažnje, imala je i svoju azijsku stranu, gde su obe zemlje, kao teritorijalno, po broju stanovnika, a i po istorijskom značaju, najveće i najvažnije, priželjkivale za sebe vodeću političku i ekonomsku ulogu u regionu. Indija i Kina su postepeno postajale takmaci u borbi za dominantan uticaj u Aziji, dok su početni ekonomski uspesi Kine uticali na Indiju da ubrza sopstveni ekonomski razvoj.³⁰ U početku, obe strane su, uglavnom, ignorisale granični problem, smatrajući ga ili rešenim ili potencijalno rešivim u daljoj budućnosti, ali je promenjena korelacija snaga u obe zemlje, ali i na međunarodnom planu, dovela da čitav problem eksplodira u lice rukovodstvima u Pekingu i Nju Delhiju, naročito posle izbijanja pobune na Tibetu marta 1959. i potonjeg bekstva Dalaj Lame u Indiju.³¹ Samo nekoliko meseci posle toga, došlo je i do prvih graničnih okršaja koji su, ne samo doveli do konačnog pogoršanja kinesko-indijskih odnosa, već su uticali i na sovjetske odnose sa Kinom, najavljujući buduću raskol između dve komunističke sile.³² Prema tome, suštinska karakteristika sve složenosti kinesko-indijskog pograničnog sukoba ogledala se u njegovoj tesnoj vezi sa najvećim političkim i vojnim izazovima sa kojima su se obe zemlje suočavale. Priznati granicu u onom obliku kako je jedna od strana taj problem posmatrala, značilo je otvoriti još niz pitanja koja su mogla imati dalekosežne posledice (Čavoški, 2009, 156–158).

Dušan Kveder, sa svom oštrinom svog analitičkog uma, bacio se na iscrpno istraživanje azijskih pograničnih problema i kinesko-indijskih odnosa. To je postalo i jedna od najvažnijih tema njegovog boravka u Indiji. U jednom od svojih iscrpnih izveštaja o ovom problemu, on je pronicljivo istakao: „Nezavisne azijske države mahom su nastale oslobođenjem bivših kolonija, a imperijalisti granice kolonija nisu postavljali na etničkim, jezičkim ili nacionalnim kriterijumima stanovništva, već proizvoljno, prema potrebama eksploatacije i administracije određene teritorije [...] Nezavisne države su nasledile granice kolonija. Te države su postale i pravni naslednik svih graničnih prava bivših kolonijalnih gospodara. Nasledile su mahom i osećaj opravdanosti i pravednosti tih granica [...] Te države su izvesnim delom i preuzele rivalske ambicije graničnih kolonijalnih sila. To danas često dovodi do trzavica i graničnih sporova [...] Azija je bremenita konfliktima te vrste i oni će biti sve brojniji porastom nacionalne svesti naroda i plemena“.³³ Što je još važnije istaći, Kvederova ocena je bila podudarna i sa potonjim Nehruovim stavom da u odnosima Indije i Kine „kada je

25 DAMSPS, PA, 1958, f-37, 421959, Šifrovani telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 6. IX 1958.

26 DAMSPS, PA, 1958, f-37, 422778, Šifrovani telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 18. IX 1958.

27 DAMSPS, PA, 1958, f-37, 421043, Šifrovani telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 30. VIII 1958.

28 AJ, KPR, 837, I-2/11-3, Elaborat Indija, 1958, 72–78.

29 AJ, KPR, 837, I-2/11-4, Zabeleška o razgovorima druga Predsednika sa predsednikom indijske vlade Jawaharlal Nehru-om 15. januara 1959.

30 AVPRF, f. 0100, op. 52, p. 451, d. 77, l. 60-78, Ob indijsko-kitajskih otnošenijah, 22. XII 1959.

31 ZWD, 105-00659-03, Yindu dui Xizang wenti de fanying, 3. VII 1959.

32 ZWD, 105-00946-04, Yindu Sulian guanxi, 30. IX 1959.

33 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 424903, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 23. IX 1959.

u pitanju nacionalni prestiž i dostojanstvo, nisu te dve milje teritorije u pitanju, već nacionalno dostojanstvo i samopoštovanje“ (Nehru, 2004, 344).

Eskalacija kineske propagande protiv Nehrua lično i celokupne indijske vlade, u mnogo čemu, podsetila je indijske zvaničnike na raniju propagandnu kampanju lagera protiv Jugoslavije. Upravo je u ovom pitanju ambasador Kveder video mogućnost za dalju sinergiju jugoslovensko-indijskih interesa. U tu svrhu, on je već na početku predložio da se Nehru lično informiše o zaoštavanju antijugoslovenske kampanje, naročito u vreme pobune na Tibetu, jer bi indijski premijer onda mogao objektivnije da sagleda kinesku aktivnost u odnosu na Jugoslaviju, a u tom smislu mogla se zatražiti i javna podrška u odbrani vanblokovskih pozicija koje su Jugoslavija i Indija delile.³⁴ Međutim, Kveder je bio svestan i jedne drugačije dimenzije indijske politike prema drugim nesvrstanim zemljama, a sve u svetlu narastajućih nesuglasica sa Pekingom.

Prilazeći tom problemu, on ga je okarakterisao kao primetnu pasivizaciju indijske spoljne politike koja se jasno isticala u opadanju Nehruove zainteresovanosti za bližu koordinaciju sa nesvrstanim zemljama, osim u slučaju kada se tražila njihova otvorena podrška za indijske stavove u polemici sa Kinom. Indija je, u suštini, smatrala da bi joj stvaranje nekog organizovanog pokreta među nesvrstanim teško moglo pomoći, uzimajući u obzir materijalna ograničenja svih tih zemalja, ali i bliske veze sa Kinom nekih od njih. Zvanični Nju Delhi je bio uveren da se sve potrebe indijske politike mogu rešavati u bilateralnom ključu, naročito u odnosima sa velikim silama, dok su veze sa nesvrstanim često predstavljale ograničavajući faktor i konflikt sa Kinom ih je samo dalje slabio.³⁵ Ipak, jasna podrška Jugoslavije na međunarodnoj sceni sve više je postajala politički prioritet u Indiji, pre svega zbog ogromnog ugleda koji je Tito uživao u svetu. Tako je jedan od Nehruovih najbližih saradnika preneo ambasadoru Kvederu da ih je kineska kampanja protiv Jugoslavije naterala da „bez iluzija prostudiraju svoje odnose sa Kinom“, dok su „Kinezi kampanjom protiv Jugoslavije skrenuli pažnju na sebe u svim azijskim zemljama i izložili se njihovoj kritici“.³⁶ Ipak, situacija na terenu prinudila je indijsku stranu da postepeno modifikuje sopstvene stavove.

Međutim, Dušana Kvedera najviše je brinulo da bi dalje zaoštavanje situacije na granici moglo dovesti do znatnog slabljenja Nehruove politike miroljubive koegzistencije, što ne bi bila samo posledica pojačane

kineske aktivnosti, već i negativnog držanja indijskog parlamenta i javnosti.³⁷ Ukoliko bi Indija napustila ovakav spoljnopolitički kurs, celokupna jugoslovenska koncepcija organizovanja vanblokovskog sveta našla bi se suštinski ugrožena i obesmišljena. U tom svetlu, kao i željom da se dalje ne provocira kineska strana, Kveder je na sve načine izbegavao susrete sa bilo kojim predstavnikom Dalaj Lame, nastojeći tako da jugoslovensku poziciju predstavi kao objektivnu i angažovanu na odbrani principa mirnog regulisanja svih sukoba, uključujući tu i granične, što je uskoro postao i zvaničan stav jugoslovenske vlade.³⁸ Isto tako, on je jasno sugerisao svojim pretpostavljenima da se insistira na suzdržanosti jugoslovenske štampe, kako bi se izbegla slika pristrasnosti i razjasnile sve pojedinosti oko graničnih pitanja u Aziji. Ambasador Kveder bio je itekako svestan da su istorijski problemi u tom delu sveta bili toliko komplikovani da bi njihovo pojednostavljivanje moglo samo da izazove suprotan efekat.³⁹ On je bio zauzeo stav da se sa Indijom treba solidarizovati po ovom pitanju, pošto je skorašnje iskustvo dve zemlje bilo slično, a delile su i istovetne ciljeve globalne nesvrstanosti, ali je, u ovom slučaju, deo inicijative trebalo prepustiti i indijskoj strani.

Pošto je granični sukob sve više prevazilazio bilateralne odnose dve azijske zemlje i postajao je pitanje od interesa za obe supersile, Nehru je u razgovoru sa Kvederom modifikovao svoj raniji stav i naglasio je da „u svetlosti pregovaranja velikih sila, uloga vanblokovskih nije smanjena“, jer je Moskva sve više pridavala značaj neutralnim zemljama. Istom prilikom, indijski premijer je preporučio da Tito, u što skorije vreme, poseti SAD.⁴⁰ Upravo je indijska odluka da mobilise nesvrstane zemlje i pridobije njihovu podršku, makar i indirektnu, uticala na rast jugoslovenskog uticaja u indijskoj prestonici. Kako je Kveder javljao, došlo je do revizije indijskih stavova prema nesvrstanim: „Te ocene predstavljaju i približenje indijskih koncepcijama našim, što za nas naročito važno. Zato je Jugoslavija, poslednjih meseci, više prisutna u Indiji i sve više se pominje kao povezana istim interesima sa Indijom“.⁴¹ Istovremeno, on je i dalje bio svestan da je Indija najviše držala do podrške Sovjetskog Saveza, pošto je Moskva jedina mogla da utiče na Kineze, a tek onda je posvećivala pažnju Jugoslaviji, drugim afro-azijskim i zapadnim zemljama. Ipak, javno isticanje jugoslovenske podrške, pošto su ostale nesvrstane zemlje i dalje bile većinom rezervisane, bilo je bitno „radi isticanja minimalnog balansa“ među supersilama.⁴² Što se tiče unutrašnjih razmatranja u indijskoj vladi, Kveder je javljao da je

34 DAMSPS, str. pov., 1959, f-1, 131, Hitan telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 27. III 1959.

35 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 420611, Kurs na zatvaranje u sebe u spoljnoj politici indijske vlade, 24. VII 1959.

36 DAMSPS, PA, 1959, f-104, 49320, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 4. IV 1959.

37 DAMSPS, PA, 1959, f-69, 422364, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 24. VIII 1959.

38 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 423296, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 3. IX 1959.

39 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 424903, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 23. IX 1959.

40 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 425865, Hitan izveštaj o razgovoru Kvedera sa Nehruom, 6. X 1959.

41 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 426799, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 13. X 1959.

42 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 427574, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 19. X 1959.

„Jugoslavija ovih dana više prisutna u diskusijama u MIP, nego ikada ranije“, dok „pobornici neangažovanja traže na sve strane opravdanja za svoju politiku“, a „Jugoslavija im služi kao najbolji primer i argument“. U nastavku, on je naveo da su Indusi „počeli sa intenzivnim studiranjem naših iskustava“, dok je „indijska ambasada u Pekingu dobila naređenje da šalje izveštaje o kineskoj kampanji protiv Jugoslavije“. „To sve znači da je pozicija Jugoslavije naročito sada čvrsta u toj zemlji“, sa velikim optimizmom je ambasador Kveder zaključio svoj izveštaj.⁴³

Najavljene posete američkih i sovjetskih lidera Indiji jasno su nagoveštavali da se ova zemlja našla na prvoj liniji hladnoratovske konfrontacije. Iako Jugoslavija nije mogla da pruži materijalnu pomoć kakvu su mogle ponuditi supersile, njena principijelna pozicija i diplomatski uticaj mogli su da predstavljaju signal indijskoj strani da može mirno očuvati sopstvenu vanblokovanu poziciju. I sam dolazak Hruščova u Indiju jugoslovenska ambasada je protumačila kao izraz nastojanja da se spreči dalje indijsko približavanje Zapadu usled kineskog pritiska.⁴⁴ Sa druge strane, kao mera iskazanog poverenja i podrške, jugoslovenska diplomatija je organizovala više nego uspešnu posetu Milentija Popovića Indiji, u čemu je i ambasador Kveder odigrao istaknutu ulogu.⁴⁵ Osim kao uticajnu nesvrstanu zemlju, indijski zvaničnici su jako cenili i mogućnost Jugoslavije da utiče na rast umerenih tendencija u Sovjetskom Savezu. Sve ovi faktori doprineli su da se uspostave još bliži i stabilniji odnosi sa rukovodstvom Kongresne stranke, čime je Jugoslavija počela da uživa jedan privilegovan položaj u indijskom društvu. Kako je to dalekovido primetio Dušan Kveder: „Zbog solidnog kontakta sa kongresnim rukovodstvom, Indija je postala jedna od zemalja u svetu na koju Jugoslavija može direktno uticati, tj. doprineti formulisanju njene spoljne, a naročito unutrašnje politike“.⁴⁶

U suštini, Dušan Kveder je ponosljivo zaključio da je spretno delovanje među indijskom birokratijom i u samom državnom vrhu moglo obezbediti neophodnu polugu za promovisanje jugoslovenskih interesa. Zato je on preporučivao neposredan pristup Nehruu i intenzivan rad sa njim, kao „najsigurniji put za uticaj na indijsku spoljnu politiku“.⁴⁷ Ipak, postojala je i druga strana medalje na koju je ukazivao jugoslovenski ambasador, a koja se odnosila na otvorenost indijskih zvaničnika da privatno iskažu solidarnost sa Jugoslavijom, ali da se, ipak, suzdrže od javnog nastupa u korist iste i time

izbegnu bilo kakve obaveze. On je u tome video strah od moguće reakcije supersila, pa je savetovao da se pomenute rezerve prime k znanju, ali da se ne dopusti slabljenje sve veće bilateralne saradnje.⁴⁸ Da bi se uspešno postigao taj cilj, Kveder je insistirao da se više pažnje posveti organizacionim potrebama same ambasade, naročito u pogledu odabira diplomatskog kadra, a time i da se odvoje veća sredstva za njen rad.⁴⁹ Povremenu indijsku nepostojanost trebalo je suočiti sa neprekidnom jugoslovenskom aktivnošću.

Propast svih pregovaračkih inicijativa da se sporazumno reši granično pitanje, kao što je bio neuspeli susret Nehrua i kineskog premijera Džou Enlaja u Nju Delhiju aprila 1960., samo je doprinelo daljem zaoštavanju odnosa između Pekinga i Nju Delhija.⁵⁰ Važno je napomenuti da je Dušan Kveder, mnogo pre ovog susreta kineskog i indijskog premijera, privatno ponudio formulu koju su na tom sastanku zastupali Kinezi, a to je bilo da se pitanje granice reši prema principu zamene istočnog za zapadni sektor na osnovu trenutne kontrole na terenu koje su obe zemlje imale. To bi bio kompromis na osnovu koga bi Kina i Indija zadržale ono što su već kontrolisale, a ono na šta su pretendovale bilo bi napušteno.⁵¹ Nažalost, formula nije bila prihvatljiva za indijsku stranu, iako je Nehru on njoj, jedno vreme, ozbiljno razmišljao. U suštini, kinesko-indijski konflikt predstavljao je jedan od najvećih spoljnopoličkih izazova za Jugoslaviju na azijskom prostoru. Kako je to dalekovido zaključio ambasador Kveder u jednoj analizi: „Dugo prećutkivane i suzbijane razmirice između Indije i Kine izašle su sada u svet kao otvoreno, grubo, dalekosežno rivalstvo dve velike sile Azije. Ta nova suprotnost, nepoznata dosada u daljoj i bližoj istoriji Azije traži i od nas nove procene celokupne situacije u Aziji i naše nove stavove“.⁵²

Isto tako, on je ispravno ukazivao i na novi geopolitički značaj malih azijskih zemalja, kao npr. Burme i Nepala, priklještenih između azijskih džinova, koje su, od sada, sve više nastojale da igraju na očiglednim suprotnostima između Pekinga i Nju Delhija. Kako je to slikovito Kveder predstavio u jednom drugom izveštaju: „Himalajci su sa izvesnim zadovoljstvom dočekali udarce koje je Indija primala od Kine. Utvrdili su da mogu iz tog spora izvući koristi za izvesno oslobođenje od indijskog tutorstva i za jačanje nezavisnosti, kao i da manevrisanjem mogu doći do pojačane ekonomske pomoći sa obe strane“.⁵³ U neku ruku, on je smatrao da

43 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 428043, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 26. X 1959.

44 DAMSPS, PA, 1960, f-36, 4876, Hitan telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 11. I 1960.

45 NMML, Subimal Dutt Collection, Subject File 38, Visit of the Yugoslav delegation, 16. X 1959.

46 DAMSPS, PA, 1959, f-38, 431698, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 7. XII 1959.

47 AJ, KPR, 837, I-5-b, Indija, Ko stvara spoljnu politiku Indije?, 17. IV 1961.

48 DAMSPS, PA, 1959, f-38, 431697, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 7. XII 1959.

49 DAMSPS, PA, 1959, f-38, 431886, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 8. XII 1959.

50 NMML, P. N. Haksar Collection, Subject File 24-25, "Records of talks Nehru-Zhou Enlai, 20-25. IV 1960".

51 DAMSPS, PA, 1960, f-36, 4774, Hitan telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 10. I 1960.

52 DAMSPS, PA, 1960, f-36, 412367, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 4. V 1960.

53 DAMSPS, PA, 1959, f-37, 426952, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 14. X 1959.

je ovaj konflikt bio dobra lekcija za Indiju da ubuduće više ceni podršku prijatelja i sa njima bliže saraduje. S tim u vezi, Dušan Kveder je preduzeo ličnu inicijativu da se uspostave diplomatski odnosi sa Nepalom, kako bi Jugoslavija mogla i neposredno da prati politička dešavanja na Himalajima i tako dobije detaljnu sliku o kinesko-indijskom rivalstvu.⁵⁴ Kako je bilo očigledno, indijski sukob sa Kinom je istovremeno podstakao i Jugoslaviju da intenzivira svoje inicijative za multilateralnu akciju nesvrstanih, u čemu je istaknutu ulogu iznova odigrao i Dušan Kveder.

DUŠAN KVEDER I BEOGRADSKA KONFERENCIJA NESVRSTANIH ZEMALJA

U jednoj od svojih analiza azijskog pristupa nesvrstanosti, ambasador Kveder je istakao da je Indija nameravala da očuva sopstveni dominantan položaj među afro-azijskim zemljama, ali preduzimajući jedan mnogo realističniji pristup, koji je bio direktno uslovljen stanjem razvoja njenih bilateralnih odnosa sa najmoćnijim svetskim silama. Bilo kakve inicijative o multilateralnim kontaktima među vanblokovskim zemljama nisu mogle naići na veće odobravanje sa strane Indije.⁵⁵ U tom smislu, Kveder je savetovao da se intenziviraju bilateralni kontakti sa indijskim zvaničnicima, ali da se nikako ne odustaje od multilateralne akcije sa ostalim nesvrstanim zemljama, naročito ne ako je protiv toga bila Indija. Zbog toga je, po njemu, trebalo snažiti veze sa ostalim istaknutim liderima nesvrstanih zemalja: „U svakom slučaju sa ovim kursom Indije postavlja se potreba za još jačom intenzifikacijom naših zajedničkih istupa sa ostalim afro-azijskim zemljama, jer će takvi istupi prinuditi Indiju da što češće odstupa od svog izolacionizma“.⁵⁶ Prateći analize ambasade u Nju Delhiju, sa Kvederovim ocenama su se složili i analitičari DSIP-a koji su u indijskom sukobu sa Kinom videli pokretač mnogih promena u indijskoj spoljnoj politici, ali koje nisu uvek išle na ruku Jugoslaviji: „Poslednjih par godina, posle sukoba sa Kinom, Indija je modifikovala svoju koncepciju neangažovanosti i saradnje sa neangažovanim. Ona želi dobre odnose sa svakom zemljom, ali bilateralno. U neangažovanim zemljama rodili su se novi problemi, svakojake pojave i pretenzije, koje vode do ekstrema. Indija ne želi da se upliće u to [...] To joj samo nanosi štetu“.⁵⁷

Uzimajući sve ovo u obzir, Dušan Kveder je dao preciznu analizu u kojoj je naglasio da se Jugoslavija, u konkurenciji dveju supersila, mora odlučno boriti za naklonost Indije, jer je to bio jedini način da se očuva njena

pozicija nesvrstanosti: „U toj borbi za Indiju svi učestvuju, a mi ne možemo da izbegnemo naše učestvovanje [...] Što se više Indija izvlači iz ravnopravne saradnje na osnovu jednog dugoročnijeg plana saradnje između afro-azijskih zemalja, to treba više taj pritisak pojačati [...] Treba se boriti za njeno učestvovanje u afro-azijskoj saradnji“. On je, isto tako, naglasio da bi trebalo sve više i više otvoreno naglašavati razlike u političkom pristupu dve zemlje, kako bi se time Indiji jasno ukazalo na postojeće probleme i pojasnili jugoslovenski stavovi: „Zato se ubuduće ne treba ustručavati u otvorenom, ali neuvredljivom i neagresivnom, iznošenju suprotnih stavova, i ne dozvoliti da se i dalje održava mit o tobožnjem potpunom jedinstvu vanblokovskih pogleda, tamo gde ih uistinu nema [...] Treba zato otvorenije govoriti i pisati o nedostacima indijske politike, o razlikama u gledanju, ali na konstruktivan, nezajedljiv i dobronameran način. Ali takođe i o zajedničkim elementima naših politika“.⁵⁸

U ovom istorijskom trenutku zaoštravala se borba unutar Trećeg sveta gde su se počele ocrtavati konture dve velike grupacije koje su nastojale da postkolonijalni svet povedu putem ili univerzalističke ideje nesvrstavanja, gde bi vanblokovske zemlje nastojale da, kroz oprezno odmeravanje odnosa sa oba bloka i balansiran ekonomski razvoj, definišu svoj nezavisan položaj na međunarodnoj pozornici, ili regionalne afro-azijske saradnje gde bi radikalna borba protiv imperijalizma i kolonijalizma imala prioritet u oblikovanju političkog profila Trećeg sveta u međunarodnim odnosima. Iako su Kina i Indonezija nastojale da sazovu drugu Bandunšku konferenciju, ipak je zajednička inicijativa Tita i Nasera doprinela da prevagne nesvrstani koncept i počnu pripreme za buduću Beogradsku konferenciju (Čavoški, 2014, 192–195). Što se tiče Indije, ona je većinski bila protiv bilo kakvog modela širokog okupljanja nesvrstanih zemalja, posmatrajući to više kao breme, a ne kao spoljnopoličku pogodnost. Svako slično okupljanje, a naročito na kome bi prisustvovali razni radikalni lideri iz Azije i Afrike, nikako nije moglo koristiti dugoročnim ciljevima stabilizovanja indijskih veza sa obe supersile. Zato se u Nju Delhiju sa sumnjičavošću gledalo na uspeh jugoslovenske i egipatske inicijative za sazivanje konferencije nesvrstanih zemalja.⁵⁹ Ipak, sa još više zebnje se gledalo na kinesku inicijativu drugog Bandunga. Pošto su stvari već bile krenule svojim tokom, Nehru je bio prinuđen da se pridruži Titovoj i Naserovoj inicijativi, što je ambasador Kveder precizno ocenio kao posledicu činjenice da je Indiju „dovoljno veliki broj neangažovanih zemalja postavio pred svršen čin“.⁶⁰ Me-

54 AJ, KPR, 837, I-5-b, Nepal, Zabeleška o razgovoru Dušana Kvedera prilikom predaje akreditiva u Kathmanduu sa B.P. Koiralom, predsednikom vlade Nepala, održanog 4. XI 1959.

55 DAMSPS, PA, 1960, f-36, 48665, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 28. III 1960.

56 DAMSPS, PA, 1960, f-37, 49575, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 6. IV 1960.

57 AJ, KPR, 837, I-4-a, Bilten DSIP o konferenciji neangažovanih zemalja br. VI, 13–14.

58 DAMSPS, PA, 1961, f-35, 46939, Izveštaj ambasadora Kvedera o spoljnoj politici Indije.

59 DAMSPS, PA, 1961, f-116, 410166, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 3. IV 1961.

60 DAMSPS, PA, 1961, f-116, 413744, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 30. IV 1961.

đutim, iako se Indija zvanično priključila organizovanju konferencije, kako je izveštavao Kveder, njen jedini cilj je postalo sprečavanje da konferencija postane jezgro nečega što se može okarakterisati kao „treći blok“ ili da predstojeći skup bude preuzet od strane raznih radikalnih grupa koje bi zagovarale sukob sa blokovima ili bile zagovornici kineskih koncepcija.⁶¹

Jugoslovensku diplomatiju, uključujući i ambasadora u Indiji, najviše je brinulo da bi Indija u svakom trenutku mogla da ispadne iz organizacionog procesa, vodeći se nekim svojim pojedinačnim interesima, pa se sugerisalo da se najtešnje radi sa UAR i Indonezijom, kako bi se konstantno vršio pritisak na indijsku stranu.⁶² Tokom aktivnosti za pripremni sastanak u Kairu, Kveder je otvoreno naglasio da je potrebno naći kompromis sa pojedinim indijskim zahtevima, pošto „ako uklopimo Indiju [...] automatski ćemo uklopiti i nekoliko drugih zemalja“. Pošto je bio lični prijatelj sa visokim funkcionerima indijskog ministarstva inostranih poslova, Kveder se založio da putuje zajedno sa njima u Kairo i pokuša da utiče na indijsku delegaciju da postigne sporazum sa ostalim učesnicima konferencije. On je bio svestan da bez indijskog učešća konferencija nije imala neku svetliju perspektivu, ali je istovremeno upozoravao da bi prisustvo indijske delegacije moglo ozbiljno ugroziti rad čitavog skupa.⁶³

Ipak, Kairski pripremni sastanak je, više nego ikada pre, razotkrio suprotnosti između Indije i ostalih učesnika, koje su se već duže vreme formirale oko nekih suštinskih principa i načina delovanja. Kako je to dubinski secirao ambasador Kveder u svojoj analizi indijske uloge na ovom skupu, Indija se otvoreno suočila sa mnogim iluzijama sopstvene politike: „Indija je, polazeći u Kairo, totalno precenila svoje snage, ugled, uticaj i ulogu, misleći da će njeni stavovi unapred biti prihvaćeni sa poštovanjem“. Nasuprot takvoj pogrešnoj proceni, ona se suočila sa brutalnim napadom nekih radikalnih delegacija koje su vešto iskoristile njenu „nemoć i osamljenost“. Ustvari, kako je primećivao Kveder, najveća iluzija indijske spoljne politike sastojala se u njenoj varljivoj percepciji uloge neprikosnovenog lidera vanblokovskih zemalja, lidera čiji se položaj bespogovorno prihvatao i nikada nije preispitivao. Uz to, ovakve lažne percepcije su ciljno pothranjivale i velike sile u svojim globalnim kalkulacijama. Međutim, Kairski sastanak je neočekivano razotkrio svu surovu realnost da je „Indija, izgubivši kontakt sa afro-azijskim svetom i osećaj za njegove aspiracije, pokazala gotovo totalno nepoznavanje afro-azijskih problema i iznenađujuću nesposobnost da se tim problemima prilagodi“. Ne želeći da se zameri

zapadnom bloku oko pitanja podrške različitim anticolonijalnim pokretima, Indija je izgubila dosta od svog kredibiliteta, učinivši od sebe, kako Kveder kaže, „marginalni slučaj što su svi u Kairu osetili“.⁶⁴

Međutim, Jugoslavija, uz sve objektivne rezerve prema indijskim stavovima, nije želela da izgubi podršku Nju Delhija, pogotovo pošto se i sama lako mogla suočiti sa onim zemljama koje su naginjale ka kineskoj ili lagerskoj propagandi, tako da je umesto Indije i sama mogla brzo postati meta napada takvih grupa. Zato je Tito preuzeo privatnu inicijativu da pridobije Nehrua da lično prisustvuje Beogradskoj konferenciji, a Kveder je trebalo da tu stvar promovise na terenu.⁶⁵ Posle dosta diplomatskih pregovora, ovi napori su urodili plodom i Nehru je odigrao zapaženu ulogu u Beogradu. U suštini, Beogradska konferencija je doprinela uspostavljanju bliže koordinacije između Indije i Jugoslavije, ali su neki rigidni Nehruovi stavovi o „neangažovanosti prema neangažovanim“ doprineli da zamajac same inicijative izgubi na svom intenzitetu. Indija se ponovo okrenula svojoj staroj politici jačanja bilateralnih veza sa nesvrstanim zemljama i opreznog laviranja među supersilama.

Istovremeno, žestoka zapadna kritika jugoslovenske pozicije zauzete na samoj konferenciji, činilo se, nije mogla pozitivnije uticati na veze dve zemlje, pogotovu, kako je Kveder to video, jer se Indija nalazila pod velikim pritiskom zapadnih sila da redukuje svoje veze sa Beogradom.⁶⁶ Ipak, on je morao optimistički da primeti da je došlo do znatne promene u indijskim stavovima prema nesvrstanim zemljama i da je Nju Delhi preduzeo kurs ka opreznom, ali kontinuiranom radu sa svojim političkim partnerima: „Indija je posle [...] sastanka u Kairu i Beogradske konferencije došla definitivno do ključka da je oslabio njen kontakt sa tim zemljama. Da je tu opao njen ugled i rukovodeća uloga [...] Inicijative neangažovanih više jednostavno ne odbija kada vidi da se je značajan deo za njih zagrejao. Ali ne usvajajući te inicijative, ona odmah nastoji da im daje svoju sadržinu i svoj pravac. Jedan od osnovnih strategijskih ciljeva ostaje [...] da osvoji izgubljeno rukovodeće mesto među azijsko-afričkim zemljama“.⁶⁷ To je bio posao na kome su Jugoslavija i ambasador Kveder morali i dalje da neumorno rade.

ZAKLJUČAK

Kako je vreme proticalo, indijsko rukovodstvo je zauzelo jedan aktivan pristup prema akcijama ostalih nesvrstanih zemalja, naročito u odnosu na one koje su zagovarale Jugoslavija i UAR, tek kada se suočilo sa

61 DAMSPS, PA, 1961, f-116, 414097, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 8. V 1961.

62 DAMSPS, PA, 1961, f-116, 415925, Cirkularni telegram kabineta Koče Popovića, 23. V 1961.

63 DAMSPS, PA, 1961, f-116, 417052, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 29. V 1961.

64 DAMSPS, PA, 1961, f-117, 420359, Analiza indijskih stavova na pripremnom sastanku u Kairu, 24. VI 1961.

65 DAMSPS, PA, 1961, f-117, 423517, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 30. VII 1961.

66 DAMSPS, PA, 1961, f-35, 435867, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 25. XI 1961.

67 DAMSPS, PA, 1961, f-35, 438580, Telegram jugoslovenske ambasade u Indiji, 23. XII 1961.

ozbiljnim vojnim porazom i diplomatskom izolacijom tokom kratkog graničnog rata sa Kinom krajem 1962. (Čavoški, 2009, 223–232). Od tog trenutka, Jugoslavija je postala jedan od najpoželjnijih indijskih spoljno-političkih saveznika na međunarodnoj pozornici, a od Nehrua nije bilo gorljivijeg zagovornika multilateralne akcije. Iako je ambasador Kveder napustio Indiju sredinom 1962., čime su njegovo veliko iskustvo i precizna ekspertiza itekako nedostajali u Nju Delhiju tokom pomenutog rata, ipak je njegovo diplomatsko delovanje postavilo jedan stabilan temelj i, isto tako, napravi-

lo znatnu nadogradnju, koju je onda mogao da nastavi njegov podjednako sposobni naslednik ambasador Radivoje Uvalić. Dušan Kveder, koga slobodno možemo nazvati jednim od najboljih poznavalaca indijske spoljne politike u Jugoslaviji, u jednoj od svojih visprenih analiza dao je jednu od najboljih ocena sve komplikovanosti jugoslovenskih odnosa sa Indijom, svih prednosti i svih ograničenja: „Indija je ogromna. Sa Indijom treba mnogo raditi. Sa Indijom se isplati raditi. Ali, Indija je težak prijatelj. Teško je sa njom ne biti prijatelj. Još teže sa njom na silu gajiti prijateljstvo. Ali treba“.⁶⁸

68 DAMSPS, PA, 1961, f-35, 46939, Izveštaj ambasadora Kvedera o spoljnoj politici Indije.

FROM ALPS TO THE HIMALAYAS: AMBASSADOR DUŠAN KVEDER AND THE EVOLUTION OF INDO-YUGOSLAV RELATIONS

Jovan ČAVOŠKI

Institut for Recent History of Serbia, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: jcavoski@yahoo.com

SUMMARY

The Yugoslavia's relationship with India during the early Cold War years represents one of the most important and most understudied research topics. This article primarily deals with the professional biography of Ambassador Dušan Kveder, one of Yugoslavia's most gifted and capable diplomats. His life is largely observed in the light of Indo-Yugoslav relations during the late 1950s and early 1960s. During this period, Ambassador Kveder was closely associated with the process of developing Yugoslavia's ties with leading Afro-Asian countries. At first, for a short period of time he was ambassador to Ethiopia, while in 1958 he became Yugoslavia's fifth ambassador to India. Essentially, Kveder was closely connected with all important events that took place in the history of Yugoslavia's relations with India, as well as in contemporary Indian history. He was a shrewd and analytical observer of such events like the Sino-Indian border conflict and India's peculiar relationship with other nonaligned countries. He also made a significant personal contribution to the successful evolution of Indo-Yugoslav relations to a full strategic partnership. This article is based on newly declassified documents from the Serbian, Indian, Chinese, and Russian archives.

Key words: Dušan Kveder, diplomacy, Yugoslavia, India, Non-Alignment

IZVORI I LITERATURA

AJ, KPR – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 837, Kabinet Predsednika Republike (KPR).

AVPRF – Arhiv vnešnje politiki Rossijskoj Federaciji, Moskva (AVPRF), fond 0100.

DAMSPS, PA – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Politička arhiva (PA).

DAMSPS, str. pov. – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Strogo poverljiva arhiva (str. pov.).

NAI MEA – National Archives of India (NAI), Ministry of External Affairs (MEA).

Nehru, J. (2004): India's Foreign Policy: Selected Speeches, September 1946–April 1961. New Delhi, Government of India.

NMML – Nehru Memorial Museum and Library (NMML), Vijaya Lakshmi Pandit Collection, Subimal Dutt Collection, P. N. Haksar Collection.

RGANI – Rossijskij gosudarstveni arhiv novejše istorii, Moskva (RGANI), fond 5.

Selected Works of Jawaharlal Nehru (2001), Second Series, 29. New Delhi, Jawaharlal Nehru Memorial Fund.

Selected Works of Jawaharlal Nehru (2005), Second Series, 34. New Delhi, Jawaharlal Nehru Memorial Fund.

ZWD – Zhonghua renmin gongheguo waijiaobu dang'an guan (ZWD) [Arhiv Ministarstva za zunanje zadeve Ljudske republike Kitajske] – Nansilafu [Jugoslavija], Yindu [Indija], Sulian [ZSSR].

Bekić, D. (1988): Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.

Bogetić, D. (2000): Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u. Beograd, Službeni list SRJ.

Čavoški, J. (2009): Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962. Beograd, INIS.

Čavoški, J. (2010): Arming Nonalignment: Yugoslavia's Relations with Burma and the Cold War in Asia, 1950–1955. CWIHP Working Paper, 61, Washington DC, Woodrow Wilson Center.

Čavoški, J. (2011): Overstepping the Balkan Boundaries: The lesser known history of Yugoslavia's early relations with Asian countries". Cold War History, 11, 4, 557–577.

Čavoški, J. (2014): Between Great Powers and Third World Neutralists: Yugoslavia and the Belgrade Conference of the Nonaligned Movement 1961. V: Mišković, N., Fischer-Tine, H., Boškowska, N. (eds.): The Nonaligned Movement and the Cold War: Delhi-Bandung-Belgrade. London, Routledge, 184–206.

Narodni heroji Jugoslavije (1975). Beograd, Mladost.

Petković, R. (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991. Beograd, Službeni list SRJ.

Rubinstein, A. (1970): Yugoslavia and the Nonaligned World. Princeton, Princeton University Press.

Tasić, D. (2008): Otkrivanje Afrike: jugoslovensko-etioopski odnosi i počeci jugoslovenske afričke politike 1954–1955. V: Selinić, S. (ur.) (2008): Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 513–525.

ŠKOLOVANJE STUDENATA IZ ZEMALJA U RAZVOJU KAO DEO SPOLJNE POLITIKE JUGOSLAVIJE 1950–1961*

Dragomir BONDŽIĆ

Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: dragomirbondzic@ptt.rs

IZVLEČEK

Članek obravnava šolanje studentov iz azijskih in afriških dežel v razvoju v Jugoslaviji v petdesetih letih kot del jugoslovanske zunanje politike, temelji pa na neobjavljenem arhivskem gradivu in relevantni literaturi. Po sporu z Informbirojem leta 1948 je Jugoslavija pretrgala sodelovanje z državami „ljudskih demokracij“, se približala zahodnim državam in začela vzpostavljati stike z daljnimi deželami Azije in Afrike. Tekom petdesetih let je v okviru nove zunanje politike čedalje več studentov iz dežel v razvoju prihajalo študirat v Jugoslavijo. Sredi desetletja jih je bilo največ iz Indije in Burme, konec desetletja pa iz arabskih držav Bližnjega in Srednjega vzhoda ter iz komaj osvobojenih ali še vedno odvisnih afriških dežel. Jugoslavija je do konca petdesetih let v skladu s svojimi zunanjepolitičnimi in gospodarskimi interesi oblikovala sistematično politiko šolanja in štipendiranja studentov iz teh dežel.

Ključne besede: Jugoslavija, zunanja politika, univerze, študenti, šolanje, štipendije, dežele v razvoju, Afrika, Azija

LA FORMAZIONE DEGLI STUDENTI PROVENIENTI DAI PAESI IN VIA DI SVILUPPO QUALE PARTE DELLA POLITICA ESTERA JUGOSLAVA 1950–1961

SINTESI

L'autore esamina la formazione degli studenti provenienti dai Paesi in via di sviluppo dell'Asia e dell'Africa nella Jugoslavia degli anni Cinquanta, quale componente della politica estera jugoslava. L'articolo si basa su materiale d'archivio inedito e su di una significativa letteratura sull'argomento. Nel 1948, dopo i contrasti in seno al Cominform, la Jugoslavia interruppe la cooperazione con i Paesi di "democrazia popolare", si avvicinò ai Paesi occidentali e iniziò a stabilire contatti con i lontani Paesi dell'Asia e dell'Africa. Durante gli anni Cinquanta, nell'ambito della nuova politica estera, un numero sempre maggiore di studenti provenienti dai Paesi in via di sviluppo venne a studiare in Jugoslavia. A metà del decennio, la maggioranza proveniva dall'India e dalla Birmania, e alla fine del decennio, dai Paesi arabi del Vicino e Medio Oriente, nonché da quelli africani appena liberati o ancora dipendenti. Fino alla fine degli anni Cinquanta, la Jugoslavia, coerentemente con i propri interessi di politica estera e gli interessi economici, sviluppò una sistematica politica di formazione scolastica e di borse di studio dedicate a studenti provenienti da questi Paesi.

Parole chiave: Jugoslavia, politica estera, università, studenti, formazione scolastica, borse di studio, Paesi in via di sviluppo, Africa, Asia

* Rad je deo projekta Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

UVOD

Neposredno posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su postojala tri univerziteta: u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Već 1946. su osnovani prvi fakulteti u Sarajevu i Skoplju, a 1949. su u ovim gradovima formirani i univerziteti. Tokom 50-ih godina osnovani su novi univerzitetski centri i značajno je povećan broj fakulteta i studenata u Jugoslaviji. Osnovni zadatak visokog školstva bio je školovanje visokoobrazovanih stručnjaka za razne oblasti društvenog, privrednog i kulturnog života, posebno za ispunjavanje zadataka prvog petogodišnjeg plana i privrede uopšte. Univerziteti i fakulteti su u posleratnim godinama smatrani „fabrikama kadrova“. U skladu sa karakterom jednopartijskog sistema i ulogom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), veliki značaj u visokom školstvu imalo je i ideološko vaspitanje kadrova, odnosno pokušaj stvaranja „nove socijalističke inteligencije“, odane KPJ i ideologiji marksizma-lenjinizma (Bondžić, 2010, 37–44; Milišić, 2007, 96).

Struktura i rad jugoslovenskih univerziteta u posleratnim godinama su u velikoj meri zavisili od unutrašnje političke i privredne situacije i ciljeva i zadataka koje je postavljala KPJ. Pored toga, na rad univerziteta su uticale i međunarodne okolnosti i spoljna politika jugoslovenske države na početku hladnog rata. Ideološko-politički sukob velikih sila i položaj Jugoslavije u tom sukobu ostavio je posledice u celokupnom društvenom, kulturnom i prosvetnom životu. Tokom prvih posleratnih godina Jugoslavija se orijentisala ka Sovjetskom Savezu i implementirala sovjetske modele i iskustva u svim oblastima života. Takvo spoljnopoličko opredeljenje je uticalo i na državnu kulturnu politiku, kao i na strukturu i organizaciju univerziteta i fakulteta, izbor metoda i formulisanje ciljeva nastave i naučnog rada, izbor udžbenika i literature i na život i rad nastavnika i studenata (Bondžić, 2005, 353–365).

Pod naročitim uticajem spoljnopoličkog opredeljenja države bila je međunarodna univerzitetska saradnja, pre svega politika školovanja i stipendiranja stranih studenata na jugoslovenskim univerzitetima. Tokom prvih posleratnih godina u Jugoslaviji su se školovali pre svega studenti iz zemalja „narodne demokratije“, najviše iz Albanije i Bugarske.¹ To je bio deo državne kulturne politike kojoj su bili podređeni stručni i naučni kriterijumi, mogućnosti i potrebe pojedinih univerzitetskih centara. Razmena studenata je bila regulisana nizom konvencija o kulturnoj saradnji 1947. i 1948. godine i odvijala se na recipročnoj osnovi. Međutim, za studente iz Albanije nije važio reciprocitet, već su primani na jugoslovenske univerzitete na osnovu „prijateljstva“, bliskih odnosa

dve države i želje jugoslovenskog rukovodstva da Albaniji pruži pomoć (Petranović, 1988b, 973–976). O tome svedoči odgovor Ministarstva inostranih poslova (MIP) Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) na traženje predsednika vlade Albanije Envera Hodže iz decembra 1945. da se ispita mogućnost za primanje većeg broja albanskih studenata u Jugoslaviji. Ministarstvo je dalo mišljenje da je „iz političkih razloga potrebno da primimo što veći broj studenata iz Albanije i da istima po mogućnosti dodelimo i stipendije“ i odlučilo da se primi „neograničen“ broj albanskih studenata i to na željene fakultete.² U skladu s tim, prvi albanski studenti su stigli u Jugoslaviju 1946, a školske 1946/47. ih je bilo 184, i to 108 stipendista albanske vlade i 76 stipendista jugoslovenske vlade.³ Krajem 1947. predviđeno je da se na studije u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu primi 335 stipendista iz Albanije (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, I, 565–568). Zbog bliskih odnosa sa Bugarskom, krajem 1946. u Jugoslaviji je studiralo 15 bugarskih studenata, a za školsku godinu 1947/48. je prema Konvenciji o kulturnoj saradnji bilo predviđeno po 20 recipročnih stipendija. Istovremeno, više desetina studenata iz Bugarske je studiralo u Jugoslaviji o svom trošku (Dragišić, 2007, 165–170).

Kao što je spoljnopolička orijentacija Jugoslavije uticala na intenzivno stipendiranje studenata iz Albanije i Bugarske, tako je i promena te orijentacije dovela do potpunog prekida školovanja studenata iz ovih zemalja na jugoslovenskim univerzitetima. Do zaokreta je došlo 1948. posle Rezolucije Informbiroa i sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i zemljama „narodne demokratije“. Taj sukob je bio događaj od velikog svetskog značaja, posle kojeg, kako zaključuje Džon Gedis, „komunistički svet više nikada neće biti isti“ (Gedis, 2003, 79). Jugoslavija se u spoljnoj politici počela udaljavati od Sovjetskog Saveza i zemalja „narodne demokratije“, što je dovelo i do krupnih promena na unutrašnjem ideološko-političkom, društvenom, ekonomskom i kulturno-prosvetnom planu. Prekinuta je praksa nekritičke primene sovjetskih modela u svim oblastima života i počela je potraga za „sopstvenim putem u socijalizam“. Do posebno velikih promena je došlo u kulturi, prosveti i nauci, u kojima je napušten socijalistički realizam, tražena je sloboda stvaralaštva i menjani pravci međunarodne saradnje (Dimić, 1988, 162–232; Gabrič, 2000, 101–106). Posle sukoba 1948. prekinuti su svi vidovi saradnje sa Sovjetskim Savezom i zemljama „narodne demokratije“, pa tako i kulturno-prosvetna saradnja i razmena studenata. Otkazane su kulturne konvencije i stipendiranje stranih studenata, a sa studentima koji su već bili u Jugoslaviji nastali su brojni problemi, koji su

1 I školovanje jugoslovenskih studenata u inostranstvu posle Drugog svetskog rata bilo je odraz spoljnopoličke orijentacije države. Najviše stipendista u periodu 1945–1948 Jugoslavija je slala u Sovjetski Savez i Čehoslovačku, ali veliki broj studenata je tradicionalno odlazio i u Francusku, na zapadnu stranu gvozdene zavese (Perišić, 2008, 83–91).

2 DAMSPS, PA, Albanija, 1946, f. 2, dosije 6, sign. 7113, 350.

3 AJ, 315-6-15, Albanski studenti u FNRJ 1946–1947.

se završavali njihovim hapšenjem ili odlaskom iz zemlje (Bondžić, 2011, 228–230).

U isto vreme sa formulisanjem nove spoljne politike jugoslovenske države, krajem 40-ih i početkom 50-ih godina, pojavili su se i začeci formulisanja nove kulturne politike, čiji važan deo je činila i sistematska i osmišljena politika stipendiranja stranih studenata na jugoslovenskim univerzitetima. Nova politika stipendiranja je trebalo da bude deo opšte spoljne politike Jugoslavije i oslonac u novim ciljevima i ambicijama u izmenjenom međunarodnom položaju zemlje.

POČETAK 50-IH GODINA: STUDENTI IZ INDIJE I BURME

Krajem 40-ih i početkom 50-ih godina Jugoslavija je tragala za novim pravcima spoljne politike, iz kojih su nastali i novi pravci međunarodne kulturne, prosvetne i naučne saradnje. Zbog oštre propagandne kampanje informbiroovskih zemalja, ekonomske blokade i pretnje vojnom intervencijom sa Istoka, Jugoslavija je počela da se približava zapadnim zemljama i da prima vojnu i ekonomsku pomoć od njih, ali i da traga za sopstvenim putem u međunarodnim odnosima. Jugoslovenska spoljna politika se sve otvorenije zalagala za mir, razoružanje, nezavisnost i ravnopravnost malih zemalja, dekolonizaciju, antiblokovsku politiku i porast uloge Organizacije ujedinjenih nacija (OUN). Pored primanja pomoći i uspostavljanja saradnje sa kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope i Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), sve više se radilo na uspostavljanju prvih kontakata i saradnje sa udaljenim zemljama Azije i Afrike, koje su tek sticale nezavisnost i oslobađale se od kolonijalnog ropstva (Petranović, 1988a, III, 357–361; Bogetić, 2000, 14–56).

Zahvaljujući takvoj spoljnopolitičkoj orijentaciji Jugoslavija je početkom 50-ih godina počela sve više da se otvara prema inostranstvu, u svim oblastima, posebno u sferi kulture, prosvete i nauke. S jedne strane, došlo je do jačanja političke, vojne, ekonomske i kulturne saradnje i razmene sa zemljama zapadne Evrope i SAD. S druge strane, uspostavljanje političkih i ekonomskih odnosa za zemljama Azije i Afrike, praćeno je i uspostavljanjem kulturne saradnje, međusobnim upoznavanjem naroda i država i razmenom studenata i stručnjaka. Na jugoslovenske univerzitete su početkom 50-ih godina u sve većem broju dolazili studenti i diplomirani studenti iz zapadnih zemalja, ali potom i prvi studenti i stručnjaci iz zemalja Trećeg sveta, pre svega iz azijskih zemalja. Jugoslovenska država je vremenom počela da u sklopu svoje spoljne politike izgrađuje sistematsku politiku stipendiranja stranih studenata (Perišić, 2008, 340–353, 431–433).

Već početkom 50-ih godina uobličavala se procedura i pojavljivali su se obrisi politike školovanja stranih studenata u okvirima nove spoljne politike. U početku su dozvolu za studiranje u Jugoslaviji tražili i na studije dolazili većinom studenti iz zapadnoevropskih zemalja koji su studirali ili specijalizirali najčešće jezik, istoriju, kulturu, književnost i umetnost jugoslovenskih naroda. Dozvolu za studiranje je izdavao Savet za nauku i kulturu FNRJ, odnosno Odeljenje za kulturne i naučne veze sa inostranstvom u Sektoru za visoke škole, nauku i umetnost ovog Saveta. Dozvole su davane posle analize molbi i podataka o kandidatima, sporadično, bez unapred postavljenog plana i uz povremene neformalne kontakte sa MIP-om s jedne, i sa univerzitetima i fakultetima, s druge strane. Savet je vodio i pregovore sa stranim vladama o recipročnoj razmeni studenata, uspostavljao kontakt između stranaca i pojedinih fakulteta, preporučivao katedre i profesore i nudio stipendije za studije i specijalizaciju na jugoslovenskim univerzitetima, institutima i preduzećima. Tokom 1951. godine postavljeni su i opšti kriterijumi po kojima je trebalo davati stipendije za studije u Jugoslaviji: traženo je da se obavezno poznaje „naš jezik“ (srpsko-hrvatski, slovenački ili makedonski, zavisno od mesta studiranja), da je kandidat „politički orijentisan prema politici jugoslovenske vlade“ i davano je prvenstvo studentima koji su učestvovali na radnim akcijama u Jugoslaviji. Pored stipendije od 6.000 dinara bili su obezbeđeni i smeštaj i ishrana u studentskim domovima i menzama. Osim redovnog studiranja, bilo je moguće doći i na kraće studijske boravke i specijalizaciju na fakultetima ili u privredi, kao i studirati o svom trošku, naravno uz dozvolu jugoslovenskih vlasti (Bondžić, 2011, 232–236; Doknić, Petrović, Hofman, 2009, I, 574–575). Sve aktivnosti Saveta su još uvek bile nesistematske, bez unapred određenih ciljeva i jasno definisane politike školovanja stranih studenata.

U to vreme su učinjeni i prvi koraci na školovanju studenata iz dalekih zemalja Azije i Afrike, u okviru spoljne politike približavanja i saradnje sa ovim zemljama. Prvo su se u većem broju pojavili studenti iz Indije i Burme, upravo u skladu sa bliskim političkim i diplomatskim kontaktima sa ovim zemljama. Jugoslavija je uspostavila diplomatske odnose sa Indijom decembra 1948, a jugoslovenski ambasador u Nju Delhiju je postavljen aprila 1950. godine. U početku je saradnju ometala velika udaljenost i slab interes Indije za FNRJ. Indiju je u odnosima sa Jugoslavijom od 1952. predstavljao ambasador u Rimu, a ambasada u Beogradu je otvorena tek 1954.⁴ Odnosi sa Burmom su uspostavljeni februara 1951, a ambasador u Rangunju je postavljen januara 1953.⁵ Jugoslaviju su sa obe zemlje povezivali bliski spoljnopolitički principi, zajednički stavovi u

4 AJ, KPR, 837, I-5-b, Indija.

5 AJ, KPR, 837, I-2/4-2, Burma.

OUN, zalaganje za očuvanje nezavisnosti i antiblokovska politika, što je vremenom dovodilo do sve intenzivnijeg razvoja bilateralnih odnosa (Dimić, 2004, 32–39; Bogetić, 2006b, 139).

Već krajem 40-ih i početkom 50-ih godina, nekoliko studenata iz Indije je preko državnih organa, Saveza studenata i čak preko Kabineta Maršala Josipa Broza Tita, tražilo da nastavi studije u Jugoslaviji. Državni organi su u početku bili nespremni i činili ishitrene greške, pošto se radilo o ljudima i zemlji o kojoj se malo znalo i nije bilo lako doneti pravilne odluke. Međutim, vrlo brzo su otkrivane potencijalne opasnosti i zahtevan pažljiv pristup ovom pitanju. Tako su se početkom 1951. braća Bepin Behari Lal i Braj Behari Lal iz Indije pismom obratili Maršalu Titu sa molbom da im se odobre dve stipendije za studiranje u Jugoslaviji i Tito je odlučio da im se odobre stipendije i plate putni troškovi. Međutim, ambasada u Nju Delhiju je ubrzo javila Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ da se raspitala o braći Lal i da je reč „o ljudima sa problematičnim ili moralnopolitičkim ili umnim stanjem“ i da je obustavila dalji postupak. Ambasada je smatrala da u Indiji pored lica koja zaslužuju stipendiju, postoji i „priličan broj hohštaplera, spekulanata pa i podmetnutih lica, koja pokušavaju na vrlo spretan način da se približe i iskoriste nas“ i „da je veliki rizik i opasno dovesti ih u bilo kakvu vezu sa Jugoslavijom naročito preko imena Maršala“. Upozoreno je da se ubuduće prvo izvrše provere preko ambasadinih veza, a tek potom donose „ovakve delikatne odluke o nepoznatim ljudima iz ove daleke zemlje“, da ne bi došlo do neprijatnih iznenađenja.⁶

Verovatno poučeni ovim slučajem i suočeni sa molbama indijskih studenata, MIP i Savet za nauku i kulturu su se 1951. složili da treba primati na jugoslovenske univerzitete stipendiste iz dalekih zemalja kao što je Indija, ali i da treba biti oprezan sa molbama koje stižu mimo znanja jugoslovenskog diplomatskog predstavništva u Indiji čije mišljenje je bilo neophodno za donošenje odluka. Zato je predloženo da se odredi jedan broj stipendija za studente iz Indije i o tome obavesti ambasada u Nju Delhiju, koja bi potom u dogovoru sa indijskim univerzitetima i državnim organima, pristupila izboru boljih i talentovanijih stipendista u okviru ponuđenog broja. Odlučeno je da se formulišu detalji i odrede kvote, koje bi se sa do tada primljenim molbama dostavile jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima na Bliskom i Srednjem Istoku, radi uvida i davanja mišljenja.⁷

Time su dati prvi podsticaji koji su doveli do dolaska sve većeg broja studenata iz Indije i Burme tokom

prve polovine 50-ih godina, s tim što se i u ovoj oblasti pokazala inicijativa Jugoslavije i izvesna rezervisanost druge strane, karakteristična za uzajamne odnose u to vreme. Od devet stipendija koje je Savet za nauku i kulturu FNRJ dodelio 1951. godine dve su bile namenjene studentima iz Indije.⁸ Za 1952/53. školsku godinu dodeljene su ukupno 54 stipendije stranim studentima za studije i specijalizaciju, a od toga je 10 stipendija ponudeno vladi Indije i tri stipendije vladi Burme.⁹ Do kraja te školske godine u Jugoslaviju je došlo ukupno 23 studenta iz sedam zemalja, a među njima je bilo tri Burmanca i osam Indijaca. Već sam broj ponuđenih i realizovanih stipendija govori o značaju koji je Jugoslavija pridavala ovim zemljama i školovanju njihovih studenata.

Indiji je 1952/53. godine ponudeno 10 stipendija, više nego ijednoj drugoj zemlji. Iako su stipendije bile namenjene za jednogodišnje studije na univerzitetima, po želji indijske vlade sve su iskorišćene za usavršavanje stručnjaka u jugoslovenskim fabrikama (Staklari u Paraćinu, „Zmaju“ u Zemunu, „Litostroju“ u Ljubljani, „Jugovinilu“ u Kaštel Sućurcu, železari Jesenice, fabriци papira Vevče, itd.). Savet za nauku i kulturu FNRJ je obezbeđivao stipendiju, a fabrike su se brinule o smeštaju, ishrani, stručnom usavršavanju i društvenom životu stipendista. I stipendisti iz Burme su bili svršeni studenti, ali nisu se usavršavali u privredi, već su na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, kod profesora Mihaila Vučkovića, sa velikim zalaganjem i uspehom proučavali zadrugarstvo u Jugoslaviji. Pored ostalog, stipendisti iz Indije i Burme su odlazili na teren u posete zadrugama i preduzećima i imali su organizovan društveni život, izlete, letovanje u Dubrovniku, susrete sa domaćim studentima, itd. Svi su imali organizovan kurs srpsko-hrvatskog, odnosno slovenačkog jezika, ali zbog kratkog perioda boravka bio im je obezbeđen i prevodilac.¹⁰

Već od samog početka stipendiranja studenata iz Indije i Burme kao jak motiv je postavljan i ekonomski interes. Jugoslovenski ambasador u Indiji Joža Vilfan je maja 1952. preneo indijskom Ministarstvu prosvete da je jugoslovenska vlada voljna da primi indijske stipendiste na praksu u fabrike umesto na univerzitete. Ambasada se odmah „ozbiljno pozabavila pitanjem perspektive privrednih odnosa između Jugoslavije i Indije“ i predložila MIP-u FNRJ da stipendisti budu iz onih struka koje su važne za perspektivni izvoz jugoslovenskih industrijskih proizvoda u Indiju i za eventualno učestvovanje sa mašinama, stručnom radnom snagom, patentima ili na drugi način u indijskoj privredi. Smatrano je da bi bilo korisno da stipendisti budu „svršeni inženjeri koji bi u

6 DAMSPS, PA, Indija, 1951, f. 34, dosije 13, sign. 43167, 43212, 44692; AJ, 317-7-20, Kabinet Maršala Jugoslavije Savetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ, pov. br. 400, 29. januar 1951.

7 DAMSPS, PA, Indija, 1951, f. 34, dosije 13, sign. 47524.

8 AJ, 559, 17a, Godišnji izveštaj o radu Odeljenja za naučne i kulturne veze sa inostranstvom u 1951.

9 AJ, 559, 17a, Godišnji izveštaj o radu Saveta za nauku i kulturu FNRJ za 1952.

10 AJ, 559, 17a, Godišnji izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ za 1953; DAMSPS, PA, Burma, 1952, f. 14, dosije 16, sign. 413918; DAMSPS, PA, Indija, 1953, f. 37, dosije 11, sign. 416546, 415246, 4554.

punoj meri koristili praksu i koji bi nakon povratka u Indiju bili uključeni u proizvodnju preduzeća sa kojima bi Jugoslavija imala poslovne veze". Traženo je da indijske vlasti biraju kandidate ne preko otvorenog oglasa, već iz same privrede po jugoslovenskim sugestijama, jer bi tada Jugoslavija „u Indiji imala ljude koji će kad budu na položajima sa poverenjem gledati na jugoslovensku privredu i sa simpatijama gledati na učvršćenje privrednih odnosa između Jugoslavije i Indije". Potom su predložena preduzeća i fabrike iz oblasti elektroindustrije, poljoprivrednih mašina, metalne i vojne industrije, prehrambene industrije, hemijske industrije i industrije papira i celuloze, kao oblasti u kojima bi jugoslovenska privreda imala najviše koristi od saradnje.¹¹

U isto vreme, odmah su uočavane i teškoće i problemi da se tek zamišljena politika sa uspehom realizuje. Ambasador Vilfan je odmah preneo stav indijske strane da neće moći odmah da nađu dovoljan broj kandidata, da predložena visina stipendije (6.000 dinara) neće biti dovoljna i da je treba povisiti i da je „jasno da mi niti želimo niti možemo za sad da konkuriramo sa zemljama koje Indiji nude sve vrste pomoći u kapitalu, stručnoj radnoj snazi i slično, i koji redom unose u svoje sporazume, naročito trgovačke tu svoju spremnost". Konstatovao je da Jugoslavija svakako nije u stanju da pruži „takve stipendije kakve npr. daju SAD ili velike fondacije", ali da „treba ispitati da li je dobra investicija da se stipendistima obezbede sredstva dovoljna za život bez dodatka sa indijske strane". Dodavao je da su i druge zemlje istovremeno nudile Indiji stipendije, tako da je sa Nemačkom postignut sporazum o upućivanju sto inženjera i praktikanata na stručno usavršavanje u nemačkim fabrikama i pedeset svršenih studenata na specijalizaciju na nemačkim univerzitetima; Italija je ponudila tri stipendije za jednogodišnje studije na italijanskim univerzitetima; itd. Ambasada u Nju Delhiju je slala MIP-u i podatke o uslovima koje su druge zemlje nudile stipendistima, visini stipendija, tekstove sporazuma o razmeni stipendija i tehničkoj pomoći, dajući tako podršku u prvim koracima u oblikovanju jugoslovenske politike stipendiranja studenata i stručnjaka iz dalekih zemalja.¹²

Početkom 1953. godine došlo je do značajne promene u organizaciji državne kulturne, prosvetne i naučne saradnje Jugoslavije sa inostranstvom, koja je imala ključni uticaj na dalji razvoj stipendiranja i brige o stranim studentima u Jugoslaviji. Do promene je i došlo zbog otvaranja zemlje prema inostranstvu i sve intenzivnije raznovrsne kulturne saradnje, koja je dobijala oblike usmerene državne kulturne politike. Još u izveštajima

Saveta za nauku i kulturu iz 1951. godine smatrano je da za pitanje stipendiranja stranih studenata i za sve probleme koje oni imaju tokom boravka u Jugoslaviji treba oformiti „jednu komisiju koja bi o tome vodila brigu" (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, I, 575).

Marta 1953. godine osnovana je Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, sa zadatkom da pomaže održavanje i razvijanje kulturnih veza zemlje sa inostranstvom. Komisija je pored ostalih organizacionih jedinica imala i posebnu referadu za strane studente u čijoj nadležnosti je bilo: organizovanje seminara i kurseva; raspodela stipendija stranim zemljama; preporuka katedri, instituta i oblasti za studiranje; rad na povećanju broja stipendija pojedinim zemljama; briga o stipendistima, o studijama, smeštaju, učenju jezika, povezivanju sa stručnjacima; briga o društvenom životu stipendista, njihovom odnosu sa stanovništvom i uvidu u društveni život zemlje; korespondencija sa kandidatima; i saradnja sa Savezom studenata Jugoslavije (SSJ) oko pitanja studentske razmene i stipendiranja. Komisija je nasledila nadležnosti, budžet i plan Odeljenja za kulturne i naučne veze Saveta za nauku i kulturu FNRJ, koji je ukinut početkom 1953. Činili su je predsednik i sekretar koje je postavljalo Savezno izvršno veće (SIV) i članovi među kojima su bili predstavnici republičkih saveta za nauku, prosvetu i kulturu, predstavnici kulturnih ustanova i druga lica koja je takođe postavljao SIV. Predsednik Komisije bio je Rodoljub Čolaković,¹³ koji je istovremeno bio i sekretar za prosvetu u SIV-u.¹⁴

Osnivanje Komisije je označilo početak ozbiljnijeg formulisanja i vođenja kulturne politike prema inostranstvu u svim sferama, pa i u oblasti stipendiranja stranih studenata. Od tada se, uprkos materijalnim i drugim problemima, težilo širenju saradnje, uspostavljanju reciprociteta i direktnih veza univerziteta radi razmene stipendija i pre svega formulisanju politike školovanja stranih studenata koja bi pratila usmerenje državne spoljne politike i pomogla u ostvarenju njenih ciljeva. Komisija je na tom poslu blisko saradivala sa Državnim sekretarijatom za inostrane poslove (DSIP), Državnim sekretarijatom za unutrašnje poslove (DSUP), SSJ, univerzitetima, i drugim organima i ustanovama. Već 1953. godine je došlo do porasta brige o stranim studentima, a ubrzo i do porasta broja ponuđenih i ostvarenih stipendija studentima iz inostranstva, u početku pre svega studentima iz Indije i Burme.

Odnosi Jugoslavije sa Indijom i Burmom bili su na vrhuncu krajem 1954. i početkom 1955, u vreme posete Josipa Broza Tita ovim zemljama. To je bio snažan impuls

11 DAMSPS, PA, Indija, 1953, f. 37, dosije 11, sign. 415246.

12 DAMSPS, PA, Indija, 1953, f. 37, dosije 11, sign. 415246.

13 Rodoljub Čolaković (1900–1983). Političar i publicista. Rođen u Bijeljini. Bio je član KPJ od 1919. U međuratnom periodu dugo bio na robiji i u emigraciji. Tokom Drugog svetskog rata bio učesnik i organizator Narodnooslobodilačke borbe (NOB). Posle rata obavljao brojne funkcije u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. Bio je predsednik vlade Bosne i Hercegovine, ministar prosvete, nauke i kulture u vladi FNRJ, član i potpredsednik SIV-a, narodni poslanik, član Saveta Federacije, član Centralnog komiteta SKJ, itd. Nosilac ordena narodnog heroja.

14 SL FNRJ, 18. mart 1953: Uredba o osnivanju Komisije za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ, 110-111; AJ, 559, 17a, Uredba o osnivanju, Statut i Sistematizacija radnih mesta Komisije za kulturne veze sa inostranstvom.

za sve vidove saradnje (diplomatsku, ekonomsku, vojnu, kulturnu), kao i za međusobno upoznavanje, zajednički nastup na međunarodnoj sceni, zastupanje mira, vanblokovske politike i „aktivne miroljubive koegzistencije“ (Dimić, 2004, 38–53; Bogetić, 2001, 65–73; Bogetić, 2006a, 43–52, 156–177; Bogetić 2006b, 140–150).

Ovakav razvoj odnosa se odrazio i na porast broja stipendija. Školske 1953/54. godine od ukupno 55 stipendija koje je Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ ponudila stranim studentima, za Indiju i Burmu je bilo namenjeno po sedam stipendija od po deset meseci. Indija i Burma su ove godine po prvi put uzvratile ponudu sa po tri stipendije. Komisija je ambiciozno konstatovala da se veliki broj stipendija Indiji i Burmi daje „u cilju pomoći nerazvijenim zemljama“. Međutim, realizacija stipendija je tekla uz brojne probleme. Indijci su svoje stipendije prebacili za narednu godinu. Dvoje stipendista iz Burme je zbog teškoća u studiranju i problema sa smeštajem napustilo Jugoslaviju već 1953, odnosno 1954. godine. U Jugoslaviji su se 1954. nalazila svega dva studenta iz Indije i dva iz Burme. U saradnji sa obe zemlje problem je predstavljalo i nalaženje dovoljnog broja kandidata, zbog udaljenosti i razlike u jeziku. Pored toga, burmanska vlada je, kao i indijska, davala veliki broj stipendija za studiranje u SAD, Velikoj Britaniji, Kini i drugim velikim zemljama, a državni zvaničnici, roditelji i studenti su bili više naklonjeni odlasku na studije u te zemlje. Zato je bilo malo zainteresovanih za jugoslovenske stipendije, a i izabrani kandidati su često odustajali iz različitih razloga.¹⁵

Ipak, školske 1954/55. godine Indija i Burma su bile na prva dva mesta po broju ponuđenih i ostvarenih stipendija u Jugoslaviji i sa ukupno 23 stipendije dobijale skoro trećinu ukupnog broja stipendija te godine. U FNRJ je 1955. bio 71 stipendista iz 20 zemalja, od čega 14 iz Burme (od 15 ponuđenih) i devet iz Indije (od deset ponuđenih). Od ukupno 420 meseci stipendija, Burmanci su koristili 126, a Indijci 78,5 meseci, što je bilo više od polovine. Te godine Indija je uzvratila Jugoslaviji sa devet stipendija od kojih je korišćeno osam, a u Burmi je bilo troje jugoslovenskih stipendista. Stipendisti iz Indije i Burme su uglavnom studirali u Beogradu i Zagrebu, i to Indijci biologiju, geologiju, slikarstvo, arhitekturu, hemiju, a Burmanci geologiju, medicinu, biologiju, rudarstvo, matematiku, elektrotehniku i ekonomiju. Pored toga, tri Indijca su 1955. i 1956. odbranila doktorske disertacije u Jugoslaviji (Mishra Pankanan iz prava, Shri C. V. Kurijan iz biologije i Shri B. B. Singhal iz geologije).¹⁶ I rektori Rangunskog i Beogradskog univerziteta su

tokom razgovora u Beogradu juna 1955. zaključili da se burmanskim studentima treba omogućiti sticanje doktora u Beogradu uz vođenje računa da tema disertacije treba da bude od interesa za Burmu i da se delimično može i raditi u Burmi.¹⁷

Do sredine 50-ih godina izgrađivana je procedura dodeljivanja stipendija stranim studentima i pojavljivali su se obrisi osmišljene politike u ovoj oblasti. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je raspisivala konkurs i odlučivala kome će dodeliti stipendiju. Stipendije su dodeljivane preko vlada pojedinih zemalja, a jugoslovenske ambasade su imale ulogu posrednika i obavljale tehničke poslove. Pored davanja stipendija na bazi razmene i prihvatanja studenata iz razvijenih zemalja, Komisija je već u ovom periodu formulisala stav da stipendira i studente iz zemalja za koje je smatrala da je korisno uspostavljanje kulturne saradnje i da je takva saradnja „politički oportuna u okviru opštih političkih smernica zemlje“.¹⁸ To se pre svega odnosilo na udaljene zemlje sa azijskog kontinenta, Indiju i Burmu, koje su tek počinjale samostalni razvoj. Jugoslavija je pored zajedničkih spoljnopoličkih interesa ispoljenih u međunarodnim odnosima i u OUN, u ovim zemljama uočavala i konkretne ekonomske, privredne i spoljnotrgovinske interese, koje je mogla da ostvari školovanjem njihovih studenata i stručnjaka na svojim univerzitetima.

To je dovelo do toga da se, u uslovima potpunog prekida razmene studenata sa socijalističkim zemljama i ideološkog nepoverenja prema studentima iz zapadnih zemalja (kojima su ipak u velikom broju odobravane molbe za kraće studije, uglavnom o privatnom trošku), tokom prve polovine 50-ih godina na jugoslovenskim univerzitetima i preduzećima pojavi veliki broj studenata i specijalizanata iz Indije i Burme, geografski udaljenih zemalja bez ikakvih ranijih kulturnih i civilizacijskih veza sa Jugoslavijom. Treba reći i da je, uprkos političkim interesima, Komisija i u ovim slučajevima težila da ispoštuje proceduru i stipendije dodeli preko nadležnih državnih organa. Sredinom decenije je odbijeno mnogo intervencija i direktnih molbi indijskih i burmanskih studenata, od kojih je traženo da se obrate vladama svojih zemalja i da se uključe u redovnu proceduru (Bondžić, 2011, 241).

Broj studenata iz Indije i Burme u Jugoslaviji sredinom 50-ih, u vreme vrhunca spoljnopoličkih odnosa sa ovim zemljama, činio je trećinu ukupnog broja stranih studenata. Međutim, to nije dugo trajalo. Velika geografska udaljenost, visoki troškovi stipendiranja, nepoznavanje jezika, velika konkurencija i ponuda stipendija u razvijenim zemljama, kao i brojni problemi

15 AJ, 559, 17a, Godišnji izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1953; AJ, 559, 33a, Godišnji izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1954; DAMSPS, PA, Burma, 1953, f. 15, dosije 25, sign. 45370; DAMSPS, PA, Indija, 1953, f. 37, dosije 11, sign. 416546.

16 AJ, 559, 50a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955; AJ, 559, 70a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1956; AJ, 145-45-126, Strani studenti u FNRJ 1954/55. i 1955/56; Politika, 13. 5. 1956: Šta stranci studiraju kod nas?, 5.

17 DAMSPS, PA, Burma, 1955, f. 9, dosije 25, sign. 49618.

18 AJ, 559, 17a, Godišnji izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1953; AJ, 142-43-152, Strani studenti u FNRJ-elaborat Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, 1. decembar 1958.

*Sl. 1: Grupa stranih studenata ispred restorana u Studentskom gradu na Novom Beogradu.
Fig. 1: A group of foreign students in front of a restaurant in Students Town in Novi Beograd.
(Vlahovic, J. (1961): Foreign Students in Yugoslavia. Beograd, Jugoslavija Publishing House, 19)*

sa smeštajem, ishranom, učenjem i snalaženjem u Jugoslaviji, nisu dozvolili održavanje i intenziviranje ovog vida kulturne saradnje (Bondžić, 2011, 243–248). Posle suočavanja sa raznim teškoćama, od 14 burmanskih studenata koji su došli 1955. ostalo je na studijama 1957. još njih osam, dok je šestoro vraćeno u Burmu. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je i ovakve rezultate smatrala uspehom, s obzirom na postojeće probleme.¹⁹ Međutim, broj stipendija koji je nuden ovim zemljama radikalno je smanjen, i po brojnosti i značaju smenili su ih studenti iz drugih zemalja Azije i Afrike, kojima se približavala jugoslovenska spoljna politika i u njima nalazila svoje političke i ekonomske interese.

KRAJ 50-IH GODINA: STUDENTI IZ ARAPSKIH I AFRIČKIH ZEMALJA

Tokom druge polovine 50-ih godina strani studenti su u sve većem broju dolazili u Jugoslaviju, a pravci iz kojih su dolazili su se menjali u skladu sa aktuelnom međunarodnom situacijom i spoljnopoličkom orijentacijom jugoslovenske države (Bogetić, 2006a, 53–180). U vreme formulisane politike ekvidistance i održavanja odnosa sa oba sukobljena bloka u Jugoslaviju su sredinom 50-ih dolazili i studenti sa Istoka i sa Zapada. Studenti i specijalizanti iz zapadnoevropskih zemalja i SAD su kao i ranije dolazili na studije i usavršavanje je-

¹⁹ AJ, 559, 91a, Godišnji izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1957.

zika i nacionalne istorije i kulture jugoslovenskih naroda. Posle normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim socijalističkim zemljama sredinom decenije ponovo je uspostavljena kulturna saradnja i studenti iz ovih zemalja su ponovo počeli da u sve većem broju dolaze na studije u Jugoslaviju, sve do novog ideološkog sukoba i zaoštavanja odnosa 1957. godine. Istovremeno, zbližavanje sa zemljama Trećeg sveta i niz diplomatskih koraka koji su vodili ka formulisanju politike nesvrstavanja, doveo je krajem decenije i do značajnog porasta broja studenata iz Azije i Afrike, pre svega iz arapskih zemalja Bliskog i Srednjeg Istoka i tek osamostaljenih ili još uvek nesamostalnih zemalja i teritorija Afrike, kao i do formulisanja sistematske politike stipendiranja studenata iz ovih zemalja.

Studenti iz Afrike su se pojavili u Jugoslaviji već sredinom 50-ih godina. U FNRJ je 1955. studirao 71 stipendista, od kojih je 36 bilo iz vanevropskih zemalja (većinom iz Indije i Burme), a njih četvorica iz Togoa i po jedan iz Tunisa i Tanganjike. Iste godine se pojavio i jedan student iz Libana, a o svom trošku je studirao i po jedan student iz Sirije i Izraela. Jedan od stipendista iz Togoa (Amaizo Foli) je 1956. odbranio doktorsku tezu na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.²⁰ Tokom školske 1957/58. u Jugoslaviji je bilo 266 studenata i specijalizanata iz 39 zemalja sveta. Među njima je bilo četiri stipendiste jugoslovenske vlade iz Togoa, tri iz Gane, po dva iz Maroka i Sudana i jedan iz Tunisa. O svom trošku je studiralo 13 studenata iz Sirije, tri iz Libana, i po jedan iz Egipta, Indonezije i Irana. Ove godine su se po prvi put pojavili studenti iz Kine i to pet stipendista jugoslovenske i 15 stipendista kineske vlade.²¹

U početku su stipendisti iz kolonijalnih zemalja Afrike tražili stipendije od Jugoslavije preko Stalne delegacije FNRJ pri OUN u Njujorku, koja je obezbedila deset stipendija za stanovnike teritorija pod starateljstvom. Stipendije su sredinom decenije tražili studenti iz Togoa, Tanganjike, Kameruna, Nigerije, itd.²² U isto vreme su i preko jugoslovenske ambasade u Rangunu stizale molbe raznih afričkih oslobodilačkih pokreta i Azijske socijalističke konferencije za stipendiranje studenata iz Azije i Afrike, kojima je bilo dodeljeno osam stipendija.²³ Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je brzo odobravalala ove stipendije, pošto su se uklapale u ciljeve državne spoljne politike. Međutim, u ovoj početnoj fazi dolazilo je do brojnih problema prilikom realizacije stipendija, dobijanja pasoša i viza, obezbeđivanja novčanih sredstava za dug put brodom ili avionom, a predviđani su i problemi

sa učenjem jezika i prilagođavanjem novoj sredini koji su se kasnije zaista i pojavljivali. Tokom druge polovine 50-ih godina među studentima iz Azije i Afrike bilo je i onih koji su dolazili privatno i studirali o svom trošku, zatim i predstavnika stranih diplomatskih predstavništava, a krajem decenije sve više su dolazili na osnovu međudržavnih ugovora o kulturnoj saradnji. Takve ugovore je Jugoslavija potpisala 1957. sa Kinom, 1958. sa Ujedinjenom Arapskom Republikom (UAR-Egipat i Sirija), 1959. sa Irakom, Indonezijom i Sudanom, 1960. sa Indijom i Avganistanom, itd. (Bondžić, 2011, 249).

Krajem 50-ih godina je na temelju spoljnopolitičke orijentacije zemlje i prethodnih iskustava u stipendiranju stranaca, na najvišem državnom nivou formulisana sistematska politika školovanja stranih studenata u FNRJ. Postavljen je cilj da se učvrste postojeće i razviju nove kulturne veze sa inostranstvom gde god je to bilo moguće, a kao nova i perspektivna mogućnost pokazala se saradnja sa arapskim i afričkim zemljama, od kojih su neke još uvek bile nesamostalne i pod starateljstvom. I pored nepostojanja iskustva, geografske udaljenosti i kulturoloških razlika, smatralo se da se treba orijentisati na privlačenje i školovanje omladine iz ovih zemalja, i tako učestvovati u obrazovanju njihovih stručnih kadrova i intelektualne elite.²⁴

U kreiranju i sprovođenju politike školovanja studenata iz arapskih i afričkih zemalja su, pored Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, učestvovali i drugi organi, organizacije i ustanove: DSIP, DSUP, Centralni komitet (CK) SKJ, Centralni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), SSJ, i pojedini univerziteti i fakulteti. Komisija za ideološki rad CK SKJ je 1959. godine tražila od Komisije za kulturne veze sa inostranstvom pregled dotadašnjih kulturnih veza i planove za naredni period. Posebno je trebalo obratiti pažnju na školovanje studenata iz afroazijskih zemalja u Jugoslaviji, na zahteve tih zemalja za pomoć u privredi, nauči i kulturi i na moguće načine na koje bi se moglo odgovoriti na te zahteve. Na osnovu tih analiza je trebalo utvrditi na koje zemlje treba obratiti naročitu pažnju i koje mere treba preduzeti i na kraju „sagledati jedinstvenu liniju u kulturnoj politici“.²⁵

Na sednici Komisije za međunarodne veze Centralnog odbora SSRNJ 17. januara 1959. detaljno su analizirani problemi stipendiranja stranih studenata u Jugoslaviji. Utvrđena je „vrlo jasna i odlučna orijentacija na azijske i afričke zemlje“ i izneti razlozi, ciljevi i ogroman značaj takve državne kulturne politike. Du-

20 AJ, 559, 50a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1955; AJ, 559, 70a, Godišnji izveštaj sektora za strane studente za 1956.

21 AJ, 559, 116a, Izveštaj Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za 1958; AJ, 142-43-152, Strani studenti u FNRJ – elaborat Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, 1. decembar 1958.

22 DAMSPS, PA, SAD, 1954, f. 83, dosije 13, sign. 49145; DAMSPS, PA, SAD, 1955, f. 60, dosije 28, 412142, 412376.

23 DAMSPS, PA, Burma, 1955, f. 9, dosije 33, sign. 46390, 47541, 413391.

24 AJ, 559-338, Naše kulturne veze sa inostranstvom, str. pov., br. 6/59.

25 AJ, CK SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, II/2-r-48.

šan Popović²⁶ je u referatu istakao da se u afroazijskim zemljama vodila „borba za formiranje inteligencije tih zemalja“ i da su se i zapadnoevropske i istočnoevropske zemlje već uključile u tu borbu nudeći veliki broj stipendija. Smatrao je da Jugoslavija mora da se uključi, primi što veći broj studenata iz tih zemalja, formira od njih stručnjake i istovremeno ih „ideološko-politički oblikuje“. Zaključivao je da „preko te inteligencije koja se kod nas školuje, koja će imati po pravilu vrlo visoke položaje i uticaj u ekonomskom i političkom životu, mi želimo i možemo da realizujemo naše interese u tim zemljama“. Vršene su analize rada u inostranstvu sa stranim studentima i na osnovu toga izvlačeni zaključci i uočavane greške u dotadašnjem radu. Posebno je naglašeno da se u inostranstvu u stipendiranje studenata mešaju privredne organizacije, industrijske grane koje žele da prodru na određena tržišta. Dat je primer farmaceutske industrije koja stipendira nekoliko studenata iz zemalja u kojima su velike potrebe za lekovima, a oni posle diplomiranja pomažu davaocu stipendije da prodre na tržište njihove zemlje. Takav način rada je postavljen kao važan zadatak jugoslovenske politike stipendiranja i traženo je da se u rad uključe i ekonomske komore i spoljnotrgovinska komora, koje bi ispitale mogućnosti i pravce delovanja u pojedinim zemljama Azije i Afrike. Potpredsednik SIV-a Rodoljub Čolaković je zaključio da je stipendiranje studenata iz afroazijskih zemalja „dugoročna investicija“ kojoj se mora posvetiti velika pažnja, što svedoči o tome da je i sam državni vrh bio svestan važnosti ovog dela kulturne politike i učestvovao u njegovom kreiranju.²⁷

Istovremeno sa uobličavanjem politike i formulisanjem ciljeva, utvrđivana je i metodologija i organizacija rada na što efikasnijoj realizaciji stipendiranja stranih studenata. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je imala poseban sektor za strane studente, a krajem 50-ih godina formirani su posebni organi pri Centralnom odboru SSJ, republičkim sekretarijatima za prosvetu, univerzitetima, fakultetima i studentskim domovima. Početkom 1959. stvoren je i Koordinacioni odbor pri Sekretarijatu za prosvetu i kulturu SIV-a koji je objedinjavao rad sa stranim studentima u FNRJ, u koji su ulazili predstavnici Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, SSJ, DSIP, DSUP, univerziteta i studentskih domova.

Na kraju svake godine trebalo je da se sastanu predstavnici Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, Komisije za međunarodne veze CK SKJ, SSJ, DSIP i DSUP kako bi precizirali koliko će se mesta obezbediti u na-

rednoj školskoj godini za svaku zemlju, za studije, specijalizaciju, studije o svom trošku i recipročnu razmenu sa stranim vladama. Pri tome su konsultovani rektorati univerziteta i dekanati fakulteta radi dobijanja preciznih podataka o katedrama koje su spremne da prime strane studente. Komisija bi početkom godine upoznavala jugoslovenska diplomatska predstavništva u inostranstvu i nadležne organe stranih država sa brojem ponuđenih stipendija. Do maja meseca je trebalo obezbediti podatke o studentima koji će biti upućeni u FNRJ, kako bi do početka školske godine bili završeni svi poslovi oko njihovog prihvatanja i smeštaja.

Traženi su i načini da se održava kontakt i prati život i rad stranih studenata posle završetka studija i povratka u njihove zemlje, kako bi se izvukla željena realna korist od stipendiranja. To je trebalo činiti preko kulturnih atašea i posebne službe u ambasadi koja bi slala informacije o bivšim stipendistima. Naročito je bilo važno pratiti pojedince za koje bi se procenilo da mogu „imati važne pozicije u političkom i ekonomskom životu svoje zemlje“, što je bio često slučaj sa studentima iz Azije i Afrike. O njima je trebalo posebno brinuti i tokom i po završetku studija. Navođen je primer Tunižanina koji je postao „ministar i glavni prijatelj Jugoslavije“, a tokom studija je sa njim loše postupano i čak je bio i hapšen. Takve „greške“ su morale da budu izbegnute brižljivim prikupljanjem podataka i posvećivanjem pažnje pojedinim studentima. Praćenje stipendista je trebalo koordinirati sa ekonomskim interesima i plasmanom robe na tržišta azijskih i afričkih zemalja i smatrano je da se samo u tom slučaju dobija „puni i politički i ekonomski ekvivalent“ za stipendiranje stranih studenata.²⁸

Mogućnosti političke, ekonomske i kulturne saradnje i stipendiranja studenata iz afroazijskih zemalja nameće su hitno pitanje školovanja sopstvenih kadrova koji će poznavanjem jezika, života i kulture ovih zemalja biti sposobni da doprinesu bržem razvoju saradnje i da sprovedu političko-propagandni rad. Zato se razmišljalo o intenzivnijem i efikasnijem slanju jugoslovenskih studenata na usavršavanje i učenje jezika u ovim zemljama na osnovu razmene. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je u saradnji sa DSIP i Beogradskim i Sarajevskim univerzitetom 1958. godine izradila plan za podizanje kadra u afričkim i azijskim zemljama tokom 1959/60. i kasnije, po kojem je trebalo poslati studente i diplomirane studente koji poznaju jezike i politički su podobni na specijalizaciju i rad u zemljama za koje je postojao neposredan ili perspektivan politički i ekonomski interes (UAR, Etiopija, Iran, itd.) (Perišić, 2008, 435–436).

26 Dušan Popović (1921–). Bio je novinar, političar i diplomata. Učesnik NOB od 1942. i član KPJ od 1944. Bio je urednik i dopisnik *Borbe*, generalni direktor Radio-televizije Beograd, predsednik Saveza novinara Jugoslavije, sekretar Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, ambasador u Švedskoj, član Centralnog komiteta SKJ, itd.

27 AJ, 142-36-113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze Saveznog odbora SSRNJ, 17. januar 1959.

28 AJ, 142-36-113, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze Saveznog odbora SSRNJ, 17. januar 1959; AJ, CK SKJ, 507, V, k-XV/5, Sednica Organizaciono-političkog sekretarijata, 24. mart 1960; AJ, 145-5-6, Strani studenti u Jugoslaviji 1960/61.

Politika stipendiranja studenata iz arapskih i azijskih zemalja je od početka nailazila na brojne probleme i mane koje su ometale njenu realizaciju (Bondžić, 2011, 265–290). Međutim, već krajem 50-ih i početkom 60-ih godina pokazali su se vidljivi rezultati ove politike, pre svega kroz porast broja studenata i specijalizanata iz arapskih i afričkih zemalja u Jugoslaviji, kako stipendista Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, tako i stipendista stranih vlada i studenata koji su studirali o svom trošku.

Jugoslavija je bila posebno predusretljiva prema studentima izbeglicama iz afričkih nesamostalnih teritorija koji su tražili dozvolu za studiranje preko jugoslovenskih ambasada u raznim afričkim i drugim zemljama (u Kairu, Adis Abebi, Kartumu, Parizu, itd.). Jugoslovenski ambasador u Kairu Josip Đerđa je 1959. istakao da im se treba izaći u susret „jer je odjek naše susretljivosti u crnoj Africi vrlo osetan“.²⁹ Predusretljivost je išla tako daleko da su studenti iz zemalja koje su se još uvek borile za nezavisnost (Kenija, Njasa, Zanzibar, Alžir, Mali, Senegal, Ruanda, Severna Rodezija, Bečuana, Nigerija, Sijera Leone, itd.) upisivani na jugoslovenske univerzitete čak i bez potrebne dokumentacije, ličnih dokumenata i dokaza o svršenoj srednjoj školi (Bondžić, 2011, 260–261).

Broj stranih studenata u FNRI i detaljan raspored po regionima i zemljama može se sagledati iz analize koju je SSJ načinio krajem 1960. Novembra 1960. u Jugoslaviji je bilo 496 stranih studenata i to 230 redovnih studenata stipendista Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, 32 specijalizanta, 26 stipendista iračke vlade i 208 studenata koji su studirali o svom trošku. Sa Srednjeg Istoka i arapskih zemalja je bilo 215 studenata, iz nezavisnih zemalja Afrike 104, iz afričkih zemalja pod starateljstvom 26, iz Azije 36, Zapadne Evrope 63, socijalističkih zemalja 34, Severne Amerike 15 i Južne Amerike tri. Dakle, sa azijskog i afričkog

kontinenta je dolazio 381 student, što je bilo više od 76 % ukupnog broja stranih studenata. Svi studenti sa teritorija pod starateljstvom su bili jugoslovenski stipendisti, među studentima iz nezavisnih afričkih zemalja je njih sedmero studiralo o svom trošku, 98 studenata iz arapskih zemalja je studiralo o svom trošku, a 26 je primalo stipendije od svoje vlade. Broj studenata iz pojedinih zemalja je bio sledeći: iz Jordana je bilo 58 studenata, iz Sudana 51, UAR 49, Iraka 41, Alžira 31, Etiopije 24, Gane 18, Kenije 13, Togo, Libana i Indonezije po 10, Burme devet, Izraela i Cejlona po osam, Tunisa i Palestine po šest, Indije, Gvineje i Maroka po pet, Zanzibara četiri, Sijera Leonea i Njase po tri, Nigerije, Tanganjike, Avganistana i Japana po dva, Saudijske Arabije i Rodezije po jedan.³⁰

Dakle, krajem 50-ih i početkom 60-ih godina u Jugoslaviju je dolazilo sve više stranih studenata iz nerazvijenih zemalja Trećeg sveta sa azijskog i afričkog kontinenta, iz zemalja sa kojima je Jugoslavija upravo u to vreme uspostavljala bliske političke odnose i postavljala temelje politike nesvrstanosti i pripremala konferenciju neangažovanih zemalja u Beogradu septembra 1961. (Bogetić, 2006a, 309–376). Jugoslavija je do tada izgradila i sistematsku politiku školovanja studenata iz ovih zemalja, kao deo spoljne politike i političkih, ekonomskih i trgovinskih odnosa sa njima. Kako je sekretar Komisije za kulturne veze sa inostranstvom Drago Vučinić³¹ konstatovao na jednom od brojnih sastanaka o pitanjima stranih studenata početkom 60-ih godina „u buduće naša zemlja treba da smatra strane studente kao činjenicu u međunarodnim odnosima sa drugim zemljama“.³² Politika školovanja stranih studenata koja je utemeljena do početka 60-ih godina, uspešno je razvijana tokom narednih decenija, prateći i dalje smernice i potrebe spoljne politike i spoljnotrgovinske i ekonomske interese jugoslovenske države.

29 DAMSPS, PA, Jugoslavija, 1959, f. 66, dosije 7, sign. 415599, 417180, 418860, 420253.

30 AJ, 145-32-90, Informacija o stranim državljanima na studijama u Jugoslaviji, 5. novembar 1960.

31 Drago Vučinić. Učesnik u NOB i član KPJ od 1941. Posle rata bio član Centralnog komiteta SK Crne Gore, član Savezne konferencije SSRNJ, sekretar Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, predsednik Kulturno-prosvetnog veća Jugoslavije, ambasador u Beču, Ankari i Atini.

32 IAB, GK SKS, f. 313, Stenografske beleške sa sastanka u Gradskom komitetu SK Srbije za Beograd, 18. januar 1961.

THE EDUCATION OF STUDENTS FROM DEVELOPING COUNTRIES AS A PART OF FOREIGN POLICY OF YUGOSLAVIA 1950–1961

*Dragomir BONDŽIĆ*Institute of Contemporary History, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: dragomirbondzic@ptt.rs

SUMMARY

The education of foreign students at Yugoslav universities after World War II was closely associated with the direction of the foreign policy of the Yugoslav state. During the first years after the war, Yugoslavia had close political, economic and cultural relations with the Soviet Union and the countries of "people's democracy". Therefore, a large number of students from Albania and Bulgaria studied in Yugoslavia at that time. After a conflict with the Cominform in 1948 Yugoslavia broke up cooperation with the Soviet Union and countries of "people's democracy", came closer to the Western countries, and began to establish relations with just liberated distant countries of Asia and Africa.

As part of the new foreign policy during 1950s, more and more students from developing countries were coming to study in Yugoslavia. By the middle of the decade Yugoslavia established particularly good relations with India and Burma, so most of foreign students at Yugoslav universities at that time were from these countries. At the end of 1950s Yugoslavia was developing foreign policy based on opposition to the block policies of the great powers, promotion of peace and disarmament, fostering independence and equality of small countries and nations, decolonization and gradually shaped the policy of Non-Alignment. Accordingly, it was establishing closer relations with distant developing countries of Asia and Africa, based on similarly policy views, and its own economic and commercial interests. As the result, at the end of 1950s more and more students from Arab countries in the Near East and Middle East and just liberated or still dependent countries in Africa (Jordan, Sudan, the United Arab Republic, Iraq, Algeria, Ethiopia, Ghana, Kenya, Togo, etc.) were coming to Yugoslavia. In November 1960, in Yugoslavia there were 381 students from Asia and Africa, accounting for 76 % of the total number of foreign students (496). By the end of the 1950s Yugoslavia formulated a systematic policy of education and scholarships of students from these countries, based on its foreign policy orientation and economic interests. This policy was implemented more intensively over next decades, despite problems and disadvantages.

Key words: Yugoslavia, foreign policy, universities, students, education, scholarships, developing countries, Africa, Asia

IZVORI I LITERATURA

AJ, 114 – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije (114).

AJ, 142 – AJ, fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142).

AJ, 145 – AJ, fond 145, Savez studenata Jugoslavije (145).

AJ, 315 – AJ, fond 315, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ (315).

AJ, 317 – AJ, fond 317, Savet za nauku i kulturu pri Vladi FNRJ (317).

AJ, 559 – AJ, fond 559, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ (559).

AJ, CK SKJ – AJ, fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ).

AJ, KPR – AJ, fond 837, Kabinet Predsednika Republike (KPR).

DAMSPS, PA – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Politička arhiva (PA).

Doknić, B., Petrović, M., Hofman I. (ur.) (2009): Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952: zbornik dokumenata, I–II. Beograd, Arhiv Jugoslavije.

IAB, GK SKS – Istorijски arhiv Beograda, Beograd (IAB), fond Gradski komitet Saveza komunista Srbije za Beograd (GK SKS).

Politika. Beograd, Politika 1904–.

SL FNRJ – Službeni list FNRJ/SFRJ 1945–1990, Beograd.

Bogetić, D. (2000): Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Beograd, Službeni list SR Jugoslavije.

Bogetić, D. (2001): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. i oblikovanje jugoslovenske politike nesvrstanosti. Istorija 20. veka, 19, 2, 65–73.

Bogetić, D. (2006a): Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Bogetić, D. (2006b): Politička pozadina i stvarni domašaj saradnje Tito–Nehru 1954–1964. Arhiv – časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, 7, 1–2, 138–152.

Bondžić, D. (2005): Beogradski univerzitet i hladni rat 1945–1952. U: Dimić, L. (ur.): Zbornik radova sa naučnog skupa Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije). Beograd, Arhiv Jugoslavije, 353–370.

Bondžić, D. (2010): Univerzitet u socijalizmu: visoko školstvo u Srbiji 1950–1960. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Bondžić, D. (2011): Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945–1960. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Dimić, Lj. (1988): Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. Beograd, Rad.

Dimić, Lj. (2004): Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955: prilog za istoriju hladnog rata. Tokovi istorije, 12, 3–4, 27–54.

Dragišić, P. (2007): Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Gabrič, A. (2000): Preokret kulturno-političke linije KPJ posle rezolucije Informbiroa. Istorija 20. veka, 18, 1, 101–108.

Gediš, L. Dž. (2003): Hladni rat: mi danas znamo. Beograd, Clio.

Milišić, S. (2007): Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini 1945–1958. Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Petranović, B. (1988a): Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III. Beograd, Nolit.

Petranović, B. (1988b): Jugoslovenski studenti – stipendisti u inostranstvu i strani studenti na jugoslovenskim univerzitetima 1945–1948. godine. U: Popov, Č., Vučić, N. (ur.): Univerzitet u Beogradu 1838–1988: zbornik radova. Beograd, Univerzitet u Beogradu, 969–977.

Perišić, M. (2008): Od Staljina ka Sartru: formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

JUGOSLAVIJA I ISTOČNOEVROPSKE ZEMLJE U SUSEDSTVU 1953–1958: OPSERVACIJA, AKCIJA, REZULTATI

Vladimir Lj. CVETKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11/IV, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: cvetkovicv@yahoo.com

IZVLEČEK

Članek temelji na arhivskem gradivu Arhiva Jugoslavije in Diplomatskega arhiva Ministrstva za zunanje zadeve Republike Srbije ter na relevantni domači in tuji literaturi. Opisuje proces normalizacije odnosov med Jugoslavijo in sosednjimi vzhodnoevropskimi državam po Stalinovi smrti leta 1953, ki je sledil obdobju napetih odnosov po letu 1948. Posebna pozornost je namenjena politiki Jugoslavije do sosednjih držav vzhodnega bloka, jugoslovanskim pogledom na njihovo politiko ter doseženim rezultatom.

Ključne besede: Jugoslavija, Madžarska, Romunija, Bolgarija, Albanija, Sovjetska zveza, hladna vojna, mednarodni odnosi, zunanja politika, Josip Broz Tito, 1953–1958

LA JUGOSLAVIA E I PAESI CONFINANTI DELL'EUROPA ORIENTALE 1953–1958: CONTESTO, STRATEGIE, RISULTATI

SINTESI

L'articolo si basa su documenti dell'Archivio di Stato jugoslavo e sugli archivi diplomatici del Ministero degli Affari Esteri della Serbia nonché su di una significativa letteratura nazionale ed estera. Esso descrive il processo di normalizzazione delle relazioni tra la Jugoslavia e i Paesi confinanti dell'Europa orientale dopo la morte di Stalin, avvenuta nel 1953, che ha fatto seguito a un periodo di tensione, iniziato dopo il 1948. Particolare attenzione è dedicata alla politica jugoslava nei confronti dei Paesi limitrofi del blocco orientale, alla sua posizione nei confronti dei loro orientamenti politici e ai risultati raggiunti.

Parole chiave: Jugoslavia, Ungheria, Romania, Bulgaria, Albania, Unione Sovietica, guerra fredda, relazioni internazionali, politica estera, Josip Broz Tito, 1953–1958

UVOD

Neposredno po završetku Drugog svetskog rata, na osnovu svog strateškog opredeljenja za saradnju sa Sovjetskim Savezom, Jugoslavija je započela proces sveobuhvatnog zbližavanja sa istočnoevropskim zemljama u kojima su se tamošnje komunističke i radničke partije uz pomoć Sovjeta borile za prevlast u političkom sistemu (Petranović, 1988, 188–189). Taj proces je bio najintenzivniji kada su u pitanju bile njoj susedne zemlje Albanija, Bugarska, Rumunija i Mađarska sa kojima je Jugoslavija, po modelu jugoslovensko-sovjetskog ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći iz aprila 1945. godine, tokom 1946. i 1947. godine sklopila slične ugovore. Međutim, već tada, iako nisu iznošene u javnost postojale su značajne razlike između Jugoslavije, sa jedne i SSSR-a i istočnoevropskih zemalja, sa druge strane, kada su u pitanju bila neka bitna pitanja međunarodnih odnosa i jugoslovenskih interesa u vezi sa njima (Anikeev, 2002, 122–137). Najbitnije pitanje na kome je dolazilo do razmimoilaženja bile su jasno izražene jugoslovenske težnje za pripajanje Trsta i okoline i s tim u vezi konstantno pogoršavanje njenih odnosa sa Zapadom, ali i jugoslovenske teritorijalne aspiracije prema austrijskoj Koruškoj i umešanost u građanski rat u Grčkoj. Tinjajući i prikriveni sukob je, međutim, objavljivanjem Rezolucije Informbiroa 28. juna 1948. godine i optužbama na račun Jugoslavije za ozbiljne greške, zastranjivanje i napuštanje jedino ispravnog puta u socijalizam, izbio i u javnost. Ubrzo potom, od strane SSSR-a i njegovih saveznika, usledila je potpuna politička, ekonomska, saobraćajna i vojna blokada Jugoslavije koja je u narednim godinama postepeno dovela do njene preorijentacije ka Zapadu i NATO-u odakle je jedino mogla da očekuje pomoć u slučaju sovjetskog napada (Stern, 1986, 194).

Period od 1948. do 1953. godine predstavljao je vreme kada su odnosi Jugoslavije sa susednim zemljama pod sovjetskom dominacijom dostigli najniži mogući stepen. U međusobnoj komunikaciji preovlađivao je neprijateljski rečnik koji je bio prisutan u brojnim diplomatskim notama uvredljivog sadržaja koje su susedi upućivali Jugoslaviji. Takve note prenosili su službenici koji su na obe strane u sukobu bili izloženi policijskoj pratnji, zastrašivanjima i najtežim uslovima života i rada (VEDRA, 1998, 669–670; SFVE, 2002, 356–357; SR, 2007, 254–255). U tom smislu u najtežem položaju je bila jugoslovenska diplomatska misija u Tirani koja je, usled neprijateljskog odnosa albanskih vlasti, bila zatvorena 4. juna 1950. godine a nedugo zatim, 11. oktobra iste godine, prekinuti su i diplomatski odnosi između dve susedne zemlje (Bartl, 2001, 242; Komatina, 1995, 94; Borozan, 1999, 18; BK, 1961, 19). Osim na polju diplomatskih odnosa, sukob se istovremeno odvijao i na mnogim drugim „frontovima“ od kojih je onaj propagandni bio jedan od najistaknutijih. Jugoslavija je preko noći u štampi i u javnosti Mađarske, Rumunije, Bugar-

ske i Albanije postala neprijatelj i simbol „izdajnika“ koji je napustio jedini ispravan put u socijalizam, onaj Staljinov (Dragišić, 2007, 215). Broj antijugoslovenskih napisa u štampi ili broj takvih emisija na radio stanicama u Istočnoj Evropi meren je hiljadama na godišnjem nivou a zapaženu ulogu u produkciji takvih sadržaja imali su i politički emigranti iz Jugoslavije (takozvani „informbiroovci“) koji su u susednim i drugim istočnoevropskim zemljama primani sa dobrodošlicom i potom angažovani na izdavanju posebnih novina i časopisa i u radio emisijama stanice „Slobodna Jugoslavija“ koja je program emitovala iz Bukurešta (AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170; SFVE, 2002, 87–88; Dragišić, 2007, 244; Petrović, Simić, 2009). Poseban vid pritiska na Jugoslaviju tih godina predstavljali su i montirani antijugoslovenski sudski procesi čije žrtve su bili kako jugoslovenski tako i državljani pa i visoki državni i partijski funkcioneri mnogih istočnoevropskih zemalja (Pavlović, 1999, 76; Hanhimäki, Westad, 2003, 63–65). Beogradu je bilo poznato i da je u susednim istočnoevropskim zemljama održan i veći broj tajnih antijugoslovenskih procesa čije su žrtve uglavnom bili pripadnici jugoslovenskih nacionalnih manjina dok su brojni manjinci osumnjičeni za simpatije prema Jugoslaviji hapšeni i potom streljani bez ikakve sudske odluke što se najčešće događalo u Albaniji (AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170; VEDRA, 1998, 404–407). Ipak najteže represalije prema nekoj jugoslovenskoj manjini preduzete su protiv srpske manjine u Rumuniji koja je juna 1951. godine bila izložena masovnoj deportaciji iz pograničnog pojasa prema Jugoslaviji u udaljenu i negostoljubivu peščaru Baragan gde su bez osnovnih uslova za život mnogi od njih u narednim godinama bili izloženi torturi koja je za posledicu imala brojne smrtne slučajeve (Stojanov, 1953, 164; AJ, CK SKJ, XVIII, 12/57).

Pored svega ovoga, krajnje lošim odnosima Jugoslavije sa susednim istočnoevropskim zemljama doprinosila je i saobraćajna blokada kao i prekid svih ekonomskih odnosa koji su do tada bili veoma intenzivni. Međutim, ubedljivo najteže stanje vladalo je na granici Jugoslavije prema Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj. Granična linija je tada bila opasana bodljikavom žicom, minskim poljima, rovovima, bunkerima i sličnim objektima pa je granica više ličila na liniju fronta nego na granicu između zemalja koje nisu bile u ratnom stanju. Pritom, ovakve mere preduzimale su obe strane (VEDRA, 1998, 84; VA, JNA, 3734/74–7). U periodu od 1948. do početka 1955. godine pogranične jedinice susednih istočnoevropskih zemalja izazvale su čak 8261 incident među koje su ubrajani preleti aviona, prelaznja graničara na jugoslovensku teritoriju, premeštanje ili rušenje graničnih kamenova, pucanje na jugoslovensku teritoriju ali i ozbiljnije akcije poput otmica ili ubistava jugoslovenskih graničara ili običnih građana (AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170). U izazivanju najtežih incidenata prednjačila je Albanija: na nju je otpadalo više od polovine smrtnih slučajeva među jugoslovenskim graničarima

(11 od ukupno 21), skoro polovina svih ranjenih (18 od ukupno 36) i skoro polovina otetih, odnosno tri od ukupno osam slučajeva (Komatina, 1995, 94; AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170). U takvoj situaciji, iznenadna smrt Josifa Visarionoviča Staljina marta 1953. godine kod mnogih je probudila nadu da bi u odnosu SSSR-a prema Jugoslaviji moglo da dođe do značajnih promena koje bi se neminovno odrazile i na njoj susedne istočnoevropske zemlje.

OPREZNO PRIBLIŽAVANJE (1953–1954)

Iako je Jugoslavija priželjkivala promenu politike SSSR-a i istočnoevropskih zemalja prema njoj, ona nije, kao što su neki na Istoku (pa i neki na Zapadu) očekivali, na prve naznake takve promene pohrlila oheručke u zagrljaj Moskve. Tome je najviše doprinelo loše iskustvo iz prethodnih godina (uključujući i godine od kraja rata do izbijanja sukoba 1948. godine), relativno lagodna pozicija koju je Jugoslavija uspela da ostvari izgrađujući tokom godina sukoba iznova svoje odnose sa Zapadom ali i potreba očuvanja jedinstva unutar SKJ i Titove lične vlasti. Iz tih razloga, prve dve godine posle Staljinove smrti bile su ispunjene, sa jedne strane, koracima u pravcu formalne normalizacije međudržavnih odnosa Jugoslavije sa svim istočnoevropskim zemljama ali, sa druge strane, stalnim oprezom, pažljivim posmatranjem situacije na Istoku i preispitivanjem kako sopstvenih tako i postupaka druge strane u procesu uzajamnog približavanja. U tom smislu, za Jugoslaviju su naročito bile značajne upravo susedne istočnoevropske zemlje jer je u odnosima sa njima bilo i najviše problema koji su bili prirodna posledica geografske bliskosti (granica, saobraćajni problemi, nacionalne manjine).

Pretpostavka za normalizaciju odnosa Jugoslavije sa susedima koji su pripadali sovjetskom lageru bila je bez sumnje normalizacija njenih odnosa sa SSSR-om što je najočiglednije bilo na primeru normalizacije diplomatskih odnosa. Odlučujući signal koji je iz Moskve poslat ka jugoslovenskim susedima bez sumnje je bila nedvosmisleno izražena želja da SSSR u Beograd pošalje svog ambasadora (JSO, 2010, 619–620; PJSS, 199, 143; Edemskij, 2008, 87; Dedijer, 1984, 546; Štrbac, 1984, 169). Prva zemlja koja je sledila sovjetski primer bila je Mađarska (Kovačević, 2005, 141). Nepunih mesec dana posle izbora Imre Nađa za predsednika vlade Mađarska je 10. avgusta 1953. godine zatražila agremen za novog ambasadora u Beogradu, Šandora Kurimskog. Ovome je prethodila promena do tada diskriminatornog stava prema jugoslovenskom poslanstvu u Budimpešti i prestanak otvorene i stalne policijske pratnje (DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, 50/3). Iako nije bila oduševljena predloženom ličnošću, Jugoslavija je 31. avgusta dala agremen za Kurimskog a potom, 29. septembra zatražila agremen za svog novog ambasadora, Dalibora Soldatića. Odmah posle Mađarske na sličan korak se odlučila i Bugarska koja je predlog da u Beograd pošalje novog ambasadora

uputila 24. avgusta. Slično kao i u slučaju Mađarske, ni u Bugarskoj predlog o normalizaciji odnosa nije došao „iz vedra neba“ već je bio logičan nastavak primećenih brojnih znakova popuštanja kada je u pitanju bio odnos bugarskih vlasti prema jugoslovenskoj ambasadi u Sofiji (DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, 11/6). Treća zemlja koja je pokrenula inicijativu za razmenu ambasadora sa Beogradom bila je Albanija koja je to učinila krajem oktobra 1953. godine. Njena inicijativa je prethodno predviđala i zvaničnu obnovu diplomatskih odnosa na šta je Beograd pristajao ali uz uslov da se njenom diplomatskom predstavništvu u Tirani garantuju normalni uslovi za rad (Životić, 2011, 452). Usled komplikovanije situacije, ambasadori između Albanije i Jugoslavije konačno su razmenjeni tek u leto 1954. godine. Od svih suseda, jedino je Rumunija kasnila sa razmenom ambasadora sa Beogradom iako su i tamo bili prisutni znaci popuštanja strogog režima praćenja jugoslovenskih diplomata (DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, 74/4). Tek početkom juna 1954. Rumunija je zatražila i dobila agremen za svog novog ambasadora u Beogradu, Nikolae Guinu.

Normalizaciju diplomatskih odnosa pratilo je i sređivanje stanja na neuralgičnoj tački odnosa Jugoslavije sa susednim istočnoevropskim zemljama, na granici. Iako je u prvo vreme posle Staljinove smrti primećen trend povećanja broja pograničnih incidenata, razvoj situacije je ubrzo doveo do kontakata koji su za cilj imali prevazilaženje nesnosnog stanja na granici. Prva zemlja koja je prihvatila jugoslovensku inicijativu za pregovore u vezi sa zaključenjem sporazuma o ispitivanju i sprečavanju graničnih incidenata bila je Mađarska (Cvetković, 2013, 65). Pregovori su vođeni tokom avgusta 1953. godine naizmenično u Somboru i Baji i završeni su uspešno, potpisivanjem sporazuma 28. avgusta (Štrbac, 1984, 169). Tokom avgusta trajali su i pregovori o zaključenju sličnog sporazuma sa Rumunijom koji su se odvijali u Temišvaru ali su zbog većeg broja problema i nekooperativnosti Rumuna trajali duže i bili okončani potpisivanjem sporazuma tek 11. septembra (Maurer, 1991, 30–31). Sredinom avgusta počeli su i pregovori o graničnom sporazumu sa Albanijom koji su se odvijali u Podgradecu u Albaniji. Tokom pregovora koji su povremeno prekidani zbog uzajamnog nerazumevanja i opstrukcije Albanaca ipak se došlo do sporazuma koji je potpisan tek 11. decembra u Ohridu, istog dana kada i sporazumi o obnovi granične linije i o režimu voda koji je potpisan u Podgradecu (AJ, CK SKJ, IX, I/IV – 28). Iste godine normalizovano je i stanje na jugoslovensko-bugarskoj granici ali ne pregovorima i zaključenjem sporazuma već aktiviranjem postojećeg aranžmana koji je bio postignut još 1950. godine (AJ, KPR, I-5-b, Bugarska, telegram br. 26078).

Sledeći primer popuštanja zategnutosti na diplomatskom planu i sređivanja stanja na granicama već od juna 1953. godine počele su da se primećuju prve promene u do tada uhodanom sistemu propagande usmerene protiv jugoslovenskog režima, što nikako nije bilo

slučajno (Cvetković, 2013, 82). I ovde je bila reč o „direktivi odozgo“, odnosno o pritisku Moskve čiji interes je, u trenutku neposredno posle njenog predloga za razmenu ambasadora, nalagao da se i strogo kontrolisanim popuštanjem propagande protiv Jugoslavije Beogradu i na taj način pošalje signal da se nešto menja u odnosu SSSR-a prema Jugoslaviji. U mesecima koji su sledili u svim susednim istočnoevropskim zemljama upadao je u oči sve manji i manji broj novinskih članaka koji su bili antijugoslovenski intonirani, emisije sa sličnom sadržinom na radiju su se prorodile, oštrina napisanog i izgovorenog protiv Jugoslavije se sve više ublažavala, iz bioskopa su isčezli antijugoslovenski filmovi a počelo je i povlačenje iz prodaje po Jugoslaviju uvredljivih knjiga i brošura. Septembra 1954. godine po prvi put posle šest godina, u štampi SSSR-a i istočnoevropskih zemalja počeli su da se pojavljuju i tekstovi koji su afirmativno govorili o Jugoslaviji a krajem meseca obustavila je svoj program i emigrantska radio stanica „Slobodna Jugoslavija“. Najzad, tokom oktobra je u SSSR-u i svim istočnoevropskim zemljama obustavljeno izlaženje emigrantskih listova i raspuštene sve njihove organizacije.

Proces normalizacije odnosa Jugoslavije sa jedne i Albanije, Bugarske, Rumunije i Mađarske sa druge strane pratilo je i izvesno poboljšanje položaja jugoslovenskih građana u tim zemljama kao i popuštanje pritiska na nacionalne manjine jugoslovenskog porekla. Osim toga, došlo je do ponovnog uspostavljanja redovnog železničkog i drumskog saobraćaja kao i do prvih koraka u obnovi ekonomske saradnje i saradnje na polju kulture, sporta i nauke. Međutim, posmatrajući budno proces normalizacije odnosa sa susednim istočnoevropskim zemljama, u Beogradu su prepoznali mnogo toga što im je i dalje smetalo. Između ostalog, nezadovoljstvo je izazivao isuviše mali napredak u vezi sa dopravljanjem položaja jugoslovenskih manjina (narочito u Rumuniji), povremeni ispadi na polju propagande, iskorišćavanje prvih kontakata na polju kulture u političke svrhe kao i nejednak tempo normalizacije odnosa sa istočnoevropskim susedima (AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170). Ipak, ono što je najviše privlačilo pažnju Beograda bio je stav SSSR-a i „narodnih demokratija“ o karakteru procesa normalizacije i njihovo tumačenje tog procesa koje je bilo različito, a nekad i dijametralno suprotno, u zavisnosti od toga kome je bilo namenjeno (Cvetković, 2013, 161). U javnosti, SSSR je nastupao sa jednim stavovima dok su informacije koje je Jugoslavija dobijala „ilegalnim putem“ govorile nešto sasvim drugo što je izazivalo sumnju u stvarne namere Sovjeta i istočnoevropskih suseda prema Jugoslaviji (AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170).

Zbog svega ovoga, rezultat jugoslovenske opservacije susednih istočnoevropskih zemalja i njihove politike prema Jugoslaviji bio je uverenje da je proces normalizacije sa ovim zemljama bio deo „balkanske politike“ koju je vodila Moskva i u čijem sklopu je svaka od ovih zemalja imala određenu ulogu na šta je ukazivao i ne-

jednak tempo kojim je ta normalizacija napredovala. Od četiri susedne zemlje koje su pripadale Istočnom bloku, dve su veoma rano i veoma agilno pristupile normalizaciji svojih odnosa sa Jugoslavijom. U pitanju su bile Mađarska i Bugarska, zemlje koje su u bliskoj prošlosti bile u neprijateljstvu sa Jugoslavijom. Uzimajući i to u obzir u Beogradu su nastojali da odgonetnu razloge njihove „žurbe“ i prednjačenja, ponekad čak i u odnosu na Sovjetski Savez. Kada je u pitanju bila Mađarska u jugoslovenskom državnom sekretarijatu za inostrane poslove su došli do zaključka da su joj ulogu „pionira“ namenili Sovjeti iz prostog razloga što to za nju „nije bilo opasno“ s obzirom na tradicionalnu „nesimpatiju“ između dva naroda koja je sprečavala neki veći upliv Jugoslavije na „mađarske mase“ (DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, 52/2). Iako je i ovaj razlog delovao uverljivo u Beogradu, onaj glavni razlog je ipak tražen u opštim namerama SSSR-a prema Jugoslaviji i njegovom posebnom interesu da se Balkan, shvaćen kao južno kri-lo fronta prema SSSR-u, neutralizuje. Na sličan način je posmatrana i aktivnost Bugarske. Još krajem 1953. godine jugoslovenska ambasada u Sofiji je nadležnima u Beogradu sugerisala nekoliko pretpostavki zbog čega je baš Bugarska, od svih istočnoevropskih zemalja, u to vreme pokazivala najviše interesovanja za normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom i u tom pravcu postizala i najviše rezultata. Pretpostavke su se kretale od najmanje verovatne da je u pitanju bilo „odstupanje pred masama“ koje su želele poboljšanje odnosa sa Jugoslavijom, preko one o postojanju nekih „snaga u bugarskom vrhu“ koje su „gurale“ normalizaciju prelazeći okvire zadate od Sovjeta do one o bugarskoj orijentaciji „na razbijanje Balkanskog pakta“ i maksimalno iskorišćavanje protivurečnosti njegovih članica u cilju diskreditacije Jugoslavije (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 11/6). Najzad, stajala je i pretpostavka da je sve što se odvijalo bilo do tančina u skladu sa „linijom“ koju je Bugarskoj odredila Moskva. Posle još intenzivnijeg napretka procesa normalizacije do sredine 1954. godine, čini se da su u Beogradu bili skloni da najviše poveruju u ovu poslednju pretpostavku, s obzirom da su u DSIP-u u jesen iste godine smatrali da, ne samo u bugarskom nego i u rukovodstvima drugih istočnoevropskih zemalja, još uvek nije bilo snaga koje bi „mimo ruskih direktiva“ pokazale volju za normalizaciju što je važno i za Bugarsku iako je njeno rukovodstvo pokazivalo više elastičnosti (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 11/2).

Za razliku od Mađarske i Bugarske, druge dve susedne istočnoevropske zemlje, Rumunija i Albanija, uveliko su zaostajale u normalizaciji svojih odnosa sa Jugoslavijom. Iako su sa Rumunijom tokom 1953. godine potpisani sporazumi o Đerdapskoj administraciji i o graničnim incidentima, do sredine maja 1954. još nije došlo ni do razmene ambasadora što je Beograd vodilo ka zaključku da Rumunija nije zainteresovana za normalizaciju odnosa (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, 45/2). Tragajući za razlozima, u Beogradu su polazili od toga da je Rumuni-

ja bila „najsatelitskija“ zemlja. Međutim, nesamostalnost sama po sebi nije činila Rumuniju posebnom u odnosu na druge istočnoevropske zemlje, ali njen strategijski položaj u odnosu na Jugoslaviju jeste. U Jugoslaviji su bili svesni da je granični pojas između dve zemlje u Banatu činio najznačajniji sektor za eventualni napad na Jugoslaviju s obzirom na to da se Beograd nalazio na samo 70 kilometara vazdušnom linijom od granice. Normalizacija diplomatskih odnosa koja bi za sobom povukla otvaranje granice i uspostavljanje saobraćaja ugrozila bi dotadašnji režim na granici i sovjetske planove za koje su u Beogradu sumnjali da su još uvek bili na snazi (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, 79/2). Osim toga, u Jugoslaviji su smatrali da je SSSR imao interesa da Rumuniju drži u izolaciji kao rezervu za slučaj napada što je podgrejavalo jugoslovenske sumnje da Sovjeti u tom trenutku nisu nameravali da u normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom idu do kraja. Najmanji i najsiromašniji jugoslovenski sused iz redova istočnoevropskih zemalja najmanje je i napredovao u normalizaciji odnosa sa njom koja je do kraja 1954. godine obuhvatila samo razmenu ambasadora, potpisivanje sporazuma o graničnim incidentima i nešto snošljiviji položaj jugoslovenskih državljana u Albaniji. Jugoslovensko viđenje procesa normalizacije odnosa sa ovom susednom zemljom temeljilo se na uverenju da su Albanci otpočeli normalizaciju iz dva razloga: zbog potrebe da slede spoljnopolitički kurs Moskve i zbog sopstvenog spoljnopolitičkog položaja koji je usled izolovanosti od drugih zemalja sovjetskog lagera, stvaranja Balkanskog pakta i pojačane aktivnosti Zapada prema njoj, postajao sve teži (DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, 45/2). Međutim, otpočinjanjem normalizacije Albanci su svoje „široke mase“ izložili jugoslovenskom uticaju (za koji su u Beogradu čvrsto verovali da je bio znatan) što nisu želeli pa su stoga u Jugoslaviji bili uvereni da je razlog albanskog odugovlačenja sa normalizacijom ležao upravo u tome, odnosno u nastojanjima da normalizacijom odnosa sa susedom ne nanesu štetu sami sebi.

SUŠTINSKA NORMALIZACIJA? (1955–1956)

Stepen približavanja koji je u odnosima između Jugoslavije sa jedne i SSSR-a i istočnoevropskih zemalja sa druge strane bio postignut do kraja 1954. godine bio je rezultat normalizacije koja je još uvek isključivala bilo kakvu političku saradnju a pogotovo onu koja bi se odvijala na nivou partija. To je važno i za period koji se poklapao sa prvom polovinom 1955. godine a koji je bio obeležen značajnim dešavanjima u Moskvi koja su imala uticaj i na odnose Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja. Radilo se o borbi za prevlast unutar sovjetskog rukovodstva, tačnije između Maljenkova i Hruščova, koja je naglo zaoštrena posle osude i streljanja Avakumova krajem 1954. godine. Od ishoda te borbe zavisio je i budući odnos SSSR-a prema Jugoslaviji a samim tim i odnosi susednih istočnoevropskih zemalja sa njom.

U nejasnoj situaciji, većina istočnoevropskih zemalja se trudila da se drži neutralno u iščekivanju konačnog pobednika u Moskvi dok je Jugoslavija pokazivala naročiti interes za eventualne reperkusije borbe za prevlast u Moskvi na rukovodstva susednih zemalja pod sovjetskom dominacijom što je moglo da se odrazi na međusobne odnose. Kada je početkom februara 1955. godine Maljenkov podneo ostavku na mesto predsednika vlade i doživeo politički pad, jugoslovensko interesovanje za posledice tog pada u neposrednom susedstvu postalo je još veće. U tom smislu, najinteresantniji je bio tinjajući sukob u mađarskom rukovodstvu, tj. sukob Imre Nađa kao predvodnika liberalne i Mačša Rakošija kao predvodnika konzervativne struje u okviru Partije mađarskih trudbenika (Borhi, 2004, 235–237; Štajner, 1954, 66–72). Jugoslovenske diplomate su se neskriveno i često interesovale kod Mađara da li je razrešenje aktuelnog sukoba na pomolu ali su ostajali bez adekvatnog odgovora. Mađarski ministar inostranih poslova, Endre Šik, uveravao je, pak, ambasadora Soldatića da se ne radi o sukobu ličnosti već o sukobu koncepcija razvoja privrede i društva u Mađarskoj podvlačeći da, kada je u pitanju bio odnos prema Jugoslaviji, obe struje stoje na istom stanovištu (DAMSPS, PA, 1955, Mađarska, 36/27). U Rumuniji, jugoslovenska diplomatija je posle pada Maljenkova zapažala jedva primetnu promenu, kada je u pitanju bio odnos prema Jugoslaviji. Ona se sastojala u nešto većoj rezervisanosti i primetnijoj atmosferi iščekivanja koju je ambasador Vujanović tumačio nesigurnošću Rumuna u pogledu budućeg odnosa Sovjeta prema Jugoslaviji zbog čega su čekali da se situacija „iskristališe“ da ne bi pogrešili. Kada situacija bude jasna, Vujanović je očekivao veću kooperativnost Rumuna kada je u pitanju bilo rešavanje spornih pitanja u odnosima sa Jugoslavijom (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, 56/2). U Albaniji, jugoslovenski ambasador Ajtić je tokom februara zapazio upadljivu pažnju koju su mu ukazivali albanski službeni krugovi i sovjetski ambasador Levičkin koji se naročito interesovao za stanje jugoslovensko-albanskih odnosa koje je, za razliku od Ajtića, smatrao dobrim (DAMSPS, PA, 1955, Albanija, 1/24). Ajtić je ovakvo interesovanje Albanaca i Sovjeta protumačio kao pripremu za skorije postavljanje nekog krupnog pitanja sa albanske strane ili pozitivno rešavanje nekog od pitanja koje je ranije postavila Jugoslavija. Jedino u Bugarskoj nije bilo primetnih promena posle značajne promene u Moskvi. Jugoslovensko-bugarski odnosi razvijali su se normalno mada u senci bugarskog nezadovoljstva zbog jugoslovenskih nepoverenja koje je u to vreme naraslo zbog objavljivanja knjige Dina Kjoseva o makedonskom nacionalnom i revolucionarnom pokretu koja je imala izrazito antijugoslovenski karakter i bila oštro napadana u jugoslovenskoj štampi (YPD, vol. II, 1997, 625–627).

Polazeći od do tada postignutih rezultata normalizacije odnosa sa susednim istočnoevropskim zemljama u Beogradu je svima bilo jasno da je za napredak norma-

lizacije u pravcu sadržajnijih političkih i svakih drugih odnosa bio neophodan mnogo jači podsticaj od onog koji je postojao do tada. Takav podsticaj došao je iznenađujuće brzo u vidu potpisivanja Beogradske deklaracije 2. juna 1955. godine za vreme Hruščovljeve pokajničke posete Jugoslaviji što je predstavljalo događaj koji je izuzetno mnogo uticao na odnose među socijalističkim državama toga doba (Dimić, 1998, 32). Kada je u pitanju bio proces normalizacije odnosa Jugoslavije sa svojim istočnoevropskim susedima, taj događaj je označio prekretnicu posle koje je proces približavanja, činilo se, postajao nepovratan. Sve šire polje za jugoslovensku politiku u susedstvu otvarali su i novi događaji koji su usledili narednih meseci, poput XX kongresa KPSS-a februara 1956. koji je pokrenuo proces destalinizacije u čitavom Istočnom bloku ili Titove uzvratne posete Sovjetskom Savezu koja je učinila da posmatraču sa strane izgleda kao da se Jugoslavija na velika vrata vraća u sovjetski lager. Međutim, događaji u Mađarskoj u jesen 1956. godine doveli su u pitanje dalju jugoslovensku akciju u susedstvu i izložili teškim iskušenjima sve ono što je u prethodnih nekoliko godina bilo postignuto.

U periodu od sredine 1955. do jeseni 1956. godine došlo je do najvećeg prodora u normalizaciji odnosa Jugoslavije i susednih istočnoevropskih zemalja koji je uključivo čak i ono najosetljivije pitanje - obnovu međupartijskih odnosa. Posle potpisivanja Beogradske deklaracije u odnosima sa susednim istočnoevropskim zemljama osetila se veća jugoslovenska aktivnost ali i veća kooperativnost sa njihove strane koja je bila najuočljivija u slučaju Bugarske. Već početkom avgusta jugoslovenska ambasada u Sofiji je zapažala da su bugarski rukovodioci izražavali spremnost da odmah reše svako sporno pitanje „osim, možda, makedonskog” te da skoro da nije bilo nijednog sektora na kome Bugari nisu uputili neki predlog za saradnju (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 7/17). Jugoslovenski ambasador u Sofiji bio je zvanično obavešten da je izdato naređenje da prestane bilo kakva pratnja jugoslovenskih diplomata, kao i vojnog atašea, jugoslovenska ambasada u Sofiji u potpunosti je bila izjednačena sa ambasadama drugih istočnoevropskih zemalja, štampa je pisala više i pozitivnije o Jugoslaviji nego ikad donoseći vesti o njoj u rubrici „iz zemalja narodne demokratije” i tretirajući je kao socijalističku zemlju a njene rukovodioce kao „drugove” (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 7/17). Ambasador Miljković je Beogradu, kao veoma važan, u to vreme preneo i utisak o jedinstvu bugarskih rukovodilaca kada je u pitanju bilo sprovođenje nove politike. Miljković je zapazio i da su svi u Bugarskoj bili jedinstveni da je Červenkov bio „nosilac borbe protiv Jugoslavije” ali da ga zbog toga ne treba smeniti jer je i sam opovrgao optužbe koje je ranije iznio (Miljković, 1995, 206). Zvanični Beograd je, između ostalog i na osnovu Miljkovićevih zaključaka, konstatovao da su Bugari prišli normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom sa najmanje rezerve, u poređenju sa drugim istočnoevropskim zemljama (AJ, KPR, I-5-b,

Bugarska, Str. pov. br. 337) Kao potvrda ovoga, u drugoj polovini oktobra došlo je do amnestije grupe od 200 političkih zatvorenika uglavnom osuđenih zbog „saradnje” sa Jugoslavijom (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 7/3) da bi krajem decembra 1955. godine usledio i zvaničan poziv za posetu jugoslovenske parlamentarne delegacije bugarskom Sobraanju koji je Beograd ubrzo i prihvatio (DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, 7/25). U Mađarskoj je, iako su bili primetni otpori principima Beogradske deklaracije, došlo do pomaka u međudržavnim odnosima mada su u Beogradu bili nezadovoljni mađarskom nesaradnjom u vezi sa najkrupnijim pitanjem – pitanjem jugoslovenskih finansijskih potraživanja (Cvetković, 2013, 229–230). Zbog toga, Jugoslavija nije reagovala na brojne druge predloge koji su u jesen 1955. stizali iz Budimpešte, pogotovo zbog mađarskog „neobjektivnog i blokovskog” tumačenja Beogradske deklaracije u cilju opravdavanja svoje ranije politike (AJ, CK SKJ, IX, 75/II-71). Mađari su čak i otvoreno, kao što je to učinio šef protokola mađarskog MIP-a Marjai u razgovoru sa prvim sekretarom jugoslovenskog poslanstva Georgijevićem, priznavali da im „jugoslovensko pitanje predstavlja veliku teškoću” i iznosili shvatanja nekih partijskih rukovodilaca da Jugoslavija vodi ekspanzionističku politiku sa ciljem da zauzme dominantno mesto u Dunavskom basenu na šta se u Mađarskoj nerado gledalo (DAMSPS, PA, 1955, Mađarska, 36/31). Najveći uspeh u to vreme Jugoslavija je ostvarila u odnosima sa Rumunijom gde je došlo do rešavanja najkrupnijeg pitanja međudržavnih odnosa – teškog položaja srpske manjine. Posle niza neformalnih pokušaja počev od proleća 1953. godine, Jugoslavija je u jesen 1955. zvanično pokrenula ovo pitanje kod Rumuna, posetom ambasadora Vujanovića predsedniku rumunske vlade Kivu Stojki. Pokretanje ovog pitanja bilo je isprovocirano informacijama da su Rumuni počeli da nasumice puštaju pojedine Srbe iz Baragana kojima pritom nisu dozvoljavali da se vrate u svoja sela i na svoja imanja zbog čega su neki odbijali da budu oslobođeni. Smatrajući da je puštanje krenulo „naopakim putem” ambasador Vujanović je od Beograda tražio da to pitanje hitno postavi pred Rumune (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, 57/31). Tokom razgovora sa Vujanovićem 19. oktobra 1955. godine Stojka nije odstupio od ranije poznatih rumunskih stavova u vezi sa deportovanim Srbima u Baraganu koji su bili samo deo od (po jugoslovenskim procenama) 100.000 deportovanih što je dodatno komplikovalo rešavanje tog pitanja. Stojka je tvrdio da je to unutrašnje pitanje Rumunije i da su represivne mere preduzete samo protiv „kulaka” i „narodnih neprijatelja” (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, 56/23). Ali, bez obzira na ovakve Stojkine stavove, jugoslovenska intervencija je ipak pokrenula stvar sa mrve tačke i već sredinom decembra 1955. godine usledila su prva puštanja iz Baragana a oslobođenicima je, u skladu sa jugoslovenskim željama, bilo omogućeno da se vrate na sopstvena imanja (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, 57/32). Jedino u Albaniji, ni posle Beograd-

Sl. 1: Nikita Hruščov i Nikolaj Bulganin u Beogradu, 1955.

Fig. 1: Nikita Khrushchev and Nikolai Bulganin in Belgrade, 1955.

ske deklaracije, nije bila primetna volja da se rašavaju suštinska sporna pitanja međudržavnih odnosa od kojih je za Jugoslaviju bilo najznačajnije pitanje odgovornosti za sukob iz 1948. godine. Izjave albanskih rukovodilaca o spremnosti za normalizaciju odnosa smatrane su u Beogradu samo deklarativnim, predloga za saradnju sa albanske strane nije bilo, mnoga pitanja ostajala su mesecima nerešena, osoblje jugoslovenske ambasade je i dalje povremeno praćeno, na granici su se dogodila dva nova ubistva a veliki broj ljudi osuđenih zbog prijateljstva prema Jugoslaviji i dalje se nalazio u albanskim zatvorima (AJ, KPR, I-5-b, Albanija, Str. pov. br. 308).

Sve do jeseni 1956. godine izgledalo je da se odnosi Jugoslavije i njenih suseda iz Istočnog bloka kreću u najboljem mogućem pravcu, naročito posle XX kongresa KPSS-a i Titove posete SSSR-u. Posle Hruščovljevog javnog obračuna sa nasleđem staljinizma i otvaranja pitanja destaljinizacije u SSSR-u što je imalo ozbiljne posledice svuda u Istočnoj Evropi, u Jugoslaviji su očekivali da promene koje su išle na ruku njenoj politici neće mimoići ni njene susede što je trebalo da dovede do otvaranja šireg polja za jugoslovensko delovanje i bržeg napret-

ka normalizacije odnosa sa tim zemljama (Cvetković, 2013, 377). U slučaju Mađarske, Rumunije i Bugarske te promene su se i osetile dok u Albaniji proces destaljinizacije nije uhvatio korena što se osećalo i na polju jugoslovensko-albanskih odnosa. U Mađarskoj, gde XX kongres KPSS-a nije dočekan sa oduševljenjem budući da je na vlasti i dalje bio Mačaš Rakoši koga su u Beogradu smatrali okorelim staljinistom, stvari su počele da se popravljaju počev od najkrupnijeg pitanja. Već početkom aprila 1956. postignut je načelni dogovor o visini i načinu otplate mađarskog duga prema Jugoslaviji a konačni sporazum potpisan je 29. maja (Maurer, 1991, 104). Rešavanje ovog pitanja pratila je i evolucija mađarske štampe i propagande koja je počela da Jugoslaviju prikazuje na drugačiji način što se naročito odnosilo na njenu spoljnu politiku, njeno „društveno biće“, unutarpartijski život SKJ i aktivnosti njene armije (DAMSPS, PA, Mađarska, 1956, 53/26). U Rumuniji je XX kongres KPSS-a izazvao još veću pometnju budući da je samo tri meseca ranije održan II kongres RRP koji je protekao u staljinističkom tonu. Mađutim, bez obzira na to, u odnosima sa Jugoslavijom došlo je do daljeg napretka. Sa

Sl. 2: Staljinov pad – Budimpešta, oktobar 1956.
Fig. 2: The fall of Stalin – Budapest, October 1956.

rumunske strane učestale su inicijative za poboljšanje međususedskih odnosa, došlo je do suštinske promene odnosa prema „informbirovcima“ kojima više nisu pravljene smetnje pri repatrijaciji a rumunska štampa i rukovodioci počeli su otvoreno da govore o Jugoslaviji kao socijalističkoj zemlji pa čak i o njenim osobenostima u tom pogledu. Iako je Jugoslavija bila zadovoljna dotadašnjim rezultatima normalizacije svojih odnosa sa Bugarskom, i ovde je očekivano da se XX kongres KPSS-a odrazi pozitivno, pošto je na Aprilskom plenumu KPB došlo do delimičnog uklanjanja Červenkova sa vlasti koji je smatran najodgovornijim za politiku prema Jugoslaviji posle 1948. godine. Suprotno očekivanjima, krajem maja 1956. godine došlo je do otkazivanja uzvratne posete delegacije bugarskog Sobraanja Beogradu jer su Bugari u delegaciju uvrstili neke osobe koje su ranije bile poznate po antijugoslovenskim stavovima. Međutim, taj događaj se nije trajnije odrazio na jugoslovensko-bugarske odnose koji su i dalje zadržali pozitivan trend. U Albaniji koja je bila čvrsto opredeljena za staljinizam, XX kongres KPSS-a doneo je probleme unutar Albanske partije rada u okviru koje su svi „disonantni“ tonovi brzo prigušeni. U odnosu prema Jugoslaviji nisu bili приметni suštinski pomaci jer su Albanci odbijali da razgovaraju o sopstvenoj odgovornosti za događaje koji su nastupili posle sukoba Jugoslavije sa Informbiroom 1948. godine.

Oni su, pak, odlučili da to najkrupnije pitanje do koga je Jugoslaviji najviše bilo stalo, jednostavno ignorišu. Istovremeno, zasipali su jugoslovensku stranu raznim predlozima u vezi sa popravljanjem međudržavnih odnosa predlažući čak i uspostavljanje kontakata između političkih organizacija poput SKJ ili SSRN-a kao i zaljučenje čitavog niza konvencija (AJ, CK SKJ, IX, 1/I-272).

Posle Titove posete SSSR-u i potpisivanja Moskovske deklaracije koja je dozvoljavala postojanje različitih puteva u socijalizam proces normalizacije jugoslovenskih odnosa sa susedima dobio je novi zamah i dostigao svoj vrhunac obnavljanjem međupartijskih odnosa između SKJ sa jedne i PMT, RRP i KPB, sa druge strane dok je Albanija i njena vladajuća Albanska partija rada i ovog puta bila izuzetak jer sa njom nije bio uspostavljen nikakav kontakt, budući da nije pokazivala ni najmanji interes da promeni svoje stavove u vezi sa odgovornošću za događaje posle 1948. godine. U trenutku kada je izgledalo da jugoslovenska politika u susedstvu niže uspehe došlo je do izbijanja krize u Mađarskoj koja je ubrzo sve rezultate dovela u pitanje. U prvim danima krize, jugoslovenski stav o dramatičnim događajima u Mađarskoj se nije mnogo razlikovao od sovjetskog i stavova drugih istočnoevropskih zemalja, iako je Jugoslavija, za razliku od njih, smatrala da uzrok pobune u Mađarskoj nije bila delatnost „reakcionara“ već greš-

ke koje je prethodnih godina činio staljinistički režim a koje je „reakcija” samo vešto iskoristila. Tito je u pismu upućenom centralnom komitetu mađarske partije, objavljenom u *Borbi* 29. oktobra, pozdravio dolazak Imre Nađa na čelo mađarske vlade i Janoša Kadara na čelo mađarske partije, ali je potom zbog Nadove politike uvođenja višestranačja i izlaska iz Varšavskog pakta promenio stav i podržao sovjetsku vojnu intervenciju. Bekstvo Imre Nađa u jugoslovensko poslanstvo gde je, sa grupom visokih rukovodilaca, zatražio azil dodatno je zakomplikovalo jugoslovensko-sovjetske odnose. U poznatom govoru u Puli 11. novembra Tito je tvrdio da je sovjetsku intervenciju od 4. novembra podržao kao manje zlo i kao privremeno rešenje, osudio je kao pogrešnu intervenciju od 24. oktobra, za događaje u Mađarskoj je okrivio Sovjete, nedvosmisleno je osudio njihovu politiku i na taj način se od nje distancirao. Iako je mađarska vlada dala pismene garancije da Nađ i ostali neće biti uhapšeni, po njihovom izlasku iz jugoslovenskog poslanstva oni su prebačeni u Rumuniju (Tripković, 1997, 67–68; Kovačević, 2005, 155). Jugoslavija je protestovala kod Mađara i Sovjeta a Edvard Kardelj je u govoru pred Saveznom narodnom skupštinom 7. decembra taj postupak oštro osudio kao kidnapovanje (Bogetić, 2006, 72). Zbog ovakvog jugoslovenskog stava u vezi sa događajima u Mađarskoj¹ kao i zbog uloge Jugoslavije tokom njih već nekoliko nedelja po njihovom okončanju postale su приметne posledice koje su oni ostavili na međudržavne i krhke, tek uspostavljene međupartijske odnose sa susednim istočnoevropskim zemljama (Cvetković, 2013, 377).

NOVI IDEOLOŠKI SUKOB (1957–1958)

Ideološka pitanja, za koja se tokom 1956. činilo da je moguće da budu prevaziđena, od početka 1957. godine ponovo su dobila značaj kamena međaša kada su u pitanju bili odnosi Jugoslavije sa svim zemljama Varšavskog pakta, pa i onima u susedstvu. U štampi, na radiju i sa govornica partijskih i državnih foruma usledila je na račun Jugoslavije, kao nekoliko godina ranije, lavina kritika za „zastranjivanje” kao deo nove antijugoslovenske kampanje koju je od suseda najrevnosnije (gotovo kao poručenu) sprovodila Albanija a najdiskretnije Rumunija. Međutim, kao i 1948. godine, i ovog puta se nije sve završilo na kritikama. Već u januaru 1957. godine u Beogradu su shvatili da je trend ekonomskih odnosa sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama (pa i onim susednim) u opadanju. Odugovlačenje Sovjetskog Saveza da pristupi pregovorima o redovnoj trgovinskoj razmeni i odlaganje realizacije takozvanog „aluminijumskog” i investicionog aranžmana sa Jugoslavijom se odrazilo i na pregovore o trgovinskoj razmeni sa Bugarskom i Če-

hoslovačkom, a u manjoj meri i sa Rumunijom, koja je naglo počela da usporava tempo saradnje u vezi sa planiranjem izgradnje zajedničke hidrocentrale na Dunavu (DAMSPS, PA, Istočnoevropske zemlje, 1957, 74/3). U odnosima sa Albanijom najbrže je došlo do kvarenja dotadašnje kakve-takve normalne atmosfere što je bilo logično s obzirom da su doatadašnji rezultati normalizacije odnosa bili slabi i površni. Već prvih dana januara 1957. godine iz Tirane je proteran Sveta Vučić, prvi sekretar jugoslovenskog poslanstva u Tirani na šta je Beograd odgovorio proteravanjem drugog sekretara albanskog poslanstva u Beogradu (Životić, 2011, 569–570). Usledilo je potom Hodžino izlaganje na Plenumu APR u kome je postavljao pitanje Kosova i Metohije pa zatim prebegavanje albanskog ministra u vladi Panajota Pljakua kome je Jugoslavija pružila azil, što je doprinosilo sve većem i većem stepenu nepoverenja između dve susedne zemlje. Iako je i u Bugarskoj bila najvidljivija nova antijugoslovenska kampanja čija okosnica su bile optužbe za „savremeni revizionizam”, Beogradu ona nije smetala toliko koliko i očigledno bliska politička saradnja Bugarske sa Albanijom. U Beogradu su imali utisak da je Sovjetski Savez „prepustio Albaniju Bugarima” koji su tamo slali kredite, svoje stručnjake koji su gradili nove fabrike kao i rukovodiocce koji su tamo provodili odmor (DAMSPS, PA, Bugarska, 1957, 12/23). Usledila je potom poseta bugarske parlamentarne delegacije Albaniji sa ciljem manifestacije jedinstva socijalističkog lagersa a prilikom povratka iz Moskve albanska partijska delegacija je srdačno primljena i u Sofiji. Istog proleća Bugari su organizovali i posetu trojice albanskih generala Sofiji, počeli izgradnju još dve fabrike u Albaniji i povećali broj svojih poljoprivrednih stručnjaka tamo, posle čega jugoslovenskom ambasadoru u Tirani, Arsi Milatoviću, nije preostalo ništa drugo nego da konstatuje „upadno približavanje Albanaca i Bugara, imamo utisak na liniji neprijateljstva prema FNRJ” (DAMSPS, PA, Bugarska, 1957, 12/22). Za razliku od Bugara, čini se da su Mađari imali više sluha za jugoslovensku osetljivost na pouke iz istorije i neprijatne uspomene kakve je u Beogradu izazivalo bugarsko-albansko zbližavanje u proleće 1957. godine. Iako su i Mađari praktikovali istu antijugoslovensku kampanju u štampi i na radiju, do Beograda su stigle proverene informacije da su Albanci decembra 1956. i januara 1957. godine nudili Mađarima posetu svoje partijske delegacije što je Kadar odbio uz obrazloženje da bi takva poseta mogla da bude pogrešno shvaćena u trenutku kada su Jugoslovenski odnosi sa Mađarskom bili „dosta zategnuti” a sa Albanijom „gotovo neprijateljski” (DAMSPS, PA, Mađarska, 1957, 59/21). Za razliku od Albanaca i Bugara, a delimično i Mađara, Rumuni su početkom 1957. godine u potpunosti odsustvovali iz orkestrirane

1 O jugoslovenskom stavu u vezi sa događajima u Mađarskoj 1956. godine videti: Bogetić, 2006; Borhi, 2004; Cvetković, 2013; Dimić, 1998; Kovačević, 2005; Maurer, 1991; Tripković, 1997; Ivanji, 2007; Gibianskij, 1996; Gibianskij, 1999; Rajak, 2000; Stikalin, 2000; Kovačević, 2003.

antijugoslovenske kampanje. Prilikom pregovora o trgovinskoj razmeni i potpisivanja sporazuma u vezi sa tim nije bilo primećeno nikakvo „zatezanje“ rumunske strane a rumunska štampa nije objavljivala sopstvene komentare, članke ili druge materijale sa optužbama na račun Jugoslavije već je samo prenosila pisanje sovjetskih i drugih istočnoevropskih listova i to, po proceni jugoslovenskog DSIP-a, „samo ono što nije mogla da propusti a da ne bude shvaćeno od strane SSSR-a kao izraz suprotstavljanja“ (DAMSPS, PA, Rumunija, 1957, 87/33). Iako su već u martu morali da se oglase i sopstvenim člankom, on je bio mnogo umereniji nego oni štampani u drugim susednim istočnoevropskim zemljama a Rumuni su se u neposrednoj komunikaciji sa predstavnicima jugoslovenske ambasade u Bukureštu, gotovo izvinjavali zbog njegovog sadržaja pravdajući se, između redova, pritiscima iz Moskve (DAMSPS, PA, Rumunija, 1957, 87/31).

U leto 1957. došlo je do privremenog „otopljanja“ odnosa između Jugoslavije sa jedne i SSSR-a i istočnoevropskih zemalja sa druge strane koje je doprinelo da dođe do još jednog susreta Tita i Hruščova u Rumuniji 1. i 2. avgusta koji, ipak, nije doveo do značajnijeg pomaka kada su u pitanju bila ideološka razmišljanja. Meseci koji su usledili pokazali su, čak, da je sukob dublji nego što je na prvi pogled izgledalo. To je postalo očigledno novembra iste godine prilikom boravka jugoslovenske delegacije na savetovanju 64 komunističke i radničke partije u Moskvi koje je Sovjetski Savez organizovao sa velikim ambicijama. Iako su se Sovjeti veoma potrudili da na razne načine, pa i otvorenim pritiscima, utiču na jugoslovenku delegaciju koju je predvodio Edvard Kardelj, delegacija SKJ je na kraju potpisala samo „manifest mira“ (opšteg karaktera) odbivši da učestvuje na savetovanju 12 partija koje su bile na vlasti i da potpiše njihovu deklaraciju (Petranović, 1988, 364; Bogetić, 2006, 78–79). Reakcija sa sovjetske strane bila je oštra kritika nacrtu novog programa

SKJ od strane samog Hruščova i partijskih tela KPSS-a (AJ-CK SKJ, IX, 119/1-117). Pošto u Beogradu nisu želeli da nacrt promene u skladu sa sovjetskim željama, usledio je bojkot VII kongresa SKJ u Ljubljani iako su i Sovjeti i predstavnici istočnoevropskih zemalja, uključujući i susedne, prethodno bili primili pozive za taj skup koji su potom ispratili kao „posmatrači“. Posle bojkota kongresa, svuda u Istočnom bloku usledio je nov talas osude jugoslovenskog „revizionizma“ koji je označio početak još jednog višegodišnjeg perioda tokom kojeg su odnosi Jugoslavije, sa jedne, i istočnoevropskih zemalja, sa druge strane, u većoj ili manjoj meri bili na silaznoj putanji.

ŠTA JE POSTIGNUTO?

S obzirom na početnu tačku sa koje je marta 1953. godine krenuo proces normalizacije odnosa Jugoslavije sa svojim susedima koji su pripadali „sovjetskom lageru“ čini se da u Beogradu nisu morali da budu nezadovoljni učinkom svoje politike do trenutka kada su odnosi ponovo, u proleće 1958. godine, krenuli nizbrdo. Ako uzmemo u obzir sve interese, želje i aspiracije koje je ona imala kada je u pitanju bio prostor neposredno uz njene granice, kao i faktore koji su uticali na njeno kreiranje, jasno je da je ona prema tom prostoru vodila politiku mogućeg. Ona, međutim, iako osmišljena na isti način, nije uvek bila ista prema svakoj pojedinačnoj zemlji u susedstvu zato što u njima nije nailazila na istovetne uslove i mogućnosti. Tamo gde su mogućnosti bile veće, Jugoslavija je postizala više. Međutim, kako je vreme odmicalo a Jugoslavija bivala sve uspešnija u pronalaženju svog sopstvenog „trećeg puta“ čini se da joj je, u trenutku kada je početkom šezdesetih godina sukob utihnuo, sve manje i manje bilo stalo do sadržajne saradnje sa susedima od kojih je, u skladu sa svojom novom spoljnopolitičkom strategijom ekvidistance prema blokovima, trebalo da napravi određeni otklon.

YUGOSLAVIA AND THE NEIGHBORING EAST EUROPEAN COUNTRIES 1953–1958:
OBSERVATION, ACTION, RESULTS

Vladimir Lj. CVETKOVIĆ

Institute for Recent History of Serbia, Trg Nikole Pašića 11/IV, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: cvetkovicv@yahoo.com

SUMMARY

Immediately after WWII Yugoslavia established close relations with the USSR and other Eastern European countries under its domination. After Tito's conflict with Stalin in 1948 these relations were disturbed and Yugoslavia became subject to military, economic and traffic blockade from these countries, particularly the neighboring ones. After Stalin's death the process of normalization started. Until 1955 it was rather formal in nature and Yugoslavia watched closely her neighbors, reassessing her own, but also their steps on that way. Only after the Belgrade Declaration significant improvements were achieved, whereas the 20th Congress of the Soviet Communist Party and adoption of the Moscow Declaration in 1956 decisively influenced the reestablishment of relations between the ruling communist parties (with the exception of the Albanian one). Until then, this was firmly refused by Yugoslavia. However, the crisis that broke out in Hungary in fall 1956 and Yugoslavia's views on it soon led to new cooling down of relations. The peak of this estrangement was the boycott of the 7th Congress of the League of Communists of Yugoslavia in Ljubljana in 1958 by all East European countries, and the beginning of the new anti-Yugoslav ideological campaign that ensued. The new split with the neighbors, coupled with Yugoslav foreign political concept of equidistance toward both blocks, led later on to significant decrease in Yugoslav interest in more meaningful cooperation with the neighboring East European countries.

Key words: Yugoslavia, Hungary, Romania, Bulgaria, Albania, USSR, Cold War, international relations, foreign policy, Josip Broz Tito, 1953–1958

IZVORI I LITERATURA

AJ, CK SKJ, IX – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), Međunarodna komisija (IX).

AJ, CK SKJ, XVIII – AJ, fond 507, CK SKJ, Komisija za nacionalne manjine (XVIII).

AJ, KPR – AJ, fond 837, Kabinet Predsednika Republike (KPR).

BK – Bela knjiga o neprijateljskoj politici vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Beograd, DSIP, 1961.

DAMSPS, PA – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSPS), Politička arhiva (PA).

JSO – Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956. Zbornik dokumenata. Dimić, Lj. et al. (ur.). Beograd, Ministarstvo spoljnih poslova, 2010.

PJSS – Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955. Tematska zbirka dokumenata. Luburić, R. (ur.). Podgorica, Istorijski institut Crne Gore, 1999.

SFVE – Sovetski faktor v vostočnoj Evropi 1944–1953 v dvuh tomah. Dokumenti, Tom II (1949–1953). Moskva, 2002.

SR – Schisma roşie. România şi declanşarea conflictului sovieto-iugoslav (1948–1950). Constantiniu, F., Pop, A. (eds). Bucureşti, 2007.

VA, JNA – Vojni arhiv, Beograd (VA), fond Jugoslovenska narodna armija (JNA), Komanda graničnih jedinica.

VEDRA – Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1953 gg., Tom II (1949–1953 gg.). Moskva, Novosibirsk, 1998.

YPD – Yugoslavia Political Diaries 1918–1965, Vol. 4: 1949–1965. Jarman, R. L. (ed.). Slough (UK), Archive Editions, 1997.

Anikeev, A. S. (2002): Kak Tito ot Stalina ušel: Jugoslavija, SSSR i SŠA i načal'ny period holodnoj vojni (1945–1957). Moskva.

Bartl, P. (2001): Albanci – od srednjeg veka do danas. Beograd, Clio.

Bogetić, D. (2006): Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Borhi, L. (2004): Hungary in the Cold War 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union. Budapest, New York, Central European University Press.

Borozan, Đ. (1999): Jugoslavija i Albanija u XX vijeku. Istorija 20. veka, 1–2.

Cvetković, V. (2013): Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953–1958. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Dedijer, V. (1984): Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita, III. Beograd, Rad.

Dimić, Lj. (1998): Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956. Tokovi istorije, 1–4, 23–59.

Dragišić, P. (2007): Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Edemskij, A. B. (2008): Ot konflikta k normalizacii. Sovetsko-jugoslavskie otnošenija v 1953–1956 godah. Moskva.

Gibianskij, L. (1996): Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine. Jugoslovenski istorijski časopis, 1–2.

Gibianskij, L. (1999): N. S. Hruščev, J. B. Tito i vengerski krizis 1956 g.. Novaja i novejša istorija, 1.

Hanhimäki, J., Westad, A. (2003): The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts. New York, Oxford University Press.

Ivanji, I. (2007): Mađarska revolucija 1956. Beograd, Samizdat B92.

Komatina, M. (1995): Enver Hodža i jugoslovensko-albanski odnosi. Beograd, Službeni list SRJ.

Kovačević, K. (2003): Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956–1957. godine. Tokovi istorije, 1–2.

Kovačević, K. (2005): Yugoslav-Hungarian Relations 1953–1956. U: Dimić, Lj. (ur.): Velike sile i male države u hladnom ratu – slučaj Jugoslavije. Beograd, Katedra za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta.

Maurer, P. (1991): La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958. Les illusions et desillusions de Tito. Fribourg, Causset.

Miljković, M. (1995): Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnika 1953–1956. Beograd, Službeni list SRJ.

Pavlović, S. K. (1999): 28. jun 1948. Raskol i njegove posledice za Istočnu Evropu. Tokovi istorije, 3–4.

Petranović, B. (1988): Istorija Jugoslavije 1918–1988. Beograd, Nolit.

Petrović, M., Simić, D. (2009): Dražesni KGB – javi se: radio „Slobodna Jugoslavija“ iz Bukurešta izveštava. Beograd, Udruženje novinara Srbije.

Rajak, S. (2000): Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. godini i mađarska kriza u izvorima britanskih diplomata u Beogradu. Istorija 20. veka, 2, 81–92.

Stern, G. (1986): Eastern Europe 1944–1985. U: Schöpflin, G. (ed.): The Soviet Union and Eastern Europe. New York, Oxford.

Stikalin, A. S. (2000): Sovetsko-jugoslavskaja polemika vokrug sud«bi „gruppi I. Nadja“ i pozicija rumjnskogo rukovodstva (nojabr–dekabr 1956 goda). Slavjanovedenije, 1.

Štajner, E. (1954): Mađarska posle XX kongresa KPSS. Naša stvarnost, 7–8.

Štrbac, Č. (1984): Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa. Beograd, Prosveta.

Tripković, Đ. (1997): Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada. Istorija 20. veka, 1, 61–73.

Životić, A. (2011): Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961. Beograd, Arhipelag, Institut za noviju istoriju Srbije.

original scientific article
received: 2014-04-11

UDC 930.25:327(497.1+497.2)"1948/1963"

BULGARIAN-YUGOSLAV RELATIONS AND THE MACEDONIAN QUESTION (1948–1963)

Marijana STAMOVA
Institute of Balkan Studies, Moskovska 45, 1000 Sofia, Bulgaria
e-mail: marianastamova@yahoo.com

ABSTRACT

The article deals with the Bulgarian-Yugoslav relations in the light of the Macedonian question. It is based on the relevant scientific literature and archival sources from the Bulgarian archives. The destalinization after Stalin's death had a great impact on the development of the relations between the two states. In the middle of the 1950s, the Bulgarian party and state leaders took a step towards self-criticism of wrong position concerning the Macedonian question and came out with open attitude towards this question. The culmination in the giving a new meaning to Bulgarian policy towards the Macedonian question occurred during the March Plenum in 1963.

Key words: Bulgaria, Yugoslavia, foreign policy, Macedonian question, Soviet Union, South Slav federation

LE RELAZIONI BULGARO-JUGOSLAVE E LA QUESTIONE MACEDONE (1948–1963)

SINTESI

L'articolo tratta le relazioni bulgaro-jugoslave alla luce della questione macedone. Esso si basa sulla letteratura scientifica e su fonti provenienti dagli archivi bulgari. Dopo la morte di Stalin, la destalinizzazione ebbe un grosso impatto sullo sviluppo delle relazioni tra i due Paesi. A metà degli anni Cinquanta, le autorità del partito e dello Stato bulgaro fecero l'autocritica ovvero la critica della precedente linea politica in relazione alla questione macedone. Lo sviluppo della nuova politica bulgara su questo tema ebbe il proprio culmine con il plenum di marzo del 1963.

Parole chiave: Bulgaria, Jugoslavia, politica estera, questione macedone, Unione Sovietica, Federazione degli Slavi del Sud

The Balkans is the region in which sparks of tension are constantly smoldering between the people living there and the ripening conflicts are ready to blow up the relations at any given moment. Located at important crossroads that connect the civilizations of the East and the West, the Balkan Peninsula is a mosaic of peoples with different religions, languages, culture and traditions, united by their common destiny to live together.

The major question that will continue to exist in the future of the Balkans is the national issue, regardless of the vicissitudes and the impact of various external factors that exert strong influence. One of these controversial national issues which brought to a clash of the interests of Bulgaria and Yugoslavia is the Macedonian question. It has its origins in the Berlin Congress of 1878.

In the aftermath of World War II, this issue was again placed in the foreground – a challenge for the relations between the two neighboring Balkan states and their foreign policy. The attempt to find its solution in the creation of a South Slav federation between one of the state-winners in World War II – Tito's Yugoslavia and Bulgaria, which fell firmly into the Soviet sphere of influence failed. By the summer of 1948 Yugoslavia also accepted the Stalinist model of socialism, but after the Stalin–Tito split, it took its own path of development. Also as a result of the struggle for leadership in the “communist camp” which had come to the fore, Tito was no longer inclined to follow the “Stalinist” type of building socialism (Daskalov, 1989; Lalkov, 1994; Mičev, 1994; Nešović, 1973).

The strive to build a new consciousness of the people in Vardar Macedonia (People's Republic of Macedonia) as one of the six republics included in the new Yugoslavia and in the Pirin region of Bulgaria in the summer of 1946 was supported by Stalin. On this occasion, the Soviet leader advised the Bulgarian communists: “Cultural autonomy should be given to Pirin Macedonia within the territory of Bulgaria. The autonomy will be the first step towards the accession of Macedonia. The fact that there is no developed Macedonian consciousness among the population does not mean anything yet...” (Angelov, 1997, 97).

The numerous extremes and concessions on the Macedonian issue made by the Bulgarian Communist Party (BCP) up to 1948 were a result also of the hard situation Bulgaria found itself as a defeated country. A possible confrontation and conflict with Stalin and Tito could bring to its isolation at the Paris Peace Conference in 1947. However, after the rupture in the relations between Yugoslavia and the USSR, sanctioned by the decision of Cominform of June 28, 1948, the People's Republic of Bulgaria (PRB) felt free to embark on a new policy related to the protection of the Bulgarian national identity of the population in the Pirin region and protection of the truth about the history of the population in Vardar Macedonia, which was at the time within the borders of the Macedonian republic making part of the Yugoslav Federation.

The first step of the Bulgarian party leadership to correct the mistakes was associated with the expulsion from the Pirin region of the Macedonian teachers and propagators of the “Macedonian language and Macedonian national consciousness” among the population.

In the period 1949–1953 the Bulgarian state and party leadership was seized by the fever in the USSR and in the socialist bloc to condemn Tito. In the PR of Bulgaria the process was felt most strongly in the Blagoevgrad district, where “imperialist Yugoslavia and the U.S. tool Tito” was a constant topic in the local party organ *Pirinsko delo*. In these years the Yugoslav leaders, in their turn, followed a policy of estrangement of the majority population in the PR of Macedonia from its Bulgarian roots and the implementation of the new “artificial” language and the “Macedonian” national consciousness.

Stalin's death on March 5, 1953 opened the door for a new policy in the socialist camp towards Yugoslavia and allowed for the building of new relations between the two neighboring countries on the basis of good neighborliness and understanding (Panaïotov, Palešutski, Mičev, 1994, 120).

Gradually the Bulgarian initiative to normalize relations with its neighbors in the summer of 1953 started to acquire real dimensions. Yugoslav response was to come shortly by taking steps to remove the restriction on the movement of Bulgarian diplomats. Arrangements were made allowing for their travel throughout the entire territory of Yugoslavia, except for the PR of Macedonia (CDA, f. 1b, op. 6, a. e. 2192, 140).

This indicates that the Yugoslavs were reluctant to take actions that ran contrary to their established strategy on the internal problems and in this particular case they did not make steps that could jeopardize the fragile national issue in the newly-built Yugoslavia. They feared that the admission of Bulgarian diplomats on the territory related to the disputed issue between the two countries might lead to violation of the territorial integrity of Yugoslavia. That did not prevent the Yugoslav state from spreading propaganda materials with anti-Bulgarian content and sending Yugoslav intelligence agents on the territory of Blagoevgrad district.

The specially designed materials for the population of the Pirin region of Macedonia were signed by “a group of communists and patriots from the Pirin region” and “a group of Macedonian patriots from the Pirin region” (CDA, f. 1b, op. 24, a. e. 126, 4–5).

In the late 1940s and early 1950s, the Bulgarian state and party leadership under the influence of its internationalist beliefs brought to the fore not the national but the social objectives. Even when it criticized the policy of Belgrade and Skopje, which took a nationally biased position consistent with the Yugoslav interests, the Bulgarian leadership tried to use more politicized and ideological terms. All that prevented it to justify what was the real situation and the essence of the Macedonian question.

With the signing of the Belgrade Declaration of June 2, 1955 between the governments of the USSR and the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), the Soviet leadership recognized the right of Yugoslavia to follow its own road to socialism and the territorial integrity of its republics, including the PR of Macedonia.

Before his return to the Soviet Union, on June 3 N. S. Khrushchev made an unofficial visit to Sofia. The Soviet leader informed the Politburo of the Central Committee (CC) of the BCP about his talks with the Yugoslavs. A few days later, on June 9 at a specially convened plenum of the CC the governing Communist elite in Bulgaria was acquainted with them.

It is worth mentioning that in spite of the repeated discussions on the problems of the Bulgarian and Yugoslav development in the following months, the conflict point in the bilateral relations, namely the Macedonian question was not discussed.

The Bulgarian party leadership again had to accept Moscow's recommendations that were aimed at improving the relations with the FPRY, without taking into account the actually existent conflict issues between the two neighboring countries.

During the official visit of the Yugoslav parliamentary delegation led by Moše Pijade in April 1956 both sides stated that there were no conflict issues between them.

However at an informal level, initiative was taken the Bulgarian leadership to come out with a clear position on one of the most important issues – the Macedonian one (Baev, 1994, 94–107).

Thus, in 1955–1958, the senior leadership of the BCP and the Bulgarian government received several informal public proposals for clarifying the Bulgarian position on this sore point for a large part of the Bulgarian nation. It is worth mentioning the views of several Bulgarian public figures.

Pressing calls come mostly from activists of the Union of the Macedonian Cultural and Educational Communities in Bulgaria, which through different channels received information about the situation of the population in Vardar Macedonia and the sentiments in Bulgaria, especially in the Pirin region.

In the letter of the former chairman of the Union Hristo Kalaidjiev to the Politburo member Dimitar Ganev from August 27, 1956 emphasis was laid on coming up with a clear statement on the Macedonian issue, as hitherto there was only Yugoslav activity to establish the PR of Macedonia as a unifier of all Macedonians, while the Bulgarian side kept silent. He realized the effects that could be fatal for the population in Pirin Macedonia and its national consciousness. Regardless of that he continued to be influenced by ideological formulations and the international concepts on the national question. In his view Macedonian unity was impossible without some form of unity between the PR of Bulgaria and the FPRY. This required a unified position on the Macedonian question. It was possible, first, on the basis of a

Macedonian nation and country, while cutting short all the perversions in the historical development of the language, and secondly, by giving the Macedonian nation the opportunity for natural development without any violence (Baev, 1994, 107–108, 110).

During the visit of the Bulgarian delegation in late September – early October 1956 in Belgrade, this problem continued to be avoided, with the perspective of a better solution in the future.

The fact that the views of the Bulgarian state and party leadership have remained unchanged is evident from the census made in the PR of Bulgaria at the end of 1956. In the section under number IV, "Population by nationality" among other nationalities (Gypsies, Jews, Armenians), the "Macedonians" also had their column.

Overall the ratio only between Bulgarians and Macedonians was as follows: of the total population of Bulgaria of 7.613.709 people the Bulgarians were 7.506.541 people, of whom "Macedonians" made a total of 187.789 people.

In Blagoevgrad district, of the total population 281.015 people (with all nationalities) Bulgarians were 93.671 and "Macedonians" 178.062 people, which made it clear that that the "Macedonians" substantially exceeded the Bulgarian element in the Pirin region.

That gave new impulses of Yugoslavia in its effort to give pure "Macedonian" consciousness of the population in the Pirin region, and over time to join it to the PR of Macedonia within federal Yugoslavia.

Another quite interesting and curious moment was the fact that in almost all districts in the PR of Bulgaria in this census there were people recorded as "Macedonians" (Angelov, 1996, 105–106).

It turned out that for Bulgarian party leadership it was very difficult to break with Moscow's line, which after the Belgrade and Moscow declarations and the Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) was directed exclusively towards improving the relations with the Yugoslav leadership. This Soviet plan included taking into account Yugoslav interests and desires on the part of the CPSU, and hence the compromise with all its satellite Eastern European parties, including the BCP.

Thus, in its effort not to enter in conflict with the Soviet Union the Bulgarian leadership was forced in one form or another to subject to the mutual interests of Moscow and Belgrade, thus ignoring the Bulgarian national cause. As a result of that it could not come up with a clear position on the most contentious issues.

Meanwhile, in both official censuses of the nationalities in Yugoslavia made in 1953 and 1961, it was apparent the lack of a separate column for nationality "Bulgarians" and they were included in the column "other" (King, 1973, 272).

By the summer of 1957 the Macedonian question was not put forward for discussion by the senior party leadership in Bulgaria. In 1957 Bulgarian Marxist histo-

riography, in the person of Dimitar Kossev with his article “The development of historical science in Bulgaria after the victory of the Great October Socialist Revolution” and of Petar Georgiev and his article “How history is falsified” made the first tentative steps to speak about some wrong positions on the national question.

All that, along with the insistence from below forced Politburo with a decision № 198 of July 13, 1957 to make its first open steps by assigning the CC members Enčo Staikov and Dimitar Ganev the task, together with the Blagoevgrad District Party Committee, within three months to make a draft for position of the BCP on the Macedonian question (CDA, f. 1b, op. 6, a. e. 3324, 1).

Gradually Bulgarian party leadership gained psychological confidence and determination in fighting the Yugoslav defamations on the Macedonian question. An example of that was the decision of Politburo of the Bulgarian Communist Party taken on August 3, 1957 on the occasion of defamatory articles in *Glasnik* (edition of the Institute of National History in Skopje). This decision set three main tasks:

First, the Foreign Minister Carlo Lukanov was assigned to summon the Yugoslav ambassador and to call his attention to the fact that in the magazine *Glasnik* was published a defamatory article by Dančo Zografski which contained false statements regarding the BCP. To underline that the party, government and academia in Bulgaria were deeply outraged by the behavior of this author, his unscrupulousness and the fact that such slanderous article was allowed to be published in a supposedly scientific Yugoslav journal;

Second, to propose through the Minister of Interior Georgi Cankov and the Minister of Education and Culture Valko Červenkov to stop the access of Yugoslav researchers in Bulgarian state archives until a proper satisfaction for the insults and defamatory statements in the Skopje *Glasnik* was given;

Third, the newspaper *Rabotničesko delo* and the Bulletin of the Institute of History of the Bulgarian Communist Party to publish the necessary responses to this article (CDA, f. 1b, op. 6, a. e. 3341, 1–2).

Meanwhile, was held the first Moscow meeting of 64 Communist and Workers parties, including the League of Communists of Yugoslavia (LCY). The rupture of the Yugoslav party with the other Eastern European communist parties at the ideological level resulted in the isolation of Yugoslavia from the “socialist camp” once again. For Bulgaria this meant an end and a beginning of a “new – old” policy towards Yugoslavia.

While in the period 1955 – end of 1957 the Macedonian question existed, but was not put that openly both from Bulgaria and the FPRY, 1958 marked the beginning of a new approach for action for both interested countries.

This was quite noticeable after the Seventh Congress of the LCY, when opposition to the Eastern camp became apparent. The Yugoslav party and state leadership

focused exclusively on the Macedonian question, which came to the fore in his strategy as one of the ways to attenuate the difficulties in its internal development and diversion from the ideological disputes with the Soviet Union.

The first public statement of the Bulgarian party leadership on the Macedonian question after the forum in Moscow was the speech of Enčo Staikov on March 3, 1958 on the occasion of the celebrations for the 80th anniversary of the liberation of Bulgaria from Ottoman rule. It introduced new accents and corrections of the past erroneous positions of the party. Staikov's report was immediately attacked by the “horn” of anti-Bulgarian propaganda – the newspaper *Nova Makedonija*, which in two articles – from March 3 “On the occasion of the 80th anniversary of the liberation of Bulgaria from Ottoman rule” and from March 23 “Aside from history” claimed that Bulgaria deliberately concealed the existence of a Macedonian nationality and pursued a policy of non-recognition of the Macedonians as a separate nation from the Bulgarians. The newspaper used its pages to protect the Macedonian people, which had already earned its national freedom and statehood. The Skopje newspaper tried to find arguments for these views in the statements of Bulgarian leaders from the recent history on the Macedonian question. As an example was pointed Georgi Dimitrov, who in December 1945 in a speech before the National Assembly said: “Not a division of Macedonia, not a power struggle over it, but respect for the will of the Macedonians, whose main part received their national freedom and national equality in the new Yugoslavia” (SD XXVI ONS, 1946, 42). At the end of December 1948 Dimitrov expressed also the following opinion at the Fifth Party Congress: “The BCP stands firmly on the position that Macedonia belongs to the Macedonians. I am convinced that the Macedonian people will accomplish its national unity” (Dimitrov, 1951, 108).

Almost simultaneously in April 1958 saw the light of day the project on the Macedonian question of Enčo Staikov and Dimitar Ganev and the “Theses on the Macedonian question” of the Blagoevgrad Regional Party Committee.

The project on the Macedonian question focused on several key points in the current policy of the BCP on the disputed issue and recommendations for the future:

1. The BCP pursues consistently a policy of rapprochement and understanding with the FPR of Yugoslavia;
2. After the victory of the people's democratic revolution in Yugoslavia was established the PR of Macedonia, which Bulgarian leadership welcomed as a positive development, but not the appropriation of the right to refer to the complex Macedonian question as an internal Yugoslav problem;
3. The population of Pirin Macedonia under the leadership of the Bulgarian Communist Party took an

- active part in the struggle against the fascist dictatorship together with the Bulgarian people;
4. Bulgarian leadership cannot but take into account the actual situation that Macedonia is divided between three Balkan countries;
 5. Given the radically changed conditions in the Balkans, the party leadership deems inappropriate, even harmful the slogans for Balkan Federation and Federation of the South Slavs that were raised after World War II;
 6. Politburo considers it inconceivable the separation of the Pirin region from Bulgaria and its accession to Yugoslavia;
 7. It is necessary to carry out a greater cultural exchange between the FPRY and the PR of Bulgaria on the basis of equality and while rejecting any nationalist tendencies, and especially anti-Bulgarian sentiments in the PR of Macedonia;
 8. It is necessary to strengthen cultural, political, explanatory and educational activity among the population in Blagoevgrad district, and “correct Leninist elucidation” on the Macedonian question;
 9. To pay attention to the attitude of the BCP towards the Macedonian emigration;
 10. For the economic development of the Pirin region (Baev, 1994, 113–116).

Both the project and the theses were strongly attacked in the specially sent for those purpose two letters of Prof. Todor Pavlov, from May 26 and from July 14, 1958 to senior members of the party leadership (CDA, f. 1b, op. 7, a. e. 1784, 1–4).

The main thread in the statement of Todor Pavlov, which outlined his overall position, was that “the national question in the Balkans is a function of the general social and especially socialist question”.

Regardless of his biased position to defend social rather than national ideas in the development of postwar socialist Bulgaria, he was fully convinced in one thing: “We ourselves will cut the branch on which we sit, if with inaccurate, unclear and contradictory notions and assertions bring mess into the concepts – Macedonian people, Macedonian language and culture, contrasting them with the Bulgarian people, language and culture.” Pavlov recommended putting this issue openly so far as it did not bring to a rupture and exacerbation of the state, economic and cultural relations with the Yugoslav state and people.

For this purpose, Pavlov suggested to further discuss the essence of the issue in all of its aspects. In his view, the attempts of Belgrade and Skopje to distort and falsify the past of the Bulgarian people had to be denounced and there should be a clear and convincing response was the Macedonian nation born and how it would develop further.

As a result of his recommendations the project was not approved but was subjected to further discussion and clarification of the positions.

At the Seventh Congress of the BCP, which de facto and de jure became a platform for the anti-Yugoslav sentiments among Bulgarian party activists in the person of Bojan Balgaranov, Dimitar Ganev, Enčo Staikov, Boris Taskov, Georgi Cankov, Valko Červenkov was leveled criticism against Yugoslav revisionism. Another major problem was their position on the Macedonian question (SK BKP, 1958, 189–247). Belgrade qualified the formally established at the Seventh Congress rejection of the “Macedonian nationality” as a new orientation of Bulgarian state policy.

The accusations of Belgrade were based on the statements of three responsible Bulgarian functionaries: the Secretary of the Blagoevgrad Regional Committee of the BCP Boris Vapcarov, the Secretary of the Petrich District Committee Goran Angelov and the Politburo member Dimitar Ganev. In his speech at the Congress the first of them emphasized the erroneous bourgeois-nationalist positions of the LCY on the Macedonian issue. He denied the existence of this issue in Bulgaria, because the Macedonians were related to the Bulgarian people through historical destiny, origin and history. In the same vein Goran Angelov pointed the belonging of the population of Pirin Macedonia to the Bulgarian nation by origin, history, mentality, customs, traditions and language. In the end Dimitar Ganev’s call is quite telling: “Skopje historians should be given a deserved response” (DAMVnR, 1/100/80).

Curiously enough, in view of the struggle of the two countries on the disputed issue, the issue was presented at a broader and nationally heterogeneous environment which was not directly related to its solution. That happened at the Forth Congress of Slavists held at the beginning of September 1958 in Moscow. As a reaction to the falsifications on the part of Yugoslavia related to the language and literature of the population in what was then Macedonia, Academician Emil Georgiev openly expressed the view that there was no Macedonian language and Macedonian literature, but they were an integral part of the Bulgarian language and literature. Yugoslav officials immediately tried to counter the Bulgarian delegate pointing to his past of one of the organizers during the war of the Bulgarian “occupation” University in Skopje, i.e. equating him with the pan-Bulgarian and fascist beliefs of that period (DAMVnR, 1/100/80).

The degree of tension on the complex Macedonian question was raised significantly in the fall and winter of 1958, when the two countries organized celebrations for several important anniversaries in their history.

For Yugoslavia such an important celebration was the 40th anniversary of the breakthrough on the Salonika Front in September 1958. The direct result on the Bulgarian state was the subsequent flooding of the Yugoslav and in particular the Skopje press with anti-Bulgarian articles and sharp statements by senior officials in federal Yugoslavia. The response of the Bulgarian state and party leadership was the handing of a memo

to the government of the FPRY on September 20, 1958, whose main aim was to put an end to the “unfriendly and hostile” campaign directed against the Bulgarian Communist Party, the Bulgarian government and the Bulgarian people (*Narodna mladež*, 20. 11. 1958, 4). The campaign did not stop but even intensified after the public speech of Dimitar Ganev delivered on September 21, 1958 in Razlog on the occasion of the 35th anniversary of the “September Uprising”. In his speech Ganev convincingly talked about the Macedonian language as an artificial, Serbianised and incomprehensible to the population in Vardar Macedonia, and even more so in the Pirin region of the PR of Bulgaria. The other, more important part of his speech was related to the denial of national individuality of the Macedonian people. This speech strongly affected the sensitivity of the Yugoslav side which subjected him to crossfire and “hitting back”.

In the article “On chauvinistic positions” published in *Nova Makedonija* on September 23, its author V. Kocev accused D. Ganev for his speech in *Razlog*, in which he made a comparison between the situation of the Macedonians in Bulgaria and Yugoslavia. The article emphasized Ganev’s allegations that in Bulgaria nobody interfered with the individual citizen to say how he felt, whether Macedonian or Bulgarian, and that no one forced the Macedonians to speak an artificial and distorted language.

This theme was continued also by the Belgrade newspaper *Borba*. On September 24, in the article “On beaten tracks” the newspaper criticized the “chauvinistic” speech of Ganev, which denied both Macedonian individuality and Macedonian language. Yugoslavia sought an explanation why when this language was defined as a dialect of the Bulgarian, Radio Sofia and Radio Moscow gave regular emissions on it (DAMVnR, 1/100/80/19).

Another interested neighboring country – Greece, at that time was watching closely the relations between the FPRY and the PR of Bulgaria on the Macedonian issue. Its policy towards the population living in its northern territories had long taken the position of disregard and denial of its national rights, language and culture. The Greek state leadership defined that population as “slavophonic”, thus opposing to the Yugoslav and Bulgarian claims for its nationality.

On September 30, 1958 under the title “In Bulgaria rules hysteria on the Macedonian issue”, the Greek newspaper *Acropolis* presented the point of view of *The New York Times*, which was consistent with the position of Western policy on this issue for which it was extremely hard to come up with proper solution satisfying all the interested sides. According to *The New York Times* “the old ghost of the Macedonian question once again extended its shadow over the Balkans”. The strategy of the Greek side revolved around the idea to attack both Bulgaria and Yugoslavia when it was possible, with the

argument that it was associated with protection of the Greek territorial integrity.

The publications in the Yugoslav press seemed not to be enough for the higher Yugoslav party and state leadership. On October 14, 1958 the Secretary of State for Foreign Affairs of Yugoslavia sent a verbal note to the Bulgarian government, which was directed particularly against the speech of E. Ganev, with the notion to criticize the Bulgarian cause and policy on the Macedonian issue. In Ganev’s speech the Yugoslavs saw danger of Bulgarian territorial aspirations towards the PR of Macedonia and the integrity of the FPRY, because of the promised “forthcoming liberation from the poverty and dead-end” where the then leaders of Yugoslavia had taken it. The note was supported on October 5 by the editorials of three main Yugoslav dailies *Borba*, *Politika* and *Nova Makedonija* directed against the intervention of the Bulgarian leadership in the internal affairs of Yugoslavia which threatened its territorial integrity.

At that time in Bulgaria were carried out the celebrations for the Kresna-Razlog Uprising. On October 15, 1958 Politburo convened to discuss and adopt a decision on the report of Todor Živkov “On the celebration of 80th anniversary of the Kresna Uprising and our attitude towards the chauvinistic and defamatory campaign against our party in Yugoslavia”. In the end was adopted decision № 250 of October 15: “The Macedonian question not to be raised and not to put emphasis on the Berlin Treaty, but to expose the chauvinistic campaign, which is carried out in Yugoslavia and the slander against our party” (CDA, f. 1b, op. 6, a. e. 3736, 1–2).

In order not to further exacerbate the relations between the two neighboring countries by the end of 1958 the Macedonian question was left in the background. The Bulgarian side did not seek its overall solution, but reconciled with protests and public outcry against aggressive Yugoslav actions backed by the speech of the leader of the Macedonian party Lazar Koliševski of November 2, 1958. In note-response of the Bulgarian government to the government of the FPRY of November 19 were rejected all charges on the part of Yugoslavia – for intervening in the internal affairs of the FPRY and the campaign in the PR of Bulgaria on the Macedonian issue. The BCP exposed its positions of a Marxist and international party, expressed in its desire for the existence of the PR of Macedonia and the Macedonian question to serve as a linkage for “merging” the interests of the FPRY and the PR of Bulgaria (*Narodna mladež*, 20. 11. 1958, 4).

The year 1959 followed the course of the preceding year. As regards the Macedonian question there was nothing new in the relationship between the two countries. The Yugoslav press continued with accusations against the aspirations of Sofia for violating the territorial integrity of Federal Yugoslavia, in particular the PR of Macedonia and denial of the existence of Macedonian population in the Pirin region of the PR of Bulgaria.

Bulgaria did not remain a passive observer of the Yugoslav charges. The newspaper *Pirinsko delo* on June 10 in an article entitled “On the slippery road of chauvinism and anti-communist hysteria”, qualified some government and political leaders in Yugoslavia and the PR of Macedonia respectively, in the following explicit way: “Such experienced chauvinists like Lazar Koliševski, Ljubčo Arsov, Strahil Gigov and Vera Aceva do not fail to vilify in their speeches the BCP and to accuse it of opportunism and bourgeois nationalism” (DAMVnR, 1/100/80/18/5).

At a meeting of the Politburo of the BCP held on October 20, 1960, on the second item of the agenda “On the resettlement in our country of Macedonians-political emigrants from the other socialist countries”, by decision № 224 was permitted their gradual migration to Bulgaria. During the discussions it was repeatedly pointed out that “almost all of them have a clear Bulgarian consciousness and consider Bulgaria their homeland” (CDA, f. 1b, op. 6, a. e. 4291, 1).

In the bilateral relations 1961 continued in the spirit of the previous years. Celebrations on the 20th anniversary since the beginning of the anti-fascist resistance in Macedonia were an occasion to increase anti-Bulgarian writings in the Yugoslav press. The “leading idea” in the speeches mostly of Skopje speakers at various meetings was that during the anti-Hitlerite armed struggle the BCP had stood on firm pan-Bulgarian and chauvinistic positions. A serious place in the campaign on this issue again had the Skopje newspaper *Nova Makedonija*, whose previous acts made the impression that it was assigned to lead systematic anti-Bulgarian campaign in the spirit of the “consistent Marxist-Leninist internationalism”.

In the same 1961 the Bulgarian Ministry of Interior prepared a report on the hostile and revisionist activities of the Yugoslav intelligence and propaganda, their campaign against Bulgaria and striving to stir up nationalist sentiments among the population in the Blagoevgrad District. It informed the CC of the BCP for the main purpose of the Yugoslavs – the inclusion of Blagoevgrad District in Vardar Macedonia. Information was given regarding the spread of revisionist literature, the brochure “The BCP and Pirin Macedonia”. In 1960 and 1961 were revealed four clandestine youth groups associated with the idea of joining Blagoevgrad district to Yugoslavia (CDA, f. 1b, op. 24, a. e. 272, 1–3).

It should be stated that in 1961 the Bulgarian party leadership showed the necessary initiative and took some important decisions on the complex Macedonian question. Such was also the decision to support the publishing of a newspaper of the Bulgarian-Macedonian emigration in Canada.

At the end of December 1961 aroused interest the report of Todor Pavlov, Chairman of the Committee for the celebration of Miladinovi brothers, which included some statements on the complex Macedonian question. He noted that on the issues related to “history and ideol-

ogy we have not made and will not make any concessions to Yugoslav revisionists”. In his view, no one could stop and prohibit the process of formation and further development of the new Macedonian culture and literature and the new Macedonian consciousness. His recommendations were in three major directions:

1. It should not be allowed to be falsified historical facts;
2. To prevent the crimes of Bulgarian chauvinists be attributed to the Bulgarian people, and
3. To emphasize always, especially at that particular time that the national question was a function of the social question, and not vice versa (Baev, 1994, 118–119).

It is evident that Pavlov continued to hold firmly to his views from three years before. This position on the national question was constantly present as a view in Bulgarian party leadership since the end of World War II on the basis of the Marxist-Leninist understanding of the construction of the social order in the PR of Bulgaria.

In the spirit of the new improvement of Soviet-Yugoslav relations in 1962, was prepared for publication *History of Yugoslavia* in two volumes, written in Moscow by Soviet historians. In this book there was a trend to protect the interests of the Yugoslav cause on the Macedonian issue. In this regard it is interesting to note the Politburo decision of August 23, 1962 to send a letter to the CC of the CPSU from authoritative Bulgarian historians with critical notes on Volume I and Volume II of that publication. Bulgarian historians expressed the opinion that the publishing of historical work on the development of the Macedonian population at that moment was not politically relevant and appropriate because that could cause additional difficulties in Bulgarian-Yugoslav relations. They supported that position with the arguments that the Yugoslavs and especially those in Skopje, proceeding from nationalist positions brutally falsified the history of the Macedonian people. According to them the facts showed that the solution of the national question in Vardar Macedonia at that point was made not on the basis of the Leninist principle of self-determination but was based on de-nationalizing policy. The purpose of the Yugoslav leadership was to resolve finally and fully the Macedonian issue in favor of one Balkan state – that of Yugoslavia.

Bulgarian historians were explicit: “We do not think that we will do the right and realistic thing, if we rise to the bait of the nationalists in Skopje and stir up endless quarrels on the Macedonian question.” That was so not only because at that point in the Balkans there were no actual conditions for the complete solution of this complex issue, but primarily because the main problem and goal in the Balkans was the strengthening of peaceful neighborly relations (Baev, 1994, 119–120).

In the survey report to the staff of the Embassy of the PR of Bulgaria in Belgrade on internal and foreign policies of Yugoslavia in 1962 the Ambassador in Belgrade Grudi Atanasov stated his views on the development of

Bulgarian-Yugoslav relations, in which he saw a substantial improvement. The Bulgarian Ambassador noted that of all Balkan issues for Yugoslavia most important was the Macedonian question, which many Yugoslavs considered to be mainly Yugoslav issue, as within the borders of Yugoslavia was created and existed to that day the PR of Macedonia. Proceeding from that notion, according to the Bulgarian ambassador the Yugoslavs assumed the right of defenders of the Macedonian population in Pirin and Aegean Macedonia and Macedonian emigrants in other countries.

“The improved atmosphere in the bilateral relations made some Yugoslavs start thinking again about a “Balkan Federation”. This thought was suggested by Edvard Kardelj and other Yugoslav leaders, to which the embassy opposed with the understanding that this issue has lost all relevance. The report also pointed out that the serious disruption in good neighborly relations in the course of the year again came from Skopje with unamiable materials against the PR of Bulgaria (CDA, f. 1b, op. 33, a. e. 1055, 5–7).

At the same time, Tito’s statement in 1962 that “Yugoslavia has resolved its national problem” manifested the desire the united federal Yugoslavia nationalities (Slovenes, Croats, Serbs, Muslims and all others) to embrace sincerely the Yugoslav idea and official propaganda line – all of them lived in brotherly solidarity under the name of “Yugoslavs” (Ridli, 1995, 451).

Turning point in the reconsideration of the Bulgarian position on the Macedonian question was the discussion on this topic at a special plenum of the CC of the BCP held on March 12, 1963. At this plenum, Todor Živkov paid special attention to his official meeting with Tito in January 1963, where tacit agreement was achieved the conflict issues not to be discussed openly. Živkov noted that once again in the discussions with the Yugoslav representatives the attention was focused not on the issues “that divide us, but those that unite us”. Both sides underlined the need to strengthen economic and all-round cooperation, specialization and cooperation of the two economies.

In his brief statement on the Macedonian issue at the plenum, Živkov emphasized several key points, such as: whether or not there was a Macedonian nation and the categorical rejection of Skopje falsifications for the existence of a Macedonian nation in the Middle Ages; for the so-called Macedonian literary language that was created in Skopje and the view that in the Middle Ages, modern and contemporary history – Macedonia existed only as a territorial and political concept.

Todor Živkov raised two major questions, to which if a solution was found, all the obstacles in the bilateral relations would be overcome: first – regarding the Macedonian question – Bulgaria recognized the objective establishment of the PR of Macedonia within the FPRY and accepted the formation of Macedonian national consciousness, but she was against its formation on anti-Bulgarian basis and secondly – the Bulgarian side protested against the estimates in the Yugoslav press that during and after the war, the BCP had carried out nationalist policy towards the Macedonian people.

Ultimately, the conclusions made by Bulgarian party leadership were divided into the following three concepts:

First – the existence of the Macedonian nation and the formation of Macedonian national consciousness to be acknowledged publicly and objectively;

Second, the population of the Pirin region was part of Bulgaria;

Third, it would not be correct to renounce the history of our nation (CDA, f. 1b, op. 5, a. e. 567, 268–269, 283–286).

This plenum marked the end of a long and painful period full of contradictions and hesitant steps towards the gradual overcoming of the existing scholastic and false positions on the national question in Bulgaria. The period after 1963 was extremely intensive in carrying out the cooperation between the PR of Bulgaria and the FPRY. The conflict Macedonian question was entering a new phase, characterized by numerous contacts at different levels for finding a mutually acceptable solution for both states.

BOLGARSKO-JUGOSLOVANSKI ODNOSI IN MAKEDONSKO VPRAŠANJE
(1948–1963)

Marijana STAMOVA

Inštitut za balkanske študije, Moskovska 45, 1000 Sofija, Bolgarija
e-mail: marianastamova@yahoo.com

POVZETEK

Razvoj bolgarsko-jugoslovanskih odnosov po koncu druge svetovne vojne je težko obravnavati brez makedonskega vprašanja. Neuspeli poskus oblikovanja južnoslovanske federacije med Bolgarijo in Jugoslavijo (1944–1948) je za seboj pustil nerešeno makedonsko vprašanje, ki se je razplamtelo zlasti po sporu z Informbirojem. Destalinizacija in izboljšanje sovjetsko-jugoslovanskih odnosov po Stalinovi smrti sta pomenila pozitiven premik tudi v bolgarsko-jugoslovanskih odnosih. V letih 1955 in 1956 sta bolgarska partija in vlada storili korak k omilitvi svoje politike do makedonskega vprašanja ter jo začeli ocenjevati kot napačno, po vnovičnem poslabšanju odnosov med Beogradom in Moskvo v začetku leta 1957 in besnem napadu na jugoslovanski revizionizem pa so bolgarske oblasti spet zaostriale svoj odnos do makedonskega vprašanja. Po ponovni otoplitvi odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo v začetku šestdesetih let je bilo na marčnem plenumu bolgarske komunistične partije leta 1963 znova poudarjeno, da bolgarska politika do makedonskega vprašanja ni bila pravilna in da so potrebne spremembe. Ta plenum je zaznamoval konec dolgega in mučnega obdobja sporov in obotavljivih korakov k njihovemu preseganju. Čas po letu 1963 je bil z vidika izboljšanja bolgarsko-jugoslovanskih odnosov zelo intenziven, makedonsko vprašanje pa je vstopilo v novo obdobje iskanja rešitev, sprejemljivih za obe strani.

Ključne besede: Bolgarija, Jugoslavija, zunanja politika, makedonsko vprašanje, Sovjetska zveza, južnoslovanska federacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

CDA – Centralen dържавен arhiv (Central State Archive), Sofija (CDA), fond 1b (f. 1b).

DAMVnR – Diplomaticeskite arhivite na Ministerstvoto na vъnšnrite raboti (Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Bulgaria), Sofija (DAMVnR).

Dimitrov, G. (1951): Doklad pred V kongres na BRP (k.), 19. 12. 1948. Moskva.

Narodna mladež. Narodna mladež, Sofija, Oficialen vestnik na Centralen komitet na Dimitrovskija komunističeski mladežki sъjuz, 1944–1990 (National Youth, Sofia, Official Journal of Central Committee of the Dimitrov Communist Youth Union).

SD XXVI ONS (1946) – Stenografski dnevnici na XXVI Obiknoveno narodno sъbranie: I redovna sesija, knj. 1, 25. 12. 1945. Sofija.

SK BKP (1958) – Sedmi kongres na Bъlgarskata Komunističeska Partija (dokladi, reči, rešenija). Sofija.

Angelov, V. (1996): Politikata na BKP po makedonskija vъпрос juli 1948–1956. Istoričeski pregled, Sofija, 52, 5, 83–107.

Angelov, V. (1999): Hronika na edno nacionalno predatelstvo. Opitite za nasilstveno denacionalizirane

na Pirinska Makedonija (1944–1949). Blagoevgrad, Universitetesko izdatelstvo Neofit Rilski.

Baev, I. (1994): Bъlgarskoto dържавno rъkovodstvo i makedonskijat vъпрос ot 1948 g. do kraja na 70-te godini. Voenoistoričeski sbornik, Sofija, 63, 1, 94–107.

Daskalov, G. (1989): Bъlgaro-jugoslavskite političeski otnošenija 1944–1945. Sofija, Universitetesko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.

King, R. (1973): Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press.

Lalkov, M. (1994): Ot nadežda kъm razočarovanie. Idejata za federacija v Balkanskija jugoiztok 1944–1948. Sofija, Vek 22.

Mičev, D. (1994): Makedonskijat vъпрос i bъlgaro-jugoslavskite otnošenija 1944–1949. Sofija, Universitetesko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.

Nešovič, S. (1973): Jugoslovensko-bugarskite odnosi vo nedamnešnoto minalo. Skopje, NIP Nova Makedonija.

Panašotov, L., Palešutski, K., Mičev, D. (1994): Makedonskijat vъпрос i bъlgaro-jugoslavskite otnošenija. Sofija, Institut po istorija na BKP.

Ridli, Dž. (1995): Tito. Sofija, Reporter.

KOSOVO IN JUGOSLOVANSKO-ALBANSKI ODNOSI V LETIH 1966–1968

Jan PELIKÁN

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, nám. J. Palacha 2, Praha, Česká republika
e-mail: jan.pelikan@ff.cuni.cz

IZVLEČEK

Poleti leta 1966 so se politične in socialne razmere na Kosovu občutno spremenile. Po odstranitvi Aleksandra Rankovića je prišlo do emancipacije tamkajšnjega albanskega prebivalstva. Hkrati se je občutno okrepil položaj albanskih funkcionarjev Zveze komunistov Jugoslavije, ki so zahtevali tudi hitro in temeljito izboljšanje odnosov SFRJ z Albanijo, s čimer so želeli ugoditi željam albanske narodne skupnosti, živeče v Jugoslaviji. Domnevali so, da bodo boljši odnosi z Albanijo prispevali k umiritvi vala albanskega nacionalizma na Kosovu, njihova prizadevanja, v okviru katerih so celo poslali v Tirano svojega lastnega pogajalca, pa so obrodila le delen uspeh. Režim Enverja Hoxhe za globlje sodelovanje z Jugoslavijo ni bil zainteresiran, beograjska vlada pa je soglašala samo z nekaterimi ne preveč pomembnimi zblíževalnimi koraki.

Ključne besede: Jugoslavija, Albanija, Kosovo, Albanci, Enver Hoxha, Fadil Hoxha, Velli Deva, narodno gibanje, nacionalizem, Zveza komunistov Jugoslavije

IL KOSOVO E LE RELAZIONI JUGOSLAVO-ALBANESI NEGLI ANNI 1966–1968

SINTESI

Nell'estate del 1966, la situazione politica e sociale in Kosovo subì una svolta significativa. A seguito dell'allontanamento di Alexander Ranković, iniziò il processo di emancipazione della popolazione albanese locale. Nello stesso tempo, si rafforzò in modo tangibile la posizione dei funzionari albanesi in seno alla Lega dei Comunisti Jugoslavi, che si batterono per un rapido e radicale miglioramento delle relazioni della Repubblica Socialista Federale Jugoslava con l'Albania, aderendo alle istanze della comunità albanese del Kosovo presente in Jugoslavia. Questi ritennero che il miglioramento delle relazioni con l'Albania avrebbe contribuito al contenimento del nazionalismo albanese in Kosovo. Tuttavia, i loro sforzi, nell'ambito dei quali inviarono perfino un proprio negoziatore a Tirana, ebbero un successo limitato. Il regime di Enver Hoxha non fu interessato a una più intensa cooperazione con la Jugoslavia e il governo di Belgrado introdusse solo alcune, marginali concessioni.

Parole chiave: Jugoslavia, Albania, Kosovo, albanesi, Enver Hoxha, Fadil Hoxha, Velli Deva, movimento nazionale, nazionalismo, Lega dei Comunisti Jugoslavi

Odnos beograjske centrale do Kosova in tamkajšnjih Albancev se je začel spreminjati na prelomu let 1957 in 1958. V Titovem vodstvu se je tedaj oblikoval nazor, da sta bila dotedanja dejanska izolacija in strogi nadzor albanskega prebivalstva, ki ga je izvajala politična policija, s stališča njegovih interesov kontraproduktivna. Odločilo se je, da bo h kosovskim Albancem pristopalo podobno kot k drugim narodnostnim manjšinam na ozemlju Jugoslavije. Zato si je začelo prizadevati za njihovo integracijo – kot samobitnega naroda – v t. i. jugoslovansko družbo¹ (Imami, 2000, 316, 426–427; Pelikán, 2011a; Pelikán 2011b; Stamova, 2005, 132–140).

A do temeljitega preloma je prišlo šele leta 1966, po brionskem plenumu Centralnega komiteja (CK) Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ). Albanski funkcionarji ZKJ so izkoristili položaj po politični likvidaciji Aleksandra Rankovića in na Kosovu prevzeli dejansko oblast. V avtonomni pokrajini se je s tem zelo hitro izboljšal položaj tamkajšnjega albanskega prebivalstva (Pelikán, 2012; Štěpánek, 2011, 191–211).

V samem začetku obdobja pobrionskih sprememb se je v večinskem delu kosovske družbe pojavila zahteva po izboljšanju odnosov z Albanijo. Kot eno izmed programskih točk so jo hitro posvojili tudi partijski funkcionarji albanskega rodu. V blažji podobi je bila že leta 1966 sprejeta med sklepe oktobrske seje pokrajinskega odbora zveze komunistov, ki je v javnem diskurzu kodificirala prevratne oblastno-politične in družbene spremembe na Kosovu.² A vodstvo avtonomne pokrajine pri tem ni slutilo ali pa je (kar je verjetneje) le zamolčalo, da stopa skozi že pred nedavnim odklenjena vrata. Že februarja 1966, torej štiri mesece pred Rankovićeve padcem, je namreč zvezna vlada odobrila predlog ministrstva za zunanje zadeve, ki je priporočalo modifikacijo dotedanje obravnave Albanije.³ Jugoslovanska diplomacija naj bi si po novem prizadevala za končanje odprtega konflikta z režimom Enverja Hoxhe in postopno izboljševanje odnosov z Albanijo. Pristojni beograjski organi so v začetku leta 1966 ugotovili, da je permanentna, pred skoraj desetimi leti obnovljena propagandna vojna s Tirano, ki jo je spremljaja takorekoč popolna zamrznitev diplomatskih odnosov, s stališča jugoslovanskih interesov kontraproduktivna.

Vodstvo zunanjepolitičnih služb SFRJ tej spremembi smernic odnosov do male jugovzhodne sosedne ni pripisovalo ključnega, pravzaprav niti pomembnejšega pomena. V globoki pozabi so bili načrti za oblikovanje specifičnih odnosov z Albanijo, ki so bili pomemben del zunanjepolitične doktrine *Nove Jugoslavije*

neposredno po koncu druge svetovne vojne. Tedaj je beograjski režim resno razmišljal o včlenitvi Albanije v jugoslovansko federacijo. Tokratna modifikacija pristopanja k režimu Enverja Hoxhe naj ne bi bila repriza ali variacija poskusov iz sredine 50. let, ko si je Jugoslavila prizadevala, da bi prišli v vodstvo Ljudske republike (LR) Albanije njej naklonjeni partijski funkcionarji (Danylow 1982; Životić, 2011). V začetku leta 1966 sprememb odnosa do režima v Tirani niso narekivale večje ambicije. Cilj je bila odstranitev na jugoslovanski strani že davno preseženega kroničnega izvora napetosti, ki ni temeljil na nikakršnem realnem sporu, ampak se je napajal zgolj iz sebe samega. Inicijativa torej ni bila usmerjena v obnovitev prijateljstva ali celo zaveznitva, ampak – brez ozira na še vedno žive ideološke razprtije – zgolj v vzpostavitev standardnih sosedskih odnosov. Jugoslavija se je bala predvsem tega, da bi na Albanijo v primeru resnejše notranje krize enverjevskega režima pritisnile Grčija, Italija in njune zaveznice. Za Beograd je bila ohranitev obstoječega stanja v Tirani izrazito ugodnejša od morebitnega ustoličenja prozahodne vlade. Poudariti je treba, da kosovsko vprašanje, problem jugoslovanskih državljanov albanske narodnosti, v teh razmišljanjih pač ni igralo pomembnejše vloge – predvsem zaradi upravičene ocene, da LR Albanija ne predstavlja resnejše vojaške nevarnosti.

Jugoslavija je že leta 1966 dala pobudo za sklenitev trgovinskega sporazuma. Na njeno pobudo je bilo obnovljeno delovanje mešane meddržavne komisije, ki je mdr. reševala problematiko regulacije skupnih vodnih tokov in drobne mejne incidente. SFRJ je ukinila restrikcije zoper poslaništvo LR Albanije v Beogradu, ki je s tem dobilo enake pravice kot predstavništva drugih držav v Jugoslaviji. Albanski diplomati so tako odtlej lahko zapuščali Beograd, potovali po celi federaciji in torej obiskovali tudi Kosovo in Makedonijo. Podpisan je bil celo sporazum o obnovi turističnega prometa.⁴ Jugoslovanski mediji so prejeli navodila za spremembo načina poročanja o Albaniji. Postopno naj bi prenehali z negativno propagando, ki je prikazovala le odbijajočo podobo albanske stvarnosti, in začeli o Albaniji poročati uravnoteženo.

To navodilo se je v poročanju jugoslovanskih medijev dejansko odrazilo. Beograjska *Politika* skozi leto 1967 sploh ni podala nobene informacije o Albaniji. Šele v začetku druge polovice decembra je na tretji strani objavila večjo fotografijo z Enverjem Hoxho med obiskom vzhodne Albanije, ki jo je prizadel katastrofa-

1 AJ, CK SKJ, 507, III, Prepis stenografskega zapisa z razširjene seje Izvršnega odbora CK ZKJ, nastop E. Kardelja, 2. 3. 1959; AJ, CK SKJ, 507, V, Prepis stenografskega zapisa s seje Organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKJ, 21. 10. 1964.

2 AS, CK SKS–SKK, 4, Sklep seje Pokrajinskega odbora Zveze komunistov Srbije za Kosovo in Metohijo, 13. 10. 1966.

3 AS, CK SKS–SKK, 5, Zapisnik s pogovora P. Stambolića, V. Devija, F. Hoxhe in S. Doronjskega, 5. 3. 1968.

4 Turistično sodelovanje se je končalo že takoj po prvem potovanju jugoslovanskih državljanov v Albanijo. Prva skupina jugoslovanskih turistov je bila namreč sestavljena večinoma iz uslužbencev Službe državne varnosti in agentov drugih tajnih služb. Poleg je bilo tudi nekaj novinarjev, ki po povratku o aktualni situaciji v *deželi orlov* niso poročali v pozitivni luči. Vlada v Tirani je zato od nadaljnje turistične izmenjave takoj odstopila.

len potres. Dodani kratki komentar je bil informativen in nikakor ne negativen (Politika, 19. 12. 1967, 3).

Režim v Tirani je predloge Beograda sprejel zelo zadržano. Predstavniki LR Albanije so vsa pogajanja dolgo namerno zapletali in so trmasto vztrajali pri svojih pogosto kapricioznih stališčih. Pogovore o konkretnih vprašanjih so prepletali z ideološkimi progami. Soglašali so z reševanjem delnih praktičnih problemov, niso pa kazali niti najmanjšega interesa za izboljšanje ozračja v odnosih med državama. Propaganda, ki je sistematično napadala jugoslovansko federacijo, se ni prav nič umirila. Nasprotno, po brionskem plenumu so se ti napadi še zaostri. Ne le sredstva javnega obveščanja, tudi najvišji albanski funkcionarji so Titov režim ponovno obtoževali za teror na Kosovu in sistematični genocid nad tamkajšnjim albanskim prebivalstvom.⁵

S prizadevanjem za izboljšanje odnosov z Albanijo pa kosovski funkcionarji niso mislili le na začetek pogovorov o regulaciji rek ali podpis protokola o obnovi mejnih oznak. Njihov cilj je bil v kratkem času temeljito spremeniti dotedanji značaj kontaktov s sosedo in navezati z LR Albanijo kar najožje sodelovanje. To so želeli doseči brez ozira na še vedno živo ideološko sovražnost s strani režima Enverja Hoxhe. Svoj interes so utemeljevali predvsem s potrebo po kulturnih stikih jugoslovanskih Albancev z Albanijo. Argument je bil, da je položaj v SFRJ živečih Albancev povsem specifičen, saj tvorijo skoraj 40 odstotkov vse albanske populacije.⁶ Po šestdnevni vojni na Bližnjem vzhodu so izražali prepričanje, da bo zaradi strahu pred napadom z Zahoda vlada v Tirani do Jugoslavije strpnejša.⁷

Josip Broz Tito se je na napoved teh predlogov konec februarja 1967 odzval zelo zadržano.⁸ Edvard Kardelj je članom prištinskega vodstva mesec pozneje sporočil, da zvezna vlada že dela ustrezne korake v to smer.⁹ Federalna oblast se je nato marca 1967 po seriji debat o odnosih z Albanijo odločila, da bo nadaljevala v začetku minulega leta začrtano smer. Albaniji ni imela namenjena predlagati nikakršnih prevratnih ponudb; odnose je želela, tako kot prej, izboljševati po metodi postopnih majhnih korakov in drobnih prijaznih gest. Marca 1967 se je beograjska vlada npr. odločila ustreči prošnji Tirane za pospešeno prodajo 300 tisoč ton koruze. Albanska vlada, ki se je nahajala v mednarodni izolaciji, se je soočala z resnimi posledicami suše, ki jo je prizadela leto prej. Koruzo je nujno potrebovala za zagotovitev

najosnovnejše prehrane prebivalcev severnega dela države. Beograd je Albaniji ponudil tudi obnovo maloobmejnega prehoda in vzajemen dvig ranga diplomatskih predstavništva na raven veleposlaništev.¹⁰

Pobriionske spremembe in z njimi povezana močno okrepljena pozicija kosovskega vodstva so se začele kazati – čeprav sprva le obrobno – tudi v jugoslovanski zunanji politiki. Pristojni odbor ministrstva za zunanje zadeve SFRJ je na posvet o odnosih z Albanijo poklical tudi prištinske funkcionarje. Ostali udeleženci so bili predstavniki mednarodnega oddelka CK ZKJ in zastopniki Makedonije, Srbije ter Črne gore. Funkcionarji s Kosova so bili na sestanku v de facto enakovrednem položaju s predstavniki republik. Na njihovo pobudo se je vodstvo jugoslovanske diplomacije odločilo Albaniji ponuditi tudi sodelovanje na področju kulture. SFRJ bi na gostovanje povabila albansko folklorno skupino, Jugoslavija pa bi v Albaniji kupovala njeno knjižno produkcijo (klasična leposlovna dela, prevode Marxovih, Engelsovih in Leninovih spisov, vključno s sodobnim albanskim leposlovjem – z izjemo knjig, ki so napadale Titov režim). Predvsem pa je bilo odločeno, da bo omogočeno navezovanje neposrednih dvostranskih stikov med kosovskimi in albanskimi ustanovami ter podjetji. A administracija v Tirani se je tudi na te pobude sprva odzivala zelo mlačno.¹¹

V tej situaciji so najvplivnejši kosovski funkcionarji naredili korak, ki bi si ga bilo še pred nekaj meseci nemogoče sploh zamisliti. Nezadovoljni, ker njihova prizadevanja za izboljšanje bilateralnih odnosov z LR Albanijo niso doživela takojšnjega uspeha, so se odločili pobudo prevzeti v svoje roke. Albansko vodstvo so poskusili k pospešitvi sodelovanja vzbuditi za hrbtom jugoslovanske diplomacije. Fadil Hoxha in Velli Deva sta sklenila na lastno pest preveriti, ali bi bil režim v Tirani jugoslovanskim predlogom bolj naklonjen, če bi mu jih predstavili neposredno kosovski Albanci. Izkoristila sta zasedanje mešane komisije, ki se je aprila 1967 v Tirani dogovarjala o regulaciji vodnih tokov, in tja kot tolmača za jugoslovansko delegacijo poslala novinarja prištinskega časopisa Rilindja Gjona Shiroka. Pooblastila sta ga, da funkcionarjem LR Albanije neformalno ponudi vzpostavitev kulturnega sodelovanja, preveri možnost za akreditacijo stalnega dopisnika jugoslovanske državne tiskovne agencije Tanjug v Tirani in stopnjo pripravljenosti režima Enverja Hoxhe za druge oblike

5 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija državnega sekretariata za zunanje zadeve o nekaterih vprašanjih zunanje in notranje politike Albanije ter odnosov med SFRJ in LRA, 19. 1. 1967; AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o odnosih SFRJ z LRA, 14. 2. 1967.

6 AJ, CK SKJ, 507, II, Dokument Pokrajinskega odbora ZKS za Kosovo in Metohijo: Nekateri problemi v odnosih SFRJ–LRA (osnove za diskusijo), januar 1968.

7 AS, CK SKS–SKK, 5, Prepis zvočnega posnetka sestanka dela članov kosovskega in srbskega partijskega vodstva ter nekaj drugih kosovskih funkcionarjev, 24. 6. 1967.

8 AJ, KPR, II, Prepis zvočnega posnetka Titovega sprejema delegacije AP Kosovo in Metohija, 23. 2. 1967.

9 AS, CK SKS–SKK, 5, Zapisnik s pogovora predsednika zvezne skupščine E. Kardelja z delegacijo AP Kosovo in Metohija, 21. 3. 1967.

10 AJ, CK SKJ, 507, II, Sklep Zveznega izvršnega sveta o odnosih z Albanijo, 17. 3. 1967.

11 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o odnosih SFRJ z Albanijo v letu 1967, 24. 7. 1967.

sodelovanja.¹² Beograjsko ministrstvo za zunanje zadeve, pristojno za jugoslovanski del mešane komisije, ni bilo naprošeno za soglasje, še več: s to iniciativo niti ni bilo vnaprej seznanjeno.

Predstavniki diktatorskega režima v Albaniji se z G. Shirokom najprej sploh niso hoteli pogovarjati. V kontekstu dotedanjega razvoja odnosov so njegovo nenavadno misijo po vsej verjetnosti ocenili za provokacijo. Šele ob zaključku zasedanja so ga zelo zadržano obvestili, da so Jugoslaviji (torej predvsem Kosovu) pripravljene prodajati svojo knjižno produkcijo.¹³

Omenili smo povsem nestandardni značaj te akcije najvišjih kosovskih funkcionarjev. Na osnovi dostopnih informacij ni mogoče povsem pojasniti, kako so se sploh lahko opogumili za takšen, v jugoslovanskih razmerah dotlej nikoli zabeležen korak. Natančno ne moremo razložiti niti tega, zakaj organizatorji te povsem izvensistemске akcije niso bili klicani na odgovornost, čeprav je ministrstvo za zunanje zadeve njihovo dejanje obsodilo. Po brniskem plenumu je bila opuščena vrsta mehanizmov, na katerih je dolga leta temeljil jugoslovanski režim. Novi načini vladanja so se oblikovali precej spontano. Večino pristojnosti so hitro in brez primernih formalnih postopkov prevzeli drugi strankarski in državni gremiji. Posamezne inštitucije so si prisvajale nove in nove pristojnosti. Mnogo agilnejše kot zvezni uradi so bile v tem pogledu politične reprezentance posameznih republik in avtonomnih pokrajin. V to kategorijo sodi verjetno tudi poskus ustvarjanja od Beograda neodvisnih povezav z Albanijo, ki sta se ga lotila F. Hoxha in V. Deva.

Ne da se izključiti niti možnosti, da je njuno akcijo prej ali pa post festum neformalno odobril Josip Broz Tito. To tezo deloma potrjujejo nekatere sicer zelo skope informacije (Životić, 2012). Hipotezo posredno podpira dejstvo, da so kosovski funkcionarji tudi kasneje nadaljevali s tovrstnim načinom vzpostavljanja kontaktov. Poudariti je treba tudi, da so bile naloge, ki so jih najvišji kosovski funkcionarji poverili G. Shiroku, povsem skladne z le malo prej sprejetimi sklepi zvezne vlade o odnosih z Albanijo. F. Hoxha in V. Deva sta tako lahko svojo iniciativo upravičeno razlagala in branila kot dobro zamišljen poskus realizacije sprejetega načrta, pri katerem sta zgolj posegla po nekoliko nestandardnih sredstvih.

Še junija 1967 je Fadil Hoxha krotil prizadevanja prištinskih albanskih intelektualcev za takojšnjo vzpostavi-

tev stikov z visokoškolskimi in znanstvenimi ustanovami v Tirani ter ponudbo neposrednega sodelovanja.¹⁴ V naslednjem polletju pa so bili ti kontakti že vzpostavljeni. Jeseni 1967 so predstavniki prištinske založbe Rilindja obiskali pristojni albanski urad za knjižnoizdajateljsko dejavnost. Rezultat gladko potekajočih pogovorov sta bila sporazum o nakupu albanske knjižne produkcije in obljuba za možnost nekaterih dotiskov v Prištini.

Ta uspeh je sovpadal predvsem z delno spremembo pristopa režima Enverja Hoxhe k vprašanju odnosov z Jugoslavijo.¹⁵ Oblast v Tirani je končno spoznala, da ponudba kulturnega in znanstvenega sodelovanja, ki bi se dotikala predvsem Kosova, ni provokacija ali sovražna intriga. Še maja in junija 1967 je bila do takih predlogov zelo sumničava, jeseni istega leta pa ga je začela zelo prizadevno podpirati tudi sama. Pozdravila je tudi vzpostavljanje neposrednih stikov med kosovski in albanskimi podjetji. Pri tem je ni posebej motilo, da zaradi podobne strukture albanskega in kosovskega gospodarstva takšna kooperacija večinoma ni imela racionalne ekonomske osnove. Je pa Tirana pogovorom med upravami podjetij vedno poskušala vdihniti politični oz. nacionalni značaj.

K spremembi razpoloženja oblasti v Tirani je nedvomno prispeval tudi obsežni članek Fadila Hoxhe o aktualnem stanju odnosov med SFRJ in LR Albanijo, ki je bil objavljen v začetku oktobra 1967 v reviji *Flaka e vlazrimit*. Iz sicer povsem marginalnega, v albanščini tiskanega tednika, ki je izhajal v Skopju, so ga kasneje prevzeli tudi osrednji jugoslovanski mediji. Besedilo je bilo zato mogoče razumeti kot uradno stališče beograjskega establišmenta. F. Hoxha je v članku nedvoumno zagovarjal potrebo po izboljšanju odnosov z Albanijo. Pri tem ni niti z besedico omenil, kdo je to napetost med državama povzročil. Visoko pozitivno oceno nedavnega razglasa albanske vlade o pripravljenosti na izboljšanje odnosov z vsemi balkanskimi državami so lahko v Tirani razumeli tudi kot obliko vsiljevanja. Omenjena deklaracija je bila pri tem zgolj prazna propagandistična gesta enverjevskega režima. S podobnim duhom so prepojeni tudi ostali odlomki članka Fadila Hoxhe. V njih je med drugim ugotavljal, da „se narodi Jugoslavije, med njimi tudi Šiptarji iz Jugoslavije, veselijo vsakega uspeha, ki ga je doseglo delovno ljudstvo Albanije pri izgradnji socialistične družbe“. *Jugoslovanske Šiptarje* je razglasil za most pri zbliževanju SFRJ in LR Albanije. V zaključku je

12 G. Shiroka ni bil navaden novinar. Takoj po vrnitvi iz LRA je bil imenovan za ravnatelja založbe Rilindja in s tem v prištinski nomenklaturi zasedel visok položaj.

13 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o odnosih med SFRJ in LRA v letu 1967, 24. 7. 1967; AS, CK SKS–SKK, 5, Prepis zvočnega posnetka s sestanka dela članov kosovskega in srbskega partijskega vodstva ter nekaj drugih kosovskih funkcionarjev, 24. 6. 1967.

14 AS, CK SKS–SKK, 5, Prepis zvočnega posnetka s sestanka dela članov kosovskega in srbskega partijskega vodstva ter nekaj drugih kosovskih funkcionarjev, 24. 6. 1967.

15 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o aktualnem stanju odnosov med SFRJ in LRA, 23. 2. 1968; AJ, CK SKJ, 507, II, Dokument Pokrajinskega odbora ZKS za Kosovo in Metohijo: Nekateri problemi v odnosih SFRJ–LRA (osnove za diskusijo), januar 1968; AJ, KPR, II, Zapisnik s sestanka Izvršnega komiteja Pokrajinskega odbora ZKS za Kosovo in Metohijo s Komisijo za mednarodna vprašanja pri Pokrajinskem odboru ZKS za Kosovo in Metohijo, 29. 1. 1968.

sicer poudaril, da zaustavitev polemike z LR Albanijo ne pomeni strinjanja s propagando, ki prihaja iz Tirane – a ta ugotovitev je bila izražena kolikor je bilo mogoče previdno in namenoma neagresivno (Politika, 5. 10. 1967).

Zelo močno nacionalno čuteča stalinistična oblast v Tirani je skozi temeljito poglobitev stikov s Kosovom uresničevala izključno lastne politične in ideološke cilje. Zato je odklanjala možnost znatnejše razširitve sodelovanja na vsedržavno raven oz. navezave stikov tudi z drugimi jugoslovanskimi regijami. Nikakor ni zmanjšala agresivne protijugoslovanske propagande, kjer je bila ena poglavitnih tez trditev o neznosnem pritisku na albansko prebivalstvo v SFRJ. Režim Enverja Hoxhe si je prizadeval osvojiti simpatije kosovskih Albancev in se je predstavljal kot njihova opora ter zaščita. Pri tem je pravilno predvideval, da bo na ta način zapletel notranjepolitično situacijo v Jugoslaviji. V Titovem režimu je še naprej videl enega svojih največjih zunanjih sovražnikov. Tak pristop je imel tudi notranjepolitično konotacijo. Novice o podpori bratom, ki jih od matičnega naroda loči nepravilno določena meja, je albanska družba, razumljivo, sprejemala naklonjeno.

Albanija je soglašala le z enosmernim sodelovanjem. Odločno je zavrnila možnost, da bi tudi sama nakupovala albansko literaturo, izdajano v Jugoslaviji. Sprejela ni niti ponudbe za gostovanje kakega jugoslovanskega (kosovskega) umetniškega telesa niti vabila svoji zvezi partizanov na novembrsko praznovanje osvoboditve Prištine (Politika, 18. 11. 1967; Politika, 20. 11. 1967). Prav tako se ni strinjala z vzpostavitvijo maloobmejnega prehoda in možnostjo pošiljanja svojih študentov na prištinske fakultete. To stališče, ki se ni bistveno spremenilo niti v prvi polovici 70. let, ko so bili odnosi med Albanijo in Kosovom najboljši, je bilo logična posledica popolne zaprtosti albanske stalinistične države in njene ksenofobije. Odražalo je predvsem strah, da bi lahko nenadzorovani naključni stiki Albancev iz LR Albanije z jugoslovanskimi Albanci načeli dotedanji informacijski monopol državne propagande. V razmišljanje albanskih državljanov, ki jim je enverjevski propaganda več kot dvajset let servirala le selektivno izbrane in izkrivljene novice, bi lahko informacije, pridobljene od *zatiranih bratov s Kosova in iz Makedonije*, zasejale nezaželene dvome.

Decembra 1967 je univerza v Tirani na obisk povabila nekaj kosovskih družboslovcev albanske narodnosti. Nekaj (med njimi sta bila Mark Krasniqi in Syrja Popovci) se jih je tako januarja 1968 udeležilo konference ob 500. obletnici Skenderbegove smrti. Po zaključku uradnega dela programa so kosovske goste povabili v poseben salon, kjer jih je v navzočnosti drugih najvišjih albanskih funkcionarjev sprejel Enver Hoxha. Diktator jih je vroče pozdravil kot predstavnike *zatira-*

nih bratov. Med več kot dvehurnim pogovorom je izrazil upanje, da bi lahko naslednjič v Tirano prišli ne kot posamezniki, ampak kot uradna delegacija Kosova. Obvestil jih je tudi, da je vlada v Tirani pripravljena ponuditi 200 do 300 štipendij kosovskim maturantom, ki bi se na univerzi v Tirani vpisali na albanološke študije. Pri tem je provokativno poudaril, da si takšno možnost „morate na Kosovu izboriti sami“.¹⁶

Novice o poskusih režima v Tirani, da bi jugoslovanska prizadevanja za izboljšanje odnosov med državama izkoristila za podporo separatističnemu gibanju na Kosovu, je lahko Beograd spremljal z nekaj distance. Mednarodna izolacija, ki si jo je prostovoljno izbrala ekonomsko in vojaško šibka Albanija, je minimalizirala tveganja, ki bi lahko izvirala iz neposrednega sosedstva z enverjevskim režimom. V Titovem krogu se je zato oblikoval nazor, da bi lahko intenzivnejši stiki med Albanijo in Kosovom postopoma privedli do transformacije stalinističnega režima v Tirani. Beograd je močno precenjeval stopnjo atraktivnosti *jugoslovanskega samoupravnega socializma* za Albance iz Albanije, pa tudi (oz. še bolj!) za Albance s Kosova. Ni razumel, da je v bila v tej fazi družbenega razvoja albanskega etnika za večino njegovih pripadnikov ključna narodna ideja, zaradi katere so sicer znatne, a vendarle nebistvene razlike med obema levičarsko avtoritarnima režimoma na njihove nazore in stališča vplivale mnogo manj kot samo nacionalno hrepenenje. Nemalo kosovskih intelektualcev albanske narodnosti je na režim Enverja Hoxhe gledalo s spoštovanjem, pogosto kar z občudovanjem. Ne le zaradi njegove politike obrambe nacionalnih interesov in državne suverenosti; pozitivno so ocenjevali tudi modernizacijo, ki se je v LR Albaniji dogajala na področjih zdravstva, šolstva, kmetijstva in zagotavljanja dejanske enakopravnosti ženskega dela populacije (Bilandžić, 2006, 127–128). V teh in mnogih drugih sferah je kosovska realnost dejansko precej zaostajala za ravnjo, doseženo v Albaniji. Prav tako ni dvoma, da so albansko čuteči kosovski izobraženci spričo pomanjkanja informacij, gotovo pa tudi zaradi negativnega poročanja o dogajanju v LR Albaniji, ki so ga dolga leta prakticirala jugoslovanska občila, sosednjo državo v znatni meri idealizirali.

Zaradi pomanjkanja relevantnih informacij je imelo tudi prebivalstvo LR Albanije podobno izkrivljeno predstavo o razmerah na Kosovu (in v Jugoslaviji). Veliko prebežnikov, ki jim je uspelo pobegniti iz Albanije v SFRJ, je bilo orientiranih protikomunistično. Pod vplivom dolgoletne dezinformacijske kampanje, ki jo je vodil režim Enverja Hoxhe, so pričakovali, da bodo v SFRJ toplo sprejeti, saj so menili, da tam dejansko obstaja politični in ekonomski sistem zahodnega tipa, neposredno vezan na Združene države Amerike.¹⁷

16 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o aktualnem stanju odnosov SFRJ z LRA, 23. 2. 1968; AJ, CK SKJ, 507, IV, Prepis zvočnega posnetka s sestanka Izvršnega biroja Predsedstva ZKJ, govor F. Hoxhe, 18. in 19. 1. 1970.

17 AS, CK SKS–SKK, 4, Prepis zvočnega zapisa sestanka izbrane skupine članov Pokrajinskega odbora ZKS za Kosovo in Metohijo, članov CK ZKS in članov CK ZKJ, 12. 1. 1968.

V vzpostavitvi stikov kosovskih institucij in podjetij s partnerji v Albaniji ter udeležbi kosovskih znanstvenikov na konferenci v Tirani so prištinski funkcionarji videli le prvi in zgolj delni uspeh. Zavzemali so se za temeljito izboljšanje odnosov z Albanijo, v prihodnosti tudi za prijateljsvo med državama. Na njihovo držo in stališča je čedalje bolj vplival pritisk, ki ga je nanje vršila maloštevilna, a radikalna in v provincialnem prištinskem okolju zelo vplivna albanska inteligenca. V začetku leta 1968 so visoki prištinski funkcionarji že odkrito izjavljali, da je mogoče ta cilj doseči le z ignoriranjem ideoloških razlik in priznanjem delne krivde Jugoslavije za dotedanji negativni razvoj odnosov med državama.¹⁸ V zvezi s tem se zdi smiselno opozoriti na nenavadno naglo stopnjevanje družbenopolitičnega dogajanja na Kosovu v letih 1966–1968. Medtem ko je bilo še pred brionskem plenumom prepovedano že samo poslušanje Radia Tirana, je januarja 1968, torej zgolj leto in pol pozneje, pokrajinski odbor Zveze komunistov Kosova v uradnem dokumentu zahteval, naj Jugoslavija preseže nivo Hoxhevih propagandističnih napadov. Kosovski funkcionarji so posredno napovedali, da bo s tem učinek protijugoslovanske propagande oslabel, sovražna kampanja pa sčasoma, ko se bodo bilateralni odnosi izboljšali, prenehala. V uradnem dokumentu *Nekateri problemi v odnosih med SFRJ in LRA (osnove za diskusijo)*,¹⁹ ki ga je januarja 1968 sprejel pokrajinski odbor zveze komunistov, je prištinsko vodstvo predstavilo izhodišča, na katera bi bilo mogoče opreti sodelovanje z Albanijo. Poleg „skupnega boja proti zavojevalcem v davni in nedavni preteklosti“, „skupnega prizadevanja za mir na svetu in predvsem Balkanu“ ter „številnih skupnih ekonomskih in kulturnih interesov“ je kot dejavnik, ki naj Jugoslaviji in Albaniji omogoči medsebojno zблиževanje, navedlo tudi izgradnjo socialistične družbe v obeh državah.

Gradivo sicer vsebuje tudi obsežne kritične pasaže o stalinističnem značaju albanskega režima, je pa teza o usmerjenosti obeh držav v socializem eden izmed odklonov od temeljne ideološke doktrine Titovega režima, kakršna se je izoblikovala v 50-ih letih. Ta doktrina je izhajala iz ocene, da nima stalinistična interpretacija marksizma, ki se je je Albanija striktno držala tudi po XX. kongresu KPSZ, z avtentičnim socializmom nič skupnega ter da je režim Enverja Hoxhe po svojem bistvu diktatorski, etatistično-birokratski in državnokapitalističen sistem.

Neprimerljivo večje ovire je bilo mogoče pričakovati ob zahtevi, naj Jugoslavija prizna del krivde za napete odnose z LR Albanijo. Kosovski funkcionarji so se zato zavestno izognili omenjanju druge svetovne vojne in let razkola. Predlagali so, naj SFRJ samokritično oceni svoj odnos do jugovzhodne sosedice v obdobju zadnjih desetih let. Pragmatično so se torej hoteli ukvarjati s približno istim obdobjem, ki ga je jugoslovansko vodstvo po

brionskem plenumu določilo za raziskovanje primerov zlorabe pooblastil služb državne varnosti na Kosovu. Za glavno napako dotedanje politike do Albanije je dokument označil zaničljivo stališče jugoslovanske države do male sosedice in iz njega izhajajočo naduto, celo hegemonistično držo. Ta naj bi se mdr. izražala v ekonomskih stikih. SFRJ je za albanske izvozne produkte (zlasti za tobak) domnevno zahtevala pretirano nizke cene, sama pa v klirinški sistem, na katerem je temeljilo bilateralno trgovinsko sodelovanje, ni dostavljala za LR Albanijo pomembnega blaga. Naslednji prekršek naj bi bila sistematična sovražna žurnalistična kampanja proti Albaniji, saj so jugoslovanski mediji ignorirali vse pozitivne spremembe v tej državi. V takšni propagandi naj bi glavno vlogo igrali – kot je gradivo izrecno dokazovalo – beograjski mediji. Jugoslavija je domnevno tudi dolga leta namerno precenjevala nevarnost albanske iredente na Kosovu. Med *grehe*, s katerimi je SFRJ v nedavni preteklosti škodovala odnosom z LR Albanijo, so kosovski funkcionarji uvrstili tudi *izzivalno obnašanje jugoslovanskih turistov med obiskom Albanije*. Ta točka nakazuje, enako kot teza o prenizkih nakupnih cenah tobaka, da se kosovsko vodstvo pri oblikovanju dokumenta ni obotavljalo posegati tudi po argumentih, ki so bili del protijugoslovanske propagande režima Enverja Hoxhe.

Poglavitni namen avtorjev obsežnega gradiva je bil pristojne beograjske organe prepričati, da je treba izboljšavo odnosov z Albanijo uvrstiti med prioritete jugoslovanske zunanje politike – in da bi takšna sprememba sami SFRJ prinesla mnogo večje koristi kot režimu Enverja Hoxhe. Jugoslavija naj bi ta cilj dosegla tudi za ceno enostranskih popuščanj, pri čemer bi si morala ves čas prizadevati za preprečevanje – kot so avtorji dokumenta posredno namigovali: *upravičenega* – nezaupanja Albanije.

Za najpomembnejši prispevek tako načrtovanega izboljšanja bilateralnih stikov z administracijo v Tirani so prištinski funkcionarji označili stabilizacijo notranje-politične situacije na Kosovu. Poudarjali so, da napeti odnosi z Albanijo in protialbanska kampanja močno zapletajo družbeno ozračje v avtonomni pokrajini. V uradnem dokumentu kosovskega partijskega vodstva je bilo poudarjeno, da se nahajajo jugoslovanski Albanci v zelo specifičnem položaju: tvorijo dve petini albanskega naroda in so s prebivalstvom Albanije mnogostransko povezani, predvsem s skupnim jezikom, kulturo in sorodstvenimi vezmi. Prištinski funkcionarji so v tem kontekstu navajali, da „bi prijateljski odnosi z Albanijo pomembno prispevali k integraciji kosovskih Albancev v jugoslovansko družbo.“

Čeprav je avtorji dokumenta niso nikakor poudarjali, je bila ta ugotovitev ključno sporočilo več kot štiridesetstranskih *osnov za diskusijo*. Odražala je nacionalno

18 AS, CK SKS–SKK, 40, Prepis stenografskega zapisa zasedanja Komisije CK ZKS za medetnične odnose, 27. 2. 1968.

19 AJ, CK SKJ, 507, II, Dokument Pokrajinskega odbora ZKS za Kosovo in Metohijo: *Nekateri problemi v odnosih SFRJ–LRA (osnove za diskusijo)*, januar 1968.

čutenje vplivnih albanskih funkcionarjev jugoslovanske zveze komunistov in njihovo prizadevanje, da bi izkoristili izjemno priložnost ter kar največ prispevali k povezovanju dveh delov naroda, ki so ga dolga leta razdeljevale neprepustne državne meje. Hkrati je, morda celo še bolj, pričala tudi o njihovih bojaznih v zvezi z nadaljnjim razvojem dogajanja v avtonomni pokrajini; povedano natančneje: o zaskrbljenosti zaradi radikalizirajočega se albanskega narodnega gibanja. Kosovska albanska partijska elita je z nacionalno pogojenimi zahtevami sicer simpatizirala, jih v primernih trenutkih tudi bolj ali manj odkrito podpirala in bila neposredno po brionskem plenumu celo njihov generator, a sčasoma so njeni bolj realistični člani začutili, da začenjajo izgubljati nadzor nad razvojem dogodkov. Znašli so se v shizofrenem položaju. Narodno idejo so (popolnoma razumljivo) čutili tudi sami ter so si pripisovali zasluge za pospešeno emancipacijo albanskega prebivalstva, ki se je začela po Rankovićevem padcu. V povezavi s tolerantnim, celo velikopoteznim pristopom beograjske centrale k dogajanju na Kosovu je iz dneva v dan rastla njihova samozavest ter z njo zahteve. Istočasno pa so se Velli Deva, Fadil Hoxha in njuni sodelavci zelo dobro zavedali, da lahko nacionalno vrenje kadarkoli prestopi sprejemljivo mejo. Velika večina privržencev beograjske vladajoče oligarhije je Kosovo poznala le površno: videli so ga kot eksotično, obrobno regijo, pomen v njem potekajočih družbenih sprememb pa so bodisi bagatelizirali bodisi se ga sploh niso zavedali. Za razliko od njih so prištinski funkcionarji (in ostali vplivni albanski člani zveze komunistov) kosovsko realnost poznali zelo dobro. Vedeli so, s kako eksplozivnimi problemi je prežeta kosovska družba. Upravičeno so se bali, da se lahko razmere v avtonomni pokrajini kadarkoli nenadoma nevarno zapletejo.

Prištinsko vodstvo je intenzivno iskalo prijeme, s katerimi bi se deloma približalo nacionalnim zahtevam albanskega dela kosovske populacije. Upalo je, da bo s tem upočasnilo ali morda celo zatrlo radikalizirajoče se nacionalno gibanje ter umirilo napete družbene razmere v avtonomni pokrajini. Domneva je bila, da lahko k temu najbolje pripomoreta prav temeljito izboljšanje odnosov z režimom v Tirani in možnost neposrednih kontaktov kosovskih Albancev z Albanijo.

A omenjena ideja je bila povsem nerealna. V prvi vrsti je trčila ob stališča Hoxhevega režima, ki je k vprašanju izboljševanja odnosov z Jugoslavijo (in vzpostavljanja kontaktov z albanskim delom njenega prebivalstva) pristopal izrazito preračunljivo in že v izhodišču odklonilno. Diktator je zelo dobro vedel, da v oblikujočih se mednarodnih političnih razmerah in pri relativno stabilnih notranjepolitičnih razmerah v SFRJ samo z dvigom ravnih kontaktov z Beogradom (in Prištino) ne more iztržiti pravzaprav ničesar. Upravičeno se je bal, da bi lahko zblizanje z Jugoslavijo in večja frekvenca stikov

med pripadniki albanskega etnika, ki ga je razdelila državna meja, njegovo pozicijo resno ogrozila. V nepričakovano ponujeni možnosti za navezovanje stikov s kosovskimi Albanci je videl zgolj priložnost, kako oškodovati svoje beograjske nasprotnike. Tudi zaradi tega je na omenjenem srečanju z nekaj albanskimi intelektualci s Kosova razglašal tako odprte in provokativne nazore; zato – kljub spravljenim korakom Beograda – tudi ni omilil protijugoslovanske propagande.

Po brionskem plenumu je beograjsko vodstvo spremljalo dogajanje na Kosovu tolerantno in velikodušno. Zahtevam prištinskih funkcionarjev se je skušalo v mnogih pogledih približati. Napake, napačna sklepanja, nedoslednost in radikalizem je pripisovalo njihovi nezkušenosti in *vaški mentaliteti* domačega okolja.²⁰ Beograd je pojave diskriminiranja srbskega naroda, delno obnavljanje patriarhalnega modela družbenih odnosov v kmečki populaciji in številne nacionalistične izbruhe podcenjeval. V sferi zunanje politike pa je bila vrhuška Titovega režima pripravljena kosovskim funkcionarjem omogočiti kvečjemu svetovalni glas. Vemo že, da je ministrstvo za zunanje zadeve na začetku leta 1967 zastopnike Kosova pozvalo na posvet o nadaljnji smernicah za oblikovanje odnosov z Albanijo. Med geste dobre volje je sodila tudi uvrstitev te problematike v program jesenske seje zunanjepolitičnega odbora federalne skupščine. A parlamentarni odbor je v svoji sklepni zgolj ponovil temeljne obrise novega pristopa do Albanije, ki ga je že februarja 1966 sprejela in leto pozneje pojasnila ter še nekoliko razširila zvezna vlada. Z obravnavo te problematike na parlamentarnem parketu je želelo jugoslovansko vodstvo tudi javno deklarirati svojo pripravljenost za izboljšanje dvostranskih odnosov z LR Albanijo. Poleg režima Enverja Hoxhe so bili najpomembnejši adresati teh sklepov kosovski (jugoslovanski) Albanci.

Vodstvo jugoslovanske diplomacije, katere najpomembnejše odločitve je vedno odobril Josip Broz Tito, dlje ni niti nameravalo niti moglo. Interes kosovskih Albancev za bistveno izboljšanje odnosov z LR Albanijo je sicer opazilo, a mu ni pripisovalo večje pomembnosti ter ga je podrejalo drugim, vsedržavnim interesom. Beograd je tako k stalinističnemu enverjevskemu režimu še naprej pristopal pragmatično. Doseči je želel raven standardnih sosedskih odnosov, ni pa bil pripravljen na navezovanje specifičnih stikov ali celo vzpostavitev prijateljskega sodelovanja za ceno nepotrebnih in iracionalnih popuščanj. Odgovorni za zunanjo politiko SFRJ so za nekaj časa lahko zamižali pred sovražno protijugoslovansko propagando, ki si je za cilj še vedno izbirala tudi Tita, v nedogled pa ta potrpežljivost seveda ni mogla trajati. Ni bilo mogoče ne opaziti, da albansko vodstvo izkorišča novovzpostavljene legalne kontakte s kosovskimi Albanci predvsem kot orodje za iniciacijo iredente in za njeno podporo.

20 AJ, KPR, II, Zapisnik o pogovoru J. Broza Tita z E. Kardeljem, K. Popovićem, M. Todorovićem, D. Radosavljevićem, P. Stambolićem, D. Stamenkovićem in V. Popovićem, 20. 3. 1967.

Za zelo naivno se je izkazala zahteva, naj avtoritarni režim v Jugoslaviji, katerega vodja je bil propagandno prikazovan kot moder, skoraj nezmotljiv vladar, nase prevzame del krivde za slabe odnose s Tirano. Na notranjepolitičnem področju je bilo v povsem izjemnih okoliščinah, ki so nastale po brionskem plenumu, dotedanji način vodenja Kosova možno tudi kritizirati. A ponavadi se je pri tem poudarilo, da kritika teh delnih napak nikakor ne izpodbija uspehov, doseženih pri gradnji jugoslovanskega (in s tem tudi kosovskega) socializma. Vsa odgovornost za te napake je bila pripisana ostrakiranemu Aleksandru Rankoviću in njegovi domnevni zarotniški skupini. V zunanjepolitični sferi pa bi samokritika s sprejemanjem dela krivde za napetosti z Albanijo vrgla senco dvoma na jugoslovansko politiko kot takšno. V kontekstu razvoja sovjetske interesne sfere bi tak korak kar preveč spominjal na spokorniški beograjski obisk Nikite Hruščova leta 1955. Titova skupina niti v začetku leta 1968 niti kdajkoli pozneje o možnosti, da bi lahko napetosti z režimom Enverja Hoxhe končala na enak način, sploh ni razmišljala.

Vodstvo jugoslovanske države je januarski poziv kosovskega odbora zveze komunistov ignoriralo. K Albaniji je še naprej pristopalo v okviru smeri, ki jo je ubralo že pred dvema letoma.²¹ Odnosi z LR Albanijo so se začeli občutneje izboljševati – seveda z velikimi odkloni, nepremočrtno – šele v začetku septembra 1968. Temu premiku pa niso botrovali niti apeli prištinskih funkcionarjev niti samo dogajanje na Kosovu. Spremembo je vzpodbudil avgustovski vojaški poseg na Češkoslovaškem oz. strah Enverja Hoxhe, da bi bila lahko naslednja žrtev sovjetskega imperializma prav njegova država. V teh okoliščinah je poskušala Tirana manevrirati z vsaj do neke mere znižano stopnjo napetosti odnosov z Jugoslavijo. Režim v Tirani je do SFRJ naenkrat pristopal zelo naklonjeno – predvsem zaradi nejasne mednarodne situacije, ki je nastala v prvih tednih po oboroženem posegu petih držav Varšavskega pakta na Češkoslovaškem. Albanski diplomati so tedaj v internih pogovorih s svojimi jugoslovanskimi partnerji priznavali celo, da razpolagajo kosovski Albanci z vsemi nacionalnimi pravicami.²²

Tudi SFRJ je po 21. avgustu za nekaj tednov opustila dotedanje zadržano oz. previdno stališče do Albanije. Kmalu po sovjetski invaziji na Češkoslovaško je tedanji predsednik srbskega parlamenta Miloš Minić v tranzit-

nih prostorih beograjskega letališča brez vnaprejšnjega dogovora zaustavil albanskega zunanjega ministra Beharja Shtyllo. Zagotovo s soglasjem Josipa Broza Tita mu je predlagal, da bi on sam ali kateri drug visoki jugoslovanski funkcionar čim prej odpotoval na pogovore v Tirano. Albanija je ta predlog, katerega namen je bil, da bi se v tej nepregledni in potencialno eksplozivni situaciji led med državama zares otajal in bi bilo za primer morebitne agresije Moskve sklenjeno zavezništvo, zavrnila.²³ V strateških razmislekih Enverja Hoxhe je namreč Albaniji Jugoslavija predstavljala najmanj enako grožnjo kot Sovjetska zveza.

Od polovice oktobra 1968, ko se je izkazalo, da Albaniji sovjetski vojaški napad neposredno ne grozi, so se voditelji v Tirani deloma vrnili k prvotni retoriki. Obnovili so se tudi medijski napadi na Jugoslavijo, predvsem na njeno zunanjo politiko²⁴ (Životić, 2012, 70–73). A procesa postopnega izboljševanja dvostranskih odnosov to vseeno ni izrazilo prizadelo. Še več, nekaj mesecev pozneje je začel Beograd revidirati dotedanja negativna stališča do Kitajske, ki je bila tedaj edini zaveznik Albanije. Tudi jugoslovansko-kitajsko zблиževanje je pripomoglo, da so se odnosi med SFRJ in LR Albanijo na prelomu 60. in 70. let deloma, čeprav le začasno, stabilizirali. Predvsem kot stranski produkt teh diplomatskih aktivnosti so se tedaj izrazito razširili in poglobili kontakti kosovskih Albancev z Albanijo. Eksekutiva v Tirani je pri tem še naprej delala vse, da bi te povezave izkoristila predvsem za podporo nacionalističnih in iredentističnih idej med jugoslovanskimi državljani albanskega rodu²⁵ (Komatina, 1995, 111–114; Životić, 2012, 84–85).

Obsežno smo se ukvarjali z vzroki, zaradi katerih je bil načrt kosovskega vodstva za takojšnje izboljšanje odnosov z Albanijo neuresničljiv. Na kratko omenimo še en vidik. Radikalneje orientirani predstavniki albanskega narodnega gibanja v vzpostavitvi sodelovanja z LR Albanijo ne bi videli končnega uspeha, ampak zgolj medkorak v procesu združevanja skupnega etničnega prostora. Tudi če bi se omenjeni predlog prištinskih funkcionarjev uresničil, se razmere na Kosovu v dolgoročni perspektivi ne bi stabilizirale. Dejansko je povečana frekvenca kontaktov med Kosovom in Albanijo v prvi polovici 70. let, o kateri smo govorili v prejšnjem odstavku, občutno pripomogla k stopnjevanju albanskega nacionalizma v Jugoslaviji.

21 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija I. uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve o aktualnem stanju odnosov med SFRJ in LRA, 23. 2. 1968.

22 AJ, KPR, I-5-b, Zapisnik o sprejemu charge d' affaires veleposlaništva Albanije v SFRJ L. Seitija pri namestniku ministra za zunanje zadeve SFRJ Lj. S. Babiću, 10. 9. 1968; AJ, KPR, I-5-b, Zapisnik o pogovorih, vodenih v okviru zasedanja jugoslovansko-albanske podkomisije za vodne tokove v Skadru, 11. 9.–15. 9. 1968.

23 AJ, CK SKJ, 507, III, Prepis zvočnega posnetka s skupne seje predsedstev SFRJ in CK ZKJ, 11. 1. 1979.

24 AJ, CK SKJ, 507, III, Gradivo za skupno sejo Predsedstva in Izvršnega odbora CK ZKJ, 31. 10. 1968; AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija oddelka za vzhodno Evropo pri Državnem sekretariatu za zunanje zadeve o aktualni situaciji v Albaniji in njenih odnosih z Jugoslavijo, 13. 5. 1969.

25 AJ, CK SKJ, 507, II, Informacija mednarodnega oddelka Predsedstva ZKJ o nekaterih najnovejših aspektih jugoslovansko-albanskih odnosov, 24. 4. 1970; AJ, CK SKJ, 507, II, Interno gradivo mednarodnega oddelka Predsedstva CK ZKJ, 3. 2. 1976; AJ, CK SKJ, 507, III, Prepis zvočnega posnetka s skupne seje predsedstev SFRJ in CK ZKJ, 11. 1. 1979.

KOSOVO AND YUGOSLAV-ALBANIAN RELATIONS BETWEEN 1966 AND 1968

*Jan PELIKÁN*Charles University, Faculty of Arts, nám. J. Palacha 2, Prague, Czech Republic
e-mail: jan.pelikan@ff.cuni.cz

SUMMARY

The presented work is based mainly on the still scarcely and insufficiently explored documents stored in Belgrade archives (Arhiv Jugoslavije, Arhiv Srbije). It aims to address the impact of the political and social changes that took place after the removal of A. Ranković from office in the summer months of 1966 on Yugoslav-Albanian relations. It was at this time that the power of functionaries of the League of Communists of Yugoslavia who were of Albanian origin increased. Among other things, they began to demand a quick and fundamental improvement in the relations between the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and Albania. In so doing, they sought to meet the aspirations of the Albanian ethnic group in Yugoslavia. Besides, they believed that better contacts with Albania would moderate the ongoing wave of Albanian nationalism in Kosovo. On its own initiative also, the Yugoslav government tried to improve relations with the Albanian People's Democracy during the period under scrutiny. The main intention, however, was not to establish an alliance between the two countries, but to end long-term tension. Yet, the objectives of the officials of the League of Communists of Yugoslavia who were of Albanian origin went much further. They tried to achieve the widest possible cooperation with the Tirana regime at almost any price. They even did their utmost to persuade the Belgrade authorities to accept partial responsibility for the bad relations with Enver Hoxha's regime. Nevertheless, neither of these attempts ended successfully. The Enver Hoxha regime was not, in fact, interested in deeper cooperation with Yugoslavia. Furthermore, the Belgrade government agreed with only some of the amiable steps, and relatively minor ones at that, towards Albania. Indeed, it was only after the occupation of Czechoslovakia by the Warsaw Pact forces and after the establishment of cooperation between Yugoslavia and China in early 1969 that contacts between Belgrade and Tirana began to improve, albeit only temporarily. Nor did they ever reach the level the Pristina officials had desired.

Key words: Yugoslavia, Albania, Kosovo, Albanians, Enver Hoxha, Fadil Hoxha, Velli Deva, national movement, nationalism, the League of Communists of Yugoslavia

VIRI IN LITERATURA

AJ, CK SKJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ).

AJ, KPR – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Kabinet predsednika republike (KPR).

AS, CK SKS – Arhiv Srbije, Beograd (AS), fond Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS).

AS, CK SKS–SKK – Arhiv Srbije, Beograd (AS), fond Centralni komitet Saveza komunista Srbije – Savez komunista Kosova (CK SKS–SKK).

Politika. Beograd, Politika 1904–.

Bilandžić, D. (2006): Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005. Zagreb, Prometej.

Danylow, P. (1982): Die aussenpolitischen Beziehungen Albaniens zu Jugoslawien und zur UdSSR 1944–1961. München–Wien, R. Oldenbourg Verlag.

Imami, P. (2000): Srbi i Albanci kroz vekove. Beograd, K.V.S.

Komatina, M. (1995): Enver Hodža i jugoslovensko-albanski odnosi. Beograd, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ.

Pelikán, J. (2011a): Kosovo před brionským plénem. Příspěvek k dějinám jugoslávské federace. Dvacáté století (Praha, Filozofická fakulta UK), 1, 105–135.

Pelikán, J. (2011b): Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina. V: Manojlović Pintar, O. (ur.): Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 235–246.

Pelikán, J. (2012): Novou cestou. Kosovo ve druhé polovině roku 1966, Dvacáté století, 1, 85–141.

Stamova, M. (2005): Albanskijat vapros na Balkanite (1945–1981). Veliko Tarnovo, Faber.

Štěpánek, V. (2011): Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století. Brno, Masarykova univerzita.

Životić, A. (2012): Jugoslavija, Albanija i čehoslovačka kriza (1968–1971). Tokovi istorije, 3, 62–85.

Životić, A. (2011): Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945–1961). Beograd, Arhipelag, Institut za noviju istoriju Srbije.

original scientific article
received: 2014-07-15

UDC 314.151.3-054.72:327(497.1)"1948/1961"

SAVEZ „OSLOBODJENJE“ O SPOLJNOJ POLITICI JUGOSLOVENSKE DRŽAVE (1948–1961)

Mira RADOJEVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: mradojev@f.bg.ac.rs

IZVLEČEK

Na podlagi dostupnih virov, zlasti časopisa Naša reč, in relevantne literature članek opisuje, kakšen odnos do zunanje politike Jugoslavije je imel del njene povojne emigracije. Zainteresirani za spremembo režima in vrnitev v domovino ter prepričani, da bodo mednarodne razmere bistveno vplivale na usodo Jugoslavije, so emigranti posebno pozorno spremljali razvoj mednarodnih odnosov. Analiza se osredotoča na Zvezo „Oslobodjenje“, ki je bila za razliko od večine emigrantskih združenj usmerjena demokratično in jugoslovansko.

Ključne besede: Jugoslavija, komunisti, Josip Broz Tito, emigracija, Zveza „Oslobodjenje“, ZSSR, zahodnoevropske države, ZDA, zunanja politika

L'ALLEANZA “OSLOBODJENJE” (LIBERAZIONE) IN MATERIA DI POLITICA ESTERA DELLO STATO JUGOSLAVO (1948–1961)

SINTESI

Sulla base di fonti accessibili, in particolare la rivista Naša reč (Questioni nostre) nonché la letteratura specifica sull'argomento, viene illustrato l'atteggiamento tenuto nel dopoguerra da una parte degli emigrati nei confronti della politica estera dello Stato jugoslavo. Gli emigrati, interessati a un cambiamento di regime e al rimpatrio nonché convinti che la situazione internazionale avrebbe avuto un impatto significativo sul destino della Jugoslavia, seguirono con particolare attenzione lo sviluppo delle relazioni internazionali. L'analisi si concentra sull'Alleanza “Oslobodjenje” che, a differenza della maggior parte delle alleanze di emigrati, era orientata democraticamente e favorevole alla Jugoslavia.

Parole chiave: Jugoslavia, comunisti, Josip Broz Tito, emigrazione, Alleanza “Oslobodjenje”, URSS, Paesi dell'Europa occidentale, Stati Uniti d'America, politica estera

Posleratne vlasti u Jugoslaviji procenjivale su da se nakon 1945. broj jugoslovenskih iseljenika kretao oko 1–1,5 miliona ljudi. Predratnom iseljentištvu tada se pridružilo oko 250 hiljada onih koje je rat zatekao izvan jugoslovenskih granica, a koji su odbili da se vrate, ili su, pak, odlučili da Jugoslaviju napuste iz straha od kazne revolucionarnih sudova i neslaganja sa izvršenim promenama. U tom velikom broju političku emigraciju činilo je samo 70 do 100 hiljada, odnosno ne više od 10 %, dok je ogromna većina pripadala kategoriji ekonomskih emigranata (Popović, 2006, 185–186). Podaci Medjunarodne organizacije za izbeglice (IRO) bili su unekoliko drugačiji, budući da je prema njima krajem 1951. izvan svoje zemlje bilo 154.712 jugoslovenskih gradjana registrovanih kao izbeglice (Poruka, 2007). Malobrojnost i teško osećanje poraženosti nisu, međutim, omeli pokušaje političkog organizovanja i pružanja otpora revolucionarnom pobedniku, zasnovanom i na iluziji da će se SAD i zemlje zapadnoevropske demokratije suprotstaviti komunističkoj diktaturi. Već u avgustu 1945, s težnjom da se utiče na savezničke državnike i političare okupljene na konferenciji u Potsdamu, grupa predratnih srpskih političara formirala je Jugoslovenski narodni odbor (JNO), čiji je najugledniji član bio Slobodan Jovanović, jedan od predsednika emigrantske vlade (januar 1942–jun 1943). Uprkos velikim nadama, polaganim u saveznike i mogućnost pridobijanja slovenačkih i hrvatskih emigranata, uspesi su izostali. Velike sile u tom trenutku nisu bile spremne da izvrše odlučniji pritisak kako bi očekivani skupštinski izbori u Jugoslaviji bili barem donekle demokratski. S druge strane, nisu se odazvali ni izbegli slovenački i hrvatski političari, nezainteresovani za saradnju sa srpskim emigrantima ili neuvereni u mogućnost promena. To su bili samo neki od važnijih razloga zbog kojih su dramatični memorandumi i apeli JNO ostajali bez odjeka i značajnijeg uticaja (Popović, 2003, 328–341; Popović, 2006, 188–193).

Narednih nekoliko godina nastajale su i druge emigrantske organizacije i udruženja. Većina njih izražavala je ekstremna politička i nacionalna opredeljenja, te se, najčešće u zavisnosti od nacionalne pripadnosti, izjašnjavala antidemokratski, antijugoslovenski, antisrpski, antihrvatski, monarhistički ili antimonarhistički, a u svakom od ovih slučajeva izrazito desničarski. Iako istorija jugoslovenske emigracije nije celovito istražena i proučena, možemo tvrditi da je u toj brojnoj emigrantskoj populaciji najmanje bilo demokrata, a još manje demokrata jugoslovenske orijentacije. Toj najredjoj i najmalobrojnijoj grupaciji pripadao je Savez „Oslobodjenje“, u formalnom smislu osnovan u avgustu 1949, mada bi pravi početak mogao biti stavljen i u 1946, kada je grupa njegovih budućih osnivača objavila brošuru „Svim slobodnim Srbima – Srpska demokratska omladina“, izjašnjavajući se za ujedinjenje Evrope i Jugoslaviju u njoj. Naredne godine, 1947, u Parizu je formirana Srpska demokratska zadruga „Oslobodjenje“, sa idejom da se stvori i u drugim zemljama i da počne izdavanje

svog biltena. Časopis *Naša reč* počeo je da izlazi redovno od 1. januara 1948, najpre u Parizu, a od 1958. u Londonu. Savez „Oslobodjenje“ rasformiran je u Beogradu 1994, ali je kao organizacija već 1990. pristupio pre toga osnovanoj Demokratskoj stranci. Između tih datuma i faktografskih činjenica odvijala se bogata, još uvek malo poznata istorija jedne misleće manjine, koja je tokom nekoliko decenija istupala protiv nedemokratskog režima, nametnutog jednogumlja, socijalističke birokratije, zaostalosti i nekulture svake vrste. Protestujući protiv svega toga, zalagala se za održanje jugoslovenske države i njen demokratski preobražaj putem evolucije, prevazilaženja nacionalnih sporova, sporazuma svih njenih naroda i uključivanja u red politički slobodnih zemalja (Glamočak, 1997, 181–208; Radojević, 2010a, 100–108; Radojević, 2010b, 271–273).

Težeći takvim idealima i postavljajući ih kao najvažniji cilj političke borbe, članovi „Oslobodjenja“ delovali su propagandno i informativno. Budući da su uglavnom pripadali mladim generacijama i bili obrazovani, njihovi su pogledi imala dosta odjeka, naročito u vremenu u kome se i u Jugoslaviji počelo stvarati kritičko mišljenje, zbog čega je *Naša reč* postala najvažnije glasilo jugoslovenskih disidenata i opozicionara. Osim toga, informišući se iz inostrane štampe i posmatrajući dešavanja u zemlji s distance, „iz slobodnog sveta“, mnoge su događaje, pojave i procese mogli da sagledaju bolje i celovitije. S druge strane, prostorna udaljenost, te snažna netrpeljivost prema komunističkom režimu i njegovim nosiocima, naročito Josipu Brozu Titu, neretko su im zamagljivali vidike. Iako su se prema programskim opredeljenjima umnogome razlikovali od drugih emigrantskih organizacija, i oni su bili podložni atmosferi koja je vladala među emigrantima, a čiji je sastavni deo bilo preterivanje u oceni jugoslovenske političke i ekonomske situacije. Jer, želeći da što pre dodje do sloma postojećeg poretka, većina emigranata je preuveličavala krize i iskušenja jugoslovenske države, nadajući se da će njihova ozbiljnost ubrzati promene. Istovremeno, bili su ubedjeni ili su želeli da veruju kako režim počiva na slaboj osnovi, da se održava prvenstveno uz primenu represije i da podrška koju dobija od naroda nije ni široka ni stabilna. U pitanjima spoljne politike, osećajući se izdanima, kritikovali su zapadnoevropske zemlje i SAD zbog saradnje sa Josipom Brozom, ali su i dalje očekivali da će otuda biti dobijena pomoć potrebna radi izvodjenja demokratskih reformi. Upravo zato, mnogi tekstovi objavljeni u *Našoj reči* dragocen su izvor ne samo za proučavanje stavova emigracije, nego i za zbivanja u Jugoslaviji, s obzirom na brojnost i kvalitet informacija o njima. Štaviše, analizirajući ih, možemo tvrditi da nije bilo nijednog značajnijeg događaja iz unutrašnje i spoljne politike koji nije primećen i o kome se nije pisalo s više ili manje pažnje, u zavisnosti od procene važnosti. U ovom bismo se radu stoga zadržali samo na onima koji su u istoriji Jugoslavije imali svojevrсни prekretnički značaj ili odražavali karakteristična razmišljanja Saveza „Oslobodjenje“. Kako obim jed-

nog članka ne dopušta pregled odnosa ovog emigrant-skg udruženja prema spoljnoj politici u celom periodu njegovog postojanja, opredelili smo se za uže razdoblje, zaključno sa održavanjem prve konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961.

Početak objavljivanja *Naše reči*, na primer, gotovo se podudario s velikom krizom izazvanom sukobom Jugoslavije sa Informacionim biroom 1948. Izveštavajući čitaocu o Rezoluciji Informbiroa (IB) od 28. juna, kojom je Jugoslavija isključena iz sastava ovog tela, uvodničar lista je pokazao kako dobru obavještenost, tako i političko iskustvo, pokušavajući da sagleda njegovu trenutnu važnost i moguće posledice. Primetan je i oprez u donošenju zaključaka, sličan onom koji su ispoljavale zapadnoevropske zemlje, iščekujući razvoj spora između Sovjetskog Saveza i njegovog dotadašnjeg najpouzdanijeg satelita.

„Iznenadan i potpuno neočekivan sukob iza gvozdene zavese“, pisala je *Naša reč*, „izazvao je zaprepašćenje u čitavom svetu. Mnogi se pitaju da li se radi o početku velikog rasepa u Istočnom bloku ili o dobro smišljenom manevru sovjetske politike? Za sada, rasep u Kominformu ostaje činjenica.“ Odgovarajući na zapanost radoznalih posmatrača da li je time i narodima socijalističkih zemalja nametnuta dilema opredeljivanja između sukobljenih strana, nepotpisani autor teksta pitao se kakvu vezu sa njim imaju „potlačeni narodi“, budući da ih niko ne poziva da daju mišljenje i da se sami opredeljuju. Jer, „osam evropskih komunističkih partija optužuju Komunističku partiju Jugoslavije i isključuju je iz svoje sredine. Formalni razlog rasepa je nemarksiističko nedisciplinovano držanje Komunističke partije Jugoslavije, koja je dovedena na vlast voljom Sovjetskog Saveza. Od nje se i očekivala i zahtevala apsolutna poslušnost i servilnost. Veliki bojari u Moskvi su nemilosrdni prema svojim vazalima ako ispolje ma i najmanje osećanje nezavisnosti. Pored gornjih, verovatno ima i drugih, možda dubljih, razloga, o kojima se u zvaničnim saopštenjima ne govori. I oni će tokom vremena izaći na videlo.“ Sa stanovišta osude ideološkog protivnika i kritike političkih nesloboda uvodničaru je bilo daleko važnije da istakne presudan doprinos Sovjetskog Saveza smeni vlasti u Jugoslaviji i pasivnu ulogu stanovništva u tekućim događajima, svedenog na poslušni objekat. Primetno je, takodje, da je možda i nehotice usvojen deo terminologije korišćen tokom jugoslovensko-sovjetskog razlaza, poput izraza „klika“, upotrebljavanog u informbirovske propagandi radi što većeg uniženja Josipa Broza i vrha Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). „U čitavom ovom sukobu“, tvrdio je uvodničar, „o potlačenim narodima nema ni pomena. Ne isključuje se Titova partija iz razloga što je zavela totalitaran krvavi režim nad narodima u Jugoslaviji. Za komunističke klike koje su se dokopale vlasti na Evropskom istoku, narodi su samo sirovine za sprovođenje

eksperimenta. O njima se u zvaničnim saopštenjima ne govori. Niko ih ne poziva da uzmu učešća u ovoj raspravi. U svom saopštenju Kominform ne poziva potlačene narode da zbacе krvavi režim, već se obraća jedino i isključivo komunistima, 'vernim marksizmu-lenjinizmu' da smene staro vodjstvo i istaknu 'novo internacionalističko rukovodstvo'. Komunisti su odlučni neprijatelji mešanja naroda, kada su u pitanju zemlje, gde oni drže vlast. Tamo vlada pravilo: KADA SE VLADAJUĆE KLIKE SVADJAJU, NARODI TREBA DA ČUTE.

Dilema Kominform ili Tito ostaje dilema za komuniste, ma gde se nalazili i ma kakve položaje zauzimali. SA TIME POTLAČENI NARODI NEMAJU NIKAKVE VEZE“ (istaknuto u originalu – prim M. R.).¹

Godinu dana kasnije, kada su i svi skeptici bili uvereni da se u sukobu Jugoslavije sa IB-om ne radi o smišljenim varkama sovjetske spoljne politike i njenim pokušajima da Zapadu podmetne „Trojanskog konja“, Savez „Oslobodjenje“ je u deklaraciji donetoj na Trećoj konferenciji Srpske demokratske omladine ponovio već izrečene tvrdnje o sadržini sukoba i vladajućem režimu. Još je snažnije istakao povezanost unutrašnje i spoljne politike, predstavljene kao instrument komunističke vladavine. Istovremeno, kako je Zapad pokazao spremnost da radi svojih interesa u hladnom ratu pomogne Titu i Jugoslaviji, izrečena je i dosta oštra osuda takve politike.

„Danas Titova Jugoslavija nije više satelit Moskve“, rečeno je u deklaraciji. „Prirodna posledica takvog stanja stvari jeste, s jedne strane, neprijateljsko držanje sovjetskog bloka i, s druge strane, oportunistički stav zapadnih demokratija prema diktaturi Tita i njegove klike [...]

Politika zapadnih demokratija prema Titovom režimu kao i njihov odnos prema sukobu Kominform-Tito ne daju razloga da se poveruje u njenu ispravnost i uspeh. Otpadništvo Tita, koje je moglo u prvom trenutku da posluži kao primer drugim komunističkim vodjama ili zemljama, ne može više uticati na druge satelite da podju njegovim putem [...] Nada da će 'titizam' imati bilo kakvog stvarnog političkog odjeka u komunističkim zemljama pokazala se kao jalova dok je sam Tito, lišen podrške Moskve i oslabljen u sopstvenoj partiji, poljuljan na jedinim osnovama na kojima se držao [...]

Ekonomsko podržavanje Tita od strane zapadnih demokratija ne samo da mu neće produžiti život već će najverovatnije ubrzati i njegov pad pod neposrednim mešanjem Sovjetskog Saveza. Zapadne demokratije, umesto da posle svih iskustava, u ovom povoljnom trenutku otvore proces tiranskom režimu u Jugoslaviji i da na taj način oslobode njene potlačene narode, što bi bilo moguće čak i van opšteg rata, one još uvek žive u iluziji da će ti avanturisti poslužiti njihovim interesima i interesima slobodnog sveta, oni isti koje ni Sovjetski Savez, raspoložujući neposrednijim sredstvima, nije bio u stanju da disciplinuje ni na ideološkoj osnovi.“²

1 Naša reč, br. 6, 1. avgust 1948: Kominform ili Tito, 1.

2 Naša reč, br. 14, 1. septembar 1949: Treća konferencija Srpske demokratske omladine, 1–2.

Sadržina ovog teksta još jednom potvrđuje koliko su politička kultura i obrazovanje trpeli zbog snažne želje da se jedan nedemokratski režim zameni poretom pune parlamentarne demokratije. Otuda verovatno i potiče pogrešna politička procena da će ekonomska pomoć SAD i zapadnoevropskih zemalja pospešiti Titov pad. Budući da se događalo upravo suprotno, izvesna ozlojedjenost na Zapad postajala je jedna od konstanti u analizama jugoslovenske spoljne politike. Štaviše, saradnici *Naše reči* su se trudili da ističu svojevrsnu doslednost u nizu navodnih zapadnoevropskih i američkih zabluda kojima se Tito vešto koristio.

„Zapadne demokratije“, pisalo je u jednom uvodniku, „gubeći diplomatsku i političku igru u Teheranu i Jalti, videle su u problemu odbacivanja Tita od strane Moskve jednu vrlo bogatu mogućnost da se povede borba protiv sovjetskog imperijalizma. Kao što se 1943–44 propagandistički dokazivalo da će novi režimi ‘narodnih demokratija’ održati ne samo pravu demokratsku ravnotežu snaga između samih saveznika, tako je prethodne godine, juna 1948, počela velika ‘igra’ zapada sa ‘nacionalnim komunizmom’. Najpre, dokazivano je da Tito nije ‘internacionalista’ nego ‘antisovjetski’ nastojen i da želi da brani nezavisnost Jugoslavije prema Moskvi. Potom, objašnjavano je kako je Tito imao hrabrosti da dâ otpor Moskvi i kako je Tito spreman da i dalje daje otpor Sovjetima. Iz ovih dveju premisa došlo se vrlo lako [...] do zaključka da je Tito postao centar borbe protiv Moskve.“³

Uvereni da su rezultati takve strategije Zapada potpuno suprotni od planiranih, članovi „Oslobodjenja“ nisu se ustručavali ni od oštrijih kritika. Desimir Tošić, urednik *Naše reči*, u jednom je osvrtu u oceni Tita i njegove uloge otišao toliko daleko da je tvrdio kako je njegov otpor Moskvi tumačen kao „ludački gest jednog psihički i politički neuravnoteženog elementa“. Za ono što je Tito učinio rekao je da nije podiglo ugled Jugoslavije u inostranstvu, već ga potpuno urušilo „kod svih političkih činilaca“, te da su posle toga čak i oni koji su želeli da se s njim bore protiv Sovjeta postali „svesni da je po sredi upotreba jednih kriminalaca u borbi protiv drugih“.⁴

Kako se, međutim, pokazivalo da jugoslovenska socijalistička država uz pomoć Zapada odoleva pritiscima, prevazilazeći krizu, ozlojedjenost na njene demokratske pomagače bivala je sve veća. *Naša reč* je pisala o „neprirodnom prijateljstvu“ i obostranoj politici „sra-

čunatog rizika“ u kojoj su jedni „stavljali na kocku ograničena materijalna sredstva i nešto od svog političkog i moralnog ugleda, a drugi svoje glave. Prvi su merili da što manje izgube, drugi da što više dobiju. Za jedne i druge radilo se o vremenu: Zapadne sile da povećaju teškoće sovjetskog bloka, dok se ne ostvare njihovi planovi o naoružanju, a jugoslovenski vlastodržci da odlože sudnji čas, ne bi li se nešto u medjuvremenu desilo, što bi im donelo spasenje.“ Prognozirajući propast takve politike, članovi „Oslobodjenja“ su zamerali Zapadu što je napustio odbranu demokratije i zanemario sudbinu malih, komunističkom diktaturom potlačenih naroda. Po njihovom mišljenju, pomažući Tita i njegov režim, zapadne države su izneveravale i sopstvene demokratske principe, napuštajući odbranu svih koji su sa te strane očekivali pomoć u borbi za ista načela. Delimično i zato, politika „sračunatog rizika“ vodila je do „nesračunatih posledica“ i politike „rizika bez računa“.⁵ *Naša reč* je iz istih razloga osudjivala sve koji su na Zapadu, u medijima i na druge načine, pravili razliku između poretka u Jugoslaviji i u drugim socijalističkim zemljama, govoreći o prednostima Titovog režima. Ne smatrajući da je jugoslovenski komunizam bolji od Staljinovog, u stavovima „Titovih prijatelja“ u inostranstvu videla je etički problem kojim je rušena moralna osnova borbe slobodnog sveta protiv komunizma. Jer, „nije moguće biti istovremeno prijatelj naroda i slobode i prijatelj jednog režima nasilja. Nije moguće boriti se istovremeno za oslobodjenje podjarmljenih naroda u sovjetskom bloku, a s druge strane potpomagati ili odobravati ugnjetavanje jednog savezničkog i vernog naroda, ma koliko on mali bio. Nije moguće širiti istinu preko moćnih radio-stanica narodima iza gvozdene zavese, a pri tome tu istu istinu uskraćivati narodima Jugoslavije!“⁶

Jedan od težih udara nadama emigracije da će Zapad ipak odreći podršku Jugoslaviji zadat je Titovom posetom Velikoj Britaniji u martu 1953 (Petrović, 2002, 179–195; Petrović, 2010, 28–63). Ne samo što je Tito tada prvi put od sukoba sa IB-om napustio zemlju, nego je i poseta učinjena upravo jednoj staroj demokratskoj državi, u čijoj je viševjekovnoj mudrosti i istorijskom iskustvu emigracija gledala pouzdaniju odbranu od komunizma. Osim toga, i pored podsmeha i ironičnih komentara u britanskoj štampi, nije se moglo prikriti koliko su se ostrvske vlasti trudile oko dočeka maršala Tita (Šušar, 2001, 184–185).

3 *Naša reč*, br. 18, 15. februar 1950: Zabluda, 1.

4 *Naša reč*, br. 17, 1. januar 1950: Tošić, D., Nacionalna revolucija, 13. Nekoliko decenija kasnije, neposredno nakon smrti Josipa Broza 1980, ovo je mišljenje znatno korigovano, a njemu lično i partiji kojoj je bio na čelu dato nekoliko priznanja. Uz mnoge ograde i isticanje bitnih ideoloških neslaganja rečeno je kako je KPJ doprinela „istorijskoj borbi protiv nacizma i fašizma“, iako se u julu 1941. „stavila na raspoloženje Sovjetskom Savezu i počela da priprema društvenu revoluciju“. Njena tadašnja uloga nije se mogla potcenjivati, kao što se činilo u Sovjetskom Savezu i u ekstremnoj emigraciji na Zapadu, „nezavisno od toga da je ceo pokret KPJ za vreme rata bio jedna vrlo složena pojava, i zavisan dobrim delom i od spoljnih činilaca“. Drugi važan doprinos bio je u hrabrom suprotstavljanju Informbirou, Sovjetskom Savezu i Staljinu lično, bez obzira na to što značaj tog otpora nije mogao biti sveden samo na „ličnost Brozovu“ (*Naša reč*, br. 316, juni–juli 1980: Svršetak Titove lične epohe, 1; Radojević, 2011, 114–115).

5 *Naša reč*, br. 28, 15. maj 1951: Od „sračunatog rizika“ do nesračunatih posledica, 1.

6 *Naša reč*, br. 36, 15. maj 1952: Kad Titovi prijatelji glasaju ..., 2.

Kako je poseta duže pripremana i najavljivana, *Naša reč* je unapred podsećala da su retke bile prilike u kojima su se susretali srpski i britanski vladari. Uz to, istakla je i činjenicu da se istorijskom slučajnošću dolazak Josipa Broza odigravao u vreme navršavanja pedesetogodišnjice Majskog prevrata iz 1903, kada je Velika Britanija zbog ubistva kraljevskog para Obrenović prekinula diplomatske odnose sa Kraljevinom Srbijom, smatrajući da je na takav postupak obavezuju moralni i politički obziri. Pola veka docnije, „uprkos nezadovoljstvu svoga sopstvenog javnog mnjenja i protesta u samom Donjem domu“, tadašnja britanska vlada bila je spremna „da ugosti jednog neskrivenog zločinca, koji – istina – nije ubio nijednu krunisanu glavu, ali je zato postreljao hiljade i hiljade političkih protivnika, ljudi odanih demokratskom idealu i vernom prijatelju Zapada, podjarmio narode Jugoslavije, proganjao i proganja crkve i sveštenike.“ Posebno pominjući odnos prema crkvi i sveštenicima, *Naša reč* je želela da svoj protest poveže sa negodovanjem britanskih katoličkih krugova, ozlojedjenih zbog položaja crkve u Jugoslaviji i osude nadbiskupa Stepinca. Istovremeno, isticano je da se Tito tokom Drugog svetskog rata i po njegovom završetku nelojalno ponašao i prema samim Britancima. Još jednom postavljajući problem na moralnu osnovu, ali i na temelje jedne dalekosežnije politike, uvodničar lista je zaključivao: „Kažu nam da je to prošlost i da interesi slobodnog sveta zahtevaju da se pruži ruka i ukaže čast čak i jednom zločincu. Mi ne mislimo da će bilo čiji interesi, najmanje interesi naroda Jugoslavije, biti bolje zaštićeni ovakvim diplomatskim potezima. Tito i drugovi nisu nikakva stvarna garancija u odbrani Balkana i nikakva ozbiljna i trajna prepreka sovjetskom prodiranju i uticaju u tom delu sveta. Tito za nas, pre svega, znači održanje na vlasti komunističke partije [...] U slučaju jednog ratnog sukoba [...] komandni kadar Titove armije biće nosilac rasula i izdaje [...] Zapad ne može imati u Titu pouzdanog saveznika, a Velika Britanija, s obzirom na Titovu poznatu prevrtljivost, stvarnog prijatelja.“

Odbacimo li sve moralne i sentimentalne obzire, teško je videti u poseti ovog neobičnog gosta, sem malih trenutnih koristi, neki trajniji interes, koji bi doprineo očuvanju britanskog ugleda i uticaja u Jugoslaviji i ojačao prijateljstvo između jugoslovenskih naroda i Velike Britanije ne samo za danas nego i za sutra.⁷

Pokušavajući da ovo uverenje potkrepi konkretnim argumentima, Savez „Oslobodjenje“ je mesec dana kasnije, upravo u vreme čuvene posete, dao posebnu izjavu o situaciji u Jugoslaviji. Plašeci se da će se ona potpuno priključiti zapadnom bloku, a Josip Broz posle Londona otputovati i u druge evropske prestonice, isticao je da je jugoslovenski režim postao saveznik Zapa-

da „po nuždi“. Savezništvo se otuda moralo pokazati u svojoj bespredmetnosti, isto kao što se moralo videti da su narodi Jugoslavije „jedini istinski saveznici slobodnog sveta u borbi protiv sovjetskog imperijalizma“. Osim toga, nasuprot slici o stabilnosti režima u Jugoslaviji, koja je neosnovano stvarana u zapadnom svetu, njegov se položaj pogoršavao i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici. Na unutrašnjem planu slabile su ga „katastrofalne privredne prilike“, nezadovoljstvo naroda i pesimizam vladajuće garniture koja je pokušavala da se osigura nepripremljenim reformama. U spoljno-političkom pogledu, pak, Jugoslavija je bila u sve većoj vojnoj, ekonomskoj i političkoj zavisnosti od zapadnih zemalja, dok se broj protivnika njenog režima uvećavao, obuhvatajući raznorodne elemente: Informbiro, hrišćanske crkve, naročito katoličku, evropske demokrate i „sve one rukovodeće ljude u demokratskim zemljama, koji smatraju da se međunarodna politika ne može voditi bez izvesnih osnovnih i stalnih moralnih načela.“⁸

Nemoćna da se suprotstavi Titovom uspehu, a bez detaljnijih saznanja o sadržini njegovih razgovora s britanskim zvaničnicima (Borožan, 2001, 183–204), *Naša reč* je nastojala da ga učini smešnim, gotovo karikaturnim. „Jedan britanski novinar“, pisala je, „javlja iz Beograda da Tito sprema frak, koji u životu nije nikada nosio, i da je naredio svome krojaču da mu sašije naročiti džep na fraku, u kome će držati revolver“.⁹

Kada su po završetku posete utisci sabrani, *Naša reč* je najavljivane proteste i čak pretnje atentatom poredila s mlakošću učinjenih reagovanja, smatrajući da su njihova brojnost i oštrina bili daleko ispod očekivanih. Osim ogorčenja što se veći deo srpske emigracije uplašio mogućih policijskih progona, najviše žuči izlila je povodom držanja britanske vlade, kritikujući njen odnos prema balkanskim narodima i dovodeći u pitanje stvarne sposobnosti njene čuvene diplomatije.

„Davno smo već rekli da u međunarodnoj politici najčešće nema ni najosnovnijih moralnih obzira“, zaključivala je. „Svako gleda svoj najneposredniji interes. Velika Britanija sigurno nije dočekala Tita radi Tita, nego radi svoga najužeg interesa u Jugoslaviji. I tu činjenicu ne treba smetnuti s uma. Ona nema nameru da izmisli Jugoslaviji jednu drugu, makar demokratsku vladu! Ona se sporazumeva sa onom koja se trenutno nalazi na upravi zemlje. To nikako pak ne znači da je na taj način najbolje zagarantovan njen interes. U prošlosti, Velika Britanija je više puta zauzimala u odnosu na oslobođilačku borbu balkanskih naroda stavove koji su bili u suprotnosti sa stavom našeg naroda, kao naroda koji je slobodu i nezavisnost stavljao iznad svega. I pokazalo se da ju je njen toliko poznati smisao za stvarnost često varao pred nesalomljivom upornošću jednog malog

7 *Naša reč*, br. 42, februar 1953: Neobičan gost, 1.

8 *Naša reč*, br. 43, mart 1953: Izjava Glavnog odbora Saveza srpskih zadruga Oslobodjenje, 1.

9 *Naša reč*, br. 43, mart 1953: Tito, gost Velike Britanije, 7.

naroda. Neka nam ovo istorijsko iskustvo pruži i jedno ohrabrenje za budućnost.¹⁰

„Oslobodjenje“ je i docnije, mnogo puta, različitim povodima i prilikama, pokazivalo ogorčenje prema politici velikih sila i njihovoj beskrupuloznosti u zaštiti sopstvenih interesa. Kada je, na primer, američko ministarstvo spoljnih poslova objavilo sadržinu tajnih razgovora između nekadašnjih saveznika iz Antifašističke koalicije, vodjenih na Jalti avgusta 1945, *Naša reč* je objavila tekst čiji je sam naslov – „Trgovci sa Jalte“ – najavljavao njegovu oštrinu. Ističući kako više nema sumnje da je u „senci Atlantske povelje [...] sprovedjena najobičnija trgovina narodima“, nije se čudila što je u njoj sudeo Staljin, nego što su „u toj rasprodaji, ne pitajući evropske narode i ne vodeći uopšte računa o njihovim interesima, sa ne manjim cinizmom učestvovali i predstavnicima anglosaksonskih naroda“. Njihovi postupci bili su po mišljenju lista čak i teži od onih koje su u prošlosti činili imperatori, deleći svet „kao kakvu pogaču za bogatom trpezom“. Štaviše, oni se barem „nisu krili iza parola o slobodi i ravnopravnosti naroda, humanizma i demokratije i čitavog onog moralističkog rečnika koji je zaista malo ili gotovo nimalo značio u očima onih koji su vodili poslednji ‘krstaški’ rat za slobodu.“¹¹

Novi udari na ideale i očekivanja emigranata stizali su i narednih godina. Posebno bolan zadala je Francuska kada je donela odluku da i ona, u maju 1956, primi Tita u zvaničnu posetu. Ostajući odani tradicionalnom, zajedničkim ratovanjem iskušanom prijateljstvu srpske i jugoslovenske kraljevine s francuskom republikom, Srbi u emigraciji gledali su u njoj više od saveznika. Mnogi su čak verovali da bi sudbina sveta, pa i njihova, možda bila drugačija da su francuski predstavnici bili učesnici konferencija u Teheranu i Jalti. Verni načelima Francuske revolucije, isticali su kako Francuska „nikada nije volela ni rado primala diktatore“. Upravo zato, stvoreno je uverenje da je Josipu Brozu do odlaska u nju, pored spoljnopoličkih razloga, bilo stalo i zbog potiranja srpsko-francuskog prijateljstva, tim više što su naglašavali da su „komunistički režim i njegov predsednik [...] bili glavni nosioci njegovog rušenja“. Jer, „niko i nikada u Jugoslaviji nije toliko učinio na ubijanju ugleda i uticaja Francuske koliko glavom Josip Broz Tito“.¹²

Najbolnije ogorčenje izazvale su mere bezbednosti koje je Francuska preduzela radi zaštite „nasrtljivog gosta“, po obimu i oštrini do tada nevidjene pod „pariskim nebom“. U njihovom sklopu emigranti su podvrgavani policijskoj kontroli i udaljavani iz Pariza, dok je ostalima savetovano „da ne silaze u glavne ulice“. Napeto očekujući šta će se dalje desiti i kako će se Titova pose-

ta Parizu odraziti na budućnost, uvodničar *Naše reči* je poslednju nadu polagao u francusku čast i slobodarstvo, verujući da francuski narod ne može izdati svoje prijatelje i saveznike. Slutnje i iskustvo u poznavanju zapadne politike nagnali su ga, međutim, da zaključi: „Umesto što se dopustilo da Tito stvara svoju atmosferu u Parizu, francuski odgovorni krugovi bi trebalo da učine sve da Titu pruže jedinstvenu priliku da oseti dah slobode, da shvati da narodi Jugoslavije ipak nisu sami, da su ovde i interesi i osećanja na njihovoj a ne diktatorovoj strani. Inače, Tito će se vratiti iz Pariza u uverenju da je zatorio još jednu kapiju slobode narodima Jugoslavije.“¹³

Kada je poseta napokon završena, a Josip Broz stigao u Jugoslaviju, izjavljujući da je u Francuskoj naišao na veliko razumevanje i odobravanje jugoslovenske politike, emigranti su bili poraženi i politički i privatno, kao pojedinci. Nekoliko desetina njih vraćeno je iz internacije na Korzici, a drugi više nisu morali da se svakog dana javljaju policiji. Ne verujući zvaničnim izjavama francuskih vlasti da će samo doći do proširenja trgovinske i kulturne razmene, govorili su o netrpeljivosti koju je francuski narod osećao prema čoveku „koji ničim nije zadužio Francusku, sem svojim upornim radom protiv njenih životnih interesa“. Ubedjivali su sami sebe da je sve više Francuza svesnih činjenice da između Tita i njih „uvek stoji senka velikih srpskih i jugoslovenskih mučenika koji su izrešetani mecima komunističkog streljačkog stroja“. Ipak, prevladavala je gorka konstatacija po kojoj je Titu bilo potrebno da govori o francuskoj podršci zato što je znao „koliko naši narodi, a naročito Srbi, polažu na Francusku, koja za njih predstavlja više nego savezničku zemlju – zemlju slobode i zaštitnicu malih evropskih naroda.“¹⁴

Titov boravak u Francuskoj izazvao je i potrebu donošenja širih zaključaka, zasnovanih na rezultatima njegovih putovanja po Evropi i svetu. Mada se demokratska jugoslovenska emigracija trudila da i u njima pronadje nadu za budućnost, *Naša reč* je morala da razočarano primeti: „Kada je 1953. godine Tito bio primljen na britanski dvor, govorilo nam se da je to samo protokolarna poseta i da on nije ništa dobio. Od toga trenutka, on je često putovao, a u goste su mu mnogi dolazili. Od onda, i Sjedinjene Američke Države nisu više merile strogim kantarom koliko će mu dolara dati, da bi se održao na vlasti. Otuda, i posle Pariza, mi možemo samo ponoviti da ove ‘protokolarne’ posete ne samo da ne slabe nego jačaju diktatore.“¹⁵

Unoseći u svoje političke analize koliko iskustvo i poznavanje međunarodnih odnosa toliko emocija, članovi „Oslobodjenja“ nalazili su mrvice utehe u, na

10 *Naša reč*, br. 44, april 1944: Londonska iskustva, 1.

11 *Naša reč*, br. 63, mart 1955: *Trgovci sa Jalte*, 1.

12 *Naša reč*, br. 73, mart 1956: *Nasrtljivi gost*, 1.

13 *Naša reč*, br. 74, april 1956: *Uoči diktatorove posete*, 1.

14 *Naša reč*, br. 75, maj 1956: *Bilans jedne posete*, 1.

15 *Naša reč*, br. 75, maj 1956: *Bilans jedne posete*, 1.

primer, višegodišnjem odlaganju Vašingtona da Tita, uprkos njegovoj želji, primi u zvaničnu posetu (Bogetić, 2006, 111–114). *Naša reč* je sa zadovoljstvom pisala o naporima američke demokratske javnosti da do posete ne dodje, naglašavajući da su u protestima učestvovala verske organizacije, štampa, narodni predstavnici, senatori i sindikati. Svi zajedno bunili su se protiv „nepromišljenog poziva“ predsednika Ajzenhauera i sekretara za spoljne poslove Fostera Dalsa datog „jednom komunisti koji tlači svoje narode, koji na svojoj duši nosi odgovornost za ubijanja i mučenja stotina hiljada svojih građana, koji je u svoje vreme izdao naredbu da se puca na američke avijatičare i najzad, koji vojuje protiv crkava i samoga Boga.“¹⁶

Tri godine kasnije, *Naša reč* je neskriveno zlurado komentarisala „sramotu“ koju je Tito zbog demonstracija organizovanih od strane uglavnom srpskih emigranta doživeo u SAD. Istovremeno, ironično je nabrajala kakvim se tekstovima služila kontrolisana štampa ne bi li ublažila postojeće utiske. Kako bi ovi pokušaji bili izvrgnuti podsmehu, naveden je primer jedne gospodje, ushicene Titovim mladalačkim izgledom, koja se interesovala da li je razlog tome redovno pijenje jogurta. Prema pisanju *Politike*, pak, devojke-razvodnice u Ujedinjenim nacijama želele su da znaju „u kakvom će se odelu Tito pojaviti“.¹⁷

Strahujući pre svega da će Tito uspeti da učvrsti svoje pozicije na Zapadu, od koga su emigranti očekivali diplomatsku i političku pomoć, Savez „Oslobodjenje“ se manje zanimao za odnose Jugoslavije sa „trećim svetom“ i putovanja njenog predsednika po afričkom i azijskom kontinentu. Izveštavajući ipak i o ovom delu jugoslovenske spoljne politike, *Naša reč* je prvenstveno nastojala da i na tim primerima pokaže neiskrenost Josipa Broza, njegova politička lukavstva i želju da se predstavi kao svetski lider. Njena uverenost da je politika koegzistencijalizma ne samo pogrešna nego i maska čoveka koji je ostajao boljševik bila je potpuna.¹⁸ S druge strane, pišući o Titovim prekomorskim i prekoočenskim ekspedicijama, dobijala je priliku da mu se naruga i istovremeno prikaže cenu ove politike.

„Godinu dana posle svoje posete Indiji i Burmi“, pisala je 1955, „Tito je krenuo na novo putešestvije, sada po Etiopiji i Egiptu. Po prvi put u istoriji jedan komunistički predsednik republike posećuje afrički kontinent. Tito vam je kao kakva prethodnica. Prvo se on pojavi, stavi čalmu ili turban na glavu, prošeta se po nekoj bivšoj kolonijalnoj zemlji i nudi svoju robu. On je pravi izvoznik ideja, naročito o 'aktivnoj koegzistenciji', miru i dobrim odno-

sima medju svima narodima. On ubedjuje svoje azijske i afričke sagovornike da ne treba da se uključuju u blokove, ukazuje na svoj primer, kao i na činjenicu da ga Zapad trpi i čak pomaže, podvlači da svaka zemlja treba da ide svojim putem u socijalizam [...]“¹⁹

Istom prilikom, podsmevajući se Titovim lovačkim sklonostima, uživanju u luksuznom životu i raskoši koje se nije odricao ni na putovanjima, *Naša reč* je i to iskoristila da zapadnoevropskoj i američkoj politici uputi oštru žaoku: „Kažu da je Tito kao dobar lovac, već na putu za Adis Abebu ubio nekoliko nojeva. Bila bi velika sreća za slobodan svet, kada bi ova njegova putešestvija pogodila sve one političke nojeve na Zapadu (a ima ih sijaset!) koji vole da zabijaju glavu u pesak i koji veruju Titu.“

U Jugoslaviji narod veli da je galeb najskuplja ptica na svetu, misleći na brod 'Galeb' kojim Tito uvek putuje. Tito na 'Galebu', razarači i teretni brod sa poklonima predstavljaju, zaista, najčudniju eskadru koju su mora do sada videla. Sve to košta suhog zlata. Narod ima pravo. Skupa je ptica 'Galeb', ali još skuplji je maršal, jer on, primajući grdne američke dolare, uvek na kraju krajeva odigrava komunističku kartu.“²⁰

Poslednji citirani pasus samo je jedan od mnogobrojnih tekstova u kojima je *Naša reč* pokušavala da dokaže kako je celokupna Titova spoljna politika bila prevarantska, isključivo lična, predvidljiva u nastojanju da se interesi zemlje koju je vodio prilagode i podrede sopstvenim ambicijama. Ne verujući, na primer, da je Tito, bez obzira na sukob sa Sovjetskim Savezom i zemljama istočnog lagersa, prestajao da bude boljševik, poboljšanje odnosa sa Grčkom i Turskom, a potom i sklapanje ugovora o savezu i saradnji (Milošević, 2008) posmatrala je kao savezništvo „po nuždi“.²¹ Po mišljenju njenog uvodničara, Tito je, „kao dete hladnog rata“, Balkanskim sporazumom nameravao da se obezbedi od ratne opasnosti, osigura materijalnu pomoć, produži svoju diktaturu i „otkloni posledice čitave one sulude politike komaračkog izazivanja sovjetskog slona koju je doskora sprovodio“.²² Tvrdeći kako je „uvek (bio) spreman da izda svaku nacionalnu stvar u korist svoje lične stvari“, *Naša reč* je najavljivala da će u završetku tršćanske krize (Dimitrijević, Bogetić, 2009) predati Trst i čitavu zonu „A“, prelazeći preko svih dotadašnjih izjava.²³ Kada je Trst konačno izgubljen, isti list je isticao kako se to dogodilo već 1945, dolaskom komunista na vlast, budući da zapadne sile nisu mogle dozvoliti „uspostavu vlasti crvenog maršala, tadašnjeg glavnog eksponenta Moskve, nad tom strategijski važnom lukom“. Nekoliko godina kasnije, „napušten od Moskve, dolazeći sve više

16 *Naša reč*, br. 82, februar 1957: „Titizam“ ostao u Beogradu, 1.

17 *Naša reč*, br. 113, novembar 1960: Dogadjaji u Jugoslaviji, 12.

18 *Naša reč*, br. 64, april 1955: Titov koegzistencijalizam, 1; *Naša reč*, br. 96, februar 1959: Da li je to politika?, 1.

19 *Naša reč*, br. 70, decembar 1955: Još jedno putešestvije!, 1.

20 *Naša reč*, br. 70, decembar 1955: Još jedno putešestvije!, 1.

21 *Naša reč*, br. 39, oktobar 1952: Po nuždi i u savezničkoj koži!, 1.

22 *Naša reč*, br. 57, avgust–septembar 1954: Gde smo?, 1.

23 *Naša reč*, br. 55, maj 1954: „Filozofija“ jednog maršala, 1.

u ekonomsku zavisnost od Zapada, Tito je bio svestan da mora da popusti jednoga dana po pitanju Trsta. Sve ostalo je bilo dobro inscenirana maršalska komedija koja je imala za cilj da prikrije stvarnost. I kada su mu, i ovoga puta usled slabe ovogodišnje žetve, zatrebali dolari, a krediti na svima strana iscrpljeni, Tito je *prodao* Trst. Pretnje o oružanoj intervenciji i docnija priča o 'žrtvi socijalističke Jugoslavije za svetski mir' imale su samo da povećaju cenu.²⁴

Godinu dana potom, komentarišući pomirenje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, članovi „Oslobodjenja“ su ove događaje smatrali više nego predvidivim, dobijajući priliku da još jednom podsete na Titovu odanost boljševizmu i dokažu ispravnost svojih tvrdnji da je Zapad, pomažući ga proteklih godina, ponovo grešio. Jer, ni Brozovo „mirotvorstvo, ni njegova protivblokovska politika, ni krilatice o novoj internacionali, ni zanimanje za azijske i afričke zemlje nisu (bile) plod nastranosti jednog diktatora, već sastavni deo politike međunarodnog komunizma.“²⁵

Nova jugoslovensko-sovjetska udaljavanja i komplikovanje međusobnih odnosa privremeno su zbunjivala uredništvo *Naše reči* i njene saradnike, dajući bledu nadu da će i te krize uticati na destabilizaciju režima u Jugoslaviji. U očekivanju da se to doista i desi, nisu propušteni povodi da se celokupna Titova politika podvrgne osudi i podsmehu. Registrujući sve njene sadržaje, *Naša reč* nije primećivala da mu je barem na međunarodnom planu, makar i u formi prejake ironije, odavala svojevršno, neželjeno priznanje. „Jugoslovenski komunistički vodj, Broz Tito“, pisala je jednom prilikom, „razlikovao se uvek od ostalih komunističkih vodja Istoka Evrope i Azije time što je više nego iko drugi voleo da se kindjuri i da putuje, da izlaže sebe i svoje ideje, da uživa u dočecima i laskanjima. Mnogi sa Zapada, uviđajući te Titove nerevolucionarne slabosti, zvali su ga u pohode i odlazili mu u pohode, vraćajući se opterećeni poklonima ove balkanske poglavice, zaogrnutog sloganima socijalističke demokratije, aktivne koegzistencije i pomaganja zaostalih zemalja. Broz Tito je pokazivao izvanrednu veštinu da se svakom gostu i svakom domaćinu dodvori do najviše moguće i nemoguće mere. Tako su iz njegovih audijencija, u toku istog dana, izlazili levi socijalisti i kapitalistički preduzetnici, protestantski pastori i arapski krvavi antikomunisti – i svi, jedan za drugim, izjavljivali da su prezadovoljni istovetnošću pogleda [...]“²⁶

I pored toga, po mišljenju Saveza „Oslobodjenje“, Titova politika predstavljala je „providno balkansko mešetarenje“ čoveka koji je želeo da ima svetsku ulogu, obmanjujući sve svoje sagovornike, a najviše one sa Zapada, nespremljene da uvide njegovu pravu komunističku priro-

du. Podjednako omalovažavajuće posmatrano je njegovo mesto u pokretu nesvrstanih zemalja, koji je i kao ideja proglašavan suprotnim vremenu i interesima naroda Jugoslavije. Jer, i pored svih razočaranja, jedini njihov oslonac mogao je biti na zapadne demokratske zemlje.

Ovakav stav učvršćen je nakon prve konferencije nesvrstanih u Beogradu, septembra 1961 (Bogetić, Dimić, 2013). Jugoslavija se na njoj, smatrao je uvodničar *Naše reči* postavila prema Sovjetskom Savezu u položaj sličan onom koji je u odnosu na zapadni svet imala Švedska, vezana za njega svojom civilizacijom i društvenim idealom. Tako je i Jugoslavija bila vezana za Sovjetski Savez. Ali, razlika između njenog režima i Švedske bila je u tome što ova skandinavska zemlja nije ni pomišljala na položaj u kome su živeli drugi, neslobodni narodi, dok je Jugoslavija, sredstvima dobijenim na Zapadu, ambiciozno radila na uvodjenju socijalističkih režima u Latinskoj Americi, Africi i Aziji.²⁷

Ono što je Titu priznavano bilo je to što je u Beogradu okupio predstavnike 24 zemlje, uglavnom njihove vodeće ljude. Kada je 1. septembra stao iza govornice u Narodnoj skupštini doživeo je „najveći dan svoga života“. Slušali su ga jedan car, dva kralja, dva princa, deset predsednika republika, šest predsednika vlada i tri ministra spoljnih poslova. Svi zajedno, predstavljali su oko 750 miliona ljudi. Po beogradskim ulicama vijorile su se zastave koje njihovi stanovnici nikada ranije nisu videli, a grad je dobio prazničan izgled, sa sveže obojenim zgradama, izlozima punim robe koja nije prodavana i mnoštvom tajne policije. Beograd nikada nije ugostio toliko svetskih ličnosti niti se njegovo ime toliko pominjalo po dalekim mestima Azije i Afrike. Jugoslavija je dobila toliko svetske pažnje kao nikada ranije.

Kada je, međutim, praznik prošao, analize su pokazale da nije sve bilo tako sjajno. Jugoslavija je bila jedina evropska zemlja među učesnicama i jedina u kojoj je na vlasti bila komunistička partija. Veći deo prisutnih zemalja dobio je nezavisnost tek nedavno, nestankom kolonijalnih carstava. Uglavnom mlade i opterećene problemima, te su države imale malo iskustva u međunarodnim odnosima. Iako nisu mogle biti sprečene da brane svoja prava, trebalo je voditi računa da u istoriji odlučuju velike sile, a u savremenom svetu uglavnom one koje poseduju nuklearno naoružanje. Upravo zato, analitičar *Naše reči* je kao jedinu pozitivnu vrednost ovog savetovanja vanblokovskih zemalja istakao „miran i realan“ stav Nehrua, koji je i govorom i konsultovanjem sa predstavnicima drugih zemalja težio da skrene pažnju na aktuelne svetske probleme. Glavni Titov govor, pak, održan 3. septembra, pokazao je da zvanična Jugoslavija nije neopredeljena. Pored ostalog, Tito je nesumnjivo pokazao razumevanje za odluku Sovjet-

24 *Naša reč*, br. 59, novembar 1954: Trst za dolare!, 1.

25 *Naša reč*, br. 67, avgust–septembar 1955: Tito na starom poslu!, 1.

26 *Naša reč*, br. 103, novembar 1959: Izneverene nade, 1.

27 *Naša reč*, br. 122, oktobar 1961: Iluzije, spekulacije i špekulacije, 1.

skog Saveza da ponovo vrši nuklearne probe. Napokon, ključno pitanje koje se nametalo je da li je zaista bilo moguće biti neopredeljen u borbi dve ideologije – jedne koja ograničava slobodu individue i nacije do takvog stepena da je njihova jedina funkcija da služe državi, i druge, po kojoj se država stara da služi čoveku. Prema ponudjenom odgovoru, mali narodi su, za razliku od velikih, i mogli biti neopredeljeni, ali su morali ispoljiti saglasnost u nečem konkretnijem od širokog koncepta održavanja svetskog mira. „Svi narodi na svetu su za razoružanje“, zaključivano je. „Svi su protivu rata kao načina rešavanja svetskih protivurečnosti. No od toga se ne može stvarati treća 'ideologija'. U današnjem sukobu ideoloških frontova, ne može se biti neopredeljen [...] Podela sveta na blokove nestaće onoga dana kada ekspanzivna totalitaristička sila, kojom se komunizam održava, ustukne pred snagom i savesti čovečanstva! Beogradska konferencija pokazuje da je politika oportunitizma iluzija.“²⁸

Kako ovim zaključkom, tako i brojnim drugim tekstovima, objavljivanim u *Našoj reči* i drugim publikaci-

jama, članovi Saveza „Oslobodjenje“ ostali su dosledni svom vidjenju spoljne politike Jugoslavije. Bez obzira na povod kojim su se o njoj izjašnjavali, najodgovornijim za njene pravce i sadržaje smatrali su Josipa Broza, u čijim su motivima potpuno isključivo pronalazili samo ličnu ambiciju, neprimerenu stvarnoj ulozi u međunarodnim odnosima, odanost komunizmu, političko mešetarenje, neiskrenost... Iznad svega, uporno su tvrdili da je takva politika bila u tragičnoj suprotnosti i sa interesima i sa raspoloženjima naroda u Jugoslaviji. Na drugoj strani, mada razočarani podrškom koju je Zapad davao Titu, nisu prestajali da veruju kako je Jugoslavija jedini izlaz imala u okretanju tom delu sveta. Sličan stav imao je i veći deo drugih emigrantskih organizacija i udruženja, nezavisno od njihovih međusobnih podeľjenosti po raznim pitanjima. Malo je, međutim, bilo onih koji su jugoslovensku spoljnu politiku pratili takvom kontinuiranom pažnjom kao što je to činila *Naša reč*, pokušavajući da iz mnoštva uglova sagleda njene tokove, značaj i povezanost sa unutrašnjim političkim zbivanjima.

„OSLOBODJENJE“ („LIBERATION“) ALLIANCE ABOUT FOREIGN POLICY OF YUGOSLAVIA (1948–1961)

Mira RADOJEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Arts, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Serbia
e-mail: mradojev@f.bg.ac.rs

SUMMARY

Amongst numerous emigrant associations and organizations having been founded following World War II, „Oslobodjenje“ („Liberation“) alliance and its journal „Naša reč“ („Our Word“) stood out for its persistent Yugoslav-oriented and democracy commitment. As for foreign policy issues, they used to criticize countries of Western Europe and the USA because of their cooperation with Josip Broz, its main creator and holder in the country. However, they were still expecting the assistance needed in order to carry out democratic reforms to be provided from the stated countries. One can observe this when analyzing their statements and articles composed in the period starting with the second half of the forties until 1961 when the first conference of Non-Aligned Movement took place. Being in fear that above all, Tito, „a child of the Cold War“, would succeed in strengthening his positions in the West, they were trying to document that his entire foreign policy was fraudulent, influence-peddling, incongruous with its real role in international relations, above all personal, predictable in the intent to adjust and subject the interests of the state to his own ambitions. At the same time, they did not believe that Tito stopped being Bolshevik in spite of the conflict that arose with the Soviet Union and Eastern Bloc countries. They also regarded his cooperation with democratic countries as an alliance „based on need“, a way to assure financial assistance, provide support in case of danger of war and prolong one-party, ideology-based dictatorship. Anticipating the breakdown of the regime headed by Tito, they were criticizing, condemning and mocking at his policy. Tito's position in the Non-Aligned Movement was regarded with equal underestimation. The movement was considered to be contrary to the era, interests and the attitudes of the people living in Yugoslavia. This one-sided view, burdened by ideological and political hostilities, also presented the trait of other emigrant groups, in spite of their numerous mutual differences.

Key words: Yugoslavia, communists, Josip Broz Tito, emigration, „Oslobodjenje“ (Liberation) Alliance, USSR, USA, West European countries, foreign policy

28 Naša reč, br. 122, oktobar 1961: Petrović, N., Beogradska konferencija, 2–3.

IZVORI I LITERATURA

- Naša reč.** Pariz–London, Naša reč, 1948–1961.
- Poruka** – Poruka: list Jugoslovenskog narodnog odbora. London, 1950–1959 (reprint). Trkulja, J., Lazić, Ž. (prir.). Beograd, Službeni glasnik, 2007.
- Bogetić, D. (2006):** Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Bogetić, D., Dimić, Lj. (2013):** Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja, 1.–6. septembra 1961: prilog istoriji Trećeg sveta. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.
- Borožan, Đ. (2001):** Londonski razgovori Tito–Čerčil, 16–21. mart 1953. Jugoslovenski istorijski časopis, 1–2, 183–204.
- Dimitrijević, B., Bogetić, D. (2009):** Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Đokić, D. (ur.) (2013):** Nesentimentalni idealisti: Desimir Tošić, Božidar Vlajić i uvodnici časopisa Naša reč (Pariz–London, 1948–1990). Beograd, Otkrovenje, Službeni glasnik.
- Glamočak, M. (1997):** Konceptije Velike Hrvatske i Velike Srbije u političkoj emigraciji. Užice, Kulturno-prosvetna zajednica.
- Milošević, N. (ur.) (2008):** Balkanski pakt 1953/1954: zbornik radova. Beograd, Institut za strategijska istraživanja, Vojna štamparija.
- Petrović, V. (2002):** Škola bontona – ideološki uzroci protokolarnih i organizacionih problema u pripremi posete Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine. Godišnjak za društvenu istoriju, 9, 1–2, 179–196.
- Petrović, V. (2010):** Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Popović, N. A. (2003):** Slobodan Jovanović i jugoslovenska država. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Popović, N. A. (2006):** Jugoslovenska politička emigracija u Velikoj Britaniji u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata. U: Pavlović, M. (ur.): Srbija (Jugoslavija) 1945–2005: ideologije, pokreti, praksa. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 185–202.
- Radojević, M. (2010a):** Živeti i raditi u emigraciji: savez „Oslobodjenje“ (1949–1990). U: Životić, A. (ur.): Jugoslavija u hladnom ratu: prilozi istraživanjima: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 97–110.
- Radojević, M. (2010b):** Jugoslovenska politička emigracija i disidentstvo u Jugoslaviji: podrška Saveza „Oslobodjenje“ demokratskoj opoziciji. U: Krstić Kolanović, N. et al. (ur.): Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 271–288.
- Radojević, M. (2011):** Jugoslovenska posleratna emigracija i Josip Broz Tito: Naša reč o sukobu sa IB-om 1948–1949. U: Manojlović Pintar, O. (ur.): Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 101–116.
- Šuvar, M. (2001):** Vladimir Velebit, svjedok historije. Zagreb, Razlog.

review scientific article
received: 2014-06-27

UDC 327(497.1+456.31)"1918/1992"

JUGOSLAVIJA I VATIKAN 1918–1992. GODINE

Radmila RADIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: mandicr58@gmail.com

IZVLEČEK

Na podlagi lastnih raziskav in literature je avtorica v članku prikazala ključne trenutke v diplomatskih odnosih med Jugoslavijo in Vatikanom v obdobju od 1918 do začetka leta 1992.

Ključne besede: Jugoslavija, Vatikan, diplomatski odnosi, rimokatoliška cerkev, konkordat, protokol

JUGOSLAVIA E VATICANO 1918–1992

SINTESI

Basato sugli studi personali e la letteratura, autore offre un contributo su cruciali momenti delle relazioni diplomatiche tra Jugoslavia e Vaticano nel periodo 1918–1992.

Parole chiave: Jugoslavia, Vaticano, le relazioni diplomatiche, la Chiesa Cattolica Romana, il Concordato, il Protocollo

Sveta stolica je tokom Prvog svetskog rata podržavala obračun Austro-Ugarske sa Kraljevinom Srbijom, ohrabrujući njena nastojanja da očuva položaj na Balkanu. Jugoslovensku državu, koja je trebalo da nastane na ruševinama Austro-Ugarske i na štetu italijanskih interesa, Vatikan nije dočekao prijateljski. Kada je do njegov stvaranja došlo 1918, Vatikan ju je priznao tek posle izvesnog oklevanja, 6. 11. 1919. a redovni diplomatski odnosi uspostavljeni su 1920.¹ Jugoslovensko-vatikanski odnosi između dva rata bili su pretežno zategnuti. Tokom 20-ih godina Vatikan se blagonaklono odnosio prema italijanskoj okupaciji prostora uz Jadran i aktivno se angažovao oko pripajanja Rijeke Italiji (Živojinović, 2012, 63–116, 197–228). Jedno od spornih pitanja u međuratnom periodu, aktuelno i u drugoj polovini 20. veka, bilo je vezano za razgraničenje biskupija na jugoslovenskim granicama. Državno razgraničenje Kraljevine SHS, u vezi sa međunarodnim ugovorima posle rata, trebalo je da dovede i do crkvenog razgraničenja dijeceza sa inostranstvom, ali nezavisno od uspostavljanja diplomatskih odnosa, Vatikan to nije izvršio. Stav jugoslovenskih vlada bio je da se crkvena teritorijalna organizacija mora sprovesti unutar državnih granica, kako ne bi crkvene vlasti jugoslovenskog državnog područja vršile jurisdikciju nad katolicima u inostranstvu ili obrnuto. Vatikan je u ovom slučaju insistirao na konkordatu ali postojanje konkordata nije bilo uvek odlučujuće u ovakvim pitanjima za Sv. stolicu, što se najbolje videlo na primeru grada Rijeke (Žutić, 1992, 73–82; Bubalo, Mitrović, Radić, 2010, 153–157).

Na jugoslovensko-vatikanske odnose bitno je uticalo držanje Rimokatoličke crkve (RKC) u zemlji prema vlastima i nesporazumi koji su izbijali zbog antijugoslovenskih ideja i aktivnosti dela hrvatskog klera. Do otvorenog sukoba došlo je oko sklapanja konkordata.

Konkordati i konvencije kojima je tokom 19. i početkom 20. veka bio regulisan položaj RKC u Austro-Ugarskoj, BiH, Crnoj Gori i Srbiji, u Kraljevini SHS više nisu imali snagu međunarodnih ugovora. Trebalo ih je zameniti ili novim internim zakonom ili novim konkordatom, kako bi se izbegla raznorodnost položaja RKC u pojedinim delovima zemlje. Prvi koraci za sklapanje konkordata učinjeni su odmah posle stvaranja Jugoslavije. Komisija za proučavanje pitanja o zaključenju konkordata radila je od 1922. do 1925, kada je nastao privremeni zastoj u pregovorima. Kao polazište za pregovore upotrebljen je srpski konkordat iz 1914. Biskupat Kraljevine SHS je tražio da se ne potpisuje konkordat dok se ne ispuni uslov da se crkvi vrati sva oduzeta imovina. Javila se u se i dva specifična problema: uprava Zavodom Sv. Jeronima i upotreba glagoljice i staroslovenskog jezika u liturgiji. Jugoslovenska strana je insistirala na već pomenutom poštovanju pravila poklapanja državnih granica

sa teritorijama duhovne jurisdikcije. Protiv konkordata je postojala snažna opozicija u jugoslovenskom parlamentu, posebno S. Radić, predsednik HRSS-a. U jesen 1931. došlo je do zaoštavanja odnosa između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana zbog biskupske poslanice protiv sokolstva i izjave Pija XI o proganjanju katolika u Jugoslaviji. Početkom 1933. govorilo se čak i o mogućnosti prekida diplomatskih odnosa. U međuvremenu su do početka 30-ih, za sve konfesionalne zajednice bili doneti posebni zakoni izuzev za RKC. Pregovori su nastavljeni 1933. na lični zahtev kralja Aleksandra. Kraljevska vlada je bila spremna na popuštanje u pogledu teritorijalne organizacije RKC u Jugoslaviji, a u Vatikanu su smatrali da je projekat vrlo povoljan za RKC. Pokušaj nadbiskupa sarajevskog I. Šarića da u Rimu osujeti njegovu zaključivanje zastupanjem stava da je Jugoslavija zemlja koja će se raspasti i da konkordatom Sv. stolica priznaje njeno pravno postojanje, osujetila je intervencija nadbiskupa A. Bauera i biskupa G. Rožmana, koji su tražili da Vatikan odmah zaključi konkordat. Smatrali su da će se time obezbediti bolji uslovi za delovanje RKC u Jugoslaviji (Dimić, Žutić, 1992, 208–238; Petrović, 2000, 485–502; Mithans, 2013, 812, 816–817).

Do potpisivanja konkordata je došlo 25. 7. 1935. u Rimu. Sa jugoslovenske strane potpisao ga je Lj. Auer, ministar pravde u vladi Milana Stojadinovića, a sa vatikanske strane državni sekretar kardinal E. Pacelli, budući Pije XII. Konkordatom je postignuto da nijedan deo područja Jugoslavije nije više potpadao pod biskupe koji su rezidirali u inostranstvu. U imenovanju novih crkvenih funkcionera, Sv. stolica se obavezivala da će u punoj meri poštovati državne interese. Bilo je predviđeno da biskupi prilikom stupanja na dužnost polože zakletvu vernosti kralju. Vlada se obavezala da će RKC osigurati ekonomsku pomoć i izvršiti nadoknadu za crkveno zemljište oduzeto agrarnom reformom. Jednim članom utvrđeno je da je veronauka obavezan nastavni predmet pod nadzorom nadležne crkvene vlasti. Predviđeno je i tolerisanje obreda na glagoljici u određenim granicama. Konkordat je RKC davao koncesije kojih nije bilo u drugim konkordatima sklapanim u to vreme, ali tih koncesija nije bilo mnogo. Veći problem bio je u izjednačavanju prava Srpske pravoslavne crkve (SPC) i RKC (Petranović, Zečević, 1987, I, 480–489; Mužić, 1978, 89–90; Bubalo, Mitrović, Radić, 2010, 167; Mithans, 2012, 264, 363).

SPC, opozicija u parlamentu i javnost koja je bila neraspoložena prema M. Stojadinoviću, tvrdili su da konkordat otvara vrata RKC i njenom prozelitizmu i da se njime povređuju državni narodni interesi i princip verske ravnopravnosti. Posle oštrog sukoba u prvoj polovini 1937. i pored izglasavanja konkordata u skupštini, vlada odlučuje da konkordat ne podnosi Senatu i konačno ga

1 Od 1920. do 1946. u Beogradu su nunciji bili: F. Cherubini (1920–1921), E. Pellegrinetti (1922–1937) i E. Felici (1938–1946). U istom periodu u Vatikanu su jugoslovenski poslanici bili: L. Bakotić (1920–1923), J. Smodlaka (1923–1926), J. Simić (1926–1936) i N. Mirošević Sorgo (1937–1945).

povlači novembra 1937. Januara sledeće godine, Stojadinović daje zvaničnu izjavu da je konkordat skinut sa dnevnog reda. Na povlačenje konkordata Državni sekretarijat (DS) Vatikana je zvanično reagovao najpre notom Apostolske administrature u Beogradu 25. 11. 1937. Potom je 15. 2. 1938. Vatikan uložio protest kraljevskoj vladi, upozoravajući je na diplomatske obaveze, a Biskupska konferencija (BK) katoličkog biskupata Jugoslavije izdala je „Deklaraciju“ u kojoj je izrazila žaljenje što su pripadnici pravoslavne vere i njihove nacionalno-političke vođe istupile protiv konkordata. Istaknuto je da je RKC, odbijanjem konkordata ostala bez javno-pravnog priznanja. Za kneza Pavla i M. Stojadinovića konkordat je bio put za približavanje Italiji i Vatikanu i rešenje tzv. „hrvatskog pitanja“. Poboljšanjem odnosa sa katoličkim biskupatom M. Stojadinović je nastojao da eliminiše uticaj dejstva HSS-a i V. Mačeka u zemlji, ali njegov neuspeh doneo je sasvim suprotan efekat (Novak, 1986, 437, 440, 463; Petranović, Zečević, 1987, I, 447–452).

Dva meseca posle ustoličenja Pija XII, maja 1939, došlo je do prvog zvaničnog susreta predstavnika Kraljevine Jugoslavije i Vatikana od uspostavljanja diplomatskih odnosa, i to je i bio jedini susret između dva svetska rata (Politika, 13. 5. 1939, 1). To nije bitnije uticalo na poboljšanje odnosa. Krajem 1939. i početkom 1940. došlo je do novog spora oko imenovanja biskupa bez prethodne konsultacije sa jugoslovenskom vladom, pa čak i bez uobičajene najave. Vatikansko posredovanje u jugoslovensko-italijanskim odnosima 1939/40. nije imalo efekata za jugoslovensku stranu. Ni po drugom važnom pitanju – neutralisanju antijugoslovenskog delovanja jednog dela hrvatskog klera – nije bilo rezultata. N. Mirošević Sorigo, koji je od decembra 1938. bio izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar pri Vatikanu, prilikom posete papi i državnom sekretaru kardinalu Maglione-u, 28. i 30. 4. 1940, protestovao je protiv povezivanja katoličkih sveštenika sa ekstremno separatističkim i terorističkim pokretom ustaša pod rukovodstvom A. Pavelića (Horvat, 1984, 331–332).

Pred izbivanje rata u Jugoslaviji, RKC u Hrvatskoj je bila okupirana pripremama za proslavu 13 vekova veze katoličke Hrvatske sa Sv. stolicom. Razvoj aprilskih ratnih događaja i kapitulacija Jugoslavije, u jubilarnoj godini na Uskrs 1941, shvaćeno je kao „veliko delo Providnosti“. Zapovednik ustaških snaga S. Kvaternik je proklamovao 10. 4. 1941. Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), a nadbiskup Alojzije Stepinac posetio je Kvaternika 12. 4, a 16. 4. bio je primljen kod poglavnika Ante Pavelića. Obe posete ostvarene su pre potpisivanja kapitulacije Jugoslavije 17. 4. Nadbiskup i biskupi izdaju okružnice i pozivaju kler da se odazove i „pomogne radu oko očuvanja i unapređenja NDH“. Oduševljenje je kasnije malo splasnulo kada su saznali da su

novе vođe pristale na aneksiju Jadranske obale (Benigar, 1974, 363; Jelić Butić, 1977, 215; Dedijer, 1987, 108; Jonjić, 2000, 485–636).

RKC je, na čelu sa nadbiskupom Stepincem, dala legalnost ustaškoj vlasti, mada se u istoriografiji pominju i izvesne tenzije iza scene.² Britanska ambasada je 7. 4. zatražila od Sv. stolice da osudi nemački napad na Jugoslaviju i Grčku, pa se sličan pritisak kasnije očekivao i u pogledu priznanja NDH. Stepinac je tokom aprila preduzeo korake kako bi došlo do prvog dodira između Hrvatske i Sv. stolice. Do jugoslovenske vlade u egzilu stizale su informacije da je Vatikan sklon samostalnoj Hrvatskoj i da bi uskoro moglo doći do diplomatskog priznanja. Sv. stolica se o tome nije izjašnjavala, a pri njoj je nastavilo da deluje jugoslovensko poslanstvo ali je papski nuncije H. Felice napustio Beograd krajem maja ili tokom juna 1941. (Ilić, 1995, 296). Posredstvom italijanske diplomatije i uz preporuke ljubljanskog biskupa Rožmana, Pavelić je primljen u privatnu audijenciju kod Pija XII, 18. 5. 1941. Stav Sv. stolice je bio da će se dok traje rat, ona uzdržavati od svega što može da liči na političko izjašnjavanje (Novak, 1986, 575–584; Jelić Butić, 1977, 216; Jonjić, 2000, 485–636; Živojinović, 1994, 34–36). Miroševiću, koji je uoči Pavelićevog dolaska protestovao kod Sv. stolice zbog proglašenja NDH a 17. 5. verbalnom notom zatražio od nje da se zauzme protiv ustaških zločina, kardinal Maglione je rekao kako se radi o primanju običnog vernika i kako se upravo protokolarnom formom htelo izbeći davanje političkog značenja ovoj poseti. Rim je od sredine aprila, još i pre priznanja NDH, tražio od jugoslovenskog poslanika pri Sv. stolici da napusti italijansku državnu teritoriju i preseli se u Vatikan. Mirošević Sorigo u tome nije uspeo pa je krajem jula otišao u Lozanu. Poslanstvo je nastavilo rad preko dr N. Moskatela (Pavlowitch, 1978, 105–137; Jonjić, 2000, 485–636; Ilić, 1995, 331–341).

Nastojeći da pomogne uspostavljanje odnosa između NDH i Sv. stolice, Stepinac je oputovao u Rim i 7. 6. bio primljen u audijenciju kod Pija XII, koji mu je obećao da će u Hrvatsku poslati svog predstavnika. Papa je imenovao 13. 6. 1941. opata G. R. Marcone-a, za apostolskog izaslanika kod hrvatskog biskupata. Međutim, Sv. stolica je iz načelnih razloga odbijala da primi bilo kakvog hrvatskog diplomatskog predstavnika. Pije XII je kardinalu Spellman-u izjavio kako je protivnik uskrsavanja Jugoslavije, ali i pored ove papine privatne ocene, na službenom nivou Sv. stolica nije htela da preduzme korake koji bi u pitanje doveli njenu neutralnost (Jelić Butić, 1977, 217; Živojinović, 1994, 36; Jonjić, 2000, 485–636). Vezu između NDH i Vatikana održavali su tokom rata N. Rušinović i knez E. Lobkovic u svojstvu izvanrednog opunomoćenika. G. Marcone je u Zagreb doputovao 3. 8. 1941. i ostao je tu do kraja rata. Stepin-

2 Sukob je postao primetan naročito tokom 1943. D. Živojinović piše da je Stepinac pokazivao strah od boljševizma i da je smatrao da je budućnost katoličanstva usko vezana sa hrvatskom državom ali nije verovao da su ustaška politika i ponašanje doprinosili „dobrom zdravlju NDH“ i to je bio ključ za razumevanje nesporazuma (Živojinović, 1994, 66–67).

nac je u svom dnevniku ocenio kako je dolazak papskog delegata zapravo faktičko priznanje NDH od strane Sv. stolice (Novak, 1986, 572).

Vlasti u NDH su odmah pokazale nameru da očiste državu od svih srpskih elemenata. Srbi su lišeni prava na pismo, veru, imovinu, usledila su hapšenja, proterivanja, logorisanja i ubistva. Sa svih strana stizale su vesti o užasnim pokoljima i o učešću katoličkih sveštenika u njima. Kardinal E. Tisserant je u razgovoru sa Rušinovićem, predstavnikom NDH u Rimu, optužio posebno franjevce za izvršene zločine (Novak, 1986, 603, 617, 619; Simić, 1958, 36; Dedijer, Miletić, 1989, 639–644; Petranović, Zečević, 1987, I, 650; Živojinović, Lučić, 1988, 551). Vatikan je bio dobro upoznat sa situacijom u okupiranoj Jugoslaviji. Sa Pijem XII je o prekrštavanju Srba razgovarao i neformalni otpravnik poslova Jugoslovenskog poslanstva N. Moskatelo, krajem 1941. Potom je 9. 1. 1942. Moskatelo uručio kardinalu Maglione-u jugoslovensku notu u vezi sa prekrštavanjem (Ilić, 1995, 420). DS je 25. 1. 1942. odgovorio da odobrava sve što je RKC u Hrvatskoj učinila u pogledu verskih prelaza (Krišto, 2000, 529). Nadbiskup Stepinac je tri puta tokom rata putovao u Rim a početkom 1942. papa ga je imenovao za apostolskog vojnog vikara u NDH. Pored Stepinca u posetu papi išli su i drugi biskupi iz NDH, kao i beogradski nadbiskup Ujčić. Ujčić nije smatrao za potrebno da uloži bilo kakav protest zbog bombardovanja Beograda, ali je 31. 1. 1942, povodom letka u kome je napadan jedan katolički sveštenik, uputio protest ministru pravde u Vladi narodnog spasa Milana Nedića u kome je tvrdio da RKC ne odobrava „uništavanje pravoslavaca“, već se „nad njim zgraža“, te da se on lično zauzeo u Zagrebu i u Rimu „u prilog pravoslavaca, koji su morali toliko stradati“ (Radić, 2005, I, 103).

Stepinac je nastavio da održava formalne i druge veze sa ustaškim vlastima, ali je upozoravao kler tokom 1944. da se drži dalje od politike, podsećajući ih da su odnosi između države i građanskih autoriteta isključivo u nadležnosti Sv. stolice. Krajem marta 1945. održana je u Zagrebu konferencija katoličkog biskupata sa koje je upućen apel papi za spas NDH. *Katolički list* je objavio poslanicu biskupata u kojoj se odbijaju optužbe da je hrvatski kler kriv za „krvava obračunavanja u Hrvatskoj Domovini“ (Petranović, 1963, 263–313; Živojinović, 1994, 72).

Nadbiskup Šarić i biskupi Garić i Rožman napustili su zemlju, ubedeni da će se ubrzo vratiti sa saveznicima, da je saradnja Anglo-Amerikanaca sa SSSR-om privremena do poraza Nemačke i da ih oni neće prepustiti komunističkoj vladavini (Petranović, 1963, 272). Prvi

kontakti između predstavnika nove vlasti i pojedinih biskupa ostvareni su već aprila 1945. a početkom juna J. Broz Tito se sastao sa predstavnicima RKC predvođenim biskupom Salis-Sevisom, a potom i sa Stepincem. Stepinac je insistirao na tome da samo Vatikan može doneti konačnu odluku o budućim odnosima. Konkordat sa Vatikanom bio je po njemu idealno rešenje, ali je i *modus vivendi* kakav je postojao u predratnoj Čehoslovačkoj bio takođe moguć.³ Tito je 4. 6. primio i opata Marcone-a sa kojim je imao „kratak, srdačan razgovor“ (Alexander, 1979, 60).

Ubrzo se pokazalo da nikakav dogovor nije moguć sa nadbiskupom Stepincem, koji je nekoliko meseci ranije branio hrvatsko pravo na nezavisnost i neprihvatljivost bilo kakvog režima postavljenog na silu. Stepinac je počeo da upućuje pisma i predstave tokom leta i jeseni predstavnicima novih vlasti koja su sadržala niz optužbi i žalbi zbog ponašanja prema crkvi i kleru, agrarne reforme, restrikcije veronauke, konfiskacije škola i seminara i dr. U to vreme vlastima je bilo stalo da nadu rešenje u odnosima sa RKC kako zbog toga što se novi režim još uvek nije učvrstio tako i zbog međunarodnog položaja Jugoslavije. Crkva je, sa druge strane, smatrala da je režim slab, da neće trajati dugo i da ga treba pritiscati što jače (Petranović, 1963, 276).

N. Moskatelo je primljen 25. 8. u audijenciju kod Pija XII i, prema dobijenim uputstvima, preneo mu je predlog da bi predstavnici Sv. stolice u Jugoslaviji mogli da budu i pripadnici neke neutralne ili savezničke zemlje. Vatikan je početkom oktobra za svog privremenog predstavnika u Jugoslaviji odredio J. P. Hurley-a, biskupa iz SAD-a. Kada je 22. 10. 1945. trebalo objaviti u novinama u Beogradu i Rimu da je Hurley imenovan za regenta Nuncijature, Vatikan je tražio da se izbegne termin „uspostavljanje diplomatskih odnosa“ jer ti odnosi nisu nikada ni bili prekinuti (Radić, 2005, I, 266).

U međuvremenu je održana BK u Zagrebu i 20. 9. je izdato Pastirsko pismo vernicima, koje je pokazalo da crkva nije bila spremna na saradnju, izuzev pod uslovima koji su bili potpuno neprihvatljivi za režim. Kada su u Jugoslaviji održani izbori 11. 11. 1945. i vlada dobila mandat, napadi na Stepinca i RKC su pojačani (Petranović, Zečević, 1987, II, 273–292; Akmadža, 2013, 321–335). Predsednik vlade NR Hrvatske V. Bakarić je pisao E. Kardelju, potpredsedniku vlade FNRJ, krajem decembra 1945. da je istragom dobijeno dosta materijala da se kompromituje čitavo vodstvo RKC u Jugoslaviji na čelu sa Stepincem. Cilj je, po Bakariću, bio čišćenje u crkvenim redovima i pritisak na Vatikan. Od januara 1946. hrvatska štampa je počela da objavljuje doku-

3 V. Dedijer navodi pismo V. Bakarića o susretu Tito–Stepinac u kome on kaže: „Ideja vodilja Titova u razgovorima je bila [...] da vodi agitaciju za osamostaljenje Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji. Htio ju je osamostaliti od Rima, pa makar samo tako da ona dobije svoga primasa (ovo je zastupao u razgovoru sa nama)“ (Dedijer, 1981, 563). Tito je kritikovao držanje Vatikana, rekavši da je Sv. stolica uvek bila više naklonjena Italiji nego Jugoslaviji. Pomenuo je i mogućnost stvaranja „hrvatske narodne crkve“ koja je trebalo da pokaže „narodniji“ mentalitet i da se više približi slovenskom duhu (Đilas, 1985, 39; Hrnčević, 1986, 193; Živojinović, 1994, 133–135; Radić, 2005, I, 265; Akmadža, 2013, 25–27).

mente o Stepinčevoj saradnji sa Pavelićem. Prvi sekretar Ambasade V. Britanije u Beogradu W. Deakin je imao krajem januara 1946. kratak susret sa Titom, tokom koga mu se on žalio da, i pored pokušaja da Stepincu ponudi uslove na kojima bi se bazirali odnosi, nadbiskup zadržava neprijateljski stav. Na pitanje Deakin-a zašto ne pokuša direktno da pregovara sa Vatikanom, Tito mu je rekao da je dao instrukcije Moskatelu ali da nema nikakvih rezultata. Osnovne smernice u politici prema RKC i Vatikanu formulisao je februara 1946. sveštenik Svetozar Ritig (predsednik Komisije za verske odnose NRH i ministar bez portfelja u hrvatskoj vladi) u pismu maršalu Titu: uklanjanje Stepinca sa pozicije nadbiskupa; imenovanje biskupa uz saglasnost državnih vlasti; zabrana povratka biskupa koji su pobegli iz zemlje i „nacionalizacija Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji“. Početkom decembra 1946. V. Bakarić piše E. Kardelju: „Stvaranje narodne crkve treba popularizirati odozdo i odozgo. Davati podršku popovima koji bi mogli raditi na tome, neutralizirati neke krugove, a lupati po protivnicima. Na tome i mislimo temeljiti sve praktične taktičke poteze [...] Operativno rukovodstvo nad tim bi trebalo dati popovskom odeljenju UDB, koje se do sada bavilo samo progonom popova“ (Radić, 2005, I, 271).

Nadbiskup Stepinac je uhapšen 18. 9. 1946. pod optužbom da je pozivao vernike da saraduju sa vlastima u NDH, da su katolička društva služila kao stub ustaštva, da je pružio punu podršku prekrštavanju Srba, da je bio glavni organizator izdavanja biskupske poslanice iz marta 1945. itd.⁴ (Živojinović, 1994, 195–230). Vatikan nije javno reagovao u vreme Stepinčevog hapšenja, ali je Hurley, otpravnik Nuncijature, prisustvovao celom toku suđenja. Polovinom 1946. Hurley-ju je predsednik vlade FNRJ ponudio da Vatikan povuče Stepinca iz Jugoslavije, ali nikakav odgovor na ponudu nije stigao. Stepinac je osuđen na kaznu zatvora s prisilnim radom u trajanju od 16 godina i gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od pet godina. Mnogo godina kasnije neki članovi Politburoa KPJ tvrdili su da se radilo o političkom suđenju. Prema M. Đilas, Stepinac sigurno ne bi bio izveden pred sud zbog svog ponašanja za vreme rata da nije nastavio da se opire novom režimu, što ne znači da nije bilo osnova za optužbu protiv njega, ali da je Tito kad god bi se poveo razgovor o Stepincu govorio da „crkva ne može biti iznad države – već da država mora biti iznad crkve“ (Đilas, 1985, 40).

Oktoobra 1946. Apostolska nuncijatura je uložila protest MIP-u FNRJ zbog ponašanja vlasti prema katoličkom sveštenstvu u vreme hapšenja Stepinca. Dekretom Sv. kongregacije bili su ekskomunicirani svi oni koji su fizički učestvovali u suđenju. Suđenje je izazvalo vrlo oštre reakcije i u zapadnoj štampi. Iz inostranstva su stizale peticije za njegovo oslobađanje iz zatvora, izražava-

vana je neprestana bojazan za njegovo zdravlje i sl. U izveštajima britanske ambasade upućenim iz Beogradu januara 1947. pisalo je da je RKC „najjače telo protivno režimu“, da u svojoj politici ona „nesumnjivo dobija direktive i savete preko Nuncijature“, da je prva faza napada režima na više sveštenstvo bila potpuno neuspešna i da je nadbiskup Stepinac „možda moćniji kao ujedinjujuća snaga u zatvoru nego što je to bio u svojoj palati“. Po istom izvoru, sledeća faza bila je koncentrisanje vlasti na niže sveštenstvo voljno da saraduje, zbog čega je papski regent bio uznemiren (Radić, 2005, I, 275). I zaista, počinju da se šire udruženja sveštenika za sve verske zajednice u zemlji, kojima su rukovodile komisije za verske poslove po republikama. BK je 1950. donela odluku da se članstvo u tim udruženjima ne preporučuje (*non expedit*), a 1952. je zabranila njihovo osnivanje (*non licet*) (Režek, 2005, 104–107).

Posle rata Vatikan je nastavio sa starom praksom imenovanja apostolskih administratora i nije izvršio razgraničenje crkvenih graničnih područja. Na notu MIP-a FNRJ iz januara 1947. upućenu Nuncijaturi, u kojoj vlada Jugoslavije predlaže da se na upražnjena mesta dovedu biskupi koji bi svojim držanjem bili garancija za lojalnu saradnju RKC sa vlastima, odgovoreno je da Sv. stolica deluje potpuno nezavisno od civilnih vlasti uvek kada imenuje biskupe u onim zemljama sa kojima nema specijalne konvencije u pogledu ovih imenovanja. Početkom februara DS Vatikana je uručena još jedna nota vlade FNRJ zbog omogućavanja bekstva ratnih zločinaca u Južnu Ameriku (Živojinović, 1994, 163, 231–276).

Krajem maja 1947. u Rim je za otpravnika poslova pri Vatikanu stigao sveštenik Petar Benzon. On je trebalo da protestuje zbog zaštite ratnih zločinaca u Zavodu Sv. Jeronima; da iznese stav vlade FNRJ da neće pristati na priznanje i imenovanje biskupa u Jugoslaviji bez prethodnih konsultacija; da vaspitavanje katoličkog klera u Jugoslaviji treba da nosi slovenski karakter i da se u celoj zemlji zavede bogoslužje na slovenskom jeziku u smislu tradicije sv. Ćirila i Metodija. Benzona je primio v. d. državnog sekretara Vatikana D. Tardini, ali ne i papa kako se očekivalo. Na kraju razgovora, Benzon je kao svoje lično mišljenje rekao Tardini-ju da se Vatikan sigurno interesuje za šest miliona katolika u SSSR-u i da će u kontakt sa Moskvom stupiti najbrže preko Beograda. Konkretnih rezultata nije bilo i već u to vreme je počelo da se govori o mogućnosti prekida diplomatskih odnosa (Radić, 2005, I, 276).

Odnosi nisu prekinuti ali su sve do 1952. nastavili da se komplikuju u vezi sa događajima oko Trsta i uverenjem jugoslovenskih vlasti da Vatikan podržava Italiju u tom sukobu (Bekić, 1988, 448), delovanjem udruženja sveštenika i slučajem Stepinac. Posle prekida odnosa sa SSSR-om, Stepinčevo sužanjstvo je bilo ozbiljna pre-

4 J. Hrnčević, jedan od tvoraca optužnice, pisao je u svojim sećanjima: „Iako je taj dokument u duhu tadašnjeg vremena bio dobro protraćen elementima propagande, u njemu je ipak konkretno i argumentovano bila prikazana neprijateljska delatnost Alojzija Stepinca i ostalih optuženih“ (Hrnčević, 1986, 196).

preka u odnosima sa Zapadom. Vlasti su bile duboko svesne opasnosti kreiranja mučenika i vremenom on je postajao sve veće opterećenje za režim, koji je u više navrata pokušavao da ga se oslobodi (Đilas, 1985, 42). Njegovo proglašenje za kardinala 1952, uz druga sporna pitanja, dovelo je konačno do prekida diplomatskih odnosa (Akmadža, 2003, 171–202). Ovaj korak odudarao je od opšte linije jugoslovenske politike otvaranja prema Zapadu i direktno je uticao na zaoštavanje prilika u zemlji. Državni organi su pokušali da primene taktiku pridobijanja umerenijih biskupa, ali bez većih uspeha. Početkom januara 1953. Tito je primio delegaciju katoličkih biskupa u Beogradu, posle čega je objavljeno da je dogovoreno formiranje zajedničke komisije koja bi razmatrala osnove međusobnih odnosa. Ubrzo posle toga Stepinac je novinaru jedne američke novinske agencije izjavio da nema dogovora dok Sv. stolica ne pošalje odobrenje. Juna 1953. Savezno izvršno veće (SIV) je konstatovalo prekid razgovora jer RKC nije imala dozvolu Vatikana.

Čerčil je u martu 1953, prilikom Titove posete Velikoj Britaniji, zatražio da Jugoslavija učini neke pomake u politici prema crkvama jer bi to moglo da olakša i poziciju njegove vlade u vođenju otvorenije politike prema FNRJ, a istovremeno bi joj pomoglo da popravi odnose sa Italijom. Tito je odgovorio da verskog progona nema, da postoje problemi u odnosima sa RKC, ali da je to više političko nego religijsko pitanje (Spehnjak, 2001, 597–633). Decembra iste godine on će izjaviti jednom protestantskom svešteniku i publicisti iz SAD-a da na RKC gleda kao „na jednu najtamniju reakcionarnu međunarodnu organizaciju“ (Radić, 2005, II, 413).

Propagandna kampanja o progonima RKC u Jugoslaviji bila je na vrhuncu u periodu od 1952. do 1956. Vesti koje je objavljivao Radio Vatikan prenosile su vodeće svetske novinske agencije. Napadi su se pojačavali svaki put kada bi Jugoslavija pokušavala nešto da postigne na međunarodnom planu. U katoličkoj štampi bi se tada pojavljivali napisi u kojima se tražilo da se od FNRJ izdejuju određeni ustupci. Državni sekretarijat za inostrane poslove (DSIP) je upozoravao 1956. da Vatikan u SAD-u aktivno radi da se dobije podrška na smanjenju pomoći Jugoslaviji, kao i da negativno gleda na približavanje Francuske i Jugoslavije, na veze Jugoslavije sa SSSR-om i veze SKJ sa Komunističkom partijom Italije, kao i na mešanje Jugoslavije u pitanje ujedinjenja Nemačke.

Septembra 1954. dr F. Šeper je u neuobičajenoj formi proglašen za koadjutora nadbiskupije, a ne za koadjutora nadbiskupa Stepinca (Alexander, 1979, 227). Razmenio je kurtoazne posete sa predstavnicima vlasti, ali odnosi su i dalje bili krajnje zategnuti. Glavni cilj državnih organa tih godina bio je odvajanje pitanje odnosa sa Vatikanom od pitanja odnosa sa crkvom u zemlji, izolacija Vatikana i postizanje diferencijacije u redovima biskupata i sveštenstva, po cenu pravljenja i određenih ustupaka „koji komunistima nisu simpatični“ (Radić, 2005, II, 416). Sporna pitanja su i dalje bila vezana za

crkvenu imovinu, oporezivanje, administrativno kažnjavanje, katehizaciju, rad verskih škola, delatnost Udruženja katoličkih sveštenika, ponašanje pojedinih biskupa, uticaj RKC na omladinu i članove Partije i delovanje sveštenečke emigracije. U Jugoslaviji se smatralo da sveštenečka emigracija predstavlja stalni oslonac Vatikana u obaveštajnom radu i u antijugoslovenskim aktivnostima. S obzirom da je RKC bila zainteresovana za slanje bogoslova na studije u Rim, vlasti su kao glavni uslov postavljale ograđivanje biskupata od ustaških emigranata i potpunu depolitizaciju Zavoda Sv. Jeronima (Radić, 2008, 575–611).

Opipavanje terena za obnavljanje diplomatskih odnosa počelo je već polovinom 50-ih. Razni signali su stizali preko jugoslovenskih diplomatskih predstavništava, najviše iz SAD-a i J. Amerike, ali i iz Evrope. Jugoslovenskim vlastima se poručivalo da od odnosa Jugoslavije sa RKC u velikoj meri zavisi i poboljšanje odnosa sa katoličkim zemljama. Prvi znaci promena pojavljuju se krajem 50-ih. Tokom 1958. ponovo je uspostavljena stara praksa odlaska biskupa iz Jugoslavije na referisanje u Vatikan. U jesen iste godine ustoličen je novi papa – Jovan XXIII. Iz Zavoda Sv. Jeronima uklonjen je emigrant K. Draganović. Međutim, jugoslovenske vlasti još uvek nisu bile spremne za pregovore. DSIP FNRJ je poslao Ambasadi u Rimu telegram 14. 5. 1958. u kome se skreće pažnja da se ne daju nikakve inicijative za razgovore sa predstavnicima Vatikana o uspostavljanju diplomatskih odnosa i da se ne pokazuje veliko interesovanje ako poruka dođe sa druge strane, ali da se utvrdi stepen ovlašćenja i značaj pitanja koja se budu predlagala. Jedino o čemu se moglo razgovarati bilo je pitanje odlaska Stepinca.

Početkom aprila 1959, nadbiskup Ujčić i biskup Bukatko otišli su u posetu Rimu. Prema informacijama koje su državni organi u FNRJ imali, papa je rekao da je Jugoslavija specifično i delikatno područje, da je osetljiva tačka gde vlast zaista treba uzimati u obzir, što ne treba da znači i odobravanje komunističke ideologije. Prelazeći zatim na pitanje mogućnosti saradnje sa komunistima, papa je rekao: „Mi smo uvek spremni da prihvatimo ruku, ali je nećemo pružati, jer su oni našu ruku odbili. Međutim, mi ćemo uvek prihvatiti njihovu, ako vidimo da nam je pruže.“ Ujčić je odgovorio da ima utisak da jugoslovenska vlada nudi tu ruku i da je spremna da sredi odnose sa Vatikanom i crkvom u zemlji (Radić, 2005, II, 430).

BK održana u Zagrebu novembra 1959. dala je povoda državnim organima da smatraju kako su u biskupatu počeli realnije da sagledavaju stvari. Biskupat je izrazio želju da doprinese pregovorima između države i Sv. stolice i spremnost da podstiče sveštenstvo i vernike na građansku lojalnost prema državnim vlastima i na savesno obavljanje građanskih dužnosti. Ostalo je i dalje otvoreno pitanje imenovanja novih biskupa i postavljanja administratora umesto rezidencijalnih biskupa, na šta su jugoslovenske vlasti gledale kao na znak da

Vatikan smatra posleratne granice privremenim, ali nisu nikada stavile veto prilikom imenovanja biskupa kao što je to bio slučaj u nekim drugim zemljama.

Stepinac je umro početkom februara 1960, čemu je inostrana štampa dala veliki publicitet. Većina komentara ocenjena je u Jugoslaviji kao zlonamerna i tendenciozna. I pored sve pažnje i iskazanog poštovanja u Vatikanu prema njemu kao „nevinom mučeniku komunističkog režima“ i aluzija o potrebi njegove što skorije beatifikacije, Ambasada FNRJ u Rimu je smatrala da je Stepinčeva smrt doživljena kao izvesno olakšanje i uklanjanje prepreke za sređivanje odnosa. Vatikanski zvaničnici su ponavljali da su oni spremni za uspostavljanje odnosa ali da Jugoslavija treba da pokrene inicijativu, jer ona snosi krivicu za prekid odnosa. DSIP je početkom 1960. i dalje ostajao pri stanovištu da ne bi trebalo pokazivati nikakve inicijative ni interesovanje za razgovor na temu obnove diplomatskih odnosa, ali u slučaju da ih druga strana pokrene, razgovore prihvatiti sa isključivom orijentacijom da se dođe do što više detalja o konkretnim stavovima Vatikana.

U julu 1960. je za svaki slučaj napravljen elaborat o odnosima Vatikan–FNRJ u Saveznoj komisiji za verske poslove (SKVP) u kome su registrovana pitanja koja bi se eventualno mogla pokrenuti sa jugoslovenske i vatikanske strane. Nastanak elaborata poklopio se sa informacijama koje su državni organi imali, da je krajem jula 1960. u Vatikanu doneta odluka da se sa Jugoslavijom normalizuju odnosi i da je papa lično zainteresovan za to. Ipak, na sastanku održanom u kabinetu potpredsednika SIV-a E. Kardelja, dogovoreno je da se načelno ne treba orijentisati na obnavljanje odnosa ali da to ne treba javno da se ističe (Radić, 2005, II, 455–457).

Novembra 1960. učinjen je još jedan pokušaj da biskupi dobiju dozvolu od Vatikana da mogu direktno pregovarati sa državnim organima. Nadbiskupa Ujčića su primili papa i državni sekretara Vatikana kardinal Tardini. Tardini se plašio da bi direktni razgovori mogli da se završe kompromisom kakav su ranije prihvatili poljski biskupi, a za koji je on smatrao da je jednostran i ograničavajući za crkvu (Armstrong, 1951, 144). I pored neuspeha, po Ujčićevom povratku je konstatovano da je u Vatikanu došlo do izvesnog popuštanja prema Jugoslaviji.

Tokom 1961. bila su imenovana četiri nova biskupa na području NR Hrvatske i time popunjena sva upražnjena biskupska mesta. Za novog predsednika BK imenovan je, dekretom Vatikana, avgusta 1961. zagrebački nadbiskup Šeper. Decembra iste godine objavljena je i papina enciklika *Aeterna dei sapientia* o povezivanju svih hrišćanskih crkava pod vodstvom Rima. U Jugoslaviji nisu bili oduševljeni idejom o približavanju SPC i

RKC, jer su iza toga videli vršenje pritiska na SPC da oslabi svoju politiku saradnje sa državnim organima i tendenciju širenja uticaja RKC u zemlji.

Tokom 1962. odnosi Italije i Jugoslavije počeli su da se popravljaju i očekivalo se da će, tokom posete potpredsednika A. Rankovića Rimu u maju, doći i do pokretanja pitanja odnosa Vatikana i Jugoslavije. Stav jugoslovenskih državnih organa pred posetu bio je da Vatikan pokušava da pronađe neki *modus vivendi* sa socijalističkim sistemom i da u takvoj političkoj orijentaciji Jugoslavija i Poljska treba da posluže Vatikanu kao proba. I dalje se naglašavalo da ne dolazi u obzir da se RKC daje neki specijalni položaj niti obnavljanje diplomatskih odnosa, ali je razmatrana i nova varijanta po kojoj bi pod vidom vršenja vrhovne vlasti nad crkvom u Jugoslaviji, Vatikan, pored redovnih kontakata i veza svog predstavnika RKC u zemlji i Sv. stolice, povremeno slao svog predstavnika radi vizitacije (Radić, 2005, II, 465–467). Do novog kratkotrajnog zaoštavanja odnosa u zemlji došlo je posle BK održane u jesen 1962. i predstave koja je upućena SIV-u, na osnovu koje je zaključeno da je ona planski inicirana uoči koncila kako bi se pred Vatikanom prikazala borba katoličkog biskupata u Jugoslaviji. Istovremeno, iz Rima su u Beograd stizale informacije kako bi sklapanje konkordata bilo od obostrane koristi. Sa jedne strane, radi razbijanja mita na Zapadu o netolerantnosti Jugoslavije prema katolicima, a sa druge, prestanak kritika Vatikana o netrpeljivosti prema komunističkim zemljama, što mu je stvaralo teškoće u nekim delovima sveta. Otvaranje Drugog vatikanskog koncila u jesen 1962. omogućilo je dalje približavanje. Biskupi iz Jugoslavije su aktivno učestvovali u komisijama za pripremu koncila, kao i u njegovom radu.

U svetu se pažljivo pratio razvoj odnosa između Jugoslavije i Vatikana, a posebno su veliko interesovanje za pregovore pokazali diplomati iz SSSR-a i zemalja istočne Evrope. Januara 1963. ambasador u Rimu Ivo Vejvoda se sastao sa sovjetskim ambasadorom S. Kozyrev-om, koji mu je preneo kako je predložio svojoj vladi da prihvati javno iznetu želju Vatikana da uspostavi diplomatske odnose sa SSSR-om. Kozyrev je rekao kako nije bio informisan da li su Tito i Hruščov razgovarali o ovom pitanju (poseta Tita Moskvi u decembru 1962),⁵ ali je smatrao da je ono svakako bilo pomenuto. Interesovao se o jugoslovenskom stavu prema odnosima sa Vatikanom. I narednih godina Jugoslavija je pažljivo vodila računa o stavu SSSR-a i istočnoevropskih država o odnosima sa Vatikanom i u strogoj tajnosti razmenjivala iskustava sa vlastima u Poljskoj i Mađarskoj.

Ambasador Vejvoda je u to vreme stupio u vezu sa N. Jaegerom, članom Ustavnog suda Italije bliskim kardinalu Montini-ju, inicijatoru kontakata. Jaeger je ponu-

5 U pokušaju da prevaziđe unutrašnje privredne probleme kroz obezbeđivanje ekonomske saradnje sa inostranstvom, a pošto se od SAD-a više nije mogla očekivati onako obimna pomoć kao u prethodnoj deceniji, Tito je bio spreman na radikalnu preorijentaciju u izboru novog partnera. Godina velikog preokreta u budućoj spoljnopoličkoj orijentaciji Jugoslavije bila je 1962. Tesno vezivanje za SSSR davaće ton tog orijentaciji sve do 1968. (Bogetić, 2011, 205–20).

dio da diskretno organizuje sastanak sa predstavnikom Vatikana, a ako se taj susret pokaže korisnim, i sa državnim sekretarom Cicognani-em, a možda i sa papom. Vejvoda je dobio odobrenje da prihvati poziv za nezvanični kontakt, koji bi bio informativne prirode. Pregovori su počeli u tajnosti maja 1963. U junu iste godine za novog papu je bio izabran upravo milanski kardinal G. B. Montini, kao Pavle VI. Pavle VI je, prilikom prijema održanog u čast ustoličenja, zamolio ambasadora Vejvodu da prenese Titu sledeću poruku: „Izvanredno ceninim, kao gest pažnje i velikog takta, prisustvo predstavnika Jugoslavije na mom ustoličenju za Papu. Nadam se da će moj pontifikat dovesti do poboljšanja odnosa između Vatikana i Jugoslavije. Kažite predsedniku Titu da mi Jugoslavija leži na srcu.“⁶ Istovremeno u Italiji je bio uskraćen stalni boravak K. Draganoviću.

U jesen 1963. J. B. Tito se spremao na put po L. Americi i jugoslovenskim vlastima je bila stalo da ta poseta prođe uz što manje incidenata. Polovinom septembra 1963. ambasador Vejvoda se sastao sa nuncijem C. Granom i tražio da Vatikan odmah preduzme mere da se prekine s antijugoslovenskom kampanjom katoličkog klera u L. Americi, kako bi se održala i dalje nastavila nedavno ostvarena povoljna atmosfera. Dodao je i da uskoro počinje zasedanje koncila na koji su pozvani i predstavnici SPC i da sve ono što se dešava može imati negativne efekte na njenu odluku da se pozitivno izjasni o učešću na koncilu.

Novi krug razgovora, pokrenut ponovo na inicijativu Jaegera i samog Pavla VI, počeo je u oktobru 1963. Vatikan više nije insistirao na prethodnom obnavljanju diplomatskih odnosa, već je bio spreman da se za početak odnosi obnove na konzularnom nivou ili u formi povremenih poseta papskog delegata Jugoslaviji. Povremeno su iskršavali problemi, kao u vezi sa otvaranjem izložbe u Rimu „Crkva čutanja“, zbog čega su jugoslovenske vlasti uložile protest kod Vatikana, smatrajući da je na tendenciozan način bila prikazana situacija u kojoj se nalazila RKC u SFRJ. U Beogradu su sa nezadovoljstvom gledali i na pitanje kanonizacije Nikole Tavelića, koga su ustaše smatrale zaštitnikom NDH, ali prilikom prijema biskupa iz Jugoslavije koji su podneli zahtev za kanonizaciju, papa im je preporučio saradnju sa vlastima Jugoslavije.

Iako su krajem 1963. jugoslovenske vlasti odlučile da se pregovori nastave, ali da im se ne daje karakter pregovora o definitivnom sređivanju odnosa, jer za to još nisu sazreli svi uslovi a pojavila su se i izvesna unutrašnja neslaganja, juna 1964. odlučeno je da se ide na uspostavljanje odnosa na nivou apostolskog delegata

koji bi predstavljao Vatikan u SFRJ. U početku apostolski delegat je trebalo prvenstveno da bude predstavnik Vatikana pri kleru u SFRJ, ali sa pravom da sa predstavnicima vlasti razmatra probleme iz odnosa sa Vatikanom. U to vreme ovakve odnose sa Vatikanom imalo je 17 država (SAD, Meksiko, V. Britanija i dr.) (Radić, 2005, II, 499).

Po završetku preliminarnih pregovora, krajem juna 1964. započeli su službeni razgovori. Vođeni su naizmenično u Rimu tokom leta 1964. i Beogradu tokom prve polovine 1965.⁷ Na dan kada su počeli pregovori u Beogradu, papa Pavle VI je primio jugoslovenskog ambasadora u Rimu na njegov zahtev. Vejvoda je formalno tražio prijem kod pape da bi mu preneo izraze zahvalnosti SFRJ zbog pomoći koju je uputio postradalima od zemljotresa u Skoplju, ali pravi cilj posete bio je da iznese gledišta Jugoslavije o pitanjima odnosa između crkve i države, Vatikana i SFRJ, kao i da sazna papina mišljenja i ocene. Vest o prijemu izazvala je veliko interesovanje novinara jer je to bila prva audijencija posle prekida diplomatskih odnosa. Januara 1965. i jugoslovenska štampa je prenela informaciju o pregovorima u Beogradu, a istog meseca je zagrebački nadbiskup Šeper imenovan za kardinala, što je protumačeno kao znak poboljšanja odnosa između Jugoslavije i Vatikana. Pregovori su na momente bili vrlo teški i izgledalo je da će se prekinuti bez ikakvih rezultata, ali na kraju je utvrđen zajednički protokol koji je naknadno trebalo da potvrdi Vlada SFRJ, odnosno Kardinalska komisija u Kongregaciji za izvanredne crkvene poslove Vatikana. Do nastavka pregovora nije međutim došlo tako brzo kao što se očekivalo. Odnosi sa RKC u zemlji počeli su da se komplikuju polovinom 1965. zbog Poslanice upućene sa zasedanja BK u Zagrebu, koja je ocenjena kao neprijateljski akt uperen protiv države i jubilarne proslave 250 godina Gospe od Sinja, kojoj su, po oceni SSUP-a, organizatori dali nacionalistički karakter. Tek u novembru 1965. prilikom posete ministra inostranih poslova Italije A. Mora, predsednik vlade Petar Stambolić je u izjavi za štampu izrazio optimizam u pogledu razvoja odnosa sa Vatikanom, istakavši da su pregovori uspešno okončani. Prijemu u Ambasadi SFRJ u Rimu povodom Dana Republike, 29. 11, prisustvovali su prvi put službeni predstavnici Vatikana, kardinal Šeper i većina biskupa iz Jugoslavije koji su bili na koncilu. Pregovori su zaključeni aprila 1966. u Rimu.⁸ Usaglašeni tekst protokola sastojao se iz četiri dela u kojima su konstatovane one tačke oko kojih je postignuta saglasnost. Pitanja oko kojih nije bio postignut dogovor formulisana su kao jednostrano parafirane usmene izjave, koje nisu

6 Papa nije poslao čestitku Titu povodom izbora za predsednika SFRJ, a saučešće povodom zemljotresa u Skoplju je bilo upućeno usmeno preko jugoslovenskog ambasadora i nije objavljeno u vatikanskoj štampi (Radić, 2005, II, 493).

7 Vodili su ih sa jugoslovenske strane N. Mandić, V. Dobrila, P. Ivičević i B. Kocijančić, a sa vaticanske strane A. Casaroli, podsekretar u DS za izvanredne crkvene poslove, i L. Bongianino, savetnik Nuncijature.

8 Aprila 1966. vladi SSSR-a je predat prepis jugoslovenskih zakonskih akata koji su se odnosili na pitanja religije i crkve, a upoznati su i sa tokom pregovora sa Vatikanom (Radić, 2005, II, 522–527).

imale vrednost pravnih, već samo moralnih obaveza svake strane. Takva pitanja bila su npr.: Zavod Sv. Jeronima, ideološko vaspitanje omladine, imovinsko-pravni status RKC, imenovanje biskupa i dr. Protokol su potpisali u Beogradu 25. 6. 1966. godine M. Morača, član SIV-a i predsednik SKVP, i A. Casaroli, podsekretar Kongregacije za izvanredne crkvene poslove.⁹ Ugovor je garantovao, između ostalog, slobodno obavljanje verskih funkcija i obreda i dozvoljavao, u okviru zakona, jurisdikciju Sv. stolice nad RKC u duhovnim i crkvenim stvarima, dok je Vatikan prihvatio da sveštenici ne mogu zloupotrebljavati svoje funkcije radi političkih ciljeva i obećao osudu svakog akta političkog terorizma ko god bio počinilac.

Protokol nije sadržao nikakve suštinske koncesije nijedne strane, ali je za SFRJ on bio značajan zbog činjenice da je Vatikan preuzeo neke obaveze koje su u budućnosti mogle da utiču na rešavanje pitanja za koje su državni organi bili zainteresovani. Protokol je omogućio međusobnu razmenu predstavnika. Jugoslovenski predstavnik bio je izaslanik SIV-a, a ne šefa države. Izaslanik Vatikana imao je dvojaku funkciju, bio je apostolski delegat i izaslanik Sv. stolice pri jugoslovenskoj vladi. Izaslanici nisu bili na diplomatskim listama jedne ili druge strane, ali su imali diplomatski tretman, prema normama Bečke konvencije iz 1961. Za Vatikan, kako je i sam Casaroli rekao u jednom razgovoru, predstavljao je presedan koji je mogao da posluži kao model za eventualne pregovore sa drugim socijalističkim zemljama. Inostrana štampa je dočekala potpisivanje kao vrlo značajan bilateralni događaj i napisi su uglavnom bili pozitivni, tako da je u DSIP-u zaključeno da se radi o „verovatno najujednačenijem i najpozitivnijem publicitetu, koji smo imali u inostranoj štampi o bilo kom krupnijem pitanju jugoslovenske politike“ (Radić, 2005, II, 533).

Predstavništvo vlade SFRJ u Rimu otpočelo je svoju zvaničnu funkciju pri Vatikanu 24. 11. 1966. Za rad u Izaslanstvu predložen je V. Cvrilje, koji će na tom mestu ostati do 1971. Za apostolskog delegata i izaslanika Sv. stolice pri vladi SFRJ bio je određen nadbiskup M. Cagna, koji je stigao u Zagreb 18. 11. 1966. Ostao je na tom mestu do 1970. Nadbiskup Šeper je januara 1968. bio imenovan za prefekta Kongregacije za veru u Rimu, a iste godine došlo je do posete predsednika vlade SFRJ M. Špiljka Vatikanu i kardinala Tisserant-a Jugoslaviji.

Kako je vreme odmicalo napadi emigrantske štampe na Protokol bili su sve žešći. Hrvatska emigracija govorila je o potrebi odbrane „hrvatskog svećenstva i hrvatskih narodnih interesa“, dok je srpska emigracija

govorila o „novom Konkordatu“ i potvrđivala tezu da „Hrvati sve više osvajaju pozicije u Jugoslaviji“ (Radić, 2005, II, 534).

Jugoslovenski državni organi su bili zadovoljni postignutim sporazumom, ali su se plašili da će RKC pokušati da iskoristi sređivanje odnosa za jačanje svojih pozicija u zemlji. Opadanje čvrste partijske kontrole u drugoj polovini 50-ih i početkom 60-ih nastavilo se sve brže posle pada Rankovića 1966. U isto vreme počeo je da se ispoljava sve otvorenije hrvatski nacionalizam. Mada su vođe hrvatskog nacionalnog pokreta očekivale mnogo otvoreniju i direktniju podršku RKC, to ipak nije značilo da je crkva ignorisala pokret. Crkvena hijerarhija je imala svoj mobilizacioni program rada, što će se videti u narednim decenijama (Perica, 2000, 532–564). RKC je počela da organizuje brojne i masovno posećene verske proslave i hodočašća, došlo je do naglog uspona katoličke štampe, kao i razvoja drugih oblika katoličke propagande. Polovinom 70-ih RKC je organizovala devetogodišnju proslavu „Trinaest vekova hrišćanstva među Hrvatima“ (1975–84). Najveći verski skup u istoriji Jugoslavije organizovan je povodom završetka obeležavanja jubileja u Mariji Bistrici i na njemu je bilo više od 400.000 ljudi (Perica, 2001, 39–66). Pokrenute su tzv. „koncilske tribine“ i crkva je oko sebe počela da okuplja intelektualce, da pokreće pitanja od značaja za omladinu, da polemische sa marksistima. Prema odluci BK, koju je papa potvrdio, u većem delu mise upotrebljavan je narodni jezik, dok je latinski zadržan samo u delu u kome se prikazuje žrtva.

Jugoslavija je 1970. bila jedina komunistička zemlja u Evropi koja je uspostavila diplomatske odnose sa Vatikanom.¹⁰ Mada je odnose i dalje otežavalo pitanje Stepinca i proslava kanonizacije Nikole Tavelića (Akmadža, 2013, 377, 456–7), jugoslovenske vlasti nisu sprečavale put hodočasniciima iz Hrvatske koji su otišli u Rim juna 1970. radi kanonizacije prvog hrvatskog sveca i pozdravile su međunarodni kongres mariologa u Zagrebu 1971. Tito je posetio papu 29. 3. 1971. i bio prvi komunistički lider koji se sreo sa njim. U Vatikanu su boravili 1977. i M. Minić, potpredsednik SIV-a i savezni sekretar za inostrane poslove, i predsednik Predsedništva SFRJ C. Mijatović 1980. Mijatović je tom prilikom uputio zvaničan poziv papi da poseti Jugoslaviju, ali do posete nije došlo do kraja postojanja Jugoslavije kao države. Tokom 80-ih međuverški odnosi u Jugoslaviji su do krajnosti zaoštreni a dijalog koji je počeo u prethodnoj deceniji doživeo je krah. Vatikan se 1990. saglasio sa odlukom BK o potrebi restrukturiranja zemlje

9 Protokol je ugovor manje formalne prirode nego konkordat. Konkordat po pravilu uspostavlja pravnu poziciju RKC u državi i definiše njena prava i obaveze. Protokol uspostavlja dogovorenu formulu o načinu međusobnih odnosa između RKC i države u zemlji u kojoj su država i crkva odvojene.

10 Predstavnici SFRJ u Vatikanu su bili: S. Kolman (1972–1976), B. Liović (1976–1977), Z. Svete (1977–1981), Z. Stenek (1981–1985), S. Cigoj (1985–1989), I. Maštruko (1989–1991). Nunciji u SFRJ su bili: M. Cagna (1970–1976), M. Cecchini (1976–1984), F. Colasuonno (1985–1986), G. M. Higuera (1986–1996). (Die Apostolische Nachfolge. Preuzeto 23. 6. 2014. sa http://www.apostolische-nachfolge.de/dipl_korps.htm)

a sa početkom ratnih sukoba u Jugoslaviji vaticanska diplomatija je lobirala u Nemačkoj i drugim evropskim zemljama za priznavanje Hrvatske i Slovenije kao nezavisnih država, a među prvima ih je i priznala januara 1992. (Perica, 2001, 39–66).

Vaticanska diplomatska veština, građena vekovima, nije uvek bila uspešna u realizaciji ciljeva, ali spremnost

na prilagodavanje, istrajnost i delatnost na duge staze, na kraju su obično donosile rezultate. Jugoslovensko-vaticanski odnosi počeli su otezanjem Vatikana da prizna postojanje jugoslovenske države, tokom sedamdeset godina karakterisali su ih međusobno nepoverenje pa i otvoreno neprijateljstvo, a završili su se brzom reakcijom da se prizna njen raspad.

YUGOSLAVIA AND THE VATICAN 1918–1992

Radmila RADIĆ

Institute for Recent History of Serbia, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: mandicr58@gmail.com

SUMMARY

Yugoslav-Vatican relations began with the Vatican prolonging recognition of the Yugoslav state formation after the WWI. Their relationships during the seventy years of the Yugoslav state existence characterised mutual distrust and even outright hostility, and were completed with Vatican's quick reaction to acknowledge its dissolution. The Vatican has never reconciled with the creation and existence of the Yugoslav state. It modified its policies, tactically entering negotiations to defend the interests of Catholicism, occasionally losing battles, but patiently waiting for the opportunity to pursue their interests. Yugoslav state, due to internal contradictions and weaknesses, never had enough force to win in the conflict with a material, ideological, and spiritual power, such as the Roman Catholic Church, which till the end of its existence represented the strongest opposition in the country.

Key words: Yugoslavia, Vatican, diplomatic relations, Roman Catholic Church, Concordat, Protocol

LITERATURA

- Akmađža, M. (2003):** Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine. *Croatia Christiana Periodica*, 27, 52, 171–202.
- Akmađža, M. (2013):** Rimokatolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980. Zagreb, Despot Infinitus.
- Alexander, S. (1979):** Church and State in Yugoslavia since 1945. Cambridge, Cambridge University Press.
- Armstrong, H. F. (1951):** Tito and Goliath. London, Victor Gollancz.
- Bekić, D. (1988):** Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.
- Benigar, A. (1974):** Alojzije Stepinac hrvatski kardinal. Rim, Ziral.
- Bogetić, D. (2011):** Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. *Istorija 20. veka*, 3, 205–220.
- Bubalo, Đ., Mitrović, K., Radić, R. (2010):** Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu. Beograd, Službeni glasnik.
- Dedijer, V. (1981):** Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Rijeka, Zagreb, Liburnija, Mladost.
- Dedijer, V. (1987):** Vatikan i Jasenovac. Dokumenti. Beograd, Rad.
- Dedijer, V., Miletić, A. (1989):** Proterivanje Srba sa ognjišta – Svedočanstva. Beograd, Prosveta.
- Dimić, Lj., Žutić, N. (1992):** Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. Prilozi za istoriju. Beograd, VINC.
- Đilas, M. (1985):** Rise and Fall. London, Macmillan.
- Horvat, J. (1984):** Živjeti u Hrvatskoj: 1900.–1941. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.
- Hrnčević, J. (1986):** Svjedočanstva. Zagreb, Globus.
- Ilić, P. (1995):** Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu. Beograd, Grafomarket.
- Jelić Butić, F. (1977):** Ustaše i NDH 1941–1945. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.
- Jonjić, T. (2000):** Hrvatska vanjska politika 1939.–1942. IV. Hrvatska između sila osovine. Zagreb, Libar.
- Krišto, J. (2000):** Protukatolička srpska propaganda tijekom Drugog svjetskog rata. U: Fleck, H.-G., Graovac, I. (ur.): Dijalog povijesničara-istoričara. 2. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann.
- Mithans, G. (2012):** Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941) in jugoslovanski konkordat. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Mithans, G. (2013):** Vloga tajnega pogajalca pri sklepanju jugoslovenskega konkordata. *Acta Histriae*, 21, 4, 809–824.
- Mužić, I. (1978):** Rimokatolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti Konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije. Split, Biblioteka Crkve u svijetu.
- Novak, V. (1986):** Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj. Beograd, Nova knjiga.
- Pavlowitch, K. S. (1978):** „Il Caso Mirosevic“. L'expulsion du ministre de Yougoslavie au Vatican par le gouvernement fasciste en 1941. Thessaloniki, [s. n.], 105–137.
- Perica, V. (2000):** The Catholic Church and the Making of the Croatian Nation, 1970–1984. *East European Politics and Societies*, 14, 3, 532–564.
- Perica, V. (2001):** Interfaith Dialogue versus Hatred: Serbian Orthodoxy and Croatian Catholicism from the Second Vatican Council to the Yugoslav War, 1965–1992. *Religion, State & Society*, 29, 1, 39–66.
- Petranović, B. (1963):** Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946). *Istorija XX veka*, V, 263–313.
- Petranović, B., Zečević, M. (1987):** Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914–1943: tematska zbirka dokumenata. Beograd, Prosveta.
- Petrović, M. (2000):** Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi. U: Fleck, H.-G., Graovac, I. (ur.): Dijalog povijesničara-istoričara. 2. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 485–502.
- Radić, R. (2005):** Država i verske zajednice 1945–1970, I–II. Beograd, INIS.
- Radić, R. (2008):** Jugoslavija, Vatikan i slučaj Draganović 1967–1968. godine U: Radić, R. (ur.): 1968 – četrdeset godina posle. Beograd, INIS, 575–611.
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovenska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958). Ljubljana, Modrijan.
- Simić, S. (1958):** Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata. Titograd, Grafički zavod.
- Spehnjak, K. (2001):** Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 597–633.
- Živojinović, D. (1994):** Vatikan, Rimokatolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958. Beograd, Prosveta.
- Živojinović, D., Lučić D. (1988):** Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum crimen. Beograd, Nova knjiga.
- Živojinović, R. D. (2012):** Vatikan u balkanskom vrtlogu. Studije i rasprave. Beograd, Albatros plus.
- Žutić, N. (1992):** Rimokatoličke dijeceze u Kraljevini Jugoslaviji – crkveno međudržavno razgraničenje i obrazovanje novih dijeceza. *Istorija 20. veka*, 10, 1–2, 73–82.

SLOVENSKI DIPLOMATI V NEMŠKO-JUGOSLOVANSKIH
ODNOSIH 1949–1973

Dušan NEČAK

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: dusan.necak@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V članku je orisana vloga slovenskih diplomatov v drugi Jugoslaviji pri izvajanju jugoslovanske zunanje politike do obeh nemških držav. Prikazana je predvsem dejavnost vidnih slovenskih diplomatov – politikov Dušana Kvedra, Aleša Beblerja, Rudija Čačinoviča in Mitje Vošnjaka, omenjeni pa so tudi Anton Vratuša, Stane Pavlič in Jaka Avšič. Avtor ugotavlja, da je bilo v okviru jugoslovanske diplomacije in odnosov z nemško govorečim prostorom opazno mesto namenjeno prav slovenskim diplomatom. Možno je celo domnevati, da so diplomatska mesta v sosednjih državah, Avstriji in Italiji, ter v Nemčiji, domala po pravilu v Beogradu dodeljevali slovenskim diplomatom. Najbrž gre tudi za vprašanje poznavanja jezika, saj naj bi bila nemščina Slovincem (in Hrvatom) bliže kot drugim v Jugoslaviji.

Ključne besede: Jugoslavija, zunanja politika, Zvezna republika Nemčija, Nemška demokratična republika, Hallsteinova doktrina

I DIPLOMATICI SLOVENI NELLE RELAZIONI TEDESCO-JUGOSLAVE 1949–1973

SINTESI

L'articolo illustra il ruolo dei diplomatici sloveni nel secondo dopoguerra jugoslavo nell'attuazione della politica estera jugoslava all'interno dei rapporti con entrambi gli stati tedeschi. In particolar modo viene descritta l'attività dei diplomatici sloveni di maggior rilievo – dei politici Dušan Kveder, Aleš Bebler, Rudi Čačinovič e Mitja Vošnjak, per non dimenticare l'azione svolta anche da Anton Vratuša, Stane Pavlič e Jaka Avšič. L'Autore osserva che, nell'ambito della diplomazia jugoslava e delle relazioni con l'area di lingua tedesca, proprio ai diplomatici sloveni venne assegnato un ruolo di particolare importanza. E' lecito addirittura pensare che gli incarichi diplomatici nei Paesi confinanti, quali Austria, Italia e Germania, fossero affidati da Belgrado, quasi di norma, a diplomatici sloveni. Si può supporre che la scelta fosse determinata anche dalla conoscenza della lingua, poiché sembra che il tedesco fosse molto più familiare agli sloveni (e ai croati) che agli altri popoli jugoslavi.

Parole chiave: Jugoslavia, politica estera, Repubblica Federale di Germania, Repubblica democratica tedesca, dottrina di Hallstein.

Jugoslavija je bila med prvimi državami, ki so navezale diplomatske stike z Zvezno republiko Nemčijo (ZRN), potem ko je leta 1951 odpravila vojno stanje z njo. Jugoslovanska politika je že v času najhujšega spora s Sovjetsko zvezo podpirala nemška stremjenja k ponovni združitvi na osnovi svobodnih in demokratičnih volitev. Združena Nemčija naj bi po jugoslovanskem takratnem mnenju imela tudi pravico do ponovne oborožitve, da bi mogla braniti svojo neodvisnost (Brey, 1979, 634). V skladu s splošno kritiko sovjetske politike je jugoslovanski tisk v zgodnjih petdesetih letih označeval Vzhodno Nemčijo kot deželo, v kateri vladata »brezobzirnost in brutalnost sovjetskega terorja« (Borba, 28. 6. 1953).

Že leta 1949 pa so najvidnejši jugoslovanski politiki ostro napadali sovjetsko politiko do združitve Nemčije. Ta naj bi sicer nastopala s parolo po združitvi Nemčije, vendar naj bi bil njen cilj le, da bi združeno Nemčijo pripeljali pod sovjetski vpliv, sicer pa naj bi postala delitev dokončna.¹ Na ta način sta se jugoslovanska politika in diplomacija povsem približali bonskim stališčem pri reševanju nemškega vprašanja. Eden rezultatov dobrih odnosov med državama je bil, da je predsedstvo jugoslovanske zvezne skupščine že 1. avgusta 1951 objavilo ukaz o prenehanju vojnega stanja z Nemčijo (UL FLRJ, 35/350, 1. 8. 1951). Toda obe državi sta še pred tem svoja trgovinska predstavništva preoblikovali v politična predstavništva – poslaništva. V Beogradu se je to zgodilo 13. junija 1951, v Bonnu pa 6. julija istega leta. Jugoslavija, ki je imela v zvezi z vzpostavitvijo diplomatskih odnosov pred očmi predvsem gospodarske interese, je pohitela in že julija 1951 je akreditivna pisma v Bonnu predal prvi jugoslovanski poslanik/vodja misije, Slovenec Stane Pavlič, ki je na tem mestu ostal do leta 1952.² Rang veleposlaništva je jugoslovansko poslaništvo dobilo že zelo zgodaj, 8. decembra istega leta.³ Veleposlaniku Pavliču sta na mestu poslanikov sledila Hrvat dr. Mladen Iveković, nato pa spet Slovenec Dušan Kveder. Od začetka diplomatskih odnosov z ZRN je torej jugoslovanska diplomacija dala za ves nemško govoreči prostor opazno mesto prav slovenskim diplomatom. Mogoče je celo meniti, da so diplomatska mesta v sosednjih držav (v Avstriji, Italiji) in v Nemčiji, domala po pravilu v Beogradu dodeljevali slovenskim diplomatom. Najbrž gre tudi za vprašanje poznavanja

jezika, saj naj bi bila nemščina Slovincem (in Hrvatom) bližje kot drugim v Jugoslaviji.

Čeprav je bil v drugi polovici petdesetih let jugoslovanski zunanji minister odličen srbski diplomat Koča Popović, so se tudi v beograjski »žutoj kući« (pogovorno poimenovanje za Zvezi sekretariat za zunanje zadeve) z nemško problematiko in še posebej s problemi ob prekinitvi diplomatskih odnosov z Zvezno republiko Nemčijo veliko ukvarjali prav slovenski diplomati, med njimi zlasti namestnik zveznega zunanjega ministra dr. Aleš Bebler. Še več, tudi prvi jugoslovanski veleposlanik v Nemški demokratični republiki (NDR) je bil Slovenec, Mitja Vošnjak. Če vemo, da je pri navezavi diplomatskih stikov z NDR imelo pomembno vlogo jugoslovansko veleposlaništvo v Pragi, prek katerega so tekla diplomatska »otipavanja« in na katerem je bil za zadevne stike določeno svetnik veleposlaništva (drugi človek ambasade) Marko Kadunec, ter vemo, da je bil generalpolkovnik Jaka Avšič po vojni vodja Jugoslovanske vojne misije, ki je imela diplomatski status in je imela sedež v Zahodnem Berlinu ter se je po potrebi ukvarjala tudi s zadevno politično problematiko, se zdi, kot da jo bilo v obravnavanem času vsaj uresničevanje, če že ne načrtovanje jugoslovanske politike do nemškega vprašanja, v slovenskih rokah. Zato ni prav nič čudno, da je bil za prvega jugoslovanskega veleposlanika v ZRN leta 1951 imenovan že omenjeni slovenski diplomat Stane Pavlič, na vrhuncu krize in ob prekinitvi diplomatskih odnosov med državama pa je bil veleposlanik v Bonnu spet slovenski diplomat, Dušan Kveder. Prav on je imel pomembno vlogo v dogajanju ob prvi uporabi Hallsteinove doktrine oktobra 1957.

Odnosi med ZRN in Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ) so se vse od navezave diplomatskih odnosov odvijali dobro. Prelomilo pa se je, ko se je jugoslovanski politični vrh s Titom na čelu odločil priznati NDR. Na ta način naj bi Sovjetski zvezi ponudili nekakšen dokaz, da so se ji približali, pri tem pa se niso odpovedali dveh temeljev jugoslovanske različice socialističnega sistema – neuvrščenosti in samoupravne socializmu. Priznanje NDR so jemali kot priznanje dejanskega stanja in tudi zaradi dobrih odnosov z ZRN niso računali na tako odločno potezo Zahodne Nemčije oz. niso računali, da bo uporabila Hallsteinovo doktrino.

1 Več v: Govor Edvarda Kardelja pred jugoslovansko skupščino, 27. 12. 1949. V: Kardelj, 1960, 95, 278.

2 Stane Pavlič je leta 1939 doktoriral na ljubljanski pravni fakulteti. Po končanem študiju je delal kot odvetniški pripravnik. Po okupaciji je deloval v OF. Po koncu vojne je bil pomočnik zveznega ministra za zunanjo trgovino (1946–1950), vodja prve misije FLRJ v ZRN (do 1952), direktor zunanjetrgovinske direkcije in zatem predsednik zvezne trgovinske zbornice, potem veleposlanik FLRJ v Indoneziji ter od leta 1963 do 1967 v Belgiji in Luksemburgu. Med letoma 1968 in 1970 je vodil slovenski republiški komite za mednarodne ekonomske odnose, leta 1979 postal član Ustavnega sodišča SRS in bil do leta 1984 svetovalec Skupščine SRS (http://sl.wikipedia.org/wiki/Stane_Pavli%C4%8D).

3 Podatki v literaturi so tu ne ujemajo. Navedeni podatek je povzet po Yugoslav Survey, 1965, 6, 20, 2955 (Š. F. Yugoslavia and the Federal Republic of Germany), kjer najdemo trditev, da sta bili obe politični predstavništvi prevedeni v rang veleposlaništev 8. decembra 1951. Thomas Brey pa nakazuje, da je bilo jugoslovansko veleposlaništvo oblikovano že julija 1951 (Brey, 1979, 634). V publikaciji nemškega zunanjega ministrstva ob 40-letnici zunanje politike ZRS (Aussenpolitik der BRD, 1989, 746) pa najdemo podatke, po katerih je nemško politično zastopstvo v Beogradu nastalo 13. junija 1951, veleposlaništvo 8. decembra 1951 in ponovno 7. februarja 1968, zagrebški konzulat pa je nastal 4. januarja 1954 oz. postal generalni konzulat 12. decembra 1967.

Nemški generalni konzulat v Beogradu so povzdignili v veleposlaništvo 24. februarja 1953, ko je poslanika Roberta Ulricha nadomestil veleposlanik Hans Kroll, izkušeni diplomat, ki je sodil že v diplomatsko ekipo Weimarske republike, pa tudi prvega Hitlerjevega zunanjega ministra Franza von Pappena.⁴ Ni bil sicer član NSDAP, vendar je svojo diplomatsko službo opravljal ves čas druge svetovne vojne. Med njegovimi najpomembnejšimi službami med vojno je bila služba na nemškem diplomatskem predstavništvu v Turčiji, kjer je delal kot strokovnjak za gospodarske zadeve. Po vojni je leto dni prebil v ameriškem ujetništvu in se je šele pozno jeseni leta 1952, na prigovarjanje političnih prijateljev iz krogov Christlich Demokratische Union (CDU), spet odločil za diplomatsko službo v prvi Adenauerjevi vladi. Z njim je bil še posebej v dobrih odnosih. Ni pa tega mogoče trditi za nekatere druge pomembne ljudi iz zahodnonemške zunanje politike, kot so bili minister Heinrich von Brentano, državni sekretar Walter Hallstein ali ministerialni direktor v uradu zveznega kanclerja Herbert Blankenhorn.⁵ Poleg običajnih nalog, ki jih ima veleposlanik – napovedani prioriteti za delo nemškega veleposlanika v Jugoslaviji sta bili razvijanje gospodarskih in kulturnih odnosov – je dobil še posebno nalogo, ki kaže tudi na poseben interes ZRN, da ima diplomatske odnose z Jugoslavijo. V spominih je o tem zapisal: »Beograd je bil doslej edino diplomatsko predstavništvo zvezne vlade v komunistični državi. K temu še v državi, ki je nekoč bila najbolj zanesljiv član sovjetskega bloka. Po prelomu z Moskvo je tu nastal vitalni interes, da bi od tu posebej pozorno spremljali dogajanja v Sovjetski zvezi in sosednjih, po izbruhu spora z Kominformom sovražno razporejenih satelitskih držav [...] Zato je bilo zunanjemu ministrstvu blizu, da mi je poleg običajne naloge dodelilo še dodatno nalogo. V Beogradu naj bi izrabil tukajšnje posebej dobre možnosti, da opazujem položaj v Sovjetski zvezi in njenih satelitskih državah. O tem naj bi tekoče in izčrpno poročal [...]« (Kroll, 1967, 226). Ta naloga je zahodnonemškemu veleposlaniku ostala vse do prekinitve odnosov in je obenem pomenila enega najpomembnejših bonških interesov za ohranitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo.

Toda jeseni leta 1957 je bila izmenjava diplomatskih predstavnikov med NDR in Jugoslavijo pred vrati. Po Titovi napitnici 10. septembra 1957 na sprejemu v čast poljski državni partijski delegaciji z Władysławom Gomułko na čelu, ko je že postalo jasno, da bo Jugoslavija priznala NDR, in po skupnem jugoslovansko-poljskem komuniqueju 17. septembra, v katerem je bilo to tudi zapisano, so se dogodki odvijali zelo hitro. Korespondenca med Grotewohlom in Titom o navezavi tesnejših stikov med obema državama je trajala od avgusta,⁶ 10. oktobra 1957 pa sta se obe vladi dogovorili, da navežeta normalne diplomatske odnose.⁷ Dušan Kveder je moral o tem obvestiti zahodnonemško zunanje ministrstvo. Dne 14. oktobra 1957 je Walterja Hallsteina obiskal jugoslovanski veleposlanik Dušan Kveder in mu kot odgovor na njegovo demaršo z dne 11. septembra 1957 sporočil, da bo jugoslovanska vlada naslednjega dne, 15. oktobra 1957, navezala diplomatske stike z NDR.

Še preden je Dušan Kveder predal noto, v kateri je sporočil odločitev jugoslovanske vlade o navezavi diplomatskih odnosov z NDR, se je kancler Adenauer že odločil za politiko do Jugoslavije, kakršno je izdelal von Brentano. Brentano je namreč tako rekoč povsem samostojno, samo z načelno podporo svojega kanclerja, zoper voljo opozicijskih strank Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) in Freie Demokratische Partei (FPD) ter brez izrazite podpore zahodnih zaveznikov in celo z njihovo nespregledljivo nezainteresiranostjo, odločil uresničiti Hallsteinovo doktrino.

Dušan Kveder je moral zopet na bonško zunanje ministrstvo. To pot ga je 19. oktobra 1957 k sebi poklical zunanji minister von Brentano. Zapis pogovora z njim je ta še isti dan poslal svojemu kanclerju dr. Konradu Adenauerju, visokim uradnikom nemškega zunanjega ministrstva, oddelku za tisk in državnemu sekretarju v ministrstvu za zunanje zadeve, prof. dr. Walterju Hallsteinu. Na vljuđen in relativno mehak način ter na prvi pogled sramežljivo in z veliko mero simpatije je bila tako prvič uporabljena tako imenovana Hallsteinova doktrina prav v odnosih z Jugoslavijo. Von Brentano je poročal:

»Danes zjutraj, ob 11 uri, me je na mojo željo obiskal jugoslovanski veleposlanik. Predal sem mu noto

4 Hans Kroll je leta 1920 prišel na zunanje ministrstvo kot najmlajši ataše do tedaj. Diplomatsko službo je začel leta 1921 v Lizboni, nadaljeval leta 1922 v Madridu, od leta 1923 do 1925 je bil v Moskvi, v letih 1925–1929 pa v ZDA. V letih od 1936 do 1943 je delal na nemškem veleposlaništvu v Ankari, najprej kot prvi svetnik veleposlaništva, potem kot poslanik, v času od aprila 1939 do aprila 1943 pa kot namestnik in najbližji sodelavec von Pappena. Od 1943 do 1945 je delal kot generalni konzul v Barceloni, kjer je ostal še po vojni, dokler ga niso odpeljali v ameriško ujetništvo. V ujetništvu je ostal do leta 1946, ko je bil tudi priča na nürnberškem procesu. Pričal je v prid von Pappena. Do leta 1952 je bil v različnih službah, povezanih z zunanjo politiko, od leta 1953 do 1958 veleposlanik v Beogradu in Tokiu, od 1958 do 1962 pa veleposlanik v Moskvi (Kroll, 1967).

5 Kroll je sicer na začetku sodil med »ministrove ljudi«. Leta 1952 je prišel nazaj na zunanje ministrstvo prav na intervencijo Brentana. Toda njegovo preveč samostojno delovanje kot veleposlanika v Moskvi in kritika nemškega zadržanja do demonstrantov v Bonnu v zvezi z madžarskimi dogodki konec leta 1956 sta mu prinesla hude težave in veliko zamero pri ministru. Poleg tega se je zavzemal za politiko popuščanja napetosti s Sovjetsko zvezo, kar se ni skladalo z Brentanovo zadevno politiko. Zamera je bila tako velika, da je Brentano Adenauerju predlagal odpoklic veleposlanika. Le dejstvo, da je bil v odličnih stikih s sovjetskim vodstvom in da je bil njegov način dela blizu kanclerjevim predstavam – označevali so ga kot »misijonarsko samozavestnega« – ga je obvarovalo, da ga Adenauer ni odpoklical, temveč poslal za veleposlanika v Tokio (Kasthorst, 1993, 163–166; Kroll, 1967, 335).

6 PAAA, Abt. 7, Fasc. 301, Bd. 1, Zapis o prekinitvi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo; DAR DDR, Bd. 5, 1958, 348 in 1957, 6698.

7 Ibid.

zvezne vlade, ki sem jo kratko pojasnil.

Poudaril sem, da odločitev zvezne vlade ni izraz sovražnega razpoloženja do jugoslovanskega naroda, pač pa izraz globokega razočaranja nad odločitvijo jugoslovanske vlade, ki je v nezdržljivem nasprotju z življenjskimi interesi nemškega naroda. Dalje sem opozoril, da zvezna vlada na noben način ni enakega mnenja kot jugoslovanska, ki trdi, da bi njena odločitev lahko prispevala k popuščanju napetosti in k rešitvi nemškega vprašanja. Nasprotno, zaskrbljena je, da bo takšno enostransko stališče povečalo napetost in otežilo pot k demokratični združitvi Nemčije.

Jugoslovanski veleposlanik je podal kratko osebno izjavo. Dejal je, če povzamem, da jugoslovanska vlada in jugoslovanski narod ne bosta razumela nemške odločitve. Jugoslavija mora kot suverena država računati na politične realnosti. To je temeljni interes jugoslovanskega naroda. Jugoslovanska vlada je slej ko prej prepričana v pravilnosti svoje odločitve.

Veleposlanik je zelo odprto izjavil, da v Beogradu niso računali s takšno reakcijo zvezne vlade!

Pojasnil sem veleposlaniku, da bomo njemu in članom njegovega veleposlaništva nudili vso podporo in da njemu prepuščam način zaključitve poslova in odhoda članov njegovega poslaništva. Zvezna vlada nima namena v tem primeru določati roka. Računa z enakim stališčem jugoslovanske vlade.

Veleposlanik se je nato zanimal za usodo gospodarskih pogodb in odnosov. Da bi omehčal trdoto našega sklepa sem dejal, da prekinitev diplomatskih stikov po veljavnem mednarodnem pravu ne potegne za sabo prekinitve sklenjenih pogodb. Opozoril sem ga, da je varstvo interesov Nemčije prevzela Francija in da naj se potrebni pogovori vodijo preko te države.

Nato se je veleposlanik zanimal za usodo obstoječih konzulatov. Tudi na to sem mu odgovoril, da se bomo o teh vprašanih dogovorili na prihodnjih pogajanjih.

Bilo je očitno, da je bil veleposlanik, ki je za nemško odločitev, jasno, že vedel, globoko prizadet. Vse njegovo zadržanje je bilo popolnoma neoporečno in korektno in imel sem občutek, da se posebno trudi zadržati osebne reakcije. Ob koncu je spontano izrazil željo, da bi kdaj kasneje splošen politični razvoj omogočil ponovno vzpostavitev odnosov.

Bonn, 19. oktobra 1957

von Brentano⁸

Ob istem času, ko je nemški zunanji minister sprejel jugoslovanskega veleposlanika Dušana Kvedra, se je podoben postopek odvijal v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu v Beogradu. Jugoslovanski poslovodeči zunanji minister, slovenski diplomat in državni podsekretar dr. Aleš Bebler, je sprejel nemškega odpravnika poslova Herberta Müller Roschacha. Tudi ta je o sprejemu,

ob katerem je bil dr. Bebler sicer ostrejši od nemškega politika, a je bil vendar zelo podoben bonskemu, še isto popoldne poročal v Bonn. Takole je opisal srečanje:

»1. Poslovodeči zunanji minister, državni podsekretar Bebler, me je danes sprejel ob zelenem času ob 11. uri v svoji delovni sobi. Sprejemu je prisostvoval tudi referent za Nemčijo v zunanjem ministrstvu, Dimitrijevič. Tako kot sem bil inštruiran, sem mu predal prepis note, ki jo je ob istem času predal gospod zunanji minister jugoslovanskemu veleposlaniku. Dodal sem opombo, da je gospod zunanji minister jugoslovanskemu veleposlaniku povedal, da zvezna vlada njemu in osebjem poslaništva ne bo delala nikakršnih težav in da si poslanik lahko vzame zadosti časa.

2. Državni podsekretar Bebler je prebral nemško besedilo note počasi in skrbno. Za boljše razumevanje ni potreboval nobenih dodatnih pojasnil v francoskem jeziku, katerega kot bivši jugoslovanski veleposlanik v Parizu obvlada, ali v srbohrvaškem jeziku.

Potem je v francoščini izjavil, da bo odločitev zvezne vlade posredoval svoji vladi, ki bo iz tega potegnila svoje sklepe. Sam bi lahko dal le prehodno oceno vsebinsko nemške note, za katero pa že sedaj lahko reče, da bo negativna. Jugoslovanska vlada bo imela sklep zvezne vlade o prekinitvi diplomatskih odnosov za sovražen akt in za poskus pritiska na jugoslovansko zunanjo politiko. Prekinitev diplomatskih odnosov je v nasprotju z mednarodnimi običaji v mirnih odnosih med državami. Če bi neka dežela priznala Frankov režim ali vlado rdeče Kitajske, se ni nobena država, ki s temi državami nima nikakršnih odnosov, počutila upravičeno iti tako daleč, da bi prekinila obstoječe. Nemška odločitev naj bi bila primer hladne vojne in nasprotovanje prizadevanjem za mir. V primeru Jugoslavije ima ta odločitev še posebno težo, saj naj bi bila njegova dežela po vsem svetu poznana kot tista, ki vodi politiko »apaisementa« in ki ji bila že dvakrat žrtev agresije. Odločitev bo škodljiva tudi za Nemčijo in predstavlja tudi sicer do Jugoslavije pravo diskriminacijo zaradi dejstva, ker ima zvezna vlada diplomatske odnose s Sovjetsko zvezo, čeprav je ta prav tako de iure priznala NDR.

Državni podsekretar Bebler je prebral prehodno oceno nemške odločitve s papirja, na katerem je bila z roko napisana, z enakomernim glasom in je bil na koncu do mene, ko mi je še enkrat pojasnil jugoslovansko stališče, ne samo vključen, temveč poudarjeno prijazen. Pri svojih izvajanjih, pri katerih se je držal napotkov in ostal v okviru vsebine predane note, sem se tudi jaz potrudil in govoril v izredno prijaznem tonu. Državni podsekretar Bebler je zaključil s pripombo, da je vse zelo žalostno, ker je nemška politika brezizhodna.

3. Uro kasneje sem na njegovo zahtevo govoril z namestnikom šefa protokola, ki ga je državni podsekretar Bebler obvestil o mojih opozorilih glede odnosa nem-

⁸ PAAA, Abt. 7, Fasc. 301, Bd. 1, MB 1607/57, Abbruch deutsch-jugoslawischen Beziehungen anlässlich jugoslawischer Anerkennung der DDR.

ških oblasti do jugoslovanskega diplomatskega osebja. Vprašal me je o mojih potovalnih načrtih in dodal, da mi ni treba hiteti. Protokol je veleposlaništvu vsak čas na voljo; zunanje ministrstvo bo nudilo članom veleposlaništva enako široko pomoč, kot očitno želi nuditi zvezna vlada jugoslovanskemu poslaništvu.

Müller Roschach»⁹

Še isti dan je tudi francoski veleposlanik v Beogradu Vincent Brorstru obiskal dr. Beblerja in ga obvestil, da interese ZRN v Jugoslaviji zastopa Francija (Slovenski poročevalec, 20. 10. 1957, 1).

Ne samo jugoslovanska vlada in njen zunanji minister, tudi jugoslovanski veleposlanik Dušan Kveder se je na dan prekinitve odnosov aktivno odzval na dogodke. Javnosti je posredoval svojo izjavo ob tem dogodku. Izjava je bila močno emotivno obarvana in naravnana predvsem na slabe jugoslovanske izkušnje z Nemčijo iz druge svetovne vojne. Poudaril je, da že drugič v novejši zgodovini Nemčija prekinja diplomatske odnose z Jugoslavijo, ki je bila žrtev agresije in ena od zmagovitih sil. Zelo neposredno je zapisal, da tako jugoslovanska vlada kot tudi narodi Jugoslavije obsojajo ta ukrep nemške vlade in ob tem najostreje protestirajo. Čeprav je Jugoslavija v vojni izgubila 1 700 000 ljudi ali 12 % prebivalstva in je imela velikansko materialno škodo, kar vse je povzročila tedanja Nemčija, je Jugoslavija po vojni ponudila roko sprave. Bila je med prvimi, ki je navezala diplomatske stike z Nemčijo, je pisal Kveder. Prepričano je ponavljal mnenje svoje vlade, da bo ukrep neposredno škodil tako Nemčiji, kot tudi splošnemu političnemu položaju na svetu, in nadaljeval: »V trenutku, v katerem je položaj na svetu še vedno v popolni nejasnosti, v katerem celotno človeštvo zaskrbljeno sledi in pozdravlja tudi najmanjše napore in stike za odpravo gorečih problemov, kakor tudi za ohranitev miru, prekinja ZRN odnose z državo, katere vlada usmerja vse sile v miroljubno koeksistenco in ohranitev svetovnega miru. Moram poudariti, da bo ravnanje Zvezne republike Nemčije proti Federativni ljudski republiki Jugoslaviji, naletelo na močan psihološki odmev in povzročilo ogorčenje ter obsodbo.« Kveder je zagotavljal, da bo narodom Jugoslavije ukrep ZRN še toliko manj razumljiv, ker priznanje NDR na noben način ni sovražno dejanje zoper ZRN, temveč suverena odločitev suverene države o tretji suvereni državi. Izjavo je zaključil z ugotovitvijo,

da bo zgodovina dokazala pravilnost jugoslovanske politike (Slovenski poročevalec, 20. 10. 1957). Iz njegove izjave ne veje samo močna čustvena nota, temveč tudi tesnobni občutek, kaj bo v odnosih med obema državama prinesla prihodnost. Poznavalcu, kot je bil Kveder, je bilo jasno, da bi bile posledice, zlasti gledano z ekonomskega stališča, zelo hude.

Prekinitve diplomatskih odnosov med ZRN in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ) pa so bili »zelo veseli v Berlinu«. Izreden interes vlade NDR, da naveže redne diplomatske stike z Jugoslavijo, se je pokazal tudi v hitrosti odgovora na jugoslovanski pristanek. Politbiro Centralnega komiteja (CK) Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) je zasedal že 8. oktobra 1957 in na 42. seji potrdil odgovor Grotewohla na pismo Tita z dne 3. oktobra 1957, sprejel osnutek komunikeja ob vzpostavitvi diplomatskih odnosov med državama in določil za bodočega poslanika NDR v Jugoslaviji Fritza Grosseja.¹⁰ Ta je bil tudi določen, da nese drugo pismo vzhodnonemškega predsednika vlade v Beograd. Pismo je odnesel, poslanik pa ni postal. Že v času obiska v Beogradu je bil težko bolan in je po vrnitvi domov, star le 53 let, 12. decembra 1957 umrl.¹¹ Politbiro CK SED je zaradi Grossejeve bolezni v dodatku k dnevnomu redu 47. seje že 2. 11. 1957 imenoval Eleonoro Staimer,¹² namestnico ministra za zunanjo in notranjo trgovino, sicer pa hčerko državnega predsednika Piecka, za svetnika veleposlaništva in njenega namestnika pa Walterja Vosslerja.¹³ Njen prihod v Beograd pa se je zavlekel v začetek leta 1958.

Diplomatsko predstavništvo NDR v Jugoslaviji je začelo uradno delovati že pred prihodom veleposlanice. Dne 21. decembra 1957 sta v Beograd z vlakom pripela odpravnik poslov Seyfert in konzul Kolasa. Do prihoda veleposlanice sta se ukvarjala največ s tehničnimi vprašanji, pri katerih sta naletela na veliko težav, zlasti pri iskanju primerne stavbe za veleposlaništvo, rezidenco in stanovanja za sodelavce poslaništva. Jugoslovanske oblasti jim namreč po njihovem mnenju niso dale na razpolago dovolj reprezentativnih objektov, pa še predragi naj bi bili. Zato pa je zunanji minister Koča Popović »v prijateljskem ozračju« sprejel Seyferta že 25. decembra in mu zagotovil pomoč pri reševanju težav. Odpravnik poslov je hitro in točno ugotovil, da »jugoslovanska stran nikakor ni zainteresirana, da bi bilo veleposlaništvo NDR bolj reprezentativno in da bi

9 PAAA, Abt. 7, Fasc. 538, Bd. 1, Telegram 197 iz Beograda, 19. 10. 1957.

10 Fritz Grosse je sodil med najstarejše nemške komuniste, saj je bil soborec legendarnega Ernsta Thälmana. Imel je le osnovošolsko izobrazbo, vendar je bil ves čas od nastanka NDR v diplomatski službi, najprej kot vodja/veleposlanik diplomatske misije na Češkoslovaškem (1949–1953). Od leta 1953 do 1957 je bil vodja Hauptabteilung I. v vzhodnonemškem ministrstvu, ki je pokrival Sovjetsko zvezo in t.i. ljudske demokracije.

11 SAPMO, BArch., NY 4182/1235, Bl. 78–80, Pismi Winzerja Ulbrichtu.

12 Eleonora Staimer, roj. Pieck, je bila le dve leti mlajša od Fritza Grosseja, vendar ni delovala v zunanjem ministrstvu ali diplomaciji. Z zunanjo politiko je imela stik le prek zunanje trgovine. V Beogradu je ostala nenavadno dolgo, devet let, od februarja 1958 do februarja 1969 – v letih od 1958 do 1966 kot poslanica, od 1966 do 1969 pa kot veleposlanica. Razen veleposlaniškega mesta v Beogradu tudi kasneje ni bila dejavna v diplomaciji.

13 SAPMO, BArch., DY 30/J IV/2/2 567, Dodatek k zapisniku seje 47/57 politbiroja CK SED, 2. 11. 1957.

bila njegova dejavnost obsežnejša, kot je bila dejavnost zahodno nemškega veleposlaništva.« Od Dobrivoja Vidića, podsekretarja v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, ki je bil tam zadolžen za odnose z NDR, pa je izvedel, da jugoslovanska stran še ne bo tako hitro zaprosila za agrement za svojega poslanika.¹⁴

Tudi to se je izkazalo za točno. Jugoslovanski poslanik Mitja Vošnjak je poverilno pismo predsednika Tita za predsednika Piecka dobil 30. aprila 1958, v Berlinu pa ga je predal šele 21. maja 1958. Za razliko od sprejema veleposlanice Eleonore Staimer pri jugoslovanskem predsedniku Titu, je bil sprejem jugoslovanskega poslanika Vošnjaka pri predsedniku NDR Piecku mnogo krajši in mnogo bolj formalen. Pieckov odgovor na izvajanja Vošnjaka je bil tako rekoč le nekaj vrstičen in strogo protokolaren.¹⁵ Razlogi za pozno zahtevo po dodelitvi agrementa za poslanika so bili po izjavi namestnika jugoslovanskega državnega sekretarja za zunanje zadeve popolnoma nepolitični. Pravi razlog naj bi bil le v tem, da v Jugoslaviji še niso našli take osebnosti, ki bi bila enakovredna poslanici NDR, hčerki predsednika države.¹⁶ Najbrž ne bomo nikoli izvedeli, koliko cinizma in koliko resnice je bilo v tej izjavi, vsekakor pa Mitje Vošnjaka v Berlinu ni čakalo lahko delo, saj so bili odnosi med državama zelo razburkani in ne vedno prijateljski.¹⁷

Deset let je trajalo, da sta se ZRN in SFRJ spet začeli politično in diplomatsko približevati. Eden prvih korakov v smeri sožitja in sodelovanja med državama različnih družbenih ureditev je bila normalizacija odnosov med ZRN in SFRJ s ponovno navezavo diplomatskih stikov januarja 1968 (več: Nečak, 2010). Pri tem je važno vlogo odigral prav četrti slovenski diplomat Rudi Čačinovič, prvi veleposlanik v ZRN po ponovni navezavi diplomatskih stikov, kar je navezadnje izrednega pomena tudi za slovensko diplomatsko zgodovino, ob njem pa še Boris Šnuderl, član Zveznega izvršnega sveta in odgovoren za gospodarstvo. Poleg njiju so pri oblikovanju bilateralnih odnosov sodelovali tudi drugi slovenski diplomati in politiki, npr. Stane Dolanc (visoki funkcionar ZKJ), Anton Vratuša (jugoslovanski veleposlanik pri OZN), Željko Jeglič (diplomat v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve, zadolžen za Nemčijo), Marko Vrhunec (šef Titovega kabineta) ... Tako je naslovna tematika tega članka na nek način tudi del slovenske sodobne zgodovine.

Tako kot je jugoslovanska stran že februarja 1968 obvestila Bonn, je bila odločitev o jugoslovanskem vele-

poslaniku v ZRN sprejeta kasneje kot nemška. Za prvega jugoslovanskega veleposlanika po obnovi diplomatskih odnosov je bil, kot je bilo že omenjeno, izbran slovenski diplomat Rudolf Čačinovič. V Bonn je prišel avgusta 1968, poverilno pismo nemškemu predsedniku dr. Heinrichu Lübckemu pa je oddal tri mesece za nemškim veleposlanikom v Beogradu, 4. septembra 1968. Ob tem je prišlo do rahlega zapleta, saj je bil nemški predsednik do 21. septembra 1968 uradno na dopustu. Predsednikov protokol pa se je tudi zato, ker so Jugoslovani tako pohiteli z agremajem in s predajo poverilnega pisma veleposlanika Blachsteina predsedniku Titu ter vztrajali pri njegovi čimprejšnji predaji, odločil, da lahko pride do predaje v času od 1. do 5. septembra 1968. Sicer poverilnega pisma ne bi mogel predati predsedniku osebno, temveč njegovemu zastopniku, predsedniku Zveznega sveta (Bundesrat) Schützu. Nemška stran ni bila za tako možnost. Menili so namreč, da bi na ta način Jugoslavijo po nepotrebnem izpostavljali pritisku Sovjetske zveze in njenih satelitov. Tako se je predsednik Lübcke posebej za ta akt vrnil z dopusta in 4. septembra 1968 sprejel veleposlanika Čačinoviča. Torej je bila tudi v tem primeru Jugoslavija »Sonderfall«.¹⁸

Predaja poverilnega pisma v Bonnu in pogovor po tem sicer ni trajal tako dolgo kot tisti na Brionih ob predaji poverilnih pisem nemškega veleposlanika, bil pa je prav tako prisrčen in prijateljski. Čačinovič se je izkazal že s tem, da je svoj govor pripravil v nemškem jeziku, prav tako v nemščini se je odvijal tudi pogovor z nemškim predsednikom. V kratkem govoru ob predaji poverilnice je veleposlanik Čačinovič zaokroženo, a jasno, čeprav v diplomatskem jeziku, nakazal jugoslovansko politiko do ZRN in jugoslovansko stališče do ponovne navezave diplomatskih stikov. Potem ko je najprej spregovoril o nujnosti zavezanosti politiki miru, sprave in nenasilja na svetu, je neposredno načel eno najpomembnejših vprašanj, zaradi katerih je Jugoslavija tako želela ponovno navezati diplomatske stike z ZRN: vprašanje odškodnine za nacistične zločine med vojno. Dejal je: »[...] Prav tako želi (jugoslovanska politika, op. a.) kmalu, tako v materialnem kot tudi v moralnem pogledu, premostiti vse posledice vojnih let na svetu, kakor tudi v vseh bilateralnih odnosih Socialistične federativne republike Jugoslavije [...] Ponovna vzpostavitev diplomatskih odnosov je ustvarila normalne pogoje, ki bodo postopoma omogočili rešitev vseh obstoječih problemov. K temu je veliko prispeval obisk vicekanclerja in zunanjega ministra, njegove ekselence, gospo-

14 SAPMO, BArch., DY 30/IV 2/20/131, foll. 20–24; PAAA, MfAA, Sig A 5007, Tätigkeitbericht der Gesandtschaft in Beograd für die Zeit vom 21. 12. 1957 bis 9. 1. 1958.

15 SAPMO, BArch., DA 4/287, foll. 1–4.

16 PAAA, MfAA, Sig. 5072, Der Stand der Beziehungen der DDR zur FVRJ, 28. 3. 1958.

17 Več o dogajanjih okoli implikacije Hallsteinove doktrine: Nečak, 2002.

18 PAAA, B 42, Bd. 1005, Vermerk, 8. 8. 1968.

da Willyja Brandta¹⁹ [...]«. ²⁰ Willy Brandt je bil torej že na začetku obnovljenih diplomatskih odnosov karta, na katero je igrala Jugoslavija. Čačinovič pa je svoj nagovor sklenil z omembo druge pomembne teme, zaradi katere je bila normalizacija odnosov z ZRN za Jugoslavijo tako pomembna. Prenesel je namreč želje jugoslovanske vlade, da bi se poglobili in razširili tradicionalno dobri gospodarski odnosi med državama, kakor tudi sodelovanje na področju sodobne tehnologije in organizacije gospodarstva. Jugoslovanska vlada se trudi, je povedal Čačinovič, da bi prišlo do vedno širše trgovinske izmenjave in sklenitve vseh zadevnih pogodb. Posebej je poudaril, da si jugoslovanska vlada zato želi uresničenja napovedanega razumevanja vlade ZRN v zvezi z rešitvijo problemov med Jugoslavijo in Evropsko gospodarsko skupnostjo (EGS). Na koncu se je dotaknil še vprašanja sodelovanja na področju znanosti in kulture, neposredno pa ni načel teme o »gastarbajterjih«, temveč se je zadovoljil le z željo, da bi se državljani obeh držav bolje spoznavali med seboj. Svoj nagovor je končal s prošnjo predsedniku ZRN Lübckeu po podpori za izvajanje take politike in s predajo osebnih čestitk Josipa Broza Tita njemu osebno, vladi ZRN in vsem njenim državljanom.²¹

Jugoslavija je bila v tem času, upravičeno, tako rekoč obsedena zaradi možnih političnih, gospodarskih in vojaških posledic dogodkov na Češkoslovaškem. Zelo veliko ji je bilo do tega, da ohrani in še razvija odnose z ZRN, zlasti na gospodarskem področju, saj je tu pričakovala konkretno pomoč. V začetku decembra je s tem namenom kanclerja Kiesingerja na lastno željo in pred odhodom na poročanje v Beograd Rudi Čačinovič povabil na obisk v Jugoslavijo. Pravzaprav je šlo bolj

za vljudnosti obisk in za diplomatsko tipanje o možnosti nadaljnjega političnega in gospodarskega sodelovanja. Tudi to nalogo je Čačinovič opravil zgledno, kot vrhunski diplomat. Na pogovoru je Čačinovič z zadovoljstvom poudaril, da je bilo v odnosih med državama v desetih mesecih, odkar so bili diplomatski odnosi obnovljeni, veliko narejenega. Posebej je poudaril, da so bili praktično rešeni trgovinski problemi.²² Jugoslavija je povečala svoj izvoz v ZRN za 25 %, podpisan je bil sporazum o »gastarbajterjih«, ²³ sporazum o gospodarsko-tehničnem sodelovanju pa je bil tik pred sprejemom.²⁴ Tudi pogajanja o kulturnem sporazumu bi lahko sedaj začela teči. Iz povedanega je izvedel sklep, da je sedaj »psihološki« položaj v obeh državah tako ugoden, da bi do celovitega razčiščevanja odnosov morali rešiti le še nekaj manjših odprtih vprašanj. Kot primer je navedel, da bi tudi nemška stran odpravila vize v medsebojnem potniškem prometu, kar naj bi bilo pričakovati v kratkem. Po njegovem pa sta v bilateralnih odnosih ostali nerešeni le še dve pomembni vprašanji: kompleks odškodnin in vprašanje delovanja jugoslovanske emigracije v ZRN. Pri prvem je očitajoče poudaril, da je ZRN z vsemi svojimi partnerji sklenila zadevne sporazume in to naj bi bilo mogoče tudi z Jugoslavijo. Vendar tega nevrtačnega vprašanja ni preveč trdo postavljala, temveč je le – toliko, da se nanj ne pozabi – navrgel, da bi bilo treba ta vprašanja morda najprej obravnavati na neuradni ravni.²⁵ Tudi pri drugem vprašanju je bil diplomatsko blag, saj je kanclerju samo pojasnil, da gre med emigranti za skupino od 60 do 100 ljudi, ki so se oblikovali v teroristične organizacije in izsiljujejo »gastarbajterje«. Na zvezno vlado je naslovil prošnjo, naj ukrepa glede nekaterih konkretnih primerov.²⁶

19 Willy Brandt je bil na obisku v Jugoslaviji že nekaj dni po predaji poverilnice nemškega veleposlanika, med 12. in 15. junijem 1968. Obisk je moral zaradi zapletov okoli Berlina skrajšati za en dan. NDR je namreč za potovanje med ZRN in Zahodnim Berlinom uvedla potne listine in vizume. Poleg tega so uvedli plačilo taks za prevoz blaga po železnici in po vodnih poteh. Ti ukrepi pa niso veljali za potovanja z letali, zaradi česar se je letalski promet z zahodnim Berlinom močno povečal. Vse skupaj je tako vznemirilo prebivalce Zahodnega Berlina, da je tja s posebnim ameriškim vojaškim letalom nemudoma pripotoval kancler Kiesinger. Ko je Brandt za razpravo v parlamentu pripravil oceno tega obiska, je v njej izrazil zadovoljstvo. Takoj na začetku svoje ocene je namreč zapisal: »Obisk je bil uspešen. Dokazal je, da je bila obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo smiselna in za nas koristna. Neposreden pogovor/stik z državo, ki v evropski politiki igra tako pomembno vlogo kot Jugoslavija, je za nas izredno pomemben...« (PAAA, B 42, Bd. 1005, Werbung der Jugoslawien-Reise des Herrn Bundesministers, 12.–15. Juni 1968).

20 PAAA, B 42, Bd. 1005, Ansprache des Botschafters der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien, Herrn Rudolf Čačinovič, anlässlich der Übergabe des Beglaubigungsschreibens, 4. 9. 1968.

21 PAAA, B 42, Bd. 1005, Ansprache des Botschafters der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien, Herrn Rudolf Čačinovič, anlässlich der Übergabe des Beglaubigungsschreibens, 4. 9. 1968.

22 AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinovič, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1559. Dne 9. 10. 1968 je bil v Beogradu podpisan trgovinski protokol, v katerem so bili določeni povišani kontingenti za izvoz kmetijskih izdelkov v ZRN in sestavljena nova blagovna lista za leto 1969.

23 Sporazum je bil podpisan 12. 10. 1968 v Beogradu (BGBl, 1969, Teil II, 1108–1111).

24 Dne 23. avgusta 1968 je državni sekretar jugoslovanskega zunanjega ministrstva Boris Šnuderl predal nemški strani predlog sporazuma o gospodarsko-tehničnem sodelovanju. Na bilateralnih pogajanjih od 1. do 9. 10. 1968 so se o sporazumu v grobih potezah dogovorili, 11. 12. 1968 pa je vodja II. oddelka bonskega zunanjega ministrstva, oddelka za trgovinsko in razvojno politiko, ministerialni direktor dr. Harkort ugotavljal, da je odprto le še vprašanje, kako bo sestavljen odbor za kooperacijo – samo iz zastopnikov vlad ali tudi iz zastopnikov gospodarstva (AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinovič, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1559).

25 Podobno stališče do tega vprašanja je Čačinovič izrazil, ko se je 9. decembra 1968 srečal z Willyjem Brandtom. Takrat se je izrazil, da to »ni vprašanje za danes«, navajal pa ni tudi nobene konkretne vsote. (AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinovič, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1560, op. 6).

Očitno je bilo, da je bilo Čačinovičevo odmerjeno zadržanje pogojeno z željo, zaradi katere je pravzaprav prišel h kanclerju. Med državama je bilo odprto vsaj še eno pomembno vprašanje, ali drugače rečeno, Jugoslavija je imela do Zahodne Nemčije vsaj še eno, tako rekoč stalno prošnjo – finančna pomoč. Čačinovič je namreč z obžalovanjem ugotavljal, da je jugoslovanska plačilna bilanca z ZRN še vedno globoko v rdečih številkah. Po njegovem mnenju je to rezultat omejitev, ki jih ZRN nalaga EGS.²⁷ Zato ima Jugoslavija namen ta neprijeten položaj reševati z dolgoročnim sodelovanjem z nemškimi podjetji, pa tudi s sodelovanjem na tretjih trgih. V okvirih jugoslovanskih naporov, da bi modernizirala svojo industrijo, ima tako prizadevanje velik pomen, je pojasnjeval Čačinovič. Vendar pa je veliko pričakovala tudi od neposredne finančne pomoči ZRN. Kanclerju je Čačinovič postregel s podatkom, da je bila Jugoslavija v položaju, ki je nastal po 21. avgustu (napad na Češko-slovaško, op. a.), prisiljena kar 62 % svojega državnega proračuna nameniti za obrambne namene. Zato bi bila zelo hvaležna, če bi bilo mogoče težave v plačilni bilanci med državama vsaj za nekaj časa premostiti z nadomestnimi krediti (Kredithingabe).²⁸ Kancler se o teh vprašanjih sploh ni izjasnil, temveč se je raje pogovarjal o vprašanjih, povezanih s Češko-slovaško in jugoslovansko politiko do nje ter t. i. doktrino Brežnjeva in odnosom s Sovjetsko zvezo, seveda po tem, ko je pohvalil in izrazil zadovoljstvo s hitro in dobro razvijajočimi se odnosi med državama. Ob tem pa ni pozabil spomniti Čačinoviča, da je imel sam pri obnovitvi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo velike probleme v lastni stranki, pa ne zato, ker bi v njej gojili slabe občutke do Jugoslavije, temveč zato, ker so se bali, da bi obnova diplomatskih odnosov z njo sprožila plaz pri nemškem vprašanju.²⁹

Ob koncu pogovora je Čačinovič kanclerju le še napovedal, da bo januarja 1969 prišlo do podpisa nemško-jugoslovanskega sporazuma o gospodarsko-tehničnem sodelovanju, ki se ga bo udeležil član Zveznega izvršnega sveta in minister za zunanjo trgovino Toma

Granfil.²⁹ Od kanclerja je želel izvedeti, če ga je pripravljen sprejeti, kar je kancler potrdil.³⁰

Do obiska Tome Granfila je prišlo razmeroma kmalu, februarja 1969. Tudi na pogovorih jugoslovanskega ministra z nemških zveznim kanclerjem Kiesingerjem, 10. februarja 1969,³¹ in še posebej z zunanjim ministrom Brandtom, 11. februarja 1969,³² je bilo vprašanje odškodnine najpomembnejša tema pogovorov oziroma so bila vsa druga vprašanja sekundarnega pomena. Zadevno nemško politiko je v prvi vrsti oblikoval Willy Brandt, kancler Kiesinger pa jo je le sprejel.³³ Glede na zavrnitev jugoslovanskih zahtev ni prav nič nenavadno, da so bili na jugoslovanski strani izrazito nezadovoljni z zahodnonemškim stališčem. Tudi Beograd je jasno izrazil prepričanje, da nereševanje tega vprašanja lahko le negativno vpliva na bilateralne odnose. Da bi prišli korak bližje rešitvi, je Toma Granfil na pogovorih z Willyjem Brandtom predlagal, da naj se s to temo ukvarja komisija na ekspertni ravni ali naj o njej razpravljata vsaj po en predstavnik obeh vlad. Ta predlog je nemška stran že 14. februarja 1969 sprejela in jugoslovanskemu poslaniku v Bonnu Uzelcu predala pismo oziroma odgovor gospodarskega ministra Karla Schillerja za ministra Granfila. Pred predajo sta odgovor odobrila tako kancler Kiesinger kot tudi zunanji minister Brandt. V pismu so ugotovili, da se zavedajo, da ob Granfilovem obisku v Bonnu niso dorekli vseh vprašanj in spravno nadaljevali: »[...] Zvezna vlada se trudi najti rešitev za odprta vprašanja. Predlagali ste, da bi po en ugleden ekspert na jugoslovanski in nemški strani nadaljevala pogovore, začete ob Vašem obisku v Bonnu. Ker je v obojestranskem interesu nadaljevati pogovore v mirnem ozračju in brez pozornosti, naj se nadaljujejo po utečenem diplomatskem kanalu. Zato predlagam, da naj zadevno stopita v stik veleposlanik Vaše dežele gospod Rudi Čačinovič in gospod ministerialni direktor Ruete.«³⁵ Čačinoviču je bila s tem naložena pomembna naloga, kar je jasen pokazatelj diplomatskega ugleda, ki ga je imel tudi pri jugoslovanskih oblasteh. Reševa-

26 AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1560.

27 Gre za zavračanje uvrstitve Jugoslavije na blagovno listo A EGS, ki je prinašala največje možne ugodnosti.

28 Že sredi novembra 1968 je guverner jugoslovanske emisijske banke Miljanič v pogovoru s pristojnimi bančnimi krogi v ZRN nakazal, da je Jugoslavija zainteresirana za plačilno bilančni kredit v višini 300 milijonov DM (AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1560, op. 12).

29 Mišljen je seveda plaz priznanj NDR.

30 Sporazum o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju je bil podpisan 10. 2. 1969. Za nemško stran ga je podpisal minister Schiller, za jugoslovansko pa zvezni sekretar Granfil (AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1562, op. 12).

31 AAP BRD, Dokument 403, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Botschafter Čačinović, VS-vertraulich, 6. 12. 1968, 1561–1562.

32 Več o pogovorih: AAP BRD, Dokument 52, Gespräch des Bundeskanzlers Kiesinger mit dem jugoslawischen Aussenhandelsminister Granfil, VS-Vertraulich, 10. 2. 1969.

33 Brandt je o pogovorih na to temo posebej in v pisni obliki informiral kanclerja Kiesingerja 12. 2. 1969, kopijo pisma pa je poslal tudi finančnemu ministru Franzu Josefu Straußu in ministru za gospodarstvo Karlu Schillerju (AAP BRD, Dokument 57, Bundesminister Brandt an Bundeskanzler Kiesinger, 12. 2. 1969).

34 AAP BRD, Dokument 57, Bundesminister Brandt an Bundeskanzler Kiesinger, 12. 2. 1969.

35 PAAA, Bestand 42 II A 5-Lfd. Nr. 1346, Diploderma Belgrad, Besuch Minister Granfil, 14. 2. 1969.

nje vprašanja odškodnine je trajalo kakih pet let in od začetka njegovega diplomatskega dela v Bonnu je bil Rudi Čačinovič eden glavnih sodelavcev pri tem. Ko je leta 1973 prenehal njegov veleposlaniški mandat v ZRN, je bilo to občutljivo bilateralno vprašanje rešeno z znamenito Brionsko formulo. Vanjo je bilo vtkanega veliko Čačinovičevega minucioznega diplomatskega dela, njegovo sodelovanje pri reševanju problema

odškodnin pa lahko nedvomno uvrstimo med najpomembnejše uspehe tega slovenskega diplomata.³⁶

Že ta kratek in zagotovo nepopoln vpogled v delovanje nekaterih slovenskih diplomatov pri oblikovanju in izvajanju jugoslovanske politike do obeh Nemčij je jasen dokaz o njihovem velikem in uspešnem prispevku za normalizacijo in razvoj bilateralnih odnosov. Takšne karijerne diplomate potrebuje vsaka država.

SLOVENE DIPLOMATS IN GERMAN-YUGOSLAV RELATIONS 1949–1973

Dušan NEČAK

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: dusan.necak@guest.arnes.si

SUMMARY

By investigating the activities of Slovene diplomats in the two German states, the author points to the turbulent political-economic relations of Yugoslavia with both German states FRG and GDR between 1949 and 1973, focusing on the period after mid-1950s.

Despite the fact that in the second half of the 1950s the Yugoslav foreign minister was a brilliant Serbian diplomat Koča Popović, it was Slovene diplomats, among them especially deputy foreign minister Aleš Bebler, who were involved extensively in the German issues in the Belgrade “žuta kuča”/“yellow house” (used colloquially for the foreign ministry in Belgrade), especially in the problems occurring at the breaking off of diplomatic relations with FRG. Moreover, the first Yugoslav ambassador in GDR was a Slovene, Mitja Vošnjak. Knowing that the Yugoslav embassy in Prague had an important role in establishing diplomatic relations with GDR (it was the place for diplomatic “feeling the ground”, while the person appointed for these contacts was councillor to the embassy, the second man of the embassy, Marko Kadunec, a Slovene) and knowing that colonel general Jaka Avšič – the leader of the post-war Yugoslav military mission with a diplomatic status and headquarters in West Berlin, which when needed dealt also with the political problematic in question – was also Slovene, it seems that in this period at least the realisation, if not the planning of the Yugoslav politics toward the German question was in the hands of Slovenes. The author thus gives a lengthy description of the activities of Slovene diplomats Dušan Kveder and Rudi Čačinovič, who were Yugoslav ambassadors in Bonn in those ground-breaking years. The former was active in the time of the implementation of the so called Hallstein Doctrine, which resulted in the breaking off of diplomatic relations between Yugoslavia and FRG because Yugoslavia in October 1957 recognized the GDR; the latter in 1968, when diplomatic relations were restored. His role was especially significant in the following years when certain key issues of relations between the states were being addressed (and some were solved), such as: the question of compensation for Nazi crimes during World War II, the question of the emigration hostile to Yugoslavia, and the question of the so called Yugoslavian “gastarbeiter”. Since it is difficult to have a thorough understanding of relations between Yugoslavia and FRG without knowledge of the relations between SFRY and GDR, the author has also tapped into these relations and delineated the role of the first Yugoslav ambassador in GDR, Mitja Vošnjak.

The author concludes his article with the following insight: “Even this brief and undoubtedly incomplete investigation of the activities of certain Slovene diplomats in relation to the formation and realisation of Yugoslav politics toward both Germanys clearly points to their enormous and successful contribution to the normalisation and development of bilateral relations. Career diplomats of this sort are needed in every country.”

Key words: Yugoslavia, foreign policy, Federal Republic of Germany (FRG), German Democratic Republic (GDR), Hallstein Doctrine

³⁶ Podrobneje o diplomatski dejavnosti Rudija Čačinoviča po ponovni navezavi diplomatskih stikov med ZRN in SFRJ ter o reakciji NDR nanjo v: Nečak, 2013.

VIRI IN LITERATURA

AAP BRD – Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1968. Herausgegeben im Auftrag des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte. München, R. Oldenbourg Verlag, Hauptausgeber Hans Peter Schwarz, Mitherausgeber Helga Haftedorn, Klaus Hildebrand, Werner Link und Rudolf Morsey, Bd. I., 1997.

Aussenpolitik der BRD – 40 Jahre Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Eine Dokumentation (herausgegeben vom Auswärtigen Amt). Stuttgart, Verlag Bonn Aktuell, 1989.

BGBI – Bundesgesetzblatt: Vereinbarung zwischen der Regierung der BRD und der Regierung der SFRJ über die Regelung der Vermittlung jugoslawischer Arbeitnehmer nach und ihrer Beschäftigung in der BRD. Bundesgesetzblatt, 1969, Teil II, 1108–1111.

Borba. Beograd, Borba, 1922–.

DAR DDR – Dokumente zur Aussenpolitik der Regierung der DDR. Bd. 5. Berlin, Deutsches Institut für Zeitgeschichte, 1957, 1958.

Kardelj, E. (1960): Problemi naše socialističke izgradnje: tom III. Beograd, Kultura.

Kroll, H. (1967): Lebenserinnerungen eines Botschafters. K&W, Berlin.

PAAA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

SAPMO – Stiftungs Archiv der Parteien und Massen Organisationen der DDR im Bundensarchiv, Berlin.

Slovenski poročevalec. Ljubljana, Slovenski poročevalec, 1938–1959.

UL FLRJ – Uradni list FLRJ.

Yugoslav survey. Beograd, Yugoslav survey: a record of facts and information, 1960–.

Brey, T. (1979): Bonn und Belgrad. Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Jugoslawien seit dem Zweiten Weltkrieg. Osteuropa, 29, 8, 632–645.

Kasthorst, D. (1993): Brentano und die deutsche Einheit. Die Deutschland- und Ostpolitik des Außenministers im Kabinett Adenauer 1955–1961. Droste Verlag, Düsseldorf.

Nečak, D. (2002): Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Nečak, D. (2010): »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1966–1974). Ponovna vzpostavitev diplomatskih stikov med Zvezno Republiko Nemčijo in Jugoslavijo. V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 183–230.

Nečak, D. (2013): Ponovna navezava diplomatskih stikov med Zvezno republiko Nemčijo in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo ter reakcija Nemške demokratične republike nanjo. Acta Histriae, 2013, 21, 3, 377–388.

original scientific article
received: 2014-07-11

UDC 327(4)"1971"

DIETRO LE QUINTE DELLA VISITA DI TITO A ROMA NEL 1971: IL CONTESTO LOCALE E INTERNAZIONALE LETTO DALLA DIPLOMAZIA BRITANNICA

Gorazd BAJC

Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, Gospodinjska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: gorazd1.bajc@gmail.com

SINTESI

L'articolo presenta il punto di vista della diplomazia britannica sul problema della definizione del confine italo-jugoslavo, in particolare i retroscena della visita di Tito a Roma nel marzo 1971, e contemporaneamente il contesto internazionale caratterizzato dalle preoccupazioni della Jugoslavia nel periodo dopo l'invasione sovietica della Cecoslovacchia del 1968. L'analisi mostra i tentativi di Londra di aiutare la Jugoslavia a mantenere la propria indipendenza da Mosca e i punti di convergenza tra Tito e la Gran Bretagna.

Parole chiave: Jugoslavia, Italia, Gran Bretagna, Unione Sovietica, NATO, Accordi di Osimo, Josip Broz Tito, Primavera di Praga, Conferenza per la Sicurezza e la Cooperazione in Europa

BEHIND THE VISIT OF TITO IN ROME – 1971: THE LOCAL AND THE INTERNATIONAL CONTEXT SEEN BY THE BRITISH DIPLOMACY

ABSTRACT

The article provides the viewpoint of the British diplomacy on the problem of the definition of the border between Italy and Yugoslavia. Special emphasis is given to the backgrounds of Tito's visit to Rome in March 1971 and the contemporary international context characterized by the concerns of Yugoslavia in the period after the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia in 1968. The analysis represents the attempts of London to help Yugoslavia to maintain its independence from Moscow and the points of convergence between Tito and Great Britain.

Key words: Yugoslavia, Italy, Great Britain, Soviet Union, NATO, Treaties of Osimo, Josip Broz Tito, Prague Spring, Conference on Security and Co-operation in Europe

INTRODUZIONE

La visita del capo di stato jugoslavo a Roma nel marzo 1971 ebbe una importanza notevole per i rapporti italo-jugoslavi dell'epoca, ma per comprenderne i significati, che vanno oltre il contesto bilaterale tra i due stati, va pure inserita nel periodo dalla fine degli anni Sessanta e nel decennio successivo. Nel contesto locale erano gli anni in cui l'Italia e la Jugoslavia cercarono – con molte difficoltà – di chiudere definitivamente il contenzioso legato al confine: ci riuscirono infine nel novembre 1975 con la firma degli Accordi di Osimo, ma poi ci vollero ancora due anni per la loro ratifica da parte di entrambi gli stati. Nel contesto internazionale invece si trattava del periodo nel quale da una parte la Jugoslavia si sentiva minacciata dall'Unione Sovietica, dopo che nell'estate del 1968 le truppe del Patto di Varsavia avevano invaso la Cecoslovacchia, dall'altra si registravano i primi tentativi più concreti di trovare un dialogo tra i due blocchi che portarono infine nel biennio 1973–1975 alla Conferenza per la Sicurezza e la Cooperazione in Europa (CSCE).

Il contesto della visita di Tito nella capitale dello stato vicino, i timori jugoslavi nel post “primavera di Praga” e le reazioni occidentali a ciò, come pure la posizione jugoslava nei tentativi di intavolare un dialogo Est-Ovest, risultano di indubbio interesse per gli storici; ci è parso opportuno pertanto proporre una rilettura di tali eventi alla luce della documentazione britannica, finora non del tutto analizzata dagli studiosi. Siamo partiti dal presupposto che Londra seguisse gli avvenimenti che coinvolsero (anche) la Jugoslavia con molta attenzione, cercando di dare una mano a Tito. Ci siamo posti le seguenti domande: come veniva percepita dai britannici la posizione della Jugoslavia e in quale maniera volevano aiutarla?

IL MIGLIORAMENTO DEI RAPPORTI ITALO-JUGOSLAVI DOPO IL MEMORANDUM D'INTESA DEL 1954 E LA VISITA DI TITO A ROMA NEL 1971

I rapporti italo-jugoslavi erano nei circa primi 35 anni della storia jugoslava caratterizzati da forti tensioni e violenze, che videro l'apice nell'occupazione della Jugoslavia durante la Seconda Guerra Mondiale. Tensioni, anche forti, non mancarono neppure nel periodo post-bellico; poi, dalla seconda metà degli anni Cinquanta, incominciò il periodo della distensione. Tra i temi più scottanti era la questione del confine tra i due stati. Un

territorio conteso, che vide nell'autunno 1947, con l'attuazione del Trattato di pace delle forze vincitrici della Seconda Guerra Mondiale con l'Italia, una prima parziale spartizione territoriale tra i due stati, seguita poi, con la firma a Londra del Memorandum d'Intesa, il 5 ottobre 1954, dalla seconda. Lo stesso giorno, quando il Memorandum venne firmato dai rappresentanti italiano, jugoslavo, statunitense e britannico, il governo di Londra fece la seguente dichiarazione:

*[...] Il Governo di Sua Maestà accoglie favorevolmente l'intesa oggi raggiunta, che ritiene porterà a migliorare le relazioni e ad una più stretta cooperazione tra l'Italia e la Jugoslavia. Il Governo di Sua Maestà coglie l'occasione per dichiarare che non darà alcun sostegno alle rivendicazioni né della Jugoslavia né dell'Italia sul territorio sotto la sovranità o l'amministrazione degli altri. Il Governo di Sua Maestà è fiducioso che sarà possibile per i due paesi risolvere ogni notevole problema per via negoziale amichevole in uno spirito di reciproca comprensione. [...]*¹.

Una chiara e inequivocabile presa di posizione, e cioè che in futuro non si intendeva dare alcun appoggio nell'eventualità di future rivendicazioni territoriali. Molto simile fu lo stesso giorno la dichiarazione del Dipartimento di Stato americano, alla quale seguì quella del governo francese. Dopo che il Memorandum fu comunicato al Consiglio di Sicurezza dell'Organizzazione delle Nazioni Unite, il rappresentante sovietico Andrej Vyšinskij il 12 ottobre dichiarò a sua volta che il suo governo prendeva atto del fatto che l'accordo risultava accettabile per la Jugoslavia e l'Italia e intendeva perciò promuovere la normalizzazione delle relazioni tra di loro e con ciò contribuire alla distensione in questa parte d'Europa². Per quanto riguardava le grandi potenze dunque la cosiddetta “questione di Trieste” era chiusa.

Secondo le fonti britanniche – prese in esame dagli stessi funzionari del ministero degli esteri a Londra, in occasione dell'acuirsi dei rapporti tra Roma e Belgrado nel 1974 – sembrava che tra i loro documenti non ci fossero altri riferimenti direttamente inerenti alla politica di Londra nei confronti del problema confinario tra l'Italia e la Jugoslavia (sebbene i funzionari del Foreign and Commonwealth Office, nel verificare la documentazione, avessero notato che quella per l'anno 1955 risultava persa³), tranne in una lettera scritta da

1 TNA FCO 51/391, East European Section [EES] Research Department [RD] Foreign and Commonwealth Office [FCO], RD Memorandum: Yugoslavia, Italy and Trieste (DS(L)498 Departmental Series RD DS No. 1/75), 2. 1. 1975, 19 [Annex II] e le versioni, 22. 8. 1974 e Ottobre 1974, rispettivamente in TNA FCO 51/348 e TNA FCO 28/2804. Cfr. TNA FO 482/9, Clarke, Rome to Eden (No. 8): Italy: Annual Review for 1954, 10. 1. 1955; TNA FCO 28/2637, Jenkins, EES RD (R, 58/3: G-719) to Green, Eastern European and Soviet Department [EESD]: Italian-Yugoslav Relations – Trieste, 2. 4. 1974, 1–2; Udina, 1979, 151.

2 TNA FCO 51/391, Memorandum cit., 1, 7–8; YPD, 577, 581; FRUS 1952–1954, VIII, 570, No. 293. Cfr. Cviic, 1975, 434; Udina, 1979, 151–152, 154; Valdevit, 1986, 273; Rabel, 1988, 160–161; Pirjevec, 1995, 93; Pirjevec, 2007, 477–478; Mljač, 2008, 144–145.

3 TNA FCO 28/2637, Green, EESD to Burrows, Legal Adviser: Italo/Yugoslav Frontier Dispute, 3. 4. 1974 [due volte]. Dalla documentazione presa in esame non risulta se tali documenti del 1955 vennero poi ritrovati.

uno dei funzionari del Foreign Office, K.R.C. Pridham, il 12 aprile 1957, al collega nel Commonwealth Office, A. R. Swinnerton, nella quale esprimeva così il punto di vista del Regno Unito: *“L'accordo dell'ottobre 1954 non cede la sovranità formale agli italiani e agli jugoslavi sulla zona A e B, ma speriamo che possa effettivamente risultare come definitivo.”*⁴ Breve ma essenziale sintesi del Memorandum, ma pure delle speranze britanniche che i due stati vicini potessero prima o poi trovare quel necessario compromesso, avendo il Memorandum per la parte italiana – a differenza di come lo interpretarono gli jugoslavi – solamente lo status di provvisorietà⁵, ma era chiaro che così la pensavano anche i britannici. Come noto Roma, per ragioni di politica interna, non voleva infatti accettare come definitiva la delimitazione che avrebbe portato alla rinuncia del territorio della cosiddetta ex zona B del Territorio Libero di Trieste.

Comunque, se non propriamente *de iure*, le sorti del confine erano però *de facto* già segnate e tale dato di fatto veniva negli anni ulteriormente ribadito. Sebbene rimanessero aperte anche alcune altre questioni, questo non fece desistere i due stati vicini a iniziare una fruttuosa collaborazione.

La volontà di un miglioramento dei rapporti a livello politico, culturale ed economico, come pure tra i partiti comunisti di entrambi gli stati, vennero prontamente notati dagli addetti dell'ambasciata britannica a Belgrado, sia nel periodo immediatamente dopo la firma del Memorandum di Londra che nel decennio successivo; l'unico neo erano le restrizioni subite dalla minoranza slovena, qualche piccolo incidente lungo la frontiera, problemi legati alla pesca nell'Adriatico, i processi in Italia contro gli ex partigiani e qualche altro incidente di percorso. L'Italia divenne poi, dal 1957, il primo partner commerciale della Jugoslavia⁶ e dal 1962 invece – secondo i britannici – uno dei pochi paesi dell'Ovest che continuava a coltivare buoni rapporti con Belgrado. Negli anni Sessanta, infatti, Tito riuscì almeno apparentemente a migliorare i rapporti con Mosca e ciò produsse un raffreddamento con la maggior parte degli occidentali. Inoltre, le popolazioni di entrambe le parti incominciarono ad attraversare continuamente il confine⁷. Ciò fu messo in risalto anche dagli annalisti britannici che negli anni Settanta annotarono come nel 1965,

dopo dieci anni, furono registrati addirittura 70 milioni di passaggi di frontiera⁸. A Londra era molto chiaro che si trattava del cosiddetto “confine più aperto” nella divisione dell'Europa postbellica.

Quella provvisorietà doveva però trovare prima o poi una sistemazione definitiva. Dopo alcuni infruttuosi tentativi negli anni Cinquanta (Cviic, 1975, 434; Mišić, 2013, 57), i segnali in questa direzione incominciarono a delinearsi nel 1964. I tentativi delle due diplomazie interessate a far partire le prime trattative non portarono a qualcosa di concreto a causa delle opposte interpretazioni del Memorandum di Londra e di problemi interni nei due stati. Da una parte c'era la volontà italiana di discutere il problema del confine insieme ad altre questioni aperte per cercare di trovare almeno una specie di contropartita in termini di vantaggi economici, dall'altra le autorità belgradesi avevano bisogno di trovare una sistemazione adeguata ad uno dei problemi irrisolti della Jugoslavia che era anche molto sentito dalla componente slovena (Bucarelli, 2008, 54–56, 60; Imperato, Monzali, 2011, 46; Bucarelli, 2013, 41–44). Da non sottovalutare infine la diffidenza reciproca causata dalle passate tensioni.

Nel 1968 ci fu un rilancio delle trattative per la definizione del confine, e, sebbene l'anno seguente la visita in ottobre in Jugoslavia del presidente della Repubblica italiana Giuseppe Saragat e del ministro degli esteri venisse giudicata positivamente – almeno questo era il giudizio degli analisti britannici⁹ – e gli esperti da ambo le parti continuassero a discutere, non si verificarono importanti passi concreti. Anzi si arrivò di lì a poco ad una crisi. Agli inizi di dicembre del 1970, poco prima della pianificata visita di Tito a Roma¹⁰, l'allora ministro per gli affari esteri Aldo Moro, incalzato dalle interrogazioni parlamentari di alcuni esponenti del Movimento Sociale Italiano e della “sua” Democrazia Cristiana (dopo le “inquietanti” notizie apparse su uno dei quotidiani nazionali), dichiarò davanti ai parlamentari che l'Italia non avrebbe rinunciato ai “*legittimi interessi nazionali*” (Bucarelli, 2008, 53; Bucarelli, 2013, 42; cfr. Mišić, 2011, 512), ovvero alla sovranità sulla zona B. Di conseguenza il capo jugoslavo cancellò la visita, sebbene nell'ottobre di quell'anno fece un vero e proprio *tour* negli stati europei occidentali che erano membri sia

4 TNA FCO 28/2637, Jenkins to Green cit., 1.

5 Il 7. 10. 1954 il Memorandum venne approvato durante una seduta straordinaria del Consiglio federale esecutivo jugoslavo (YPD, 577), mentre il 25 del mese Tito aveva presentato l'accordo durante la seduta congiunta dell'Assemblea federale, tra l'altro elogiando la disponibilità di tutte le parti per aver saputo trovare una soluzione (YPD, 583; cfr. TNA FCO 51/391, Memorandum cit., 8; Pirjevec, 2007, 483). La ratifica venne pubblicata dalla Gazzetta ufficiale jugoslava il 27. 10. 1954 (per es. Troha, 2004, 142).

6 Sebbene agli inizi degli anni Sessanta venisse registrato uno stallo nelle relazioni economiche (Imperato, Monzali, 2011, 27–28).

7 YPD, 580, 583, 586, 589–590, 592, 595, 599–602, 614–615, 625, 635, 647, 652, 656, 658, 660, 664–666, 677, 682, 684–686, 689–690, 698, 701, 704, 763, 765, 767–769, 782, 784, 790, 794, 820, 822, 836, 838–839, 846–847, 849, 859, 862, 876–877, 880, 886–887, 889; cfr. TNA FO 482/9, Clarke, Rome to Eden (No. 8): Italy: Annual Review for 1954, 10. 1. 1955. Sulla cooperazione economica per es. Cviic, 1975, 434; Capriati, 2004; Milano, 2011.

8 TNA FCO 51/391, Memorandum cit., 8. Nel 1957 vennero registrati oltre 5.800.000 passaggi di frontiera, nel 1969 invece quasi 15 milioni (Troha, 2004, 143).

9 TNA FCO 51/391, Memorandum cit., 9.

10 Nella diplomazia italiana la questione della visita di Tito veniva posta già nel 1966 (Imperato, Monzali, 2011, 31).

dell'Alleanza Atlantica (NATO) che della Comunità Europea: in Belgio, Lussemburgo, nella Germania Ovest, in Olanda e Francia (Vrhunec, 2001, 70–75, 77–81; Pirjevec, 2011a, 570). Gli mancava appunto solo l'Italia.

Il motivo della mancata visita è stata ascritta alla dichiarazione di Moro, ma risulta interessante anche un'altra versione, proposta dal quotidiano britannico *The Guardian* che riportò che solamente due giorni prima della visita di Tito si era svolto in Italia il tentato colpo di stato e che dovevano essere state coinvolte anche alcune centinaia di emigranti sloveni che avrebbero avuto il compito di dare una mano ai gruppi neofascisti e di rendere impossibile la visita dello statista jugoslavo¹¹. Che ci fosse allora uno dei tentativi di presa del potere non democratico in Italia risulta al giorno d'oggi ben chiaro¹². Comunque l'interpretazione del giornale britannico risulta interessante, da indagare ulteriormente, tenendo conto che le visite all'estero dei rappresentanti jugoslavi erano in quegli anni spesso bersaglio di manifestazioni anche violente degli oppositori, che alla fine della guerra ripararono all'estero e che riuscirono (in particolare gli ustaša e i cosiddetti cominformisti) a mettere in atto non pochi atti terroristici all'interno dello stato jugoslavo, provocando anche incidenti oppure diffondendo propaganda antiregime. In conseguenza di ciò si manifestò una certa psicosi, anche strumentalizzata da alcuni nelle lotte intestine ai vertici (Pirjevec, 2006b; Pirjevec, 2011a, 515, 519, 523, 525, 543, 557–561, 568, 571, 575, 577, 584–585, 588, 624, 645, 666–667; per quanto riguardava le visite all'estero: Vrhunec, 2001, 99, 101, 109–110, 115–116, 127, 138, 187–188, 245–246, 257–258, 265, 270).

Sebbene alla fine dell'anno 1970 la visita del leader jugoslavo fallì, gli jugoslavi continuarono a nutrire la speranza di risolvere il problema del confine e cercarono l'appoggio dei britannici. Alla fine di dicembre il membro del Presidium della Lega dei Comunisti Dimče Belovski e il membro del Consiglio Federale Aleš Bebler incontrarono l'ambasciatore britannico a Belgrado Terence W. Garvey manifestandogli l'auspicio che l'Occidente e in particolare il Regno Unito potessero convincere gli italiani a riconoscere il confine. Garvey ribadì il punto di vista sulla provvisorietà dell'accordo del 1954 e che era qualcosa di completamente diverso la conferma definitiva del confine. Si chiese inoltre chi o che cosa avrebbe potuto costringere il governo italiano a risolvere un problema che non affrontava forse per debolezza, pur essendo di suo interesse trovare una soluzione¹³. Una vera e propria previsione delle difficoltà che in effetti si verificarono nei successivi cinque anni,

prima di arrivare alla firma nel novembre 1975 degli Accordi di Osimo.

Dagli inizi dell'anno seguente i rappresentanti della diplomazia britannica nelle due capitali notarono che, sebbene il discorso di Moro avesse lasciato il segno e rimanessero aperte varie questioni, i rapporti tra le due parti incominciavano a mostrare segni di miglioramento. Nelle relazioni, nei dispacci e nei commenti che seguirono vennero a galla i principali problemi aperti, molti dei quali si ripeterono negli anni seguenti. Potremmo sintetizzarli così: la parte italiana pur ritenendo che la sua sovranità sulla zona B non si fosse mai esaurita, voleva comunque raggiungere un accordo, ma dal punto di vista di Roma sarebbero stati gli jugoslavi a non essere disposti a compromessi e a correggere il confine, in particolare a nord di Trieste e vicino Gorizia e quello marittimo, per consentire il regolare arrivo delle grandi navi nel porto triestino; Tito era interessato a risolvere in breve il problema del confine, ma gli italiani non erano ancora pronti perchè speravano di ottenere qualche vantaggio, per esempio per quanto riguardava gli immobili in Istria; la parte italiana fece anche sapere ai britannici che era sotto una forte pressione dell'opinione pubblica e perciò chiese di intavolare trattative segrete; oltre alla questione del confine erano dunque aperti anche altri problemi e per gli jugoslavi il più importante era quello che riguardava la minoranza slovena in Italia. Ai rappresentanti di Londra era dunque chiaro che c'erano diversi punti di vista e apparentemente poteva sembrare che non ci fossero da ambo le parti vere e proprie intenzioni di cedere a compromessi e di conseguenza non mancarono esagerazioni. In verità però – come notavano anche nel Foreign and Commonwealth Office – c'era la possibilità di trovare un accordo, ma sarebbero stati i problemi di politica interna a tenere banco per quanto riguardava le questioni di politica estera; la previsione era che allora molto probabilmente si sarebbero dovute aspettare le elezioni presidenziali in Italia¹⁴.

Una politica del tira e molla, ma già agli inizi di febbraio del 1971 i diplomatici italiani a Belgrado riferirono ai colleghi britannici che probabilmente l'*empasse* si sarebbe risolta di lì a poco con l'incontro a Venezia tra i due ministri degli esteri. Inoltre essi speravano che in breve Tito potesse venire a Roma e che addirittura potesse esserci la possibilità che entro l'anno si arrivasse a un accordo definitivo, ma, a causa delle prossime elezioni, l'ottimismo tra gli italiani doveva venir meno¹⁵. Dunque segnali abbastanza incoraggianti.

Il 9 febbraio i due capi delle diplomazie, Aldo Moro e Mirko Tepavac, si incontrarono a Venezia. Dopo due

11 George Armstrong: Italians ready for Tito's postponed visit. *The Guardian*, 22. 3. 1971. Il ritaglio si trova per es. in TNA FCO 28/1640.

12 Il golpe Borghese, 7. e 8. 12. 1970 (Ganser, 2005, 93–97; De Lutiis, 2010, 106–122; Giannuli, 2011, 137–151).

13 TNA FCO 28/2637, Jenkins to Green cit., 1.

14 TNA FCO 28/1640, Wood, British Embassy Rome to Stitt, FCO Western European Department [WED], 15. 1. 1971; Belgrade to FCO (No. 31, 48 e 58), 22., 26. e 30. 1. 1971 (cfr. WED to EESD, 4. 2. [1971]); Garvey, British Embassy Belgrade to Bullard, FCO EESD, 28. 1. 1971; Giffard, FCO EESD to Garvey, Belgrade, 28. 1. 1971.

15 TNA FCO 28/1640, Bentley, British Embassy Belgrade to Sparrow, FCO EESD, 2. 2. 1971.

giorni i rappresentanti britannici a Belgrado erano già in grado di riferire a Londra che l'incontro portò doppiamente a una piccola convergenza tra le due parti e che di conseguenza venne per la prima volta pubblicamente ammessa l'esistenza di discussioni a livello di esperti. Secondo l'autore della relazione, W. Bentley, questo avrebbe dovuto soddisfare parecchio gli jugoslavi perchè erano loro che insistevano che ci fossero maggiori progressi nelle trattative. Inoltre era chiaro che dalla parte jugoslava si erano fino ad allora maggiormente impegnati gli sloveni, i quali fecero anche appositamente notare a Bentley e al suo collega Joe Dobs che i prossimi emendamenti costituzionali avrebbero dato un maggior ruolo alle singole repubbliche nella definizione della politica estera della federazione, in particolare per quanto riguardava questioni legate alle singole realtà. Per la Slovenia si trattava di rapporti con i paesi confinanti: l'Italia, l'Austria e l'Ungheria¹⁶.

Come spesso accadde – ed è evidente dall'analisi della documentazione del Foreign and Commonwealth Office di allora – ci furono dopo l'incontro diverse dichiarazioni e diversi punti di vista. La dichiarazione fornita dall'agenzia di stampa jugoslava *Tanjug* dopo l'incontro era in parte diversa dalla comunicazione menzionata; in essa, però veniva tra l'altro posto l'accento come in futuro, per la soluzione dei problemi legati alle popolazioni lungo il confine, degli esperti sarebbero stati affiancati alle diplomazie¹⁷. Ancor più distanti dalla versione degli jugoslavi erano le parole di Luca Pietromarchi, uno dei diplomatici italiani più esperti che partecipò all'incontro veneziano: a suo parere l'incontro non era da considerarsi un successo, siccome si discusse solamente del confine. Lo stesso Pietromarchi riferì a T. C. Wood, uno dei membri dell'ambasciata britannica a Roma, che era in disaccordo con il comunicato della *Tanjug* e che in realtà Moro cercava di spiegare a Tepavac le proprie difficoltà di politica interna nell'intavolare trattative ufficiali, ma era invece disposto a quelle segrete poiché gli avrebbero dato la possibilità di negarle. In ciò i due interlocutori si trovarono d'accordo. La fretta con la quale gli jugoslavi cercavano di chiudere la questione del confine era – sempre secondo il diplomatico italiano – dovuta al fatto che si era voluto trovare una soluzione fino a quando c'era ancora Tito alla guida del paese. Di seguito, nella propria relazione Wood non mancava di esporre il proprio punto di vista sulle possibilità d'intesa mostrandosi abbastanza pessimista: secondo lui Moro non sapeva in effetti come o non osava risol-

vere l'intricato problema, ed esplicò il "nodo gordiano" in modo molto efficace con questa metafora: "[...] *La questione della Zona B è una patata molto più bollente di quanto non lo fosse e dubito che vorrà rischiare di bruciarsi le dita. [...]*". Comunque – continuava Wood – il tempo era dalla sua parte e bisognava tener conto comunque di altri due ostacoli: da una parte l'opinione pubblica italiana che era fortemente contro la Jugoslavia e secondo Pietromarchi persino i comunisti triestini erano contrari a una resa della zona B; dall'altra una delle questioni maggiori veniva ascritta alle aspirazioni slovene che avevano incominciato a fare pressione in favore della minoranza nella regione Friuli-Venezia Giulia. Un problema che però secondo Pietromarchi non esisteva, ma si trattava di un atteggiamento, questo degli sloveni, simile a quello che succedeva nei rapporti con l'Austria¹⁸, dove come ben sappiamo i problemi legati alla minoranza erano all'ordine del giorno¹⁹.

Se non un passo almeno un accenno in avanti. Le impressioni dell'incontro che si fecero i britannici a Belgrado erano dunque più positive di quella che emersero dopo la conversazione avuta da Wood con Pietromarchi. In seguito l'ambasciata a Belgrado raccolse nuove informazioni che confermavano come gli jugoslavi potevano ritenere l'incontro di Venezia positivo, sebbene pure loro fossero consapevoli che si sarebbe dovuto aspettare le elezioni nel paese vicino e che durante la visita di Tito non si sarebbe discusso del confine²⁰. Dunque esistevano punti di vista in parte differenti, di cui erano consapevoli anche a Londra, come lo erano del fatto curioso che tra le due parti esistevano addirittura diverse interpretazioni degli stessi fatti²¹.

Nonostante le diffidenze tra le diplomazie dei due paesi i tempi si dimostrarono maturi per la visita di Tito a Roma. Che ci fossero molte buone possibilità in questo senso era stato comunicato dalla parte italiana all'ambasciata britannica a Roma agli inizi di marzo²², e ripetuto alcuni giorni dopo che il termine era stato fissato, e cioè tra il 25 e 29 del mese corrente. Per questioni di sicurezza veniva sottolineato che l'opinione pubblica ne sarebbe venuta a conoscenza solamente il 22 del mese²³. A riferire da parte jugoslava in maniera confidenziale ai britannici della visita a Roma in data 25 del mese fu lo stesso Tito. Durante l'ultimo incontro con l'ambasciatore Garvey (di lì a poco venne sostituito da Dugald L. L. Stewart) parlarono anche dei rapporti italo-jugoslavi: anche al capo jugoslavo era chiaro che per la questione del confine si sarebbero dovute aspettare le elezioni in

16 TNA FCO 28/1640, Bentley, British Embassy Belgrade to Sparrow, FCO EESD, 11. 2. 1971.

17 TNA FCO 28/1640, Edited Extract from the English Language Bulletin Tanjug of 10 February 1971.

18 TNA FCO 28/1640, Wood, British Embassy Rome to Sparrow, FCO EESD, 16. 2. 1971.

19 I problemi della minoranza slovena nella Carinzia austriaca sono stati ampiamente trattati (per es. Nečak, 1982; Liška, 1985; Nečak, 1985; Pleterški, 2000, 205–236; Jesih, 2007, 143–167; Klemenčič, Klemenčič, 2008). Per una rassegna bibliografica cfr. Klemenčič, 2012.

20 TNA FCO 28/1640, Bentley, British Embassy Belgrade to Sparrow, FCO EESD, 18. 2. 1971.

21 TNA FCO 28/1640, Sparrow, FCO EESD to Stitt, FCO WED, 2. 3. 1971 e commenti.

22 TNA FCO 28/1640, Selby, British Embassy Rome, 12. 3. 1971.

23 TNA FCO 28/1640, Rome to FCO (No. 188), 18. 3. 1971.

Italia. Potremmo dire che Tito non mostrava di aver fretta, facendo capire all'interlocutore che dopotutto per la Jugoslavia il Memorandum del 1954 aveva già fissato il confine. Non mancò infatti di ricordare all'interlocutore che sia la Gran Bretagna sia gli USA avevano a suo tempo dichiarato (come abbiamo già menzionato) che non avrebbero dato appoggio ad alcun tentativo di ridefinire i confini; Garvey confermò. Inoltre Tito fece capire che anche l'opinione pubblica jugoslava aveva il suo peso, ma che egli stesso riteneva che il governo di Roma fosse di orientamento progressista e dunque favorevole alla Jugoslavia. Ribadì pure che gli scambi tra i due paesi erano buoni, in particolare lungo il confine, e auspicò che rimanessero tali anche in futuro²⁴. Tito insomma fece capire che la Jugoslavia voleva una soluzione e rapporti sempre migliori con lo stato vicino, sebbene volesse evidentemente anche sottolineare che *de facto* il confine c'era già. Vale qui anche notare che entrambe le parti anticiparono alla diplomazia britannica – ognuna a modo suo – la data della visita che doveva sancire la fine della cosiddetta crisi incominciata nel dicembre del 1970. Come si evince dalla documentazione, non fu questa l'unica volta in cui ognuna delle parti cercò di informare in anticipo Londra dei passi più importanti che portarono alla definizione del confine (retroscena che analizzeremo in un'altra occasione).

Tra il 25 e il 29 marzo 1971 Tito fece visita al paese vicino²⁵. Gli studiosi sono concordi nel valutarla come un fatto positivo nei rapporti tra i due stati, sebbene non risolse la questione principale. Le informazioni sulla visita raccolte dalla diplomazia britannica confermarono la linea generale dei buoni rapporti tra i due stati: l'Italia era sempre uno dei partner più importanti nelle questioni generali della politica estera jugoslava, sia per quanto riguardava i rapporti economici con l'Europa occidentale che per la volontà di una distensione tra i blocchi e nel territorio "caldo" del Medio Oriente; restavano aperte alcune questioni, in particolare sugli aiuti economici di cui la Jugoslavia aveva bisogno per stabilizzare la propria moneta, sebbene l'Italia non potesse permettersi di fornirle aiuti sostanziosi. In entrambe le capitali i rappresentanti britannici ricevettero conferma che durante la visita le due parti avevano parlato, ma solamente in linee generali, della questione confinaria: Tito comun-

que non intendeva forzare la questione; i problemi non erano risolti ma c'era volontà di trovare una soluzione, continuando con l'agenda politica intrapresa prima della crisi di dicembre dell'anno precedente, dunque anche a livello di trattative segrete²⁶.

Infine, il 29 di marzo, Tito fece anche visita al papa. L'incontro rappresentava per lui un indubbio successo personale, essendo stato il primo capo di uno stato comunista a far visita al papa (Kramer, 1980, 289; Vrhunec, 2001, 95–97; Pirjevec, 2011a, 571–572). L'importanza stava anche nel fatto che poteva rappresentare per la Jugoslavia una ulteriore affermazione internazionale e di questo gli uomini di Londra ne erano ben consapevoli. Già agli inizi di agosto dell'anno precedente percepirono che il capo jugoslavo arrivando a Roma avrebbe preferito incontrare il papa che il presidente della Repubblica d'Italia²⁷. La sua preferenza non dovrebbe sorprenderci, difatti, di lì a poco, il 15 agosto 1970, la Jugoslavia e la Santa Sede instaurarono rapporti diplomatici ufficiali²⁸. Ai britannici non poteva certo sfuggire l'interesse di Tito per la questione, anzi, egli stesso fece loro chiaramente capire di nutrire sentimenti positivi verso Paolo VI e che semmai – secondo il capo jugoslavo – il papa avrebbe avuto intorno a sé oppositori conservatori²⁹. Si trattava evidentemente di un prestigioso successo per la Jugoslavia, politicamente molto importante, essendo stato il secondo paese comunista (preceduto solamente da Cuba) ad aver normalizzato a tutti gli effetti i rapporti con il Vaticano. Una coronazione di sforzi comuni dopo le tensioni del primo periodo postbellico e dopo il significativo miglioramento dei rapporti che portò il 25 giugno 1966 alla firma di un protocollo segreto tra Belgrado e il Vaticano che ebbe, secondo alcuni (Škorjanec, 2006a, 112; Škorjanec, 2007, 42; Imperato, Monzali, 2011, 30–31), conseguenze positive anche sui rapporti italo-jugoslavi. Comunque, almeno secondo le informazioni che il rappresentante di Sua Maestà presso la Santa Sede riuscì a raccogliere (e in sostanza si trattava di ciò che gli aveva riferito il rappresentante statunitense Cabot Lodge), la visita in Vaticano non aveva portato a risultati degni di nota³⁰.

Quella di Tito dunque una visita positiva, ma non solo per i rapporti con il vicino (e la Santa Sede), ma per altre questioni – decisamente più importanti. La

24 TNA FCO 28/1644, Garvey, British Embassy Belgrade: Farewell Interview with President Tito, 19. 3. 1971, 4–5.

25 Sulla visita di Tito vedi in particolare la ricostruzione di Saša Mišić (2011). Nella letteratura si parla solitamente dei giorni 25 e 26 (Bucarelli, 2008, 59; Imperato, Monzali, 2011, 47; Bucarelli, 2013, 46), oppure dal 25 al 27 (Cattaruzza, 2007, 337), probabilmente perchè si prendono in considerazione solo i giorni quando Tito soggiornò a Roma. Secondo le memorie di Marko Vrhunec il 27 la delegazione jugoslava visitò Torino, poi si spostò a Pisa, il giorno 28 fu domenica ed era prevista una giornata di riposto, il giorno dopo, infine, Tito fece visita al papa (Vrhunec, 2001, 95; cfr. Mišić, 2011, 518).

26 TNA FCO 28/1640, Rome to FCO (No. 223, 224 e 231), 30. 3. e 2. 4. 1971; Belgrade 359, 1. 4. 1971; Rogers, Rome 350, 6. 4. 1971; Wood, British Embassy Rome to Sparrow, FCO EESD, 6. 4. e 8. 6. 1971; Sparrow, FCO EESD to Wood, Rome, 15. 4. 1971; cfr. WD to EESD, 4. 5. [1971].

27 TNA FCO 33/1244, Wilton, British Embassy Belgrade to Sparrow, EESD FCO, 4. 8. 1970.

28 TNA FCO 33/1244, Duke, British Embassy Belgrade to Sparrow, EESD FCO, 18. 8. 1970. John M. Kramer (1980, 289) datava la formalizzazione dei rapporti diplomatici al giorno 14 agosto.

29 TNA FCO 28/1644, Garvey, British Embassy Belgrade: Farewell Interview with President Tito, 19. 3. 1971, 5.

30 TNA FCO 28/1640, Crawley, British Legation to the Holy See Rome to FCO EESD, 5. 4. 1971 [due volte].

documentazione di Londra ci offre infatti alcuni spunti molto interessanti. Forse il più significativo è la doppia sottolineatura da parte dei funzionari del Foreign and Commonwealth Office sulla copia del comunicato congiunto a fianco della seguente frase:

[...] *Fedeli agli accordi internazionali che sono stati stabiliti, essi hanno sottolineato la loro determinazione a continuare a basare le loro relazioni sull'osservanza reciproca di indipendenza, sovranità e integrità territoriale e sul principio della non-ingerenza negli affari interni.* [...] ³¹.

Si trattava del concetto base che riguardava i rapporti bilaterali, ma non solo: era quel concetto base – anzi un vero proprio *conditio sine qua non* – per quanto riguardava la politica occidentale ovvero della NATO nei confronti dello stato jugoslavo, ancor di più dopo l'invasione sovietica della Cecoslovacchia nel 1968. Difatti, come vedremo nel capitolo che segue, la Jugoslavia manifestò da subito la propria preoccupazione di poter diventare la prossima vittima di Mosca.

CONVERGENZE TRA LONDRA E BELGRADO NEL POST "PRIMAVERA DI PRAGA"

Dalla metà degli anni Cinquanta e tanto più dagli inizi del decennio successivo gli jugoslavi e i sovietici superarono molte divergenze e stavano gradualmente rafforzando il loro riavvicinamento (Pirjevec, 1993, 290–291, 346–356; Pirjevec, 2011a, 317, 516–522, 525–527). Lo scoglio sul quale un "nuovo innamoramento" con la "patria del socialismo" si scontrò e, almeno per un certo periodo, frantumò i "sogni" era l'atteggiamento nei confronti della Primavera di Praga.

Con la visita non pianificata di Tito a Mosca alla fine di aprile 1968 divenne nei retroscena ben chiaro che, se da un lato il capo jugoslavo cercava di assicurare il proprio aiuto per stabilizzare la politica interna cecoslovacca – che agli occhi del Cremlino e di alcuni stati dell'Est rischiava di sfociare in una pericolosa "controrivoluzione" –, dall'altro però respinse decisamente qualsiasi interferenza sovietica sulla situazione interna jugoslava (Pelikán, 2010). Una linea dettata dal timore di non provocare (troppo) Mosca, che però gli stessi jugoslavi (inter)ruppero, incominciando, nei mesi successivi, ad appoggiare pubblicamente le riforme di Alexander Dubček. Tra il 9 e l'11 agosto Tito persino visitò Praga e ai leader cecoslovacchi suggerì di non tirare troppo la corda, in pubblico però auspicò che da parte sovietica non venisse usata forza. Il capo jugoslavo venne ricam-

biato da un entusiasmo locale non indifferente e alcuni giorni dopo anche Nicolae Ceaușescu, il leader dell'altro stato comunista meno ligio alla disciplina verso il Cremlino – la Romania – si recò a Praga (Pirjevec, 1993, 356–358; Vrhunec, 2001, 46; Hadalin, 2010; Pirjevec, 2011a, 528).

Evidentemente troppo anche per Leonid Brežnev che era stato a lungo indeciso e più incline a rimettere "in riga" Dubček con le parole che con la forza. La speranza di vedere concretizzarsi un socialismo dal volto umano subì la più fredda delle docce: sotto la forte pressione di alcuni leader del blocco dell'Est (Loth, 2002, 96–98; Fowkes, 2004, 129; Di Nolfo, 2006, 1151; Service, 2007, 383; Savranskaya, Taubman, 2011, 144–145; Kemp-Welch, 2011, 225–227) e del servizio segreto KGB, che a causa della propria cecità ideologica vedeva dappertutto complotti dell'Occidente (Andrew, Gordievskij, 2000, 510–513; Andrew, Mitrokhin, 2000, 327–335), Mosca decise di intervenire militarmente. Nella notte fra il 20 e il 21 agosto 1968 le unità del Patto di Varsavia incominciarono l'invasione della Cecoslovacchia: una mossa da molti sottovalutata, che spiazzò lo stesso Tito, come fecero credere gli jugoslavi all'ambasciatore statunitense³². Un fatto, dodici anni dopo l'invasione di Bucarest, che fece molto preoccupare gli jugoslavi³³. Ma fu contemporaneamente quello anche il momento che mostrò agli jugoslavi e ai britannici che i loro interessi potevano convergere.

A Belgrado (come pure a Bucarest) condannarono da subito l'invasione. Sebbene Tito nella sua prima presa di posizione pubblica non menzionò l'Unione Sovietica (Pelikán, 2008, 191–214), non volendo provocare troppo Cremlino (Režek, 2010, 173), fece – secondo le analisi dei britannici – infuriare Mosca. Risulta evidente che all'inizio gli jugoslavi non manifestarono in maniera diretta a Washington la propria preoccupazione di poter diventare la prossima vittima (Pirjevec, 1993, 360). Durante il colloquio con Tito il 23 agosto l'ambasciatore statunitense a Belgrado ebbe comunque l'impressione che da parte jugoslava le richieste di aiuto materiale o morale potessero sopraggiungere più in avanti nel tempo³⁴. L'ambasciatore jugoslavo a Washington fece poi capire il 27 del mese al Segretario di Stato americano che il suo paese non era preoccupato e che era disposto a reagire per difendere la propria indipendenza. In quell'occasione ci fu da parte americana l'invito di riferire se ci fossero sviluppi nel senso di pericolo per la Jugoslavia, ma sembra che gli jugoslavi non volessero approfittare della situazione³⁵.

Gli jugoslavi espressero le loro paure in maniera diretta piuttosto a Londra e attraverso i britannici vennero

31 TNA FCO 28/1640, Joint Text of Communique Issued at the Conclusion of President Tito's Visit to Rome, March 25-29, 1971, 3.

32 FRUS 1964-1968, XVII, 505–508, No. 190 e 191.

33 Sulle preoccupazioni jugoslave e di alcuni paesi non allineati vedi per es. Jakovina, 2011, 64–65.

34 FRUS 1964-1968, XVII, 508, No. 191.

35 FRUS 1964-1968, XVII, 509–513, No. 192.

poi interpellati indirettamente gli americani e l'Alleanza Atlantica e in seguito arrivarono delle rassicurazioni. Dapprima, dunque, il 27 agosto, l'ambasciatore jugoslavo a Londra cercò di sondare presso il Segretario di Stato Michael Stewart quale atteggiamento il governo del Regno Unito avrebbe adottato in caso di un intervento sovietico. Agli inizi del mese successivo i vertici britannici decisero di consultarsi con gli americani e di conseguenza alla fine del mese di settembre e agli inizi di ottobre ci furono a Washington colloqui anglo-americani. Il 12 ottobre gli statunitensi chiarirono il loro punto di vista: il presidente Lyndon B. Johnson, dopo aver ricevuto l'ambasciatore jugoslavo, dichiarò il suo interesse per l'indipendenza, la sovranità e lo sviluppo economico della Jugoslavia. Un'affermazione che venne ripetuta il 18 del mese dal sottosegretario di Stato statunitense Nicholas Katzenbach durante la sua visita di Belgrado. Il 16 novembre poi la NATO dichiarò che un intervento diretto o indiretto dell'Unione Sovietica in Europa avrebbe potuto provocare una crisi internazionale con risvolti problematici nel Mediterraneo e infine il 26 novembre il Sottosegretario permanente britannico Paul Gore-Booth trasmise all'ambasciatore jugoslavo a Londra il contenuto della dichiarazione NATO. Secondo la documentazione britannica il capo del Foreign and Commonwealth Office riuscì dunque ad ottenere dalla NATO un segnale diretto nei confronti di Mosca³⁶.

Alcuni autori sostengono che nell'ottobre del 1968 gli anglo-americani si erano già convinti che la minaccia di un intervento sovietico era diminuita e che pure gli jugoslavi erano già meno preoccupati (Hughes, 2004, 127). Inoltre nel gennaio dell'anno seguente la diplomazia britannica riteneva che, sebbene gli jugoslavi rimanessero preoccupati, era invece da ritenere più probabile che i sovietici preferissero lo *status quo*: il loro scopo era piuttosto aumentare il *gap* tra le nuove forme socialiste e il Patto di Varsavia, ed il loro obiettivo

principale rimaneva la diminuzione dell'influenza americana in Europa³⁷.

Indipendentemente da ciò da parte degli jugoslavi la percezione del pericolo sovietico rimaneva attuale e non mancarono di menzionarlo ai rappresentanti della diplomazia britannica. Questi prontamente riferivano a Londra cercando di sollevare il timore che gli jugoslavi, a causa di problemi interni e poca attenzione da parte dell'Occidente nell'aiutare una economia in crisi, potessero essere attratti da Mosca: infatti nell'autunno del 1971, dopo la visita di Brežnev in Jugoslavia, i rapporti in parte migliorarono, mentre i britannici non registrarono grandi cambiamenti nei rapporti dopo la visita di Tito a Mosca, dal 5 al 10 giugno 1972. I diplomatici britannici avvertivano inoltre i superiori che i sovietici avrebbero potuto approfittare delle difficoltà interne o della mancanza della *leadership* di Tito per influire sulla politica interna e piazzare ai posti di comando personaggi più ligi alla disciplina "internazionale"³⁸.

Tito evidentemente anche in questa fase non mancò di oscillare tra "Scilla e Cariddi" e nell'ottobre del 1972 la diplomazia britannica percepiva un certo cambiamento di rotta, ma al contempo anche un nuovo irrigidimento verso Mosca. Se dunque da una parte il capo jugoslavo fece capire a Londra che probabilmente un'aggressione sovietica non era poi più tanto attuale³⁹ e di lì a poco, vennero firmati accordi economici e a livello di tecnologia tra Mosca e Belgrado⁴⁰, dall'altra, e quasi contemporaneamente, Tito negò alle navi sovietiche di poter usare il mare jugoslavo. Nelle fila della diplomazia britannica interpretarono tale decisione come intenzione da parte sua di ristabilire – prima di lasciare il potere – l'indipendenza nei confronti dell'Unione Sovietica⁴¹. Nelle comunicazioni e commenti dei britannici che seguirono, dal dicembre 1972 in poi, risulta abbastanza evidente questa linea "di mezzo", di questo rapporto di "amore" ciclico con Mosca⁴². Simile

36 TNA FCO 28/2412, to Sparrow, FCO EESD: Yugoslavia after Tito [1973]; Annexe A: Yugoslavia – Contingency Planning since 1968; Annexe B: Western Statements etc. in relation to Yugoslavia since August 1968; cfr. TNA FCO 28/2119, The Outlook for Yugoslavia [Draft], 31. 8. 1972, 2, 16, 20.

37 DBPO III/I, No. 23, 112–113.

38 TNA FCO 28/1629, Garvey, The British Ambassador in Yugoslavia to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 76/71, Yugoslavia: Annual Report for 1970, 1. 1. 1971, 4; TNA FCO 28/1647, Belgrade to FCO (No. 49), 29. 1. 1971, 3; Porter, UKDEL NATO to Sparrow, FCO EESD, 10. 2. 1971; TNA FCO 28/1644, Garvey: Interview with Dr. Bakarić, 20. 2. 1971; TNA FCO 28/1635, Under-Secretary of State for External Affairs Ottawa to Canadian Embassy Belgrade, 25. 6. 1971; Belgrade to FCO, 3. 8. 1971; Her Majesty's [HM's] Ambassador at Belgrade to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 488/71: Mr. Brezhnev's visit, 14. 10. 1971, 3; TNA FCO 28/1645, Sparrow, FCO EESD to Brimelow, Private Office, 11. 8. 1971; TNA FCO 28/2155, Killick, Moscow to FCO (No. 767), 25. 5. 1972; TNA FCO 28/2163, The Queen's State Visit to Yugoslavia: 17-21 October 1972 [September 1972], 6; TNA FCO 28/2813, Cable to Bullard: Options for Support of Yugoslavia, 4. 2. 1975; DBPO III/I, No. 104, 497–499; DBPO III/II, No. 57, 277–284; in maniera dettagliata anche TNA FCO 28/1636 e TNA FCO 28/2122.

39 TNA FCO 28/2165, FCO: Record of a Conversation between the Minister of State for Foreign and Commonwealth Affairs and president Tito, 18. 10. 1972.

40 TNA FCO 28/2410, Stewart, HM's Ambassador at Bucharest [Belgrade] to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 102/73, Yugoslavia: Annual Review for 1972, 19. 1. 1973, 10.

41 TNA FCO 28/2116, Brief for the Meeting of the Political Directors: The Political Situation in Yugoslavia, 2. 11. 1972.

42 TNA FCO 28/2116, Stewart, Belgrade to FCO (No. 608), 6. 12. 1972; Green, FCO EESD to Bentley, Belgrade, 15. 12. 1972 (lo stesso in TNA FCO 28/2123); TNA FCO 28/2122, Stewart, HM's Ambassador at Belgrade to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 520/72, Yugoslav/Soviet Relations, 14. 12. 1972; TNA FCO 28/2801, Stewart, British Embassy Belgrade to Bullard, FCO EESD, 20. 1. 1975; Stewart: Soviet/Yugoslav Relations, 10. 4. 1975; TNA FCO 28/2816, Burns, British Embassy Belgrade to Green,

era anche il punto di vista di una delegazione americana nell'aprile del 1973⁴³.

Nella strategia sovietica – secondo gli jugoslavi – c'era anche l'intenzione di provocare tensioni interne. Da una parte un appoggio diretto o indiretto alla Bulgaria per la questione macedone che si protraeva da tempo e si ripresentò negli anni Settanta, perciò i rapporti della Jugoslavia con lo stato vicino venivano giudicati come i peggiori in assoluto⁴⁴. Dall'altra invece la strategia del terrorismo, sia degli ustaša che dei cominformisti, che sarebbe stato fomentato in parte anche da Mosca (in parte invece dalla CIA)⁴⁵. Un quadro molto inquietante; da notare che da parte dei rappresentanti di Londra le numerose affermazioni, almeno per quanto concerne le accuse che ci fosse dietro lo zampino di Mosca, non venivano rigettate. Una percezione jugoslava dell'ombra di Mosca, come se si trattasse della spada di Damocle. Agli occhi degli uomini di Londra questo scenario si ripresentò anche negli anni seguenti, tra l'altro anche dopo la morte di Tito⁴⁶.

Non erano evidentemente solamente paranoie di Tito e della sua cerchia oppure uno dei tentativi di Belgrado di assicurarsi aiuti economici in cambio della "dissidenza" nel mondo comunista. Che in Occidente ci fosse la percezione di una certa aggressività da parte di Mosca lo dimostra per esempio l'attenta analisi della dottrina di Brežnev elaborata in seno alla delegazione britannica

presso la NATO nel marzo 1971 (con il titolo *The Brezhnev Doctrine and a European Security Conference*), secondo la quale esisteva tra l'altro il pericolo che l'Unione Sovietica usasse la forza anche al di fuori del Patto di Varsavia e che questo avrebbe rappresentato il pericolo maggiore per la pace in Europa. Se ciò fosse accaduto in Jugoslavia e in Albania le truppe sovietiche sarebbero arrivate fino alla parte meridionale della NATO. Gli stati occidentali avrebbero dovuto perciò criticare la dottrina e cercare di dimostrare che la sua applicabilità avrebbe creato molte difficoltà a Mosca. Ci si sarebbe potuti aspettare infine che gli stati cosiddetti neutrali, come la Jugoslavia e la Romania, avrebbero potuto tacitamente appoggiare una tale politica occidentale⁴⁷. Una necessità dunque di limitare o addirittura contrastare la minaccia sovietica non solo sul piano strategico-militare ma, anzi, in particolare su quello politico e della (contro) propaganda. Anche in questo senso il ruolo della Jugoslavia aveva il suo peso e in prospettiva anche qui possiamo notare una convergenza con la Gran Bretagna.

CONVERGENZE INTORNO ALLA DISTENSIONE EUROPEA

Spesso e a ragione al contesto locale della soluzione della controversia tra l'Italia e la Jugoslavia viene parallelamente riproposta la Conferenza per la Sicurezza e la

FCO EESD, 16. 5. 1975; TNA FCO 28/2959, Cornish to Pike, Head of Chancery, 8. 1. 1976; TNA FCO 28/2960, Stewart, British Embassy Belgrade to Cartledge, FCO EESD: Yugoslavia General, 14. 9. 1976; DBPO III/III, No. 55, 263–273; No. 57, 277–284; No. 81, 393–397.

43 TNA FCO 28/2408, US Delegation: Some possible conclusions regarding Yugoslavia, 16. 4. 1973.

44 TNA FCO 28/1625, Crowe, British Embassy Washington to Sparrow, FCO EESD, 30. 12. 1970; Sparrow, FCO EESD to Crowe, British Embassy Washington, 18. 1. 1971; TNA FCO 28/2134, Record of a Meeting between the Permanent Under-Secretary and Mr. Jaks Petrić, deputy Foreign Minister of Yugoslavia in the Foreign and Commonwealth Office, 6. 3. 1972; TNA FCO 28/2410, Stewart, HM's Ambassador at Bucharest [Belgrade] to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 102/73, Yugoslavia: Annual Review for 1972, 19. 1. 1973; TNA FCO 28/2412, EESD, Yugoslavia: Implications of Possible Future Instability, 7. 9. 1973 (lo stesso in TNA FCO 28/2620); TNA FCO 28/2637, Boothe, British Embassy Belgrade to Green, FCO EESD, 28. 3. 1974; TNA FCO 28/2622, Cable to Bullard: Yugoslav Minister, 22. 5. 1974; Permanent Delegation of the Kingdom of the Netherlands to the North Atlantic Council: Developments in Yugoslavia (No. 3670), Brussels, 28. 5. 1974, 1–2; TNA FCO 28/2621, Stewart, Belgrade to FCO (No. 127), 25. 5. [1974]; TNA FCO 28/2813, Cable to Bullard: Options for Support of Yugoslavia, 4. 2. 1975; TNA FCO 28/2961, Stewart, HM's Ambassador at Belgrade to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 103/76, Yugoslavia: Annual Review for 1975, 14. 1. 1976; TNA FCO 28/2798, Burns: Yugoslavia: Internal Developments, 27. 3. 1975; Burns, British Embassy Belgrade to Sullivan, FCO EESD: Current Points of Interest on the Yugoslav Scene, 19. 6. 1975, 4; TNA FCO 28/3156, Stewart, British Embassy Belgrade, Yugoslavia: Annual Review 1976, 1. 1. 1977; DBPO III/III, No. 55, 263–273; TNA DEFE 13/984, Record of a Meeting between The Secretary of State and The Federal Secretary of National Defence for Yugoslavia in the Ministry of Defence, Belgrade, 20. 4. 1977; TNA FCO 28/3918, Miller, Belgrade to FCO, 25. 1. 1979; TNA PREM 19/236, Record of a conversation between the Prime Minister and Representatives of the Socialist Republic of Macedonia in Skopje, 29. 9. 1980, 1–2.

45 TNA FCO 28/2801, Stewart, British Embassy Belgrade to Bullard, FCO EESD, 20. 1. 1975; Stewart, Belgrade to FCO (No. 70, 94 e 103), 6. 3., 3. e 8. 4. 1975; to Under-Secretary of State for External Affairs Ottawa: Yugoslav/Soviet Relations: Comments of Soviet Embassy Official, 9. 4. 1975; TNA FCO 28/2961, Stewart, HM's Ambassador at Belgrade to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 103/76, Yugoslavia: Annual Review for 1975, 14. 1. 1976, 8, 10; TNA FCO 28/2802, Murrell, British Embassy Belgrade to Figgis, FCO EESD, 30. 12. 1975; TNA FCO 28/2798, Rennie, EES RD to Sullivan: Belgrade Chat – Parts 1 and 2, 9. 10. 1975; Belgrade, Reuter, 2. 10. [1975]; Rennie, EES RD to Figgis: Dapčević, the Missing Cominformist, 3. 10. 1975; Shea to Fletcher: The Dapčević Case, 21. 10. 1975; Stewart: Cominformist in the Vojvodina, 22. 12. 1975; Cresswell, British Embassy Brussels to Thomas, Belgrade, 30. 12. 1975; TNA FCO 28/2959, Murrell, British Embassy Belgrade to Figgis, FCO EESD: Cominformists, 30. 12. 1975; Cresswell, British Embassy Brussels to Sullivan, FCO EESD: The Dapčević Case, 13. 1. 1976; TNA FCO 28/2960, Murrell, British Embassy Belgrade to Figgis, FCO EESD: Trial of Dapčević, 21. 6. 1976; Murrell, British Embassy Belgrade to Figgis, FCO EESD: Dapčević, 7. 7. 1976; Booth to Figgis, FCO EESD: Dapčević, 14. 7. 1976.

46 TNA FCO 28/3909, [Wood]: A Final Analysis, [end of April 1979], 12; TNA PREM 19/237, FCO EESD Brief: The Prime Minister's Visit to Yugoslavia for President Tito's Funeral, A. Yugoslavia, 1. Background Note on Yugoslavia's internal situation and foreign policy with annexes, 6. 5. 1980.

47 DBPO III/I, No. 62, 317–319.

Cooperazione in Europa – quel processo di distensione in Europa che ha portato negli anni Settanta i due blocchi contrapposti a confrontarsi intorno a un “tavolo comune”. L’approvazione, quattro mesi prima degli Accordi di Osimo, da parte dei 35 stati del documento finale di Helsinki, aveva infatti tra l’altro sancito il principio dell’inviolabilità dei confini sul “vecchio continente”.

Sebbene a livello multilaterale le discussioni preparatorie per la Conferenza iniziarono nel novembre del 1972, e poi in luglio dell’anno successivo i lavori in forma plenaria incominciarono formalmente (per concludersi tra il 31 luglio e il primo agosto 1975 con gli Accordi di Helsinki), la strada verso questo tipo di distensione in Europa era lunga. Venne spesso proposta dai sovietici e secondo il loro punto di vista già nel 1917 Lenin aveva mostrato – ovviamente nell’ottica dell’ideologia marxista – la via verso soluzioni pacifiche (un gesto che gli valse addirittura la *nomination* da parte del Partito social-democratico norvegese per il Nobel della pace), poi, dagli anni Trenta, la diplomazia di Mosca aveva incominciato, invano, a proporre di discutere della sicurezza in Europa (Bykov, 1974, 97). Nel dopoguerra, dal 1954 in poi, il Cremlino propose un paio di volte che si organizzasse una grande conferenza sulla sicurezza in Europa⁴⁸. Nel 1955, tra il 18 e il 23 luglio, si svolse a Ginevra tra alcune potenze di entrambe le parti una conferenza tra l’altro in merito alla sicurezza europea: nell’occasione erano all’ordine del giorno anche questioni sulla possibilità di riunificare la Germania, sul disarmo e la possibilità che l’Est e l’Ovest avessero dei contatti. Nel 1958 e 1959 la riproposta questione di una comune sicurezza europea era in pratica legata alle sorti della Germania. Gli occidentali, tra i quali la Gran Bretagna, dal canto loro ponevano le proprie condizioni. Un dialogo vero e proprio riuscì a decollare dopo la crisi cubana del novembre 1962, ma solamente per quello che riguardava gli accordi volti a ridurre qualitativamente e quantitativamente gli effetti della cosiddetta corsa al riarmo e la cosiddetta non proliferazione nucleare (conosciuta in seguito come Trattato per la limitazione degli armamenti strategici, ovvero SALT – Strategic Arms Limitation Talks, che venne siglato tra l’Unione Sovietica e gli USA negli anni Settanta), nella quale erano coinvolti, oltre alle due superpotenze, almeno in parte alcuni stati europei (Lindley-French, 2007, 51, 60–61, 63, 68). Nel dicembre del 1964 ci fu un altro approccio sebbene molto timido e nuovamente infruttuoso per una conferenza sulla sicurezza europea. Il ministro degli esteri polacco Adam Rapacki, durante l’assemblea generale dell’ONU, fece una proposta in tal

senso, che venne ripresa in gennaio dell’anno successivo dal Comitato politico consultivo del Patto di Varsavia. Nel luglio 1966 il blocco sovietico si fece di nuovo promotore in questo senso. Questi approcci videro sfumare ogni possibilità di successo con l’intervento sovietico contro la Cecoslovacchia nel 1968. L’anno successivo fu nuovamente il Patto di Varsavia a riproporre l’idea di una conferenza comune europea⁴⁹, come pure nel marzo del 1971 durante il 24° congresso del Partito Comunista Sovietico (Bykov, 1974, 98).

Londra percepiva tali “aperture” con molto scetticismo, ritenendole come uno dei tentativi di Mosca sia per indebolire la presenza militare statunitense e della NATO in Europa, che per poter formalizzare ovvero ribadire lo *status quo* e dunque la propria egemonia sui paesi dell’Est⁵⁰. I funzionari del Ministero per gli affari esteri britannico erano già dagli anni Cinquanta consapevoli che i sovietici erano per ciò disposti anche all’uso della forza (e, com’è noto, la usarono nel giugno 1953 a Berlino, nel giugno 1956 a Poznan e in ottobre e novembre dello stesso anno in Ungheria, oltre che in certi casi di soppressioni violente contro agitazioni in alcune regioni interne dell’Unione Sovietica), ma ritenevano alla fine del decennio successivo che Mosca, dalle minacce contro le riforme, figlie della cosiddetta “primavera di Praga”, non avrebbe osato passare ad un intervento militare. Si sbagliarono. L’intervento, come già accennato, sorprese Londra e le altre potenze occidentali (Hughes, 2004, 118, 125–126, 132). Tanto più, dunque, si può comprendere quello scetticismo britannico nei confronti delle proposte di una conferenza europea. Avere perciò qualche alleato in questo senso era per la Gran Bretagna molto importante.

Ancor prima della ritorsione contro Praga i britannici erano infatti del parere che i loro rapporti con gli jugoslavi fossero più che buoni e che avessero in loro un buon alleato nel contrastare le proposte per un Conferenza. Verso la fine di giugno del 1968 valutarono per esempio molto positivamente la visita in Jugoslavia, dal 5 al 10 del mese, del loro ministro per gli affari esteri Michael Stewart. Il punto di vista del governo jugoslavo sui problemi tra l’Est e l’Ovest era infatti allora simile al punto di vista di Londra, che vedeva anche con piacere che neanche gli jugoslavi fossero favorevoli ad una immediata conferenza sulla sicurezza europea⁵¹. Nelle relazioni della diplomazia britannica risulta che gli jugoslavi ritenevano la CSCE come una buona occasione per indebolire l’egemonia sovietica e la dottrina di Brežnev, o che ci si dovesse astenere dall’intervenire nelle faccende interne degli stati; emerge inoltre che gli stessi

48 Per es. FRUS 1969-1976, XVI, 300, No. 86; FRUS 1969-1976, XXXIX, 932, No. 323; CIA FOIA, ERR, doc. 0000283803, National Intelligence Analytical Memorandum 11-9-74: Soviet Detente Policy, 23. 5. 1974, 2–6; doc. 0000498586, CIA Memorandum, CSCE: The View from Moscow, 18. 7. 1975, 1. Vedi pure Nuenlist, 2008, 202; Rey, 2008; Lindley-French, 2007, 46–48.

49 DBPO III/II, No. 5, 25; cfr. con il punto di vista sovietico in Bykov, 1974, 98.

50 DBPO III/II, No. 5, 24–33; cfr. No. 3, 18–20; No. 68, 250–251.

51 TNA CAB 128/43/31, CC(68) 31st Conclusions of a Meeting at the Cabinet, 20. 6. 1968, 6.

jugoslavi mostravano una certa contrarietà rispetto alla conferenza perchè essa avrebbe spostato gli equilibri di forza in Europa. In generale i britannici notarono che gli jugoslavi erano contrari ad un indebolimento della NATO (questo era uno degli obiettivi principali di Mosca) e che il loro atteggiamento era parecchio diverso dai membri del Patto di Varsavia (simile era anche l'atteggiamento della Romania)⁵².

Nelle fasi preparatorie per la CSCE i punti di vista degli jugoslavi erano spesso diversi dai piani sovietici (e questi non mancavano di certo di criticare le proposte di Belgrado⁵³), ma in parte anche da quelli statunitensi e in certi casi anche da quelli britannici⁵⁴. Londra era per esempio contraria che la partecipazione alla CSCE venisse allargata a tutti i paesi mediterranei (come pure non condivideva l'idea di Moro di organizzare una conferenza apposita per il Mediterraneo⁵⁵; in seguito in parte modificò questo atteggiamento, potremmo dedurre poiché la questione della sicurezza mediterranea avrebbe creato problemi a Mosca, e in questo "gioco" la Jugoslavia aveva un certo peso⁵⁶). Divergenze che però non rovinarono i rapporti tra britannici e jugoslavi, così che sembra – stando alla documentazione presa in esame – che durante i lavori preparatori e la Conferenza negli anni 1973–1975 gli jugoslavi e i britannici riuscirono a trovare parecchi punti in comune, spesso non pubblicamente⁵⁷.

La CSCE veniva da una parte vista da Londra come un efficace deterrente contro le intenzioni sovietiche nei confronti della Jugoslavia⁵⁸, ma dall'altra alcuni diplomatici britannici non si facevano facili illusioni poiché ci si rendeva conto che in fondo la Conferenza avrebbe potuto offrire agli stati "dissidenti" solamente un appoggio psicologico, di sicuro però non si trattava di una difesa concreta davanti alle minacce sovietiche⁵⁹.

La convergenza tra Londra e Belgrado per quanto riguardava la sicurezza collettiva derivava anche dai loro rapporti politici che videro nella prima metà degli anni Settanta un salto di qualità. Nella situazione creatasi dopo l'invasione della Cecoslovacchia, Londra prese

delle drastiche contromisure politico-diplomatiche: tra esse, a livello europeo, i suoi ministri per circa un anno interruppero i viaggi in Unione Sovietica e nei paesi del cosiddetto Est, tranne per quanto riguardava la Romania. Intanto però alcuni stati occidentali erano meno reticenti nel riallacciare il dialogo con i paesi socialisti (in particolare la Francia, la Repubblica federale tedesca⁶⁰ e anche l'Italia), mentre il riavvicinamento britannico procedeva a rilento. Agli inizi del 1972 il ministro degli esteri Alec Douglas-Home propose di cambiare rotta – una specie di *Ostpolitik* britannica. In questo riteneva la visita del primo ministro britannico in Jugoslavia come prioritaria rispetto agli altri paesi dell'Est. Inoltre voleva proporre agli altri ministri di recarsi in visita nello stato jugoslavo (come pure nei paesi del Patto di Varsavia)⁶¹. In effetti, lo scambio di visite dei vertici anglo-jugoslavi riprese nuovo vigore. Già la breve visita di Tito nel novembre del 1971 a Londra venne valutata dal governo britannico come un successo, poiché l'ospite ribadì che la sua nazione non avrebbe permesso interferenze sovietiche⁶², ci fu poi la visita di grande prestigio della regina in Jugoslavia nell'ottobre dell'anno seguente, Tito ritornò poi a Londra nel 1978 e dopo la sua morte Margaret Thatcher visitò lo stato jugoslavo (settembre 1980), per citare solamente le visite più importanti.

La visita della "Iron Lady", dal 24 al 26 settembre, era anche la prima visita di un premier britannico in Jugoslavia (con l'eccezione del funerale di Tito). Veniva così riconfermata la volontà di continuare ad offrire supporto alla politica jugoslava per la sua indipendenza e il non-allineamento. Avevano discusso degli armamenti, della riconferma di buoni rapporti a livello politico, nel cosiddetto rispetto dei comuni interessi, degli scambi commerciali e dei crediti ecc. (non abbiamo trattato in questa sede la questione economica per motivi di spazio). In merito alla situazione internazionale le due parti mostrarono convergenze di vedute, per esempio per quanto riguardava la Polonia (alla fine di agosto di quell'anno nasceva il sindacato libero *Solidarność*). Gli jugoslavi erano del parere che le richieste di cambia-

52 DBPO III/I, 319–320; No. 46, 234–235; No. 95, 467–471; DBPO III/II, No. 5, 24–33; TNA FCO 28/1629, Garvey, The British Ambassador in Yugoslavia to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 76/71, Yugoslavia: Annual Report for 1970, 1. 1. 1971; TNA FCO 28/2134, Record of a Meeting between the Permanent Under-Secretary and Mr. Jakša Petrić, deputy Foreign Minister of Yugoslavia in the Foreign and Commonwealth Office, 6. 3. 1972.

53 DBPO III/II, No. 21, 92.

54 TNA FCO 28/2165, FCO: Record of a Conversation between the Minister of State for Foreign and Commonwealth Affairs and president Tito, 18. 10. 1972.

55 DBPO III/II, No. 10, 46–49.

56 DBPO III/II, No. 17, 77; No. 20, 90; No. 21, 93. Per una posizione invece contraria alla questione mediterranea vedi No. 57, 215.

57 Per es. TNA FCO 41/1783, FCO to Belgrade (No. 29), 29. 1. 1975; Talking Notes on Yugoslavia and European Security and Cooperation [January o February 1975]; Booth, British Embassy Belgrade to Figgis, FCO WED, 4. 6. 1975; cfr. TNA FCO 41/1579, Adams, Western Organisations Dept to Burns, WOD FCO: CSCE: Yugoslav Proposal on National Minorities, 3. e 20. 5. 1974; DBPO III/II, 19.

58 TNA FCO 28/2414, Fielding, Planning Staff to Green, FCO EESD: Scenarios for Yugoslavia, 22. 1. 1973.

59 DBPO III/II, No. 28, 112.

60 Sul notevole miglioramento dei rapporti tra la Germania Ovest e la Jugoslavia alla fine degli anni Sessanta vedi in particolare Nečak, 2013a e Nečak, 2013b.

61 DBPO, III/I, No. 89, 438–446; cfr. TNA FCO 28/1645, Sparrow, FCO EESD to Brimelow, Private Office, 11. 8. 1971.

62 TNA CAB 128/49/55, CM(71) 55th Conclusions, 11. 11. 1971, 3.

mento in Cecoslovacchia nel 1968 provenivano dagli intellettuali e dal partito, mentre in Polonia dalla classe dei lavoratori e probabilmente le ripercussioni sarebbero state molto più ampie per l'Europa dell'Est e il mondo intero; inoltre gli jugoslavi ritenevano che l'Unione Sovietica aveva sicuramente preso in considerazione l'uso della forza, decidendo fino ad allora di non usarla⁶³.

AIUTARE LA JUGOSLAVIA: QUEL CORDON SANITAIRE STRATEGICO-MILITARE TRA L'EST E L'ADRIATICO

Nell'estate "calda" del 1968 anche l'Italia fece la sua parte, probabilmente in linea con la NATO. Agli jugoslavi assicurò infatti, il 2 di settembre, che non avrebbero dovuto temere alcuna minaccia dal versante italiano, per poter così concentrare le proprie forze militari verso l'Est (Monzali, 2004, 53; Bucarelli, 2008, 38; Bucarelli, 2013, 39). Dunque – stando alla documentazione – prima delle rassicurazioni anglo-americane e della NATO⁶⁴. Un appoggio apprezzato da Tito che non mancò di farlo notare durante la sua visita a Roma, aggiungendo nel contempo che i suoi timori erano piuttosto rivolti verso i Sovietici e il Patto di Varsavia che nei confronti della NATO e inoltre che era deciso a portare il proprio paese il più possibile all'interno delle integrazioni europee occidentali⁶⁵.

Il gesto dell'Italia nei confronti dello stato vicino va inserito nel contesto della posizione strategica dello stato jugoslavo nei piani difensivi della NATO – e con ciò anche dell'Italia e viceversa della Jugoslavia – per arginare eventuali interventi sovietici nei Balcani e nel Mediterraneo. In gioco c'era però anche una delle questioni non risolte che riguardava direttamente l'Italia e in generale la NATO. Se nei giorni prima della firma del Memorandum di Londra del 1954, come scrive in una delle migliori ricostruzioni della soluzione del "problema Trieste" Massimo De Leonardis, basandosi su documentazione del Foreign Office, "[...] gli italiani furono rassicurati sul fatto che le truppe italiane di stanza nella ex-Zona A avrebbero goduto della co-

pertura della NATO." (De Leonardis, 1992, 487–488)⁶⁶, la questione – secondo noi – non poteva ritenersi del tutto risolta. Avendo, come già menzionato, per lo stato italiano (come pure per i britannici) il Memorandum solamente valenza provvisoria, potrebbe risultare qui, su un confine non del tutto definitivo, molto problematico un intervento dell'Alleanza atlantica in difesa di uno degli stati membri. Che sia stata questa una delle ragioni di fondo che avrebbe spinto Washington a far pressione su Roma e Belgrado per risolvere definitivamente il problema Trieste, e in particolare fino a quando c'era ancora Tito in sella, è una delle tesi che varebbe la pena indagare a fondo.

In questo senso risulta interessante una comunicazione britannica da Washington sull'incontro di metà aprile 1974 tra il Segretario di Stato americano Henry Kissinger e l'ambasciatore italiano Egidio Ortona. Il capo dello State Department aveva fatto capire che gli Stati Uniti seguivano con preoccupazione la situazione (la crisi tra l'Italia e la Jugoslavia nella primavera di quell'anno⁶⁷) e che il governo italiano avrebbe dovuto risolvere la questione della zona B. Ortona aveva esposto i principali nodi della controversia e che l'Italia era disposta alle trattative ma voleva risolvere anche altre questioni aperte. Uno dei collaboratori di Ortona, che voleva rimanere anonimo, spiegò infine ai britannici il vero motivo della visita dell'ambasciatore italiano: voleva chiedere a Kissinger se potesse lui a sua volta chiedere agli jugoslavi se sarebbero stati disposti ad accettare che la parte italiana riconoscesse loro la sovranità sulla zona B in cambio di una "soluzione globale" che prevedesse tutti i problemi principali irrisolti, tra l'altro le compensazioni per le proprietà degli italiani che furono nazionalizzate e una delimitazione precisa tra i due stati. La fonte anonima sosteneva infine di aver visto le istruzioni dello State Department all'ambasciatore statunitense di Belgrado di far presente in modo urgente agli jugoslavi la proposta⁶⁸. Che ci sia stato di conseguenza lo "sblocco" delle trattative che hanno portato finalmente a risolvere i problemi ovvero che la potenza americana fosse riuscita ad esercitare quelle "giuste" pressioni

63 TNA PREM 19/236, Belgrade to FCO (No. 274): Prime Minister's Visit to Belgrade, 25. 9. 1980; Record of Conversation between the Prime Minister and President Mijatovic in Belgrade, 25. 9. 1980; Record of Conversation at Breakfast between the Prime Minister and Leading Yugoslav Personalities in Belgrade, 25. 9. 1980; Visit to Greece (22-24 September) and Yugoslavia (24-26 September), [October 1980], 2.

64 Jože Pirjevec scrive (1993, 420) che ad offrire a Tito garanzie di carattere militare c'erano oltre all'Italia anche gli altri stati della NATO (cfr. Škorjanec, 2001, 470).

65 TNA FCO 28/1640, Rogers, Rome 350, 6. 4. 1971, 2–3.

66 Vale la pena ricordare che secondo l'altro specialista, Jože Pirjevec (2006a, 17–18), ed anch'egli si basa sulle fonti del Foreign Office, gli americani e i britannici non risposero alla domanda di Roma se dopo il ritorno dell'Italia a Trieste intendessero estendere le garanzie della NATO su questo territorio.

67 Agli inizi del 1974 le autorità jugoslave decisero di forzare lo stallo nelle trattative innalzando nei punti di transito tra la "Zona A e B" la scritte che si trattava di territorio statale: il che provocò forti polemiche e tensioni tra le due parti. Dalla documentazione di Londra risulta che la diplomazia britannica seguiva con molta attenzione tutte le fasi di questa disputa (in particolare TNA FCO 28/2637 e TNA FCO 28/2638; cfr. TNA FCO 51/391, Memorandum cit., 9–11).

68 TNA FCO 28/2638, Cornish, British Embassy Washington to Hulse, FCO WED, 30. 4. 1974. Sulle "pressioni" di Kissinger cfr. Bucarelli, 2008, 70; Imperato, Monzali, 2011, 56. Che ci sarebbero state probabilmente pressioni internazionali sull'Italia vedi i pareri in Cattaruzza, 2007, 335, 342–343.

a Roma e Belgrado non possiamo dirlo con certezza, ma come risulta, in particolare dagli studi di Viljenka Škorjanec, proprio il mese dopo, nel maggio del 1974, venne attivato il cosiddetto canale segreto dei due rappresentanti, Eugenio Carbone da una parte e Boris Šnuderl dall'altra⁶⁹, che in effetti riuscirono con trattative *top secret* a trovare le soluzioni che vennero poi confermate a livello ufficiale con gli Accordi di Osimo (Škorjanec, 2006a; Škorjanec, 2006b; Škorjanec, 2007).

Resta comunque il fatto che la sicurezza italiana sul versante orientale dipendeva molto dalla Jugoslavia. Se ne resero conto addirittura già alcuni politici italiani durante la Prima Guerra Mondiale, ma le loro visioni, per dirla come scrisse uno dei maggiori esperti britannici della storia del "Belpaese", erano soppresse dall'isteria nazionalista e in seguito fascista (Seton-Watson, 1980, 175). Nel secondo dopoguerra la percezione di sicurezza "adriatica e mediterranea collettiva" venne ripresa con vigore dalle strutture militari (o difensive) occidentali e in particolare a Washington, ma anche a Londra: dopo l'espulsione dal Cominform del 1948, in particolare dal 1949 e tanto più dopo il fallimento nel periodo 1950–1952 del progetto di una difesa comune europea – e in fondo più autonoma dalla NATO – la Comunità europea di difesa (European Defence Community), fino alla metà degli anni Cinquanta e tra l'altro con la soluzione del problema triestino nel 1954. Ci fu anche il tentativo – non del tutto riuscito – con il Patto balcanico: da una parte due membri dell'Alleanza Atlantica, la Grecia e la Turchia, e dall'altra la Jugoslavia che si vide così negli anni 1953–1955 avvicinarsi notevolmente e in maniera indiretta alla NATO⁷⁰. Alla diplomazia britannica negli anni Cinquanta non sfuggì che anche i colleghi della Farnesina pensavano che per la sicurezza nazionale il paese dall'altra parte dell'Adriatico potesse svolgere un certo ruolo⁷¹. Ovviamente dopo i tentativi di riavvicinamento di Tito a Mosca ci furono in questo senso anche degli alti e bassi, essendo la Jugoslavia sempre in bilico tra l'Est e l'Ovest (per es. Valdevit, 1992, 104, 126–127).

Durante la crisi cecoslovacca del 1968 tra i diplomatici italiani veniva riproposta l'idea dell'utilità strategica jugoslava come scudo contro possibili avanzate dell'Unione Sovietica e/o dei suoi alleati (Monzali, 2004, 52–53; cfr. Mišić, 2013, 57–58). Alla fine degli

anni Sessanta, come scrive Massimo Bucarelli, per gli allora vertici italiani, Pietro Nenni e Giuseppe Saragat, "[...] *la vera frontiera orientale italiana era quella della Jugoslavia con le vicine democrazie popolari e non quella che correva lungo l'Isonzo.*" (Bucarelli, 2013, 39; cfr. Bucarelli, 2011, 137). Non a caso dunque poco prima di Osimo Moro dichiarò che era interesse dell'Italia che la "[...] *Jugoslavia sia indipendente, integra, tranquilla. In queste condizioni noi non siamo esposti, ma difesi sulla frontiera orientale.*" (Imperato, Monzali, 2011, 52–53) e in seguito alla firma degli Accordi il governo italiano auspicò che la Jugoslavia fosse forte e indipendente (Seton-Watson, 1980, 176). In altre parole, la Jugoslavia di Tito – sebbene con un regime comunista autoritario ma indipendente da Mosca – rappresentava una sorta di *cordón sanitaire* tra l'Est e l'Adriatico strategicamente molto importante per l'Italia e per l'Occidente⁷².

Dall'altra parte anche il ruolo dell'Italia aveva una certa importanza strategica per gli jugoslavi. Dalla documentazione americana analizzata da Massimo Bucarelli risulta che tra gli jugoslavi il gesto di Roma al momento della crisi cecoslovacca veniva visto con molto favore e di seguito nel gennaio del 1969 ci furono anche i primi contatti tra gli ambienti militari dei due paesi; inoltre, nella primavera-estate 1971, il governo jugoslavo sentendosi nuovamente minacciato dai sovietici continuava a chiedere la collaborazione militare dell'Italia. Le richieste andavano anche nella direzione dello scambio di informazioni, della fornitura di armamenti e collaborazioni tra i rispettivi Stati Maggiori e, addirittura, si fece riferimento alla possibilità di giungere ad una sorta di alleanza che avrebbe permesso all'aviazione jugoslava di utilizzare basi italiane, una collaborazione delle due marine per una difesa comune delle coste adriatiche e l'intervento delle truppe italiane in territorio jugoslavo in caso di aggressione sovietica. A Roma ci si rendeva conto dell'importanza strategica e politica dello stato vicino ma preferirono intavolare una collaborazione senza sottoscrivere un accordo formale. Una linea intermedia condivisa dagli Stati Uniti. Ovviamente la non risolta questione del confine rappresentava un ostacolo alla piena e leale collaborazione tra i due paesi (Bucarelli, 2008, 38–44). Bisogna però qui aggiungere di come – secondo Marina Cattaruzza, sulla base di fonti primarie – in seno alle principali forze della NATO

69 Il "canale segreto" era stato precedentemente concordato durante l'incontro a Dubrovnik (19. e 20. 3. 1973) tra i ministri degli esteri Miloš Minić e Giuseppe Medici (per es. Škorjanec, 2001).

70 La posizione strategica jugoslava in funzione difensiva dell'Occidente negli anni Cinquanta è stata già ampiamente trattata (per es. Bekić, 1988; Heuser, 1989; De Leonardis, 1992, 22–27, 134–160, 273, 449–454, 465–466; Valdevit, 1992, 30–32, 51–53, 91–93, 97; Lane, 1994, 29–34; Stone, 1994; Valdevit, 1995; Varsori, 1995, 67–72; Valdevit, 1999, 159–165, 168–171; Jakovina, 2003, 384–389; Milošević, 2007; Pirjevec, 2007, 430, 471; Bucarelli, 2008, 25–26; Milošević, 2008; Mljač, 2008, 145, 147; Pirjevec, 2011a, 298, 300, 302–304; Laković, 2011, 444).

71 TNA FO 482/9, Clarke, Rome to Macmillan (No. 118): The Effects of Recent Events in Austria and Yugoslavia on Opinion in Italy, 28. 5. 1955.

72 Anche uno degli annalisti americani, Robert D. Putnam (1978, 340–341), aveva tra l'altro sostenuto alla fine degli anni Settanta che per i comunisti italiani e in generale l'Italia, lo status jugoslavo non allineato e fuori dalla dipendenza sovietica rappresentava un interesse vitale, essendo in pratica una difesa strategica sia per i confini statali che in generale per la NATO.

(Stati Uniti, Gran Bretagna, Francia e Germania Ovest), un mese dopo la firma degli Accordi, un coinvolgimento militare italiano nel caso di una invasione sovietica della Jugoslavia dopo la morte di Tito era visto come problematico (Cattaruzza, 2007, 344).

La documentazione di Londra conferma l'importanza strategica interdipendente per i due stati. Un probabile intervento sovietico in Jugoslavia avrebbe infatti avuto ripercussioni molto serie per la NATO nella parte dell'Europa sud orientale aumentando la minaccia diretta per l'Italia e gli altri paesi mediterranei, in primis la Grecia. Ovviamente i britannici erano ben consapevoli che il ruolo principale spettava agli Stati Uniti⁷³ e alla fine del 1975 notarono che l'interesse di coinvolgere gli altri paesi non era stato mai così sottolineato dagli americani come in quel momento. In questo senso secondo i britannici anche la partecipazione italiana sarebbe stata indispensabile. Dall'ambasciata britannica a Washington però avvertivano di tener conto dell'interdipendenza delle forze della NATO in questa parte del mondo: "[...] Naturalmente, ad esempio, sarebbe impossibile per gli americani attivare le forze attraverso Udine qualora il governo italiano non fosse d'accordo"⁷⁴.

L'interesse di Londra si può intravedere anche dal fatto che il Foreign and Commonwealth Office era molto interessato a carpire quali aiuti l'Italia era disposta a fornire allo stato vicino. L'addetto navale presso l'ambasciata britannica a Roma supponeva che si trattasse di apparecchi radio "Selenia"⁷⁵.

Dal canto suo anche Londra intendeva offrire collaborazione diretta sul piano militare alla Jugoslavia. Un tema interessante che per motivi di spazio possiamo qui solamente accennare. Durante la visita a Londra dal 23 al 26 febbraio 1970 il primo ministro jugoslavo Mitja Ribičič manifestò per primo il forte interesse per l'acquisto di attrezzature di difesa⁷⁶. Sebbene ci fosse da allora molta volontà da parte della Jugoslavia, il problema della fornitura degli armamenti – in particolare quelli di alta tecnologia – all'Esercito jugoslavo, non si concretizzò

per circa 5 anni. Dalla documentazione risulta in questo senso molto interessante l'analisi dell'ambasciatore Stewart alla fine del 1973. Da una parte avvertiva Londra di non sbilanciarsi troppo nell'accettare le richieste sempre più frequenti, poiché la Jugoslavia dopotutto oscillava continuamente tra l'Est e l'Ovest, dall'altra però bisognava tener conto di dover in qualche modo aiutare Tito anche nel campo militare. Stewart ricordò ai superiori che agli inizi degli anni Cinquanta la Gran Bretagna aveva incominciato a vendere per oltre dieci anni armamenti all'Esercito jugoslavo e suoi ufficiali presero parte a corsi di addestramento in Gran Bretagna. Una collaborazione che si interruppe alla metà degli anni Sessanta quando il governo di Sua Maestà valutò che la Jugoslavia era diventata nuovamente uno stato comunista pericoloso, a differenza però degli Stati Uniti, che – secondo Stewart – per fortuna continuarono a rifornire gli jugoslavi. Un atteggiamento dunque più intransigente da parte dei governi di Londra, che conservarono questa linea severa anche dopo l'invasione della Cecoslovacchia del 1968. Appena nel 1972 si registrarono i primi cambiamenti positivi. Una nuova stagione veniva inaugurata dall'allora ministro per la difesa britannico Peter Carrington che alla fine del 1973 si recò personalmente in Jugoslavia⁷⁷. Le sue dichiarazioni hanno un po' frenato gli entusiasmi dalla parte dei vertici militari jugoslavi, in particolare il Ministro per la Difesa Jugoslava il generale Nikola Ljubičić. A raddrizzare il tiro ci pensò il Capo di Stato Maggiore della Difesa Britannico, il Filed Marshal Michael Carver, durante la sua visita in Jugoslavia nell'aprile del 1975. In seguito aumentarono notevolmente gli scambi dei vertici militari, finché anche Ljubičić all'inizio di luglio 1975 fece visita – la prima di un ministro per la difesa Jugoslavo – nel Regno Unito. Le sue richieste erano ad un certo punto anche troppe per Londra. Intanto gli ufficiali jugoslavi ripresero a seguire i corsi specializzati britannici e il Foreign and Commonwealth Office era molto favorevole a questo⁷⁸. Tra i britannici si erano insomma convinti che

73 Oltre a molti documenti in TNA DEFE 11/862, vedi per es. TNA FCO 28/1647, FCO to Davidson, UKDEL NATO, 28. 1. 1971; Belgrade to FCO (No. 49), 29. 1. 1971; TNA FCO 28/2119, UD of S (RAF) to Secretary of State (V.23/72/7/538), 16. 8. 1972; Naire, DUS(P) to PS/Secretary of State: Yugoslavia, 2. 10. 1972; Douglas-Home, FCO to Hague (No. 206), 5. 10. 1972; Ambassador Ducci and Yugoslavia, 16. 10. 1972; TNA FCO 28/2408, Bullard, EESD to Brimelow: The Future of Yugoslavia, 31. 10. 1973; TNA FCO 28/2620, Green, EESD to Marsden, European Integration Department: The Political Committee on 10 and 11 January: Yugoslavia, 7. 1. 1974; TNA FCO 28/2622, Stewart, British Embassy Belgrade to Bullard, EESD, 28. 5. 1974; TNA FCO 28/2798, Stewart, 19. 2. 1975 e The Kosovo, 19. 2. 1975; Burns: The "Second Letter", 19. 3. 1975; Burns: Odds and Ends, 14. 4. 1975: Information picked up during the Weekend 11, 12 and 13 April [1975], [1]–3; TNA FCO 28/2813, Morton, Vice Admiral, Assistant Chief of the Defence Staff (Policy): Chiefs of Staff Committee Defence Policy Staff, Changes in Threat to NATO and Options for UK Reaction arising from Warsaw Pact pressure on Yugoslavia (DP Note 203/75(Final)), 3. 6. 1975, 4, 6, 9 e Annex A: DIS Input to MOD Study on Yugoslavia e Annex B: Draft Submission to the Secretary of State.

74 TNA FCO 28/2803, British Embassy Washington to Cartledge, EESD, 4. 12. 1975.

75 TNA FCO 28/1640, Sparrow, FCO EESD to Wood, Rome, 15. 4. 1971; Wood, British Embassy Rome to Sparrow, FCO EESD, 8. 6. 1971.

76 TNA CAB 128/45/10, CC (70), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 26. 2. 1970, 3; TNA FCO 28/1629, Garvey, The British Ambassador in Yugoslavia to the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs, Diplomatic Report No. 76/71, Yugoslavia: Annual Report for 1970, 1. 1. 1971, 4–5.

77 TNA DEFE 11/862, Stewart, HM's Ambassador at Belgrade to the Secretary of State, FCO, Diplomatic Report No. 130/74: Lord Carrington's Visit to Yugoslavia, 5. 12. 1973.

78 TNA DEFE 13/984, Stewart, HM's Ambassador at Belgrade to the Secretary of State, FCO, Diplomatic Report No. 174/75: Yugoslavia: Defence Attache's Annual Report, 4. 3. 1975; Cassels for CDS: Note of Discussions during Visit to Yugoslavia 22-25 April 1975 (1227/19), 28. 4. 1975 (lo stesso in TNA DEFE 11/862); Meeting between the Defence Secretary and His Excellency General Nikola Ljubicic,

con gli Jugoslavi – sempre in bilico tra Mosca e l’Occidente – gli eventi bisognava anticiparli, tra l’altro con gli aiuti militari⁷⁹. Negli anni seguenti, a causa di un nuovo riavvicinamento di Tito a Mosca, si verificarono nuove difficoltà nella vendita delle armi, che però ripresero nel 1980 quando la Gran Bretagna sarebbe diventata addirittura per la Jugoslavia il primo partner militare tra gli stati occidentali, sebbene non mancasse lo scetticismo britannico di vendere armamenti considerati sensibili e di alta tecnologia⁸⁰.

CONCLUSIONI

L’analisi delle fonti diplomatiche britanniche ha dimostrato che la Gran Bretagna dava molta attenzione alla soluzione della controversia confinaria tra la Jugoslavia e l’Italia; contemporaneamente era molto interessata ai rischi jugoslavi in quell’estate “calda” del 1968 e nel decennio successivo⁸¹. Nella politica britannica il contesto locale (ovvero italo-jugoslavo) della visita di Tito a Roma nel marzo 1971 veniva percepito come interdipendente al contesto internazionale quando bisognava a tutti i costi prevenire il pericolo (diretto o indiretto) sovietico. Risolvere la ormai “vecchia questione triestina” e con ciò consolidare i rapporti italo-jugoslavi poteva giovare alla politica di Tito per conservare l’indipendenza da Mosca, sia a livello politico che militare. L’Italia e la Jugoslavia erano infatti legate tra loro nella comune difesa nel caso di una invasione sovietica.

Non a caso dopo la firma degli Accordi di Osimo e dopo la loro ratifica nella primavera del 1977 uno dei diplomatici britannici da Belgrado riferì ai superiori la seguente constatazione:

[...] gli jugoslavi possono ora, se lo desiderano, deviare le forze che in precedenza erano sempre di stanza in Slovenia e Croazia, nel caso in cui la

*controversia dovesse infiammarsi in una guerra, in altre parti del paese. Tradizionalmente, le unità jugoslave sono state stanziare in gran numero in queste due repubbliche, dove ci sono molte caserme. Ora, se vogliono, queste forze possono essere deviate per difendere altre frontiere [...]*⁸²

Era però chiaro che allora il rapporto Jugoslavia – Est/Ovest non era sempre lineare e perciò di difficile interpretazione. Gli equilibrismi di Tito potevano dunque produrre malumori tra gli occidentali. In questo senso risulta molto interessante l’analisi della situazione della Jugoslavia nei confronti del mondo occidentale fornita nell’aprile del 1973 dall’ambasciatore a Belgrado che riusciva – secondo noi – a leggere appieno la complessa realtà e a cogliere il vero senso delle innumerevoli sfumature. Stewart era infatti convinto che se da una parte gli jugoslavi esprimevano pubblicamente critiche, anche forti, contro l’Occidente, dall’altra in verità rimanevano molto scettici nei confronti dei sovietici e dei loro servizi segreti. Gli attacchi contro la NATO erano dunque solo di facciata (quasi obbligatori in pubblico), mentre il vero nemico rimaneva il Patto di Varsavia⁸³. Dello stesso Stewart risulta illuminante un’altra analisi, dell’aprile 1975. Evidentemente si sentiva in dovere di tranquillizzare Londra, a causa dei timori di alcuni esperti britannici che avevano notato un rinnovato avvicinamento della Jugoslavia all’Unione Sovietica, avendo i due stati raggiunto ormai rapporti bilaterali molto importanti, i migliori dopo la rottura del 1948 (Clissold, 1975)⁸⁴. L’ambasciatore aveva dunque notato che nell’ultimo periodo il numero degli jugoslavi che avevano preso parte alle esercitazioni in Unione Sovietica era sì aumentato – se confrontato con gli anni Sessanta –, ma rimaneva comunque chiaro che la Jugoslavia nei momenti critici, nel 1948, 1958–60 e 1968, aveva sempre saputo dimostrare di voler difendere la propria

Minister for Defence of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, in the Ministry of Defence, 8. e 11. 7. 1975; Meeting between the Lord Chancellor and His Excellency General Nikola Ljubicic, Minister for Defence of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, in the House of Lords, 10. 7. 1975; Record of a Conversation between the FCO Secretary and the Yugoslav Defence Minister General Ljubicic, 11. 7. 1975; Call on Secretary of State by General Potocar, Yugoslav CDS, 8. 11. 1978: Anglo/Yugoslav Defence Relations; TNA DEFE 11/862, Stewart, British Embassy Belgrade to Callaghan (A4982; 10/6): Visit of the Chief of the Defense Staff, 30. 4. 1975; Carver, Ministry of Defence to Stane Potočar, 5. 6. 1975; Abraham, Head of DS6 to PS/Minister of State (D/DS6/34/371): Visits by Senior Yugoslav Army Officers to the UK, 18. 7. 1975; Sandars, PS/Minister of State (D/MIN/WR/19/7): Visits by Senior Yugoslav Army Officers to the UK, 24. 7. 1975; TNA FCO 28/2814, Stewart, British Embassy Belgrade to Cartledge, FCO EESD, 24. 7. 1975 e Annex A, to DA 83: Army General Nikola Ljubičić, 10. 6. 1975.

79 TNA FCO 28/2798, EESD: Speaking Note on Yugoslavia, 21. 4. e 6. 5. 1975.

80 TNA PREM 19/236, Belgrade to FCO (No. 274): Prime Minister’s Visit to Belgrade, 25. 9. 1980, 2; Record of Conversation at Breakfast between the Prime Minister and Leading Yugoslav Personalities in Belgrade, 25. 9. 1980, 8; TNA PREM 19/237, FCO EESD Brief: The Prime Minister’s Visit to Yugoslavia for President Tito’s Funeral, Bilateral Relations, 6. 5. 1980; cfr. Lever, Private Secretary FCO to Alexander, 10 Downing Street: Prime Minister’s Visit to Yugoslavia: Arms Sales, 19. 9. 1980.

81 Le fonti a disposizione ci mostrano che i britannici si interessavano molto alla Jugoslavia per tutto il periodo degli anni Settanta e anche oltre. Cfr. Pirjevec, 2011b, 506. Prima della morte di Tito il loro governo era per es. nuovamente preoccupato che Mosca potesse avviare qualche forma di provocazione interna al paese (TNA CAB 128/67/2, CC(60) 2nd Conclusions, 17. 1. 1980, 2).

82 TNA FCO 28/3158, Booth, British Embassy Belgrade to Brown, EESD: Treaty of Osimo, 8. 6. 1977, 2.

83 TNA FCO 28/2415, Stewart, British Embassy Belgrade to Bullard, FCO EESD, 12. 4. 1973.

84 Copia della pubblicazione di Clissold si trova in TNA FCO 95/1836, dove ci sono anche le annotazioni interne dei funzionari del FCO. Le copie della pubblicazione vennero spedite alle principali ambasciate britanniche (ivi, note vergate a mano in data 16, 19, 28 e 30 maggio e 10 e 16 giugno [1975]).

indipendenza, anche davanti ai sovietici⁸⁵. E questo era dopotutto quello che la Gran Bretagna realisticamente poteva aspettarsi da Tito.

Nei rapporti con l'Occidente e la NATO un problema chiave per la Jugoslavia era evidentemente ottenere fiducia in una delle capitali occidentali. Sebbene si possa considerare come un punto di vista soggettivo, vale la pena riferire la seguente affermazione del febbraio 1975 del "solito" Stewart sul ruolo che avrebbe potuto giocare Londra. Se gli americani avessero sempre avuto quel ruolo principale da superpotenza, la funzione del Regno Unito avrebbe potuto essere la seguente:

Gli jugoslavi incominciano a pensare che potremmo essere il partner affidabile di medie dimensioni di cui hanno tanto bisogno. Se riusciremo

*nei prossimi 2 o 3 anni a fare molti ulteriori progressi avremmo dato un vero e proprio contributo alla sicurezza in questa parte alquanto sensibile d'Europa*⁸⁶.

Per Londra non era un sfida impossibile. Come abbiamo visto i rapporti tra Londra e Belgrado migliorarono a livello politico, si rafforzarono grazie alle convergenze che si notavano anche per esempio nell'approccio verso la CSCE, e si arricchirono dalla metà del decennio nel campo degli aiuti militari. Non risulta poi tanto esagerato dire che Londra divenne una specie di primo alleato degli Jugoslavi; non per ultimo grazie al ricordo della collaborazione durante la Seconda Guerra Mondiale – un fattore di fiducia e rispetto reciproco che è molto presente nei documenti.

85 TNA FCO 28/2801, Stewart: Soviet/Yugoslav Relations, 10. 4. 1975.

86 TNA FCO 28/2813, Stewart, Belgrade to FCO (No. 34), 6. 2. 1975.

V ZAKULISJU TITOVEGA OBISKA V RIMU LETA 1971: POGLEDI BRITANSKE DIPLOMACIJE NA LOKALNE IN MEDNARODNE RAZSEŽNOSTI

Gorazd BAJC

Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, Gospodinjaska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: gorazd1.bajc@gmail.com

POVZETEK

Od konca šestdesetih let dalje, v mednarodnem kontekstu Titovega obiska v Rimu marca 1971 (ki je imel precejšen pomen za jugoslovansko-italijanske odnose, saj sta državi poskušali dokončno urediti sporno vprašanje o meji), se je Jugoslavija znašla v težavah, saj jo je po intervenciji Varšavskega pakta na Češkoslovaškem leta 1968 skrbelo, da bi postala naslednja žrtev Moskve. Analiza britanskih diplomatskih virov kaže, da je Velika Britanija namenjala veliko pozornosti reševanju t. i. tržaškega vprašanja, hkrati pa je spremljala tudi posledice, ki bi jih lahko imelo "vroče" češkoslovaško poletje za Jugoslavijo, saj je obstajalo tveganje, da bi klonila pod pritiskom Kremlja. V Londonu so lokalne razsežnosti Titovega obiska, torej jugoslovansko-italijanske odnose, dojemali v kontekstu širših mednarodnih razmer, ko je bilo treba preprečiti neposredno ali posredno sovjetsko nevarnost, ki bi lahko ogrozila ne le Jugoslavijo, temveč tudi Italijo in NATO v južnem delu Evrope in v Sredozemlju. Izboljšanje odnosov med Rimom in Beogradom z ureditvijo mejnega problema bi torej lahko pripomoglo k utrditvi neodvisnosti Jugoslavije od Moskve. Dobrim političnim odnosom med Londonom in Beogradom se je tako pridružilo tudi čedalje boljše sodelovanje na vojaškem področju. Analiza britanskih primarnih virov nam pokaže, da je poslednje iskanje rešitve "tržaškega vprašanja" presegalo okvir dvostranskih odnosov med državama in da sta bili Jugoslavija in Italija soodvisni tudi v obrambi pred Sovjeti.

Ključne besede: Jugoslavija, Italija, Velika Britanija, Sovjetska zveza, NATO, Osimski sporazumi, Josip Broz Tito, praška pomlad, Konferenca o varnosti in sodelovanju v Evropi

FONTI E BIBLIOGRAFIA

DBPO III/I – Documents of British Policy Overseas, Series III (DBPO III), Vol. I: Britain and the Soviet Union 1968–1972. Bennet, G., Hamilton, K.H. (eds.). London, The Stationery Office, 1997.

DBPO III/II – DBPO III, Vol. II: The Conference on Security and Cooperation in Europe 1972–1975. Bennet, G., Hamilton, K.H. (eds.). London, The Stationery Office, 1997.

DBPO III/III – DBPO III, Vol. III: Détente in Europe 1972–1975. Bennet, G., Hamilton, K.H. (eds.). London, Portland, Whitehall History Publishing, Frank Cass, 2001.

CIA FOIA, ERR – Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act, Electronic Reading Room.

FRUS 1952–1954, VIII – Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952–1954, Volume VIII: Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean. Washington, United States Government Printing Office, 1988.

FRUS 1964–1968, XVII – FRUS, 1964–1968, Vol. XVII: Eastern Europe. Washington, United States Government Printing Office, 1996.

FRUS 1969–1976, XVI – FRUS, 1969–1976, Vol. XVI, Soviet Union, August 1974–December 1976. Washington, United States Government Printing Office, 2012.

FRUS 1969–1976, XXXIX – FRUS, 1969–1976, Vol. XXXIX: European Security. Washington, United States Government Printing Office, 2008.

TNA CAB 128 – The National Archives, ex Public Record Office, Kew-London (TNA), Cabinet: Minutes (CM and CC Series), 1945–1984.

TNA DEFE 11 – TNA, Ministry of Defence (DEFE): Chiefs of Staff Committee: Registered Files, 1946–1983.

TNA DEFE 13 – TNA, DEFE: Private Office: Registered Files, 1950–2007.

TNA FCO 28 – TNA, Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office: Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series), 1967–1980.

TNA FCO 33 – TNA, Foreign Office, Western Department and Foreign and Commonwealth Office, Western European Department: Registered Files (R and WR Series), 1967–1981.

TNA FCO 41 – TNA, Foreign Office, Western Organisations and Co-ordination Department and Foreign and Commonwealth Office, Western Organisations Department: Registered Files (W and WD Series), 1967–1975.

TNA FCO 51 – TNA, Foreign and Commonwealth Office and predecessors: Research Department: Registered Files (LR and RR Series), 1967–1981.

TNA FCO 95 – TNA, Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office: Information Research Department: Registered Files (IR and PR Series), 1966–1977.

TNA FO 482 – TNA, Foreign Office: Confidential Print Italy, 1947–1957.

TNA PREM 19 – TNA, Records of the Prime Ministers Office: Correspondence and Papers, 1979–1997.

Putnam, R. D. (1978): Interdependence and the Italian Communists. *International Organization*, 32, 2, 301–349.

Vrhunec, M. (2001): Šest let s Titom (1967–1973). Ljubljana, LaserPrint.

YPD – Yugoslavia Political Diaries 1918–1965, Vol. 4: 1949–1965. Jarman, R. L. (ed.). Slough (UK), Archive Editions, 1997.

Andrew, C., Gordievkij, O. (2000): La storia segreta del KGB. Milano, BUR.

Andrew, C., Mitrokhin, V. (2000): The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West. London, Penguin Books.

Bekić, D. (1988): Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955. Zagreb, Globus.

Bucarelli, M. (2008): La ‘questione jugoslava’ nella politica estera dell’Italia repubblicana (1945–1999). Roma, Aracne.

Bucarelli, M. (2011): Aldo Moro e l’Italia nella Westpolitik Jugoslava degli anni sessanta. In: Garzia, I., Monzali, L., Bucarelli, M. (eds.): Aldo Moro, l’Italia repubblicana e i Balcani. Nardò, Besa, 115–160.

Bucarelli, M. (2013): La politica estera italiana e la soluzione della questione di Trieste: gli accordi di Osimo del 1975. *Qualestoria*, 41, 2, 29–54.

Bykov, V. L. (1974): The USSR and Security in Europe: A Soviet View. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 414, USA-USSR: Agenda for Communication, 96–104.

Capriati, M. (2004): Gli scambi commerciali tra Italia e Jugoslavia dal dopoguerra al 1991. In: Botta, F., Garzia, I. (eds.): Europa adriatica. Storia, relazioni, economia. Roma, Bari, Laterza, 156–181.

Cattaruzza, M. (2007): L’Italia e il confine orientale. Bologna, il Mulino.

Clissold, S. (1975): Yugoslavia and the Soviet Union. *Conflict Study* No. 57.

Cviic, K. F. (1975): The Trieste Settlement. *The World Today*, 31, 11, 433–436.

De Leonadis, M. (1992): La “diplomazia atlantica” e la soluzione del problema di Trieste (1952–1954). Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane.

De Lutiis, G. (2010): I Servizi Segreti in Italia. Dal fascismo all’intelligence del XXI secolo. Milano, Sperling&Kupfer.

Di Nolfo, E. (2006): Storia delle relazioni internazionali 1918–1999. Roma, Bari, Laterza.

Fowkes, B. (2004): L’Europa orientale dal 1945 al 1970. Bologna, il Mulino.

Ganser, D. (2005): Gli eserciti segreti della NATO. Operazione Gladio e terrorismo in Europa occidentale. Roma, Fazi Editore.

Giannuli, A. (2011): Il noto servizio, Giulio Andreotti e il caso Moro. Milano, Tropea.

- Heuser, B. (1989):** Western 'Containment' Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–53. London, New York, Routledge.
- Hadalin, J. (2010):** Tito in praška pomlad v jugoslovanskih diplomatskih virih. In: Čepič, Z. (ed.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968–1988. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 143–166.
- Hughes, G. (2004):** British Policy towards Eastern Europe and the Impact of the 'Prague Spring', 1964–68. *Cold War History*, 4, 2, 115–139.
- Imperato, F., Monzali, L. (2011):** Aldo Moro e il problema della cooperazione adriatica nella politica estera italiana 1963–1978. In: Monzali, L., Šuran, F. (eds.): *Istria e Puglia fra Europa e Mediterraneo*. Roma, Studium, 21–61.
- Jakovina, T. (2003):** Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945.–1955. Zagreb, Profil International, Srednja Evropa.
- Jakovina, T. (2011):** Treća strana hladnog rata. Zareprešič, Fraktura.
- Jesih, B. (2007):** Med narodom in politiko. Politična participacija koroških Slovencev. Celovec, Ljubljana, Drava, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kemp-Welch, A. (2011):** Eastern Europe: Stalinism to Solidarity. In: Leffler, M. P., Westad, O. A. (eds.): *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. II, Crises and Détente. Cambridge, University Press, 219–237.
- Klemenčič, M. (2012):** Primerjalni pogled na slovenski manjšinski stvarnosti v Avstriji in Italiji ter na historiografsko obravnavo obdobja od konca prve svetovne vojne do sedemdesetih let 20. stoletja v slovenski historiografiji. *Acta Histriae*, 20, 4, 747–764.
- Klemenčič, M., Klemenčič, V. (2008):** The endeavors of Carinthian Slovenes for their Ethnic Survival with/against Austrian Governments after World War II: Selected Chapters. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba.
- Kramer, J. M. (1980):** The Vatican's "Ostpolitik". *The Review of Politics*, 42, 3, 283–308.
- Laković, I. (2011):** Videnje Tita u američkim dokumentima 1951–1958. In: Manojlović Pintar, O., Bjelajac, M., Radić, R. (eds.): *Tito – videnja i tumačenja*. Beograd, Inštitut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 437–447.
- Lane, A. J. (1994):** Coming to Terms with Tito: Britain and Yugoslavia, 1945–49. In: Aldrich, R. J., Hopkins, M.F. (eds.): *Intelligence, Defence and Diplomacy: British Policy in the Post-War World*. London, Frank Cass, 13–41.
- Lindley-French, J. (2007):** A Chronology of European Security and Defence 1945–2006. Oxford, University Press.
- Liška, J. et al. (eds.) (1985):** Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec, Komunist, Drava.
- Loth, W. (2002):** Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950–1991. Basingstoke, New York, Palgrave.
- Milano, R. (2011):** L'ENI e la Jugoslavia (1961–1971). In: Garzia, I., Monzali, L., Bucarelli, M. (eds.): *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*. Nardò, Besa, 311–341.
- Milošević, N. (2007):** Yugoslavia, USA and NATO in the 1950s. *Western Balkans Security Observer*, 5, 64–80.
- Milošević, N. (ed.) (2008):** Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova. Beograd, Inštitut za stratejska istraživanja.
- Mišić, S. (2011):** Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971. godine. In: Manojlović Pintar, O., Bjelajac, M., Radić, R. (eds.): *Tito – videnja i tumačenja*. Beograd, Inštitut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 505–521.
- Mišić, S. (2013):** La Jugoslavia e il Trattato di Osimo del 1975. *Qualestoria*, 41, 2, 55–81.
- Mljač, T. (2008):** Ameriška luč nad Trstom. O veleposlanici ZDA v Rimu Clare Boothe Luce in njeni vlogi pri reševanju tržaškega vprašanja med letoma 1953 in 1954. Koper, Založba Annales.
- Monzali, L. (2004):** La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra ai trattati di Osimo (1914–75). In: Botta, F., Garzia, I. (eds.): *Europa adriatica. Storia, relazioni, economia*. Roma, Bari, Laterza, 15–72.
- Nečak, D. (1982):** Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Borec.
- Nečak, D. (1985):** Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976). *Osnutek za politično zgodovino*. Ljubljana, Borec.
- Nečak, D. (2013a):** "Ostpolitik" Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969). Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Nečak, D. (2013b):** Ponovna navezava diplomatskih stikov med Zvezno republiko Nemčijo in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo ter reakcija Nemške demokratične republike nanjo. *Acta Histriae*, 21, 3, 377–388.
- Nuenlist, C. (2008):** Expanding the East-West dialog beyond the bloc divisions. The Neutrals as negotiators and mediators, 1969–75. In: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C. (eds.): *Origins of the European Security System. The Helsinki process revisited 1965–75*. New York, Routledge, 201–221.
- Pelikán, J. (2008):** Jugoslávie a pražské jaro. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, TOGGA.
- Pelikán, J. (2010):** Titovi pogovori v Moskvi aprila 1968 in češkoslovaška kriza. *Acta Histriae*, 18, 1-2, 101–126.
- Pirjevec, J. (1993):** Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918–1992: storia di una tragedia. Torino, Nuova Eri.
- Pirjevec, J. (1995):** Mosca, Roma e Belgrado (1948–1956). In: Galeazzi, M. (ed.): *Roma-Belgrado. Gli anni della Guerra fredda*. Ravenna, Longo, 85–93.
- Pirjevec, J. (2006a):** Pot v Osimo. In: Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G. (eds.): *Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitev leta 1975*. Koper, Založba Annales, 15–23.

- Pirjevec, J. (2006b):** Yugoslav Political Emigration to Australia after World War II. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 16, 1, 1–6.
- Pirjevec, J. (2007):** "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J. (2011a):** Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pirjevec, J. (2011b):** Tito in Kardelj: od "tovarišije" do sovraštva. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 501–508.
- Pleterski, J. (2000):** Avstrija in njeni Slovenci: 1945–1976. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Rabel, R. G. (1988):** *Between East and West. Trieste, the United States, and the Cold War, 1941–1954.* Durham, London, Duke University Press.
- Rey M.-P. (2008):** The USSR and the Helsinki Process, 1969–75: Optimism, Doubt, or Defiance? In: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C. (eds.): *Origins of the European Security System. The Helsinki Process Revisited 1965–75.* New York, Routledge, 65–82.
- Režek, M. (2010):** Odmev praške pomladi in njenege zloma v Sloveniji in v Jugoslaviji. In: Čepič, Z. (ed.): *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968–1988.* Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 167–182.
- Savranskaya, S., Taubman, W. (2011):** Soviet Foreign Policy, 1962–1975. In: Leffler, M. P., Westad, O. A. (eds.): *The Cambridge History of the Cold War. Vol. II, Crises and Détente.* Cambridge, University Press, 134–157.
- Service, R. (2007):** *Comrades. Communism: A World History.* London, Macmillan.
- Seton-Watson, C. (1980):** Italy's Imperial Hangover. *Journal of Contemporary History*, 15, 1, 169–179.
- Stone, D. R. (1994):** The Balkan Pact and American Policy, 1950–1955. *East European Quarterly*, 28, 3, 393–407.
- Škorjanec, V. (2001):** Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973. *Zgodovinski časopis*, 55, 3–4, 465–487.
- Škorjanec, V. (2006a):** Priprave na osimska pogajanja. In: Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G. (eds.): *Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitvev leta 1975.* Koper, Založba Annales, 109–128.
- Škorjanec, V. (2006b):** Priprave na Osimska pogajanja. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 16, 1, 43–56.
- Škorjanec, V. (2007):** Osimska pogajanja. Koper, Založba Annales.
- Troha, N. (2004):** Položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji in italijanske v Sloveniji med letoma 1954 in 1990. In: Bajc, G. (ed.): *Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004.* Koper, Založba Annales, 141–165.
- Udina, M. (1979):** *Gli Accordi di Osimo. Lineamenti introduttivi e testi annotati.* Trieste, LINT.
- Valdevit, G. (1986):** *La questione di Trieste 1941–1954. La politica internazionale e contesto locale.* Milano, FrancoAngeli.
- Valdevit, G. (1992):** *Gli Stati Uniti e il Mediterraneo. Da Truman a Reagan.* Milano, FrancoAngeli.
- Valdevit, G. (1995):** Italia, Jugoslavia, sicurezza europea: la visione americana (1948–1956). In: Galeazzi, M. (ed.): *Roma-Belgrado. Gli anni della Guerra fredda.* Ravenna, Longo, 39–61.
- Valdevit, G. (1999):** *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo.* Gorizia, Libreria editrice Goriziana.
- Varsori, A. (1995):** La politica estera britannica e la Jugoslavia (1948–1956). In: Galeazzi, M. (ed.): *Roma-Belgrado, gli anni della Guerra fredda.* Ravenna, Longo, 63–84.

»SOCIALISTIČNA« GOSPODARSKA DIPLOMACIJA: DEJAVNOST SOCIALISTIČNE REPUBLIKE SLOVENIJE NA PODROČJU MEDNARODNIH EKONOMSKIH ODNOSOV 1974–1980

Jure RAMŠAK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek se posveča ekonomski plati mednarodnih odnosov, ki jih je SR Slovenija gojila po sprejetju nove jugoslovanske ustave leta 1974. Upoštevajoč dejstvo, da so bili formalni nosilec mednarodnega sodelovanja podjetja in samoupravna telesa, ugotavlja, na kakšen način je vladajoča politika definirala in dosegala uresničevanje ekonomskega interesa republike v tujini. Pri tem je v središču pozornosti vprašanje, kako so značilnosti notranjepolitičnega razvoja in splošna situacija v svetu vplivale na orientacijo republiške gospodarske politike. Predstavljeni so različni načini spodbujanja mednarodnega sodelovanja (s sosednjimi državami, EGS in EFTO, ZDA in državami v razvoju). Na podlagi analize izbranih primerov avtor prikaže, kakšna je bila konkretna vloga republiškega vodstva in gospodarskih predstavnikov v tujini pri vzpostavljanju novih oblik gospodarskega sodelovanja in na kakšen način so se pri tem prepletali politični in gospodarski interesi.

Ključne besede: mednarodni odnosi, gospodarska diplomacija, paradiploMACIJA, SRS, zunanja trgovina

DIPLOMAZIA ECONOMICA »SOCIALISTA«: L'ATTIVITÀ DELLA REPUBBLICA SOCIALISTA DI SLOVENIA NEI RAPPORTI ECONOMICI INTERNAZIONALI 1974–1980

SINTESI

L'articolo è incentrato sugli aspetti economici internazionali intrattenuti dalla RS di Slovenia dopo l'approvazione della nuova costituzione jugoslava nel 1974. Partendo dal presupposto che i portatori formali delle relazioni internazionali erano soprattutto aziende e organi di autogestione, lo studio analizza le modalità usate dal potere politico per definire e realizzare gli interessi economici del paese all'estero. Al centro dell'analisi si pone la questione di come le peculiarità di sviluppo della politica interna e la situazione mondiale in generale influirono sull'orientamento della politica economica slovena. Vengono presentati diversi modi per l'incremento della cooperazione internazionale (con i paesi limitrofi, CEE, EFTA, Stati uniti d'America e con i paesi in via di sviluppo). Sulla base di alcuni casi l'autore dimostra il ruolo concreto dell'élite politica ed economica nell'instaurare nuovi rapporti di collaborazione economica ed in quale modo si intrecciarono interessi politici e quelli economici.

Parole chiave: relazioni internazionali, diplomazia economica, paradiploMACIJA, Repubblica socialista di Slovenia, commercio estero

UVOD

Vodenje zunanje politike je vse od pojava modernih federalnih držav konec 18. stoletja v izključni pristojnosti zveznih oblasti (Petrič, 2010, 278). Tudi povojna Jugoslavija, za katero je bila značilna odločilna pobuda predsednika Tita pri določanju smeri zunanje politike (Pirjevec, 2011a; 2011b), dolgo ni odstopala od tega ustaljenega vzorca. Pristojnost federacije na področju zunanje politike je bila poudarjena v ustavah iz let 1946 in 1963, v ustavnem zakonu iz leta 1953, v ustavnih amandmajih iz leta 1971, pa tudi v ustavi iz leta 1974, ko je sicer prišlo do opredelitve vloge republik in avtonomnih pokrajin tudi na področju mednarodnih odnosov (Čačinovič, 1998, 15; Murko, 2004, 481).

V kolikor je govora o prisotnosti Socialistične republike Slovenije (SRS) na mednarodnem prizorišču pred letom 1991, se največkrat omenja primer čezmejnega povezovanja znotraj leta 1978 ustanovljene Delovne skupnosti Alpe-Jadran (Poropat, 1993; Nečak, 1998; Klabjan, 2013), medtem ko ostajajo druga področja, kjer se je udeleževal zunanje politični interes SRS, v večini primerov spregledana oz. se omenjajo le v posameznih študijah pregledne narave (Prinčič, 2006; Udovič, 2013). Razen knjig Iva Murka (2004) *Meje in odnosi s sosedomi* in Jožeta Šušmelja (2009) *Trpko sosodstvo o odnosih s Italijo*, kjer sta avtorja tudi na podlagi lastnih izkušenj spregovorila o urejanju različnih obmejnih problematik, skorajda ne razpolagamo z analizami mednarodnih odnosov SRS z regijami v sosednjih državah oz. s temi državami na splošno. Pregled slovensko-avstrijskih gospodarskih odnosov po drugi svetovni vojni podaja Jože Prinčič (2004), medtem ko v primeru Italije nekateri avtorji (Kosin, 2000; Lusa, 2001; Bajc, 2012) sicer pišejo o njenih političnih in ekonomskih interesih v slovenskem prostoru, vendar predvsem v kontekstu razpadanja Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije. Izjema so Osimski sporazumi, sklenjeni med Italijo in SFRJ leta 1975, ki so bili deloma osvetljeni tudi z ekonomske plati, predvsem kar se tiče načrtovanega velikopoteznega obmejnega gospodarskega sodelovanja (Kolenc, 1977; Udina, 1979; Pirjevec et al., 2006; Škorjanec, 2006; 2006–2008; 2007; Bajc, 2014). V tem oziru so se avtorice in avtorji posvečali zlasti političnim in diplomatskim razsežnostim vprašanja prostocarinske cone na Krasu, ki bo zato izpuščeno iz nadaljnje obravnave.

Za mednarodno aktivnost subnacionalnih entitet, zlasti regionalnih oblasti, se je v začetku devetdesetih let uveljavil termin *paradiplomacija*, ki istočasno označuje paralelizem in subsidiarnost v odnosu do državne zunanje politike in obenem upošteva tako notranje politične faktorje kot mednarodni kontekst, v katerem se odvija ta dejavnost (Lecours, 2002, 92–93). Čeprav se koncept paradiplomacije uporablja predvsem pri preučevanju nastopov regionalnih oblasti v zahodnih državah od osemdesetih let dalje, ga lahko z nekaterimi omejitvami, ki izhajajo iz tedanje socialistične ureditve

z vodilno vlogo Zveze komunistov (ZK), apliciramo tudi na slovenski primer iz druge polovice sedemdesetih let. Seveda moramo pred očmi ohraniti dejstvo, da je bila v tedanjem, kot je tudi v sedanjem mednarodnem pravnem redu, subjekt zunanje politike še vedno država (Benko, 1997, 221). Aktivnost republik na zunanje političnem področju, ki se je začela z ustavnimi amandmaji leta 1971 in bila potrjena z ustavo leta 1974, gre razumeti kot poskus zadovoljevanja posebnih *interesov republike* znotraj generalne usmeritve zunanje politike SFRJ, kar je potekalo predvsem na način vplivanja na odločitve zvezne zunanje politike in z navezovanjem lastnih formalnih in neformalnih stikov v tujini. Pričujoči prispevek zato naslavlja odprt raziskovalni problem povezave med notranjepolitičnim razvojem (v SRS) in mednarodnim okoljem, v katerem je ta razvijala svojo raznovrstno dejavnost v kontekstu spreminjajočih se političnih, ekonomskih in družbenih razmer v sedemdesetih letih (cf. Calic, Neutatz, Obertreis, 2012, 27).

Izhajajoč iz predpostavke o tesni in v obe smeri učinkujoči povezavi med notranjepolitičnim in mednarodnim sistemom (Benko, 1997, 228), bom v članku prikazal bistvene faktorje, ki so v teh dveh okoljih pogojevali mednarodno aktivnost SRS. Na podlagi arhivskih virov bodo izpeljane ugotovitve, kako so nosilci oz., bolje rečeno, določevalci zunanje politične dejavnosti, v prvi vrsti novoustanovljena Republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje (RSMS) in Republiški družbeni svet za mednarodne odnose (RSMO), v kontekstu spreminjajočih se svetovnih razmer identificirali posebne interese republike v tujini in zastavili njihovo uresničevanje. Pri tem bo posebna pozornost posvečena vprašanju, v kolikšni meri se je sledenje republiškim interesom, vključevalo ali izključevalo iz splošne usmeritve zunanje politike SFRJ ter na kakšen način so se republiške notranjepolitične in gospodarske dinamike (obračun s partijskim »liberalizmom«, obnavljanje industrijskega modela gospodarskega razvoja) odražale pri izvajanju zunanje politične dejavnosti.

MEDNARODNI IN NOTRANJEPOLITIČNI DEJAVNIKI
EKONOMSKE PARADIPLIOMACIJE SRS**Zahodno in vzhodnoevropsko soočenje
z globalno krizo**

Umik ameriškega denarnega kapitala iz proizvodnje in trgovanja na finančne trge v letih 1968–1973 je bil jasen znak, da se je dvajsetletno obdobje velike povojne materialne ekspanzije svetovnega gospodarstva, kakor tudi obdobje monetarne stabilnosti brettonwoodskega sistema, približevalo svojemu koncu (Arrighi, 2009, 65). Najhujši udarec ameriški in evropski proizvodnji je leta 1973 zadala naftna kriza po jomkipurski vojni, ki je početrila ceno tega ključnega energenta. Če k temu prištejemo še konkurenco novih industrijskih držav iz Azije, postane jasno, da se je evropska ekonomija, od katere

je bila v veliki meri soodvisna tudi Jugoslavija, znašla v obdobju omejene rasti in poudarjene nestabilnosti.

Čeprav se niti vodstva niti prebivalstvo vzhodnoevropskih socialističnih držav in Sovjetske zveze niso zavedali prelomnosti – Brežnjeva »dolga sedemdeseta leta« (1965–1982), so bila v tedanji perspektivi videti kot obdobje stabilnosti – so se v tem času začeli nezadržno kazati znaki krize socialistične modernosti na ekonomskem in drugih področjih (Calic, Neutatz, Obertreis, 2012). Prioriteti »prehodne kulture« socializma kot nekakšna vmesna stopnja na poti do komunizma, ki so jo vladajoči vzhodnoevropski režimi uveljavili v času po zlomu upov na reformo socializma leta 1968, sta bili predvsem ohranjanje lastnega oblastnega monopola in obstoječega socialnega sistema na prvem mestu, idealistični napor za doseganje končne utopije pa so prišli na vrsto šele v drugem planu (Johnson, 1970, 25). Z »novo družbeno pogodbo« so širokim množicam obljubili določen materialni status in zadovoljive socialne storitve v zameno za pristajanje na pravila obstoječega reda. Z naraščanjem osebne potrošnje se je tudi družbeni standard dvignil na najvišjo raven po drugi svetovni vojni, kar pa vseeno ni moglo prikriti vse večjega razkoraka med socialističnimi in kapitalističnimi ekonomijami, ki se je nato v kriznih osemdesetih letih pokazal v vsej svoji razsežnosti.

Ekonomske težave pa niso ustavile procesa zahodnoevropskega povezovanja, ampak so ga še pospešile. Nestabilnost razmerij ključnih evropskih valut do ameriškega dolarja in spoznanja, da blagostanja ni več mogoče dosežati zgolj na nacionalni ravni, so države članice Evropske gospodarske skupnosti (EGS), v prvi vrsti Francijo in Nemčijo, prepričale v nujnost monentarnega koordiniranja, ki se je izrazilo v ustanovitvi Evropskega monetarnega sistema leta 1979 (Judt, 2007, 529). Vplivom strukturne krize industrijskega sektorja in naraščajoči konkurenci visokotehnoloških izdelkov iz ZDA in Azije so se evropske države skušale najprej izogniti na protekcionistični način, s povečevanjem uvoznih dajatev, kasneje pa so vse bolj stopile na pot globalizacije. Državni intervencionizem je zamenjala deregulacija in privatizacija, zaostanek pri razvoju tehnološko visoko razvitih produktov pa so začeli nadomeščati z visokimi vlaganji tako znotraj korporacij kot s strani EGS (Berendt, 2008, 284–285). Medtem ko so se zahodnoevropske države spričo naraščajočih proračunskih primanjkljajev pričele odpovedovati do tedaj prevladujoči keynesjanski ekonomski politiki, so vzhodnoevropske države (zlasti Poljska in Jugoslavija) posegle po ugodnih tujih kreditih in sprožile obsežne programe večinoma nerentabilnih investicij (Calic, 2012, 85). EGS je medtem skušala povečati kohezivnost med bolj in manj razvitimi regijami s ciljno naravnano regionalno politiko, ki je odgovarjala na vse bolj izpostavljeno zahtevo po

spremembi klasičnega odnosa med centrom in periferijo ter po upoštevanju lokalnih avtonomij. Z ustanovitvijo Evropskega regionalnega razvojnega sklada leta 1975 je EGS dobila mehanizem za neposredno odgovarjanje na infrastrukturne in druge potrebe lokalnega prebivalstva, za katere centralne vlade niso imele dovolj posluha (Judt, 2007, 531). S tem je bil postavljen model za financiranje regionalnih projektov mimo proračunskih virov centralnih vlad, katerega prednosti je kmalu spoznalo tudi tedanje slovensko politično vodstvo.

Iz gospodarske reforme v stabilizacijo

Nevšečnosti, ki jih je na socialnem področju povzročila velika gospodarska reforma iz leta 1965, so v drugi polovici šestdesetih let povzročile postopen umik od ciljev liberalizacije jugoslovanske ekonomije. Interes za povečanje gospodarske rasti, predvsem pa interes za povečevanje zaposlenosti in reševanje socialnih problemov so dobili prednost pred zagotavljanjem stabilnih gospodarskih gibanj (Prinčič, Borak, 2006, 137). Na mesto politično tvegane uvajanja tržnih principov je stopila stabilizacija, ki je s svojimi administrativnimi restriktivnimi ukrepi imela le kratkoročni učinek. V času po političnem obračunu s predsednikom izvršnega sveta Skupščine SRS Stanetom Kavčičem leta 1972 so v vodilnih partijskih krogih sprožili »razredni« obračun z »odtujenimi centri družbene moči« (banke, zavarovalnice, trgovska podjetja), katerih vodilne kadre so obtoževali raznih malverzacij, ki da jih je omogočila Kavčičeva vlada s kreditno-monetarnim, deviznim, carinskim, zunanjetrgovinskim in davčnim sistemom ter odsotnostjo nadzora (Ramšak, 2011, 522). Odstranitev ali premestitev na nižja delovna mesta okrog 250 vodilnih kadrov,¹ ki so se močno angažirali tudi na področju mednarodnega poslovanja, ni ostala brez posledic za razvijanje ekonomskih odnosov s tujino, čeprav rez v Sloveniji ni segal tako globoko kot v drugih republikah. Odgovorni za ekonomska vprašanja v slovenskem partijskem vrhu (France Popit, Roman Albreht, Andrej Marinc) so vse bolj pritrjevali stališču Edvarda Kardelja o nadomeščanju ekonomskih zakonitosti in državnih intervencij s »samoupravnim dogovarjanjem«, ki je postalo dokončno kodificirano leta 1976 z Zakonom o združenem delu.

Stališče novega republiškega vodstva z Andrejem Marincem na čelu, da Slovenija ne more sama spreminjati razmer v državi in se mora potemtakem ukloniti generalni zasnovi državne razvojne politike, pa ni pomenilo nekritičnega sprejemanja gasilskih načrtov zveznega izvršnega sveta za vračanje v okvire avtarkije in centraliziranega odločanja, ki so bolj ustrezali manj razvitim republikam.² V petletnem razvojnem planu SRS, ki ga je

1 ARS, AS 1589/IV, 2606/6, Pregled nekaterih vodilnih in vodstvenih delavcev.

2 Težavnost krmarjenja med interesi republik se je vsakič znova izkazovala pri sprejemanju gospodarskih načrtov in drugih dokumentov, ki so postavljali normativni okvir delovanja republiških gospodarstev. Slovenska delegacija (France Popit, Sergej Kraigher, Anton Vratuša, Andrej Marinc, Stane Dolanc in Mitja Ribičič) je tako leta 1979 na obisku pri predsedniku Titu v Karadordjevu vztrajala pri stališču, da

republiška skupščina sprejela v začetku leta 1973, je bilo tako zapisano, da bo Slovenija dosegla hitrejše gospodarsko napredovanje le, če bo razvila dejavnike, ki poganjajo gospodarstva razvitega sveta (Prinčič, Borak, 2006, 310). Ko govorimo o dejavnosti SRS na področju mednarodnih ekonomskih odnosov v drugi polovici sedemdesetih let, je ključni dokument resolucija o ekonomskih odnosih s tujino, sprejeta novembra 1973. Na podlagi ugotovitve o doseženi stopnji gospodarske razvitosti Slovenije, proizvodni strukturi, geografski legi in omejenih absorpcijskih zmognostih jugoslovanskega trga je bila v njej podčrtana zahteva po večji vključenosti v mednarodne gospodarske tokove. To naj bi uresničili s povečanjem menjave z državami v razvoju (DVR), pri čemer naj bi slovenska podjetja z namenom hitrejšega tehnološkega napredka še vedno krepila sodelovanje z gospodarskimi družbami iz razvitih držav, obenem pa bi ostala prioriteta tudi utrjevanje navezav s sosednjimi deželami.³

Zunanjepolitične pristojnosti SRS

Med faktorji, ki omogočajo paradiplo matsko dejavnost subnacionalnih enot, predstavlja visoka stopnja federalizacije nedvomno ključni element, če že ne nujni pogoj za tovrstno aktivnost (Lecours, 2002, 98). V jugoslovanskem okviru je ustava iz leta 1974 pomenila najvišjo stopnjo državnega federalizma po drugi svetovni vojni. S podelitvijo nekaterih elementov državnosti (npr. predsedstvo kot suveren), ki so že mejili na konfederalno ureditev, se je močno okreplil položaj republik nasproti zveznim organom in so te dejansko postale prostor nacionalnega odločanja (Žagar, 2010, 239). Zvezno politiko je zaznamoval nenehen pogajalski proces med republikami, katerih predstavniki so se vse bolj začeli ravnati po nacionalnih in vse manj po ideoloških in političnih motivih, ter na tak način utrjevali delitev države po nacionalnih ključih (Calic, 2012, 77).

Določanje smeri in izvajanje zunanje politike je načeloma tudi po novi ustavi ostalo v pristojnosti federalnih organov, vendar je ta v svojem 271. členu omogočala sodelovanje republik in avtonomnih pokrajin z organi in organizacijami drugih držav ter z mednarodnimi organizacijami v okviru začrtane zunanje politike SFRJ in mednarodnih pogodb ter obenem predvidevala soglasje pristojnih republiških organov pri sklepanju določenih mednarodnih pogodb (Ustava SFRJ, 1974, § 271). Vključevanje republike, občin in organizacij združenega dela (OZD) v mednarodne dejavnosti je bilo v obravnavanem času formalno del vseobsegajočega »podružbljanja« oz. razširitve samoupravljanja na vse sfere družbenega življenja.

Podrobno je pristojnosti SRS na področju mednarodnih odnosov opredeljeval 317. člen ustave SRS, ki se je glasil:

Socialistična republika Slovenija sodeluje v skladu z ustavo Socialistične federativne republike Jugoslavije z organi federacije in drugimi socialističnimi republikami in avtonomnima pokrajinama pri oblikovanju, sprejemanju in izvajanju politike odnosov Socialistične federativne republike Jugoslavije s tujino. Socialistična republika Slovenija vzpostavlja, vzdržuje in razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z organi in organizacijami drugih držav ter z mednarodnimi organi in organizacijami v skladu s sprejeto zunanjo politiko Socialistične federativne republike Jugoslavije in mednarodnimi pogodbami. Socialistična republika Slovenija razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj slovenskega naroda, italijanske in madžarske narodnosti ter slovenske narodne skupnosti v zamejstvu in skrbi za pravice in interese delovnih ljudi na začasnem delu v tujini in za izseljence s svojega območja. Občine, organizacije združenega dela in druge organizacije sodelujejo z ustreznimi tujimi in mednarodnimi organi in organizacijami ter teritorialnimi enotami tujih držav v okviru sprejete zunanje politike Socialistične federativne republike Jugoslavije in mednarodnih pogodb (Ustava SRS, 1974, §317).

Konkretne naloge pri koordiniranju in izvajanju mednarodnih aktivnosti je v skladu z Zakonom o republiških upravnih organih prevzel leta 1975 ustanovljeni RSMS, ki ga je po svoji vrnitvi z diplomatske zadolžitve na jugoslovanskem veleposlaništvu v Washingtonu postavil na noge Marjan Osolnik (Osolnik, 2014). Iste leta je bilo kot posvetovalno telo, ki je obravnavalo vprašanja v zvezi z mednarodnim sodelovanjem SRS ter vprašanja o mednarodnem položaju in zunanji politiki SFRJ, ustanovljen RSMO, katerega predsednika oz. v prvem sklicu predsednico, Vido Tomšič, je imenovalo predsedstvo SRS.⁴ Na primat ekonomskih zadev pri razvijanju mednarodnega sodelovanja SRS kaže združitev Republiškega komiteja za ekonomske odnose s tujino in RSMS v enoten upravni organ – Republiški komitej za mednarodno sodelovanje (RKMS) leta 1980, ko so delegati v slovenski skupščini poudarili, da gre sicer za interdisciplinarno naravo nalog, vendar za enotno področje mednarodnih odnosov in njihovo najtesnejšo medse-

je zagovarjanje gradnje domačih zmogljivosti kot nadomestek uvoza ekonomsko nevzdržno in da mora biti domači trg izpostavljen konkurenci iz tujine (Klemenčič, 2013, 59).

3 UL SRS, 42/1973, Resolucija o ekonomskih stikih SR Slovenije s tujino.

4 ARS, AS 1271, 21, 174, Zakon o republiških svetih, 29. 1. 1975, § 14, 15.

5 ARS, AS 1271, 28, 256, Teze za uvodno razpravo na Republiškem svetu za mednarodne odnose, 9. 1. 1980, 2.

bojno povezanost.⁵ Naloge združenega RKMS so tako segale na področje razvijanje političnih, ekonomskih in drugih mednarodnih odnosov na nivoju SRS, stike s tujimi diplomatsko-konzularnimi predstavniki (DKP), urejanje zunanjetrgovinskega in deviznega režima, zunanjetrgovinsko poslovanje, vlaganje tujega kapitala v organizacije združenega dela in sodelovanje pri dolgoročnih kooperacijah, obmejno gospodarsko sodelovanje in varovanje interesov slovenskih narodnih skupnosti v zamejstvu.⁶ Pri združevanju so upoštevali tudi »samoupravno organiziranost na področju ekonomskih odnosov s tujino« in vlogo Gospodarske zbornice Slovenije (GZS). Po prvih petih letih delovanja RSMS so partijski politiki namreč ugotavljali, da »podružbljanje« na področju zunanje politike poteka počasneje kot na drugih področjih, zato naj bi se v aktivnosti v večji meri vključili samoupravne interesne skupnosti, občine in združeno delo, ki bi naj tovrstne aktivnosti vključil v napore za gospodarsko stabilizacijo.⁷ Po združitvi je bilo v RKMS zaposlenih 65 oseb, v ostalih organizacijah, ki so delovale na področju mednarodnih odnosov (v prvi vrsti Zavod SRS za mednarodno znanstveno, tehnično in prosvetno-kulturno sodelovanje), pa še približno enako število ljudi, kar je bilo po mnenju komisije Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) za mednarodne odnose odločno preveč, saj je odražalo nasprotje načelu podružbljanja in prenašanja pooblastil od republiških na samoupravne organe.⁸

Uveljavljanje interesov SRS prek zvezne zunanje politike

Od povojnega obdobja, ko so se v času burnih zunanjepolitičnih dogodkov v zvezi z bojem za nove državne meje in sporom z Informbirojem na zunanjem ministrstvu in na izpostavljenih veleposlaniških mestih angažirali mnogi Slovenci (Edvard Kardelj, Aleš Bebler, Joža Vilfan, Jože Brilej, če omenimo le tiste na najvišjih položajih), je kasnejše obdobje »komercialnosti«, kot ga je poimenoval Rudi Čačinovič (1998, 114), ko so kadre

izbirali v zaprtem administrativnem krogu ministrstva, opazno znižalo prisotnosti Slovencev tako na DKP kot v beograjski »žuti kući«.⁹ Kadrovska zasedba v zvezni diplomatski službi naj bi proporcionalno sledila nacionalni sestavi SFRJ, čemur pa dejansko stanje ni ustrezalo. Leta 1978 je tako od predvidenih 46 uslužbencev z visoko izobrazbo delovno mesto zasedalo le 26 delavcev, 50 diplomatov iz Slovenije pa je bilo razporejenih na dolžnosti po jugoslovanskih DKP.¹⁰ Poleg samega doseganja proporcionalnosti pri zasedbi delovnih mest so v Ljubljani namreč izpostavljali tudi specifični interes republike na področju stika s tujino, ki bi ga naj po tej poti udeleževali njeni kadri. Slovenci bi naj potemtakem na Sekretariatu zasedali vsaj dve mesti načelnikov političnih oz. ekvivalentnih uprav (predvsem Uprave za sosednje dežele, Uprave za gospodarske odnose, Grupe za analizo in planiranje, Grupe KEVS in Grupe za neuvrščenoost). Pri DKP je bila prioriteta zasedba vsaj dveh veleposlaniških mest v državah I. kategorije, po možnosti tudi v ZDA, sicer pa enakomerna zastopanost po vseh celinah. Več diplomatskega osebja iz SRS naj bi bilo tudi v državah, kjer so prebivali slovenski izseljenci (Avstralija, ZDA, Kanada, države v Latinski Ameriki).¹¹

S problematiko nizkega števila Slovencev med uslužbenci ZSZZ in znotraj jugoslovanskega diplomatskega korpusa so se v RSMS in RSMO spopadli z izdelavo dolgoročnih kadrovskih načrtov, oblikovanjem meril za izbor in okrepitevijo izobraževalnega sistema za delo na področju mednarodnih odnosov, ob tem pa niso pozabili na problem tehnične narave, ki pa je močno odvrčal republiške kadre od selitve v Beograd. Velika težava je bilo namreč pomanjkanje službenih stanovanj, zato so sklenili zagotoviti ustrezna sredstva za njihov nakup.¹² Rekrutiranje bodočih uslužbencev DKP naj bi se vključevalo v program podružbljanja celotne kadrovske politike, kar je pomenilo, da so jih sklenili poiskati znotraj OZD, občin in drugih samoupravnih teles.¹³ A ko bi ti posamezniki enkrat prevzeli nase nalogo zastopanja SFRJ v tujini, bi morali po besedah Jožeta Smoleta, izvajati jugoslovansko politiko. »Ne smemo dovoliti«, je ob

6 ARS, AS 1271, 28, 256, Predlog zakona o organizaciji in delovnem področju republiških upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, 24. 12. 1979, § 21.

7 ARS, AS 1271, 29, 259, Stališča in sklepi Skupščine SR Slovenije o uresničevanju nalog SR Slovenije pri oblikovanju in uresničevanju ciljev zunanje politike in mednarodnega sodelovanja SFR Jugoslavije, 27. 6. 1980, 1–3.

8 ARS, AS 1271, 28, 256, Usmeritev k večji učinkovitosti in racionalnejši organizaciji republiške uprave, nedatirano, 3.

9 Sedež Zveznega sekretariata za zunanje zadeve (ZSZZ) na ulici Kneza Miloša v Beogradu.

10 ARS, AS 1271, 26, 224, Informacija o kadrih iz SR Slovenije v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve, 18. 10. 1978, 3. Med njimi so tedaj vodilna mesta na ZSZZ zasedali Ignac Golob (pomočnik zveznega sekretarja), Marko Kosin (podsekretar), Edvard Klun (veleposlanik) in Željko Jeglič (svetovalec zveznega sekretarja), veleposlaništva pa so vodili Jože Smole v Moskvi, Rudi Čačinovič v Madridu, Radko Močilnik v Atenah, Emil Durini v San Hozeju, Jože Ingolič v Kuvajtu, Dušan Gaspari v Bangkoku, Anton Kocjan v Ekvadorju in Vlado Šestan v Rangunu. Na mestih generalnih konzulov so bili Štefan Čigoj v Trstu, Milan Šamec v Celovcu, Stane Lenardič v Clevelandu in Franc Presetnik v Stuttgartu (ARS, AS 1271, 26, 224, Delavci iz SR Slovenije z visoko izobrazbo, zaposleni v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve; Delavci iz SR Slovenije v diplomatsko-konzularnih predstavništvi SFRJ).

11 ARS, AS 1271, 26, 224, Informacija o kadrih iz SR Slovenije v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve, 18. 10. 1978, 3–6; ARS, AS 1271, 21, 179, Pripombe Eda Brajnika na Sklepe o postopku za izbor in imenovanje šefov DKP, 8. 3. 1976.

12 ARS, AS 1271, 26, 224, Stališča in predlogi v zvezi z izvajanjem kadrovske politike SR Slovenije na področju mednarodnih odnosov, 9. 11. 1978.

13 ARS, AS 1271, 29, 262, Zapisnik 38. seje Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose, 24. 9. 1980.

tem poudaril predsednik komisije za mednarodne odnose pri CK ZKS, »da bi posamezniki postali podaljšana roka posamezne republike ali pokrajine«. ¹⁴ Prizadevanje za okrepitev slovenske navzočnosti znotraj ZSZZ in DKP je kratkoročno sicer prinesla rahlo povečanje števila slovenskih strokovnjakov za mednarodne odnose (v letu 1978 je bilo izbranih 12 novih uslužbencev), kar pa ni uspelo obrniti trenda upadanja slovenske prisotnosti pri vodenju in izvajanju zunanje politike SFRJ. Leta 1990 je bilo tako med uslužbenci ZSZZ le tri odstotke Slovencev (Čačinovič, 1998, 116).

V kolikor je bil doseg zunanjepolitičnega interesa SRS prek Beograda omejen, pa je prišel toliko bolj do izraza pri oblikah bilateralnega sodelovanja na ravni republike. Ena izmed prvih potez Marjana Osolnika na mestu republiškega sekretarja za mednarodno sodelovanje je bila zahteva, da postanejo predsedniki jugoslovanskega dela mednarodnih mešanih komisij za urejanje različnih vprašanj, če so ta zadevala ozemlje SRS, Slovenci, kar je nato Sergej Kraigher s pomočjo Edvarda Kardelja dosegel tudi v praksi (Osolnik, 2014). Konec sedemdesetih let se je uveljavila tudi praksa pogovorov vodilnih funkcionarjev federacije z republiški vodstvi pred srečanji s partnerji iz sosednjih držav, kar so v Ljubljani razumeli kot korak k popolnemu poenotenju jugoslovanske zunanje politike. ¹⁵ To naj bi prišlo do izraza zlasti v zvezi z odprtimi vprašanji, kot je bila prostocarinska cona na Krasu ali problematika slovenske manjšine na Koroškem. Pri odnosih z Italijo in Avstrijo je bila zvezna zunanja politika v imenu dobrososedskih odnosov pripravljena na večje kompromise pri varovanju pravic manjšin kot pa slovensko politično vodstvo. V skladu s sprejetimi usmeritvami na zvezni ravni se je namreč reševanje manjšinskih vprašanj posameznih jugoslovanskih narodov moralo podrediti celokupnim odnosom z državo, kjer je ta manjšina živela. ¹⁶

ODNOSI S SOSEDNJI DRŽAVAMI IN KREPITEV EKONOMSKE PODLAGE SLOVENSКИH MANJŠIN

S svojim položajem in zgodovinskimi vezmi je bila Slovenija znotraj federacije prvi partner Avstriji in Italiji, Jugoslavija pa je prek nje krepila prisotnost v srednjeevropskem prostoru. Obenem se je vključitev Slovenije in Hrvaške v Delovno skupnost Alpe-Jadran umeščala v koncept uresničevanja načel iz Helsinške sklepne li-

stine, zato je zvezni izvršni svet kmalu po ustanovitvi Skupnosti podprl tovrstno obliko multilateralnega sodelovanja z deželami z drugačno družbenoekonomsko ureditvijo in jo sklenil še bolj ovrednotiti znotraj celotne jugoslovanske zunanje politike. ¹⁷

Živahnost gospodarskih odnosov, ki so jih omogočali obmejni blagovni sporazumi, sejamski sporazumi in sporazumi o osebnem prometu, je bila pomembna za krepitev stikov celotnega jugoslovanskega gospodarstva s sosedami in z Zahodom na splošno. V sedemdesetih letih so se zvrstili mnogi obiski republiških funkcionarjev v sosednjih državah, pri čemer se ti niso več toliko ozirali na strankarsko pripadnost svojih tujih partnerjev, ampak so začeli razvijati stike tudi s pripadniki večinskih, celo konservativnih strank, k čemur je pot utiral predsednik skupščinskega zunanjepolitičnega odbora Edo Brajnik ¹⁸ (Osolnik, 2014). V času Antona Vratuše, še zlasti pa v času Dušana Šinigoja na mestu predsednika izvršnega sveta so se začeli vrstiti obiski pri deželnih voditeljih na Koroškem, Štajerskem, v Furlaniji-Juljski krajini, Venetu, pa tudi pri posameznih ministrih na Dunaju in v Rimu, ki so se večkrat mudili tudi v Sloveniji. ¹⁹

Ustaljena interakcija s Furlanijo-Juljsko krajino na podlagi tržaškega, goriškega in videmskega sporazuma, ki so ga v tehničnih podrobnostih sproti posodabljali, je zagotavljala velik devizni priliv v maloobmejno trgovsko mrežo in obmejnem podjetjem omogočala boljše prodajne pogoje in lažje poslovanje v primerjavi z rednimi izvoznimi postopki. Po sklenitvi Osimskih sporazumov je slovenska stran predlagala ustanovitev skupne mešane delovne skupine, analogne tisti med Avstrijo in Italijo, ki bi pripravila predloge za razširitev gospodarskega sodelovanja, razvoj turizma, prometa, energetike in bančništva. ²⁰ V okviru Delovne skupnosti Alpe-Jadran je postal aktualen tudi načrt sodelovanja jadranskih pristanišč z namenom zagotavljanja čim bolj prodornih ladijskih linij, ki pa se je na jugoslovanski strani izključeval z načrtom specializacije hrvaških pristanišč (Osolnik, 2014). Koprsko in tržaško pristanišče bi po teh planih v svojih prostocarinskih conah skupaj zastavila razvoj komplementarnih manipulativnih in industrijskih dejavnosti ter se hkrati lotila izgradnje manjkajoče infrastrukture (hitra cesta, kontejnerski terminali, modernizirana železnica, avtoporti in celo letališče za tovorni promet), predvsem z namenom premagovanja ovir pri dostopu na trge DVR. ²¹ Velikopotezni načrti o skupnih

14 ARS, AS 1271, 29, 262, Magnetogram 38. seje Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose, 24. 9. 1980, 5.

15 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano.

16 ARS, AS 1271, 21, 176, Pitanja nacionalnih manjina u spoljnoj politici Jugoslavije, 15. 10. 1975.

17 ARS, AS 1271, 28, 253, Stiki v okviru Delovne skupnosti dežel in regij vzhodnoalpskega območja Alpe-Adria, 11. 3. 1980. Gl. tudi Klabjan, 2013, 415–418.

18 O tajni diplomatski dejavnosti Eda Brajnika in njegovem navezovanju politično-gospodarskih stikov s tujino gl. tudi: Režek, 2013a; 2013b.

19 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, 2–3.

20 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, 6–7.

21 ARS, AS 1271, 21, 184, Sklepi in stališča Skupščine SRS o obmejnem sodelovanju Socialistične republike Slovenije s sosednjimi državami, 29. 1. 1975, 6.

vlaganjih v pristaniško infrastrukturo so ostali na papirju, zato pa so bili, zahvaljujoč veliki iniciativi lokalnih deležnikov (predsednikov skupščin obmejnih občin), zgrajeni moderni mejni prehodi Vrtojba in Fernetiči ter še nekaj manjših, ki so bistveno povečali pretočnost ljudi in blaga skozi najbolj odprto mejo v Evropi, kot so tedaj vodilni funkcionarji radi poimenovali jugoslovansko-italijansko mejo (več: Šušmelj, 2006).

Čeprav z Avstrijo ni bilo sklenjenega takšnega sporazuma o maloobmejnem prometu kot z Italijo in so bili v veljavi le sejemski sporazumi, je delež SRS pri celotnem izvozu SFRJ v to državo znašal kar 40 odstotkov. Z namenom razvijanja višjih oblik gospodarskega sodelovanja (proizvodne kooperacije, skupna vlaganja v mešana podjetja, skupno izkoriščanje energetskih virov, skupni nastop na tretjih trgih) je slovenska stran že od konca šestdesetih let dalje večkrat izkazala interes za sklenitev sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju in prek zveznega sekretarja za trgovino Metoda Rotarja leta 1978 dosegla imenovanje ekspertne skupine za pripravo izhodišč, a so se na Dunaju vztrajno izmikali realizaciji tega dogovora.²² Jugoslavija oz. Slovenija namreč za Avstrijo v ekonomskem smislu ni imela takšnega pomena kot je to veljalo v obratni smeri, zato vse do leta 1991 ni prišlo do sklenitve omenjenega maloobmejnega sporazuma, pa tudi ne do znižanja visokih uvoznih dajatev za jugoslovansko blago. Spričo ekonomske krize v sedemdesetih letih so njeni predstavniki pokazali nekaj več zanimanja za skupne nastope na trgih tretjih držav v Vzhodni Evropi in v tretjem svetu ter za vlaganja v prometno, pristaniško in energetsko infrastrukturo v Sloveniji. Čeprav je v osemdesetih letih gospodarsko-diplomatsko pobudo iz rok zveznega prevzel slovenski izvršni svet, ki je pred dunajskimi skušal najprej omeščati celovške sogovornike, se je raven višjih oblik gospodarskega sodelovanja nekoliko dvignila šele v zadnjih letih obstoja Jugoslavije (Prinčič, 2004, 502, 504, 514). Še bistveno bolj skromno pa je ostalo sodelovanje z Madžarsko, ki je bilo bolj ali manj omejeno na plama potrošnega blaga v obmejno Železno županijo, medtem ko so se pogovori o industrijski kooperaciji in gradnji železniške povezave med Mursko Soboto in Szombathelyem šele pričenjali.²³

Razvoj tehnologije in modernizacija sta v sedemdesetih letih pred slovensko politično vodstvo postavi-

la nove zahteve, povezane predvsem z izgradnjo nove prometne infrastrukture. Slovenija je Avstriji ponujala možnosti skupnega vlaganja v Luko Koper z namenom okrepitev pretovora njenega blaga, zlasti lesa. Ključni infrastrukturni projekt v tem času je bil karavanski predor, na katerem so se začela dela novembra 1979, čeravno tedaj še ni bilo dokončno rešeno vprašanje financiranja njegove izgradnje. Vodstvo SRS je pri tem vztrajalo, da predstavlja ta prometna povezava vsejugoslovanski interes, ki ne more obremeniti le slovenske kvote v okviru medrepubliškega dogovora o zadolževanju v tujini in obenem samostojno pristopilo k iskanju finančnih virov za izgradnjo.²⁴

Kot je razvidno iz podatkov o obsegu čezmejnne izmenjave z Italijo in Avstrijo, nerešena problematika zaščite slovenskih manjšin v teh državah političnega vodstva SRS ni odvrčala od razvijanja vsestranskega obmejnega sodelovanja. Nasprotno je obveljalo prepričanje, da politični, ekonomski in drugi stiki s sosedami, zlasti razviti blagovni promet, osebni promet in pretok potnikov ustvarja ugodno vzdušje za razvijanje dobrososedskih in prijateljskih odnosov med državami. To bi imelo pozitivne učinke tudi na ugoden položaj narodnih manjšin in njihovo vključevanje v družbeno in ekonomsko okolje držav, v katerih živijo, hkrati pa bi pomenilo most za ohranjanje vezi z matico.²⁵ Omenjena idealno zastavljena vizija vključevanja Slovencev v Italiji in v Avstriji v čezmejno ekonomsko aktivnost SRS je v praksi naletela na močno zakoreninjeno in deloma tudi institucionalno pogojeno nasprotovanje med vplivnimi strukturami zlasti na Tržaškem.²⁶ Spričo tega je že v povojnem obdobju steklo ustanavljanje podjetij s strani Uprave državne varnosti (UDV), ki so prinašala finančno korist tako (politično ustreznemu delu) manjšine kot proračunu UDV (več: Kavčič, 2001). Kasneje je ta podjetja prevzel v upravljanje italijanski oz. avstrijski »sklop«, tj. manjšinski gospodarski organizaciji, ki sta del dohodka vračali za potrebe različnih aktivnosti narodnih skupnosti. Poslovanje teh »sklopov« je potekalo »pollegalno« ali celo ilegalno, kar je bilo značilno tudi za pretok finančne pomoči iz SRS.²⁷

Namen sklepa političnega aktiva SRS o realizaciji ukrepov za krepitev materialne osnove manjšin iz leta 1970 in ustanovitev posebne skupine pri GZS je bil tako spraviti to dejavnost v legalni okvir in jo vključiti v pro-

22 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, 10.

23 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, 13.

24 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, str. 11; Zapis 33. seje Koordinacijskega odbora RSMO, 16. 1. 1980, 5.

25 ARS, AS 1271, 21, 184, Sklepi in stališča Skupščine SRS o obmejnem sodelovanju Socialistične republike Slovenije s sosednjimi državami, 29. 1. 1975, 1.

26 Pri tem imamo opraviti z odprtim vprašanjem, ki ga bodo morale bodoče raziskave na podlagi na novo dostopnih arhivskih virov šele dodobra načeti. Dovolj zgovoren je že podatek, ki ga je generalni konzul v Trstu Štefan Cigoj izpostavil na sestanku RSMO, posvečenem varnostnim vidikom zaščite slovenskih narodnih skupnosti v zamejstvu, da je vladni komisar v Trst v svojem predalu ves čas hranil obsežno gradivo o nevarnosti prodora jugoslovanskega kapitala, ki ga je bil v primeru prestopa meja italijanske zakonodaje pripravljen tudi objaviti, s čimer naj bi razkrinkal osvajanje ekonomskih pozicij kot pripravo na ponovno jugoslovansko zasedbo mesta (ARS, AS 1271, 28, 246, Magnetogramski zapis 25. seje Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose, 10. 10. 1979, 26.).

27 ARS, AS 1271, 21, 184, Pregled dosedanjega delovanja pri krepitevi ekonomske osnove manjšin, 20. 7. 1976.

ces gospodarske izmenjave SRS z Italijo in Avstrijo. Z razvijanjem modernih gospodarskih panog s pomočjo investicij nosilcev gospodarskega razvoja iz Slovenije naj bi namreč poskrbeli za vsestranski razvoj območij s slovensko poselitvijo, s čimer bi preprečili njeno nadaljnjo asimilacijo.²⁸ Opredeljeno težišče razvoja je bilo podobno kot v Sloveniji na razvoju industrije, vendar manjše in tehnično visoko specializirane, poleg tega pa še na okrepitev trgovskega in turističnega sektorja. Socialna prekvalifikacija manjšinskega prebivalstva je imela prednost pred preprečevanjem prodaje slovenskih kmetijskih posesti, kar so sicer imeli pred očmi kot velik problem, vendar pa to ni smelo biti razlog za, kot je dejal Sergej Kraigher, »ohranjanje ali ustvarjanje konservativne družbene baze«.²⁹

Naloge uresničevanja politike krepitve ekonomske podlage manjšin je sprejel nase posebni odbor pri izvršnem svetu, GZS pa je prek svojega koordinacijskega odbora skrbela za implementacijo sprejetih sklepov. Vendar pa je pri načrtovanem odprtju svojih predstavništev v Celovcu in v Trstu naletela na nasprotovanje zvezne gospodarske zbornice, ki jo je republiško vodstvo uspelo prepričati k pristanku šele po težavnih pogajanjih.³⁰ Politično posredovanje je bilo večkrat potrebno tudi pri vodstvih slovenskih podjetij, da so ta kapitalsko vstopala v tvegane projekte, pri katerih se ekonomska računica ni vedno izšla pozitivno, čeprav so na drugi strani manjšinski predstavniki slovenski politiki očitali, da gleda na mešana podjetja v zamejstvu kot na »poligon« za prodor na evropski trg in jih podreja profitni logiki (Prinčič, 2004, 513). Ovire so se pojavile tudi na avstrijski strani, ko je ta preprečila namero Ljubljanske banke za ustanovitev mešane banke na Dunaju in odprtje njene poslovalnice v Celovcu, ki bi bila ključna za finančno servisiranje (tudi že vnaprej pričakovanih izgub) mešanih družb. Likvidnostne kapacitete celovške Zveze slovenskih zadrug namreč niso dosegale potreb novoustanovljenih obratov, zato ji je z odpiranjem deviznih depozitov pri njej vsaj deloma priskočila na pomoč Narodna banka Jugoslavije, dokler ni bila naposled leta 1981 z mešanim jugoslovansko-avstrijskim kapitalom na Dunaju ustanovljena Adria Bank.³¹ Nekoliko lažje je bilo v Trstu, kjer je od leta 1959 že delovala Tržaška kreditna banka, za katero je Ljubljanska banka, poleg tega, da je odprla svoje predstavništvo v Trstu, posredovala

pri Narodni banki Jugoslavije, da ji je ta priznala status prvorazredne banke.³²

Ločnica med dvema različnima ekonomskima sistemoma je kljub odprti meji še vedno povzročala nemalo težav, ki so jih skušali na takšen ali drugačen reševati predstavniki izvršnega sveta in GZS, tudi tako, da so banke silili v nezakonite posle in posredovali pri slovenskih organizacijah združenega dela, da so lastniško vstopala največ v koroška podjetja, ki so zabredla v težave.³³ V Italiji delujoča Slovenska kulturno-gospodarska zveza se je leta 1979 v svojem poročilu Socialistični zvezi delovnega ljudstva pridušala, da jugoslovanska zakonodaja glede ustanavljanja mešanih družb in kooperacijskih pogodb ne dela nobenih razlik med tem ali se mešana družba ustanavlja v »Afriki, Južni Ameriki ali pa na slovenskem narodnostnem ozemlju izven meja Jugoslavije«. Po njihovem mnenju bi se morala tedaj podjetja v izključno manjšinski lasti ali v solastništvu z jugoslovanskimi TOZD-i obravnavati kot da so locirana v Jugoslaviji.³⁴ Delovanje izven dosega slovenskega pravnega sistema in samoupravne »delavske kontrole« je omogočalo tudi lažjo pot do malverzacij, neupravičenega prisvajanja sredstev, poskusov privatizacije in kršitve določenih pravic delavcev, česar so se zavedali tudi v Ljubljani.³⁵ Kljub vsem težavam pa je bilo na Koroškem do leta 1980 ustanovljenih 12 mešanih podjetij, v katerih je našlo zaposlitev približno 600 povečini Slovencev, v Furlaniji-Juljski krajini pa je število na novo ustvarjenih delovnih mest znašalo okoli 400.³⁶

SODELOVANJE Z ZAHODNO EVROPO IN ZDA

Pretna navezava na Zahodno Evropo, ki naj bi jo odražal zlasti obisk bavarskega ministrskega predsednika Alfonsa Goppela v Sloveniji leta 1969 in Kavčičeva vrnitev obiska v Münchnu maja 1972, je bil eden izmed pogostejše izrečenih očitkov odstavljenemu predsedniku izvršnega sveta (Repe, 1992, 231). Skupščinski dokument o usmerjanju ekonomskih stikov s tujino, sprejet neposredno po obračunu s partijskim »liberalizmom«, je s prstom res pokazal na preveliko navezanost SRS na zahodna tržišča, kamor je prodala dve tretjini svojega izvoza in kjer je kupila kar tri četrtine svojega uvoza. Takšna enostranska vpetost je bila, sledeč črki dokumenta, v nasprotju z zunanjo politiko SFRJ in tudi z ekonom-

28 ARS, AS 1271, 21, 184, Uresničevanje temeljne politike SR Slovenije za ekonomsko krepitev slovenskih narodnih manjšin, 15. 7. 1976, 1.

29 ARS, AS 1271, 21, 184, Zapis 5. seje RSMO, 29. 9. 1976, 3.

30 ARS, AS 1271, 21, 184, Material za Predsedstvo SRS, Izvršni svet, SZDL, GZS in RSMO, 29. 9. 1976.

31 ARS, AS 1134, 272, 4253, Organiziranost bančništva na Koroškem, 14. 5. 1981.

32 ARS, AS 1271, 26, 222, Organiziranost in izvajanje politike krepitve materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu, 4. 10. 1978, 8.

33 ARS, AS 1134, 272, 4253, Odprta vprašanja in problemi, ki so povezani s krepitvijo materialne osnove slovenske narodne skupnosti na Koroškem, 5. 6. 1981; ARS, AS 1271, 26, 222, Magnetogramski zapis 6. seje Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose, 18. 10. 1978, 18.

34 ARS, AS 1271, 27, 238, Investicijske potrebe za gospodarski razvoj slovenske narodne skupnosti v Italiji, 27. 6. 1979.

35 ARS, AS 1271, 26, 222, Magnetogramski zapis 6. seje Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose, 18. 10. 1978, 23.

36 ARS, AS 1271, 28, 253, Odnosi in sodelovanje Slovenije s sosednjimi državami in deželami, nedatirano, 16. Gl. tudi Sima, 1990.

skim interesom republike. Naloga nove vladne garniture naj bi zato bila odpravljanje omenjene strukturne neskladnosti pri zunanjetrgovinski menjavi, še zlasti zato, ker je bil izvoz na konvertibilna tržišča še vedno v polovičnem obsegu vezan na »primitivni« izvoz reprodukcijskega materiala. Ob tem pa so se tudi konservativnejše sile znotraj novega političnega establišmenta zavedale, da bodo članice EGS in EFTE še naprej ostale najpomembnejši zunanjetrgovinski partner, s katerim pa bi bilo potrebno po njihovem doseči bolj uravnoteženo menjavo. Po idealnem scenariju bi z industrijskimi kooperacijami in prenosom Zahodnih tehnologij, seveda pod budnim samoupravnim nadzorom, dvignili konkurenčnost domače proizvodnje, katere proizvodi bi potem našli pot na trge tretjih držav.³⁷ Obetavne načrte pa je najbolj izjalovila svetovna recesija po naftni krizi leta 1973, ki je v naslednjem letu zunanjetrgovinski deficit SRS z EGS kar podvojila.³⁸ Kljub glasnim pozivom k preusmeritvi na notranji trg, ki so prihajali predvsem z jugoslovanskega juga, je slovensko vodstvo ostalo zavezano h krepitvi izvozne orientacije. V ta namen so se zavzeli za monetarno stabilizacijo z izvajanjem politike realnega tečaja dinarja, ki bi ob vzpostavitvi zavarovanj valutnih rizikov omogočila podjetjem prevzem odgovornosti in večjo samozavest pri nastopu na tujih tržiščih, čemur so bile namenjene tudi carinske stimulacije.³⁹

Ponovna navezava diplomatskih odnosov SFRJ z Zvezno republiko Nemčijo leta 1969 je pomenila sprostitve skorajda vseh ovir pri sodelovanju s to ekonomsko velesilo, kar so potrjevali številni stiki, tudi srečanje na vrhunski ravni med Titom in Willyjem Brandtom leta 1968 in 1970 (Nečak, 2013). Na jugoslovanskem nivoju je sicer prvi zunanjetrgovinski partner ostala Sovjetska zveza, medtem ko je bil v Sloveniji tako pri uvozu kot pri izvozu primat rezerviran za Nemčijo (leta 1971 je SRS poskrbela za tretjino, leta 1981 pa že za 40 odstotkov celotnega jugoslovanskega izvoza). Možnosti industrijskega sodelovanja, pridobitve ugodnih kreditov in želja po pritegnitvi turističnih tokov so narekovala, da se je sodelovanje s Slovenijo najbližje nemško deželo Bavarsko nadaljevalo tudi po Kavčičevi odstranitvi iz političnega življenja. Leta 1975 je bila ob sodelovanju gospodarskih zbornic ustanovljena mešana komisija na ravni obeh vlad za gospodarsko sodelovanje, naslednje leto pa je skupaj z delegacijo Slovenijo ponovno obiskal isti deželni ministrski predsednik iz vrst bavarske CSU (Christlich-Soziale Union), ki ga je že štiri leta prej gostil Kavčič. Predsednik izvršnega sveta Andrej Marinc se je

leta 1979, prav tako kot njegov predhodnik leta 1972, srečal tudi z Antonom Jaumannom, ki je tedaj še vedno zasedal mesto bavarskega ministra za gospodarstvo in promet. Na mizi je bilo poleg spodbujanja blagovne menjave predvsem vprašanje izboljšanja prometnih povezav med obema regijama in angažma nemških kreditorjev pri zagotavljanju ugodnih sredstev v ta namen, poleg tega pa so že tedaj govorili o možnostih sodelovanja Nemčije pri modernizaciji slovenskega železniškega omrežja. Aktualno je bilo tudi vprašanje nemške udeležbe pri gradnji terminala za utekočinjen naftni plin v Luki Koper.⁴⁰ Ugoden razvoj gospodarskega in znanstveno-tehničnega sodelovanja SFRJ in še zlasti SRS z Nemčijo je potrdil tudi obisk zunanjega ministra in podkanclerja Hansa Dietricha Genscherja na otvoritvi Dnevov kulture Zvezne republike Nemčije v Ljubljani oktobra 1981, kjer se je poleg sestanka z zveznim sekretarjem Josipom Vrhovcem udeležil tudi srečanja s celotnim republiškim vodstvom.⁴¹ Po drugi strani pa se niso več razvijali stiki z deželo Bremen, katere deželno vodstvo je, da bi »uravnotežil« sodelovanje s protikomunistično naravnano krščanskosocialno vlado Bavarske, Kavčič obiskal leta 1972. Mlajša generacija socialističnih politikov, ki je trdno držala oblast v tej severnonemški deželi, je pri načrtovanju socialnih sprememb v Nemčiji in zagovarjanem vizije združene Evrope natančno preučevala jugoslovanski model. Z opustitvijo poglobitve nadaljnjega sodelovanja si je SRS zaprčila priložnost za lažji prodor na severna tržišča, s katerimi tedaj praktično ni imela stika, pa tudi možnost za prenos tehnologije kontejnerskega pretovora, ki jo je bilo pristanišče Bremerhaven pripravljeno prepustiti Luki Koper.⁴²

Še nekoliko višji delež kot pri zunanjetrgovinski menjavi Jugoslavije z Nemčijo, je sredi sedemdesetih let odpadel na Slovenijo tudi pri menjavi s Francijo, s katero se gojila že dolgoletne gospodarske stike. Kot prva jugoslovanska republika je pričela s sodelovanjem s francosko avtomobilsko industrijo (navezava Citroen–Tomos leta 1961 in Renault–Litostroj oz. IMV leta 1968), ki so jo skušali sredi sedemdesetih let še okrepiti in zapolniti petdeset odstotno luknjo v trgovskem razmerju med državama. Delegacija slovenskega izvršnega sveta, okrepljena s skupino pomembnih gospodarstvenikov, ki je leta 1977 opravila obisk pri nekaterih ministrih francoske vlade in vodilnih predstavnikih omenjenih avtomobilskih koncernov, je namreč dosegla, da se je tretjina v Novem mestu izdelanih avtomobilov vrnila na francoski trg, nadaljnjih dvajset odstotkov pa na trge DVR. Dogovor o

37 UL SRS, 42/1973, Resolucija o ekonomskih stikih SR Slovenije s tujino.

38 ARS, AS 1134, 336, 4526, Kratak prikaz ekonomskega sodelovanja SR Slovenije z EGS, 24. 4. 1975.

39 UL SRS, 42/1973, Resolucija o ekonomskih stikih SR Slovenije s tujino.

40 ARS, AS 1134, 274, 4264, Platforma za razgovore slovenske delegacije na 4. zasedanju Mešane komisije za sodelovanje med SR Slovenijo in Svobodno državo Bavarsko, 9. 11. 1981.

41 ARS, AS 1134, 274, 4266, Informacija in opomnik za razgovore ob obisku Hansa Dietricha Genscherja, podkanclerja in zunanjega ministra Zvezne republike Nemčije v SR Sloveniji 12. oktobra 1981, 7. 10. 1981.

42 ARS, AS 1134, 316, 4465, Poročilo o obisku delegacije izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije v deželi Bremen – ZR Nemčija, od 11. do 13. maja 1972, 24. 5. 1972.

skupnem nastopu na tretjih trgih sta v zvezi s proizvodnjo vagonov in lokomotiv za Savdsko Arabijo sklenila tudi francoski industrijski gigant Alstom in slovenska Iskra, za podobne posle na gradbenem področju v Alžiriji pa so se s Francozi dogovarjali tudi slovenski gradbinci. Obisk politično-poslovne delegacije v Parizu je utrl pot tudi industrijskim kooperacijam med francosko in slovensko prehransko, farmacevtsko in elektronsko industrijo, ki pa se je srečevala z omejitvami pri izvozu na tamkajšnji trg, kar je bilo zopet potrebno reševati po diplomatski poti.⁴³

Sodelovanje z ostalimi zahodnoevropskimi državami je bilo manj intenzivno, izstopali pa so posamezni primeri, kjer so si uspešna slovenska podjetja ob pomoči republiške in zvezne diplomacije v zvezi z liberalizacijo carinskih uredb utrla pot na njihova zahtevna tržišča. Takšen primer je bila IMV-jeva tovarna Adria, ki je sredi sedemdesetih let s proizvodnjo bivalnih prikolic v belgijskem Dienu predstavljala kar četrtno jugoslovanskega izvoza v takratno Belgijsko-luksemburško ekonomsko unijo. K polovičnemu deležu SRS v jugoslovanskemu izvozu na to gospodarsko območje so prispevala še nekatera druga slovenska podjetja, kot sta bili Iskra Commerce in Tehnika Ljubljana, ki so bodisi tam premogla svoje proizvodne obrate ali so imela s podjetji v obeh kraljevinah sklenjene kooperacijske pogodbe (Iskra Kranj, Belinka, Slovin, Lesnina).⁴⁴

Zunaj Evrope, skupno gledano na četrtem mestu, so bile največji zunanjetrgovinski partner SRS Združene države Amerike. Sredi sedemdesetih let je bilo gospodarsko sodelovanje že na precej visoki stopnji, saldo blagovne menjave pa je šel celo v prid Slovenije. Glavni izvozni artikli so bili pohištvo, usnjeni proizvodi, igrače, hmelj, aluminij in kovinski izdelki, ki so jih glavni izvozniki Slovenijales, Lesnina, Iskra Commerce in Metalka izvažali in prodajali prek svojih predstavništev in podjetij v ZDA (Slovenijales je bil lastnik ali solastnik kar šestih družb). Z namenom servisiranja vseh izvoznih in podobnih poslov v ZDA je leta 1976 svoje predstavništvo v New Yorku odprla tudi Ljubljanske banka, ki je kasneje opravila tudi vlogo najemnika kreditov za velike infrastrukturne projekte v Sloveniji (npr. za izgradnjo plinskega omrežja).⁴⁵

Največji zalogaj, ne le za organe, ki so se ukvarjali s področjem zunanjih zadev, ampak za celotno republiško vodstvo, je bil v sedemdesetih letih projekt jedrske elektrarne Krško, katere izgradnja se je leta 1974 začela v

sodelovanju z ameriško korporacijo Westinghouse. Verjetno ne preseneča dejstvo, da finančna konstrukcija, ki se je iz 6 milijard dinarjev med izgradnjo povzpela na 12 milijard, ob začetku gradnje še ni bila zaključena. Zaradi tega je bil eden glavnih namenov obiska delegacije SRS pod vodstvom Andreja Marinca v ZDA pridobitev ameriških kreditov za dokončanje izgradnje. Po posredovanju ameriškega kongresnika slovenskega rodu Johna Blatnika je 176 milijonov ameriških dolarjev odobril šef EX-IM banke in kasnejši direktor CIA William Casey (Osolnik, 2014). Blatnikovo posredovanje je bilo koristno tudi pri pogajanjih o dovoljenju za izvoz občutljive opreme in goriva, ki jih je s predstavniki State Departmenta in Westinghousa v ZDA vodil podpredsednik slovenskega izvršnega sveta Zvone Dragan. Kočljivost vprašanja zaključka posla ni bila pogojena le z ogromnim finančnim vložkom, ampak tudi z ovirami s strani ameriške uprave za jedrsko varnost glede zavez Jugoslavije o neširjenju jedrskega orožja.⁴⁶ Problem seveda ni bil le tehnične narave, ampak je zadeval politično relacijo na liniji Washington–Beograd, zato se je v njegovo reševanje vpletel tudi ameriški veleposlanik Lawrence Eagleburger, ki ga je pri tem spodbujala tudi jugoslovanska ponudba, da bo investicija v Krškem preizkusni kamen za morebitno sodelovanje obeh držav pri izgradnji podobnih objektov v DVR (omenjal se je predvsem Egipt).⁴⁷

KREPITEV STIKOV Z DRŽAVAMI V RAZVOJU

Sprememba politične usmeritve, do katere je prišlo v Sloveniji leta 1972, naj bi po načrtih partijskega vodstva za seboj potegnili tudi preusmeritev orientacije pri mednarodnem ekonomskem sodelovanju na države članice gibanja neuvrščeni oz. DVR v celoti. Podatki o zniževanju slovenske menjave z DVR, ki je upadala še hitreje kot skupna jugoslovanska, so sprožili očitke tako Kavčičevi vladi kot odgovornim v gospodarstvu o podcenjevanju teh držav, pomanjkanju občutka za razrednost in napačnem dojemanju potenciala gibanja neuvrščeni.⁴⁸ Potreba po preusmeritvi raznovrstnih oblik ekonomskega sodelovanja na DVR se je zato pojavila v vrsti dokumentov na zvezni in republiški ravni, ki so bili uglašeni tudi s sklepi vrha neuvrščeni v Alžiru (1973) in kasneje v Colombu (1976) o širitvi zavezništva iz političnega na ekonomski nivo. Prepričanje o smiselnosti premagovanja nepravičnega svetovnega ekonomskega

43 ARS, AS 1271, 22, 195, Poročilo o obisku delegacije izvršnega sveta Skupščine SRS in Gospodarske zbornice SRS v Franciji od 7. do 13. 3. 1977, 17. 3. 1977.

44 ARS, AS 1134, 272, 4255, Informacija o ekonomskih odnosih SR Slovenije z Belgijsko-Luksemburško ekonomsko unijo, 31. 1. 1979.

45 ARS, AS 1134, 272, 4254, Informacija o gospodarskih odnosih SR Slovenije z ZDA, 10. 2. 1978.

46 ARS, AS 1134, 272, 4252, Poročilo o razgovorih v ZDA pri Westinghouse-u, s predstavniki State Department-a, g. Blatnikom ter na jugoslovanski ambasadi v zvezi z izvoznim dovoljenjem za nuklearni del opreme za Nuklearno elektrarno Krško, 17. 1. 1977.

47 ARS, AS 1134, 272, 4252, Zabeleška o razgovoru ambasadora E. Kljuna sa ambasadorom SAD L.S. Eagleburger-om, održanom 22. 3. 1979.

48 V desetletju pred ekonomsko reformo leta 1965 je znotraj celotnega izvoza SRS delež izvoza v DVR znašal 13 %, uvoz pa 10 %, v letih 1966–1971 pa je ta delež pri izvozu padel na 10 % in pri uvozu na 6,5 %, zadnje polno leto Kavčičeve vlade (1971) pa celo na 7,5 % oz. 4,4 % (ARS, AS 1589/IV, 18, 191, Referat tov. Andreja Marinca na 29. seji CK ZKS, 4. 11. 1972, 8–9).

sistema z medsebojnim gospodarskim povezovanjem se je še bolj utrdilo po izbruhu svetovne recesije, ki je prekinila trend hitre jugoslovanske rasti. V tem kontekstu so tržišča DVR ob upoštevanju komplementarnega razvoja jugoslovanskega in tamkajšnjih gospodarstev na osnovi delitve dela in geografskih možnosti predstavljala dolgoročno perspektivo za neposredno menjavo. Na takšen način bi lahko Slovenija in Jugoslavija glede na skupščinske sklepe zmanjšali odvisnost od vse bolj integriranega svetovnega Zahoda (EGS) in Vzhoda (SEV), hkrati pa bi bolj intenzivno stopili na pot uresničevanja obveznosti, sprejetih znotraj Konference Združenih narodov o trgovini in razvoju (UNCTAD).⁴⁹

Dejanska izhodišča, na podlagi katerih bi slovensko gospodarstvo moralo zastaviti svoj dolgoročni program poslovanja z DVR, so bila precej daleč stran od idealno zastavljenega modela enakopravnega sodelovanja. SRS je namreč, kar se tiče ekonomskih odnosov z nekdanjimi kolonialnimi državami, igrala klasično vlogo razvite dežele, katere uvoz je obsegal predvsem surovine in kolonialno blago, izvoz pa opremo in industrijske izdelke.⁵⁰ Omenjeno strukturno neskladje so skušali preseči s spodbujanjem višjih oblik gospodarskega sodelovanja (industrijske kooperacije, skupna vlaganja, prenos tehnologij in zlasti pri izgradnji kompleksnih objektov tudi vključevanje partnerjev iz razvitih držav). Po načrtih bi se slovenska podjetja z vzpostavitvijo dolgoročnih angažmajev z domačimi ponudniki za skupno eksploatacijo surovin izognila tržno-borznemu načinu odkupa, pridelovalcem in proizvajalcem iz afriških, azijskih in južnoameriških držav pa bi na jugoslovanskem trgu zagotovili pogoje v skladu z jugoslovanskimi zavezami znotraj Skupine 77. V zvezi z medsebojnim trgovanjem je bila glede na sklepe gibanja neuvrščeni v načrtu celo vrnitev iz uporabe konvertibilnih valut na klirinški način poslovanja.⁵¹ Odpravljanju znanstvenega in tehnološkega zaostanka DVR je bil namenjen tudi program sodelovanja slovenskih strokovnjakov, bodisi prek bilateralnih sporazumov bodisi prek agencij OZN, in podeljevanja štipendij tujim študentom za študij na slovenskih fakultetah.⁵² Problematika razvoja DVR je v naslednjih letih na splošno postala ena izmed poglobitvenih raziskovalnih tem na različnih slovenskih inštitutih, pri čemer je glavno pobudo prevzel univerzitetni Center za preučevanje sodelovanja z deželami v razvoju in medvladni Center za upravljanje s podjetji v družbeni lasti.

V začetku sedemdesetih let je Slovenija med državami tretjega sveta največ trgovala s Pakistanom, Libijo,

Kitajsko, Indijo, Egiptom in Kolumbijo. Z novo politiko spodbujanja sodelovanja z DVR se je v tem času začela ozirati tudi k Latinski Ameriki in državam, ki so bile na še nekoliko nižji stopnji ekonomskega razvoja, a so izkazovale dovolj stabilnosti in potenciala za razvoj. Aktivnosti različnih podjetij na teh trgih je usklajeval Koordinacijski odbor za gospodarsko sodelovanje s tujino pri GZS in še posebej Odbor za DVR, ki sta skrbela tudi za pretok informacij od meddržavnih mešanih komitejev ali partnerskih držav k posameznim podjetjem. Zaradi visokega stroška vzdrževanja lastnih predstavništev je GZS posamezna podjetja spodbujala k oblikovanju konzorcijev. V letu 1977 so bili tako ustanovljeni konzorciji za Iran, Egipt, Alžirijo, Indijo, Centralnoafriško republiko, Venezuelo in Kolumbijo. Posebnega pomena pri preboju na nove trge so bila predstavništva Ljubljanske banke, ki so nase prevzela bistveno širše naloge kot pritičejo običajnemu bančnemu predstavništvu. V okoljih s slabo razvitim poslovnim okoljem in od koder so prihajale pomanjkljivi podatki jugoslovanskih veleposlanštev in predstavništev Gospodarske zbornice Jugoslavije so zavzela sistemsko vlogo alternativne diplomatske misije za celotno slovensko gospodarstvo. Oznaka Jožefa Kuniča (Kunič, 2004, 19), ki je bil konec osemdesetih let tudi sam na čelu takšne pisarne v Abidjanu in Teheranu, da dejansko nobeno izmed dvaindvajsetih predstavništev, razen ene ali morda dveh izjem, ni bilo bančno, ampak so bila to politična predstavništva v funkciji nekakšne republiške diplomacije, je verjetno točnejša za obdobje osamosvajanja. V sedemdesetih letih pa so se poleg običajnih bančnih poslov predstavništva angažirala predvsem pri iskanju kupcev za izdelke slovenskih podjetij, opravljala raziskave potreb trga za določene produkte, pomagala pri navezovanju stikov, organizirala obiske, sodelovala pri iskanju prostorov za predstavništva podjetij ipd. in tako opravljala naloge informativnih birojev za celotno slovensko gospodarstvo.

Za ponazoritev prodora na nove trge DVR in vloge predstavništev Ljubljanske banke pri tem si lahko ogledamo primer Kenije, na katero so se v drugi polovici sedemdesetih let slovenska podjetja ob pomoči republiške paradiploMACIJE še posebej osredinila. Leta 1977 je v to vzhodnoafriško državo z delegacijo prišel navezovat stike predsednik izvršnega sveta Andrej Marinc, že leto dni prej pa je bilo s predstavništvom Ljubljanske banke v Nairobiju vzpostavljeno tudi »veleposlaništvo« slovenskega gospodarstva.⁵³ Nekatera najbolj aktivna slovenska podjetja, denimo Iskra, so sicer to vzpenjajoče

49 ARS, AS 1439, 120, 210, Ugotovitve in stališča komisije skupščine SR Slovenije za vprašanja mednarodnih odnosov o dosedanem in bodočem sodelovanju Slovenije z deželami v razvoju, 7. 11. 1972, 3.

50 ARS, AS 1439, 120, 210, Informacija o sedanjem stanju in predlogi za bodočo vlogo SR Slovenije v okviru jugoslovanskega sodelovanja z deželami v razvoju glede na sklepe tretje konference OZN za trgovino in razvoj, 20. 9. 1972, 2.

51 ARS, AS 1439, 120, 210, Ugotovitve in stališča komisije skupščine SR Slovenije za vprašanja mednarodnih odnosov o dosedanem in bodočem sodelovanju Slovenije z deželami v razvoju, 7. 11. 1972, 4.

52 Leta 1971 je bilo na zadolžitvah v DVR med 850 jugoslovanskimi 68 slovenskih strokovnjakov, od tega kar 48 v Libiji. Za študij v Sloveniji je bilo podeljenih 140 štipendij.

53 ARS, AS 1134, 288, 4328, Informacija o Republiki Keniji, 26. 9. 1985.

se tržišče odkrila že nekaj let prej. Novomeška Krka je s svojo tehnologijo in kapitalom sodelovala pri postavitvi tovarne zdravil, v tekstilni branži pa je bil podoben primer tovarna perila in konfekcije, ki jo je soustanovil ljubljanski Jugotekstil. Z uvozom in izvozom hrane ter blaga široke potrošnje se je ukvarjalo konzorcijsko podjetje Aprimex. Sčasoma je interes za sodelovanje pri večjih projektih izgradnje novih proizvodnih kapacitet izkazalo še več podjetij kot so bila Slovenijales, Smelt, Vozila Nova Gorica, Kolinska, Kovinotehna in še nekaj drugih, ki so nato leta 1983 ustanovila svoj konzorcij.⁵⁴ Oscilacijam pri letnih gibanjih gospodarskega sodelovanja med Kenijo in SRS oz. SFRJ, ki niso bila pogojena samo z obmejnimi konflikti v Keniji in razpadom Vzhodnoafriške gospodarske unije, ampak tudi s krizno racionalizacijo uvoza južnega sadja v Jugoslavijo, so se slovenska podjetja skušala izogniti s prodorom na sosednja tržišča v vzhodnoafriški regiji. Pri tem se je s svojim požrtvovalnim delom izkazal direktor nairobijskega predstavništva Ljubljanske banke Bojan Pretnar, ki je poleg Kenije pokrival tudi Etiopijo, Mozambik, Somalijsko, Sudan, Tanzanijo, Ugando, Zambijo in Madagaskar. Za posel Iskre v Ugandi v vrednosti 15 milijonov ameriških dolarjev si je moral pot utirati celo skozi letalski napad in spati z nabito puško.⁵⁵

Da je bila med DVR Kenija v ospredju interesa SRS, kaže tudi imenovanje Zorana Žagarja na mesto veleposlanika SFRJ, ki je pred nastopom funkcije opravil pogovore s celotnim slovenskim političnim in gospodarskim vodstvom.⁵⁶ Potrditev pozitivnega razvoja medsebojnih gospodarskih odnosov, ki so sicer potekali vse prej kot gladko, je bil obisk kenijskega predsednika Daniela Toroticha arapa Moia v Ljubljani leta 1985. Do sredine osemdesetih let se je namreč vrednost slovenskega izvoza dvignila na okoli 8 milijonov ameriških dolarjev, kar je pomenilo skoraj 60 % celotnega jugoslovanskega izvoza, uvoz pa je pri pol manjši nominalni vrednosti predstavljal celo 70 % vsega državnega.⁵⁷ Gledano v celoti pa je bila močna okrepitev gospodarskega sodelovanja s Kenijo izjema med DVR. Njihov delež znotraj slovenskega izvoza se je v drugi polovici sedemdesetih let nekoliko dvignil, a ni več dosegel desetodstotnega deleža in je ostal pod mejo jugoslovanskega povprečja.

SKLEP

V sklopu mednarodne dejavnosti, ki jo je v skladu z ustavnimi pooblastili iz leta 1974 v drugi polovici sedemdesetih let vodilo slovensko republiško vodstvo, je bilo izvajanje gospodarske diplomacije gotovo ena izmed najbolj izstopajočih oblik aktivnosti. Upoštevati

moramo, da ni šlo za primer organizirane dejavnosti, ampak za v ustavnem duhu pogojen splet mednarodnega delovanja različnih samoupravnih teles, za katerim pa je moč jasno razbrati sledove političnih vplivov. Skozi tovrstno paradiplomacijo so se izražale značilnosti notranjepolitične ureditve tako v odnosu do Beograda kot znotraj republike, hkrati pa so na njeno usmeritev vplivale tudi spreminjajoče se razmere v mednarodnem ekonomskem okolju (recesija), ki jim je bila Jugoslavija in še zlasti Slovenija zaradi svoje odprtosti na Zahod močno izpostavljena. To je pomenilo najprej, da se je gospodarska diplomacija SRS odvijala znotraj vnaprej določenih gabaritov zunanje politike SFRJ, zatem, da je sledila restavriranemu razvojnemu modelu slovenskega gospodarstva (ponovni poudarek na ekstenzivni industriji), ki se je uveljavil po padcu partijskega »liberalizma«, in nazadnje, da je na podlagi geopolitičnega položaja Jugoslavije utirala pot na nova tržišča v neuvrščenih državah, hkrati pa je vzdrževala prisotnost Slovenije v srednje in zahodnoevropskem prostoru.

Uravnoteženje prevladujoče menjave z EGS, EFTO in ZDA s krepitvijo ekonomskih stikov z DVR, ki je bila tudi del zvezne politike po obračunu z republiškimi liberalnimi garniturami, je slovensko vodstvo sprejemalo kot način soočanja z evropsko krizo produktivističnega modela gospodarstva. Dejansko so tudi v drugi polovici sedemdesetih let težišče mednarodne ekonomske navezanosti Slovenije ostale Zahodna Evropa in ZDA. Pri menjavi z njimi je dosegala opazno nadpovprečni delež znotraj jugoslovanske bilance, sodelovanje z neuvrščenimi državami pa je bilo sprejeto kot način za izogibanje preveliki odvisnosti in izpostavljenosti cikličnim gibanjem v razvitih kapitalističnih državah. Za spodbujanje ekonomskih stikov s temi državami se je republiški partijski establishment posluževal svojih institucij in vzvodov vpliva v gospodarstvu in na ta način povezoval zunanjo politiko z notranjepolitičnimi cilji (cf. Irwin, 1985, 255). Toda kljub upoštevanju načel enakopravnega sodelovanja, sprejetih znotraj gibanja neuvrščenih, je bila zunanjetrgovinska menjava z na novo osvobojenimi državami še vedno precej podobna tisti, ki so jo te vzdrževale s svojimi nekdanjimi kolonialnimi metropolami. Pri tem pa slovenska republiška paradiplomacija ni imela pomslekov niti pred spodbujanjem skupnega nastopa slovenskih podjetij in zahodnih korporacij pri velikih projektih v teh državah. Zaradi svoje vloge znotraj gibanja neuvrščenih je Jugoslavija imela nekoliko privilegiran položaj pri nastopu na njihovih tržiščih, kjer so se odločitve v veliki meri sprejemale po politični liniji, vendar pa sta bila konkretno pridobivanje in izpeljava poslov v teh nestabilnih okoljih odvisna predvsem od tamkajšnjih go-

54 ARS, AS 1134, 269, 4239, Gospodarsko sodelovanje SR Slovenije s Kenijo, 19. 1. 1982.

55 ARS, AS 1134, 269, 4239, Ljubljanska banka East Africa Representative Office: letno poročilo za leto 1980.

56 ARS, AS 1134, 269, 4239, Zoran Žagar, novoimenovani veleposlanik SFR Jugoslavije v Keniji, 11. 1. 1982.

57 ARS, AS 1134, 288, 4328, Platforma za uradni obisk predsednika Republike Kenije Daniela Toroticha arapa Moia v SR Sloveniji, 25. 5. 1985.

spodarskih predstavnikov. V tem kontekstu so posebno vlogo odigrale pisarne konzorcijev podjetij in predstavništva Ljubljanske banke, ki so opravljala bistveno širše naloge od običajnih bančnih poslov. Njihovo delovanje so spremljali in koordinirali tako v upravnih in posvetovalnih telesih, ki so se na ravni republike ukvarjala z mednarodnimi odnosi, kot na GZS, ki je prek svojih koordinacijskih odborov skrbela za nadaljnji pretok informacij do posameznih podjetij. Zlasti v primeru spodbujanja ekonomskega sodelovanja z DVR lahko opazimo veliko prepletenost političnih in gospodarskih omrežij, ki so skupaj vzpostavljala svojo mrežo »diplomatskih misij« slovenskega gospodarstva. V obravnavanem obdobju so se te ukvarjale izključno z zadevami ekonomske narave, medtem ko so funkcijo republiških informativnih in političnih birojev dobile šele kasneje.

Notranjepolitični obračun s partijskim »liberalizmom« ni pomenil odtegnitve slovenskega gospodarstva od konkurenčnih zahodnoevropskih trgov, izvozna orientacija pa je ostala v jedru republiškega interesa SRS, ki ga je njeno vodstvo branilo pred tendencami iz jugoslovanskega juga po vzpostavljanju ekonomske avtarkije. Slovenski izvršni svet z Andrejem Marincem na čelu je v drugi polovici sedemdesetih let vzpostavljaj in gojil številne stike z evropskimi državniki in regionalnimi voditelji, tudi s tistimi, s katerimi se je nekaj let prej srečeval Kavčič. Glede na ustaljenost vezi slovenskih podjetij z zahodnoevropskimi je bila vloga republiških organov, zadolženih za mednarodnega sodelovanja in Slovencev v vrstah zvezne diplomacije bolj administrativne narave (lajšanje carinskih predpisov, posredovanje pri iskanju bančnih kreditov, sklepanje meddržavnih dogovorov o različnih oblikah sodelovanja ipd.), pri dogovarjanjih o velikih infrastrukturnih projektih (izgradnja karavanskega predora, jedrska elektrarna Krško, načrti za širitev infrastrukture v Luki Koper) pa so nase prevzeli tudi neposredna pogajanja s tujimi gospodarskimi družbami.

Še bolj kot navezava na države EGS in ZDA je ostala stalnica mednarodne prisotnosti SRS vpetost v čezmejno sodelovanje z Avstrijo in Italijo. Integracija v vzhodnoalpski regionalni prostor, ki se je ujemala tudi z duhom helsinške listine in je bila kot takšna deležna podpore Beograda, je našla mesto v vseh dokumentih o zunanje-politični usmerjenosti republike. Zlasti v odnosu z Italijo je bilo sodelovanje prek sporazumov o maloobmejnem prometu pomembno za širši jugoslovanski prostor, slovensko politično in gospodarsko vodstvo (GZS) pa si je močno prizadevalo za sklenitev podobnega dogovora tudi z Avstrijo. Krepiteve čezmejnih gospodarskih povezav s to državo niso ustavile niti napetosti zaradi nespoštovanja njenih zavez o varstvu slovenske manjšine na Koroškem. Nasprotno se je s politiko krepiteve ekonomske osnove manjšin od začetka sedemdesetih let uveljavil pogled, da si lahko prav manjšina s krepitvijo čezmejnih ekonomskih tokov pridobi veliko korist in utrdi svoj položaj. Posebna komisija pri slovenskem izvršnem svetu in GZS sta si močno prizadevali za spodbujanje investicij slovenskih podjetij v nove obrate na narodnostno mešanih območjih, s čimer so v Avstriji in Italiji odprli okrog 1.000 novih delovnih mest. Ob tem je prišla do izraza posebnost jugoslovanske samoupravne ureditve. V skladu z ustavnim besedilom so namreč bili primarni dejavniki mednarodnega povezovanja samoupravni organi in podjetja, ki naj bi jih k tovrstnim aktivnostim vodil lastni interes. Glede na to, da vprašljive investicije v tujini niso bile vedno v skladu s poslovno logiko podjetij, je morala v takšnih primerih s svojimi preizkušenimi vzvodi odločanja poseči vmes tudi ZK in tako zagotoviti uresničevanje nacionalnega interesa onkraj državnih meja. Tudi na podlagi tega primera lahko sklenemo, da je »socialistično« gospodarsko diplomacijo pri njenem delovanju vodil poslovni interes večjih podjetij, hkrati pa je tudi sama posegala v odločitve o njihovem mednarodnem poslovanju.

»SOCIALIST« ECONOMIC DIPLOMACY:
ACTIVITIES OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF SLOVENIA IN THE FIELD OF
INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS 1974–1980

Jure RAMŠAK

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

SUMMARY

Upon adopting the new SFRY constitution in 1974, the Yugoslav federal units were able to develop their international collaboration initiatives within the framework of the established federal foreign policy. One of the most striking activities of the Slovenian republic leadership in this area was economic diplomacy, which did not take an organised course but consisted of a conglomerate of different activities from maintaining political connections to setting up a network of bank representative offices. The basic agents in international networking were officially the self-management bodies and working organisations (companies) which were, however, directed by the Chamber of Commerce and the Party towards entering and investing certain territories. In this respect, the Ljubljanska banka branches, which took over the representation of the entire Slovenian economy on almost all continents in coordination with the republic leadership, played the crucial role.

In the article, the author pays special attention to the question of how the republic communist establishment defined the realisation of economic interests abroad and how the characteristics of the domestic-policy development and the overall situation influenced the orientation of the republic economic policy. Different ways to promote international collaboration (with the neighbouring countries, the EEC, EFTA, the USA and the developing countries) are presented. Based on the analysis of selected cases, the author also shows what the actual role of the republic leadership and economic representatives abroad was in setting up new forms of economic collaboration and in what way political and economic interests intertwined, and uses this as a foundation for some of his findings about the characteristics of »socialist« economic diplomacy.

Key words: international relations, economic diplomacy, paradiplomacy, Socialist republic of Slovenia, foreign trade

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 1134** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Republiški komite za mednarodno sodelovanje Socialistične republike Slovenije (AS 1134).
- ARS, AS 1271** – ARS, Republiški družbeni svet za mednarodne odnose (AS 1271).
- ARS, AS 1439** – ARS, Univerzitetna konferenca Zveze komunistov Slovenije (AS 1439).
- ARS, AS 1589/IV** – ARS, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589/IV).
- Osolnik, M. (2014):** Serija pričevanj nekdanjega slovenskega diplomata Marjana Osolnika. Prepis pričevanj se nahaja pri avtorju.
- UL SRS, 42/1973** – Uradni list Socialistične republike Slovenije, št. 42/1973. Ljubljana, Uradni list SRS.
- Ustava SRS (1974)** – Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana, Uradni list SRS.
- Ustava SFRJ (1974)** – Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ljubljana, Uradni list SRS.
- Arrighi, G. (2009):** Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč. Ljubljana, Sophia.
- Bajc, G. (2012):** Italija, razpad Jugoslavije in osamosvojitve ter mednarodno priznanje Slovenije. *Studia Historica Slovenica*, 12, 2–3, 379–400.
- Bajc, G. (2014):** Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, v tisku.
- Benko, V. (1997):** Znanost o mednarodnih odnosih. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Berendt, I. (2008):** An economic history of twentieth-century Europe. Economic regimes from laissez-faire to globalization. Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- Calic, M. J. (2011):** The Beginning of the End – The 1970s as a Historical Turning Point in Yugoslavia. V: Calic, M. J. et al. (ur.): *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 66–86.
- Calic, M. J., Neutatz, D., Obertreis, J. (2011):** The Crisis of Socialist Modernity – The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s. Introduction. V: Calic, M. J. et al. (ur.): *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 7–27.
- Čaćinovič, R. (1998):** Zgodovina slovenske diplomacije. V: Jazbec, M. (ur.): *Diplomacija in Slovenci*. Zbornik tekstov o diplomaciji in o prispevku Slovencev v diplomatsko teorijo in prakso. Celovec, Drava, 107–121.
- Irwin, Z. T. (1985):** Yugoslav Nonalignment in the 1980s. V: Ramet, P. (ur.): *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder–London, Westview Press, 249–275.
- Johnson, C. (1970):** Comparing Communist Nations. V: Johnson, C. (ur.): *Change in Communist Systems*. Stanford, Stanford University Press, 1–32.
- Judt, T. (2007):** Postwar. A history of Europe since 1945. London, Pimlico.
- Kavčič, N. (2001):** Pot v osamosvojitve. Ljubljana, samozaložba.
- Klabjan, B. (2013):** »Transnacionalne politike, nacionalna diplomacija«? Slovenci in Delovna skupnost Alpe-Jadran, 1978–1991. *Acta Histriae*, 21, 3, 409–426.
- Klemenčič, V. (2013):** Gospodarjenje v socializmu. Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Kolenc, Č. (ur.) (1977):** Osimski sporazumi. Koper, Lipa.
- Kosin, M. (2000):** Začetki slovenske diplomacije z Italijo 1991–1996. Ljubljana, FDV
- Kunič, J. (2004):** Ambasador vseh. Ljubljana, Tuma.
- Lecours, A. (2002):** Paradiplomacy. Reflections on the Foreign Policy and International Relations of Regions. *International Negotiation*, 7, 91–114.
- Lusa, S. (2001):** Italia – Slovenia: 1990–1994. Pirano, Il Trillo.
- Murko, I. (2004):** Meje in odnosi s sosedomi. Ljubljana, FDV.
- Nečak, D. (1998):** Od železne zaveske do zelene meje. *Regija Alpe-Jadran 1945–1991*. *Zgodovinski časopis*, 52, 2, 201–214; 52, 3, 393–405.
- Nečak, D. (2013):** »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Petrič, E. (2010):** Zunanja politika. Osnove teorije in praksa. Ljubljana, CEP, ZRC SAZU.
- Pirjevec, J. et al. (ur.) (2006):** Osimska meja. Osimska meja: jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975. Koper, Založba Annales.
- Pirjevec, J. (2011a):** Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pirjevec, J. (2011b):** Tito in Kardelj: od »tovarišije« do sovraštva. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 501–508.
- Poropat, L. (1993):** Alpe-Adria e Iniziativa Centro-Europea. Cooperazione nell'Alpe-Adria e nell'area danubiana. Napoli, Edizione Scientifiche Italiane.
- Prinčič, J. (2004):** Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945–1991. V: Nečak, D. et al. (ur.): *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 499–528.
- Prinčič, J. (2006):** Obmejno gospodarsko sodelovanje Slovenije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko (1945–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 1, 413–424.
- Prinčič, J., Borak, N. (2006):** Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana, FDV.
- Ramšak, J. (2011):** Restavracija diktature proletariata?. Politične, gospodarske in družbene posledice obračuna s partijskim »liberalizmom« v Sloveniji. V: Bajc, G., Klabjan, B. (ur.): *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo*. Koper, Založba Annales, 513–531.

Repe, B. (1992): »Liberalizem« v Sloveniji. Borec, XLIV, 9–10. Tematska številka.

Režek, M. (2013a): Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). *Acta Histriae*, 21, 3, 361–376.

Režek, M. (2013b): Jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje v senci prve arabsko-izraelske vojne in spora z Informbirojem (1948–1953). *Acta Histriae*, 21, 4, 825–838.

Sima, V. (1990): Die jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten. Wien, Universität Wien.

Škorjanec, V. (2006): Priprave na Osimska pogajanja. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 16, 1, 43–56.

Škorjanec, V. (2006–2008): Osimski pogajalski proces. Del I–IV. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

Škorjanec, V. (2007): Osimska pogajanja. Koper, Založba Annales.

Šušmelj, J. (2009): Trpko sosodstvo. Nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1945–2001. Trst, ZTT.

Udina, M. (1979): Gli Accordi di Osimo. Trieste, Lint.

Udovič, B. (2013): Zgodovina (gospodarske) diplomacije. Ljubljana, Založba FDV.

Žagar, M. (2010): Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje? V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, 231–256.

OBLIKOVANJE ODNOSA DO SOSEDNJIH DRŽAV (ITALIJA, AVSTRIJA) V SLOVENSKEM/JUGOSLOVANSKEM PARTIZANSKEM GIBANJU (1941–1945)

Bojan GODEŠA

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: bojan.godesa@inz.si

IZVLEČEK

Razprava govori o medvojnem oblikovanju odnosa slovenskega oz. jugoslovanskega partizanskega gibanja do sosednjih držav (Italije in Avstrije). Ta je zaradi ozemeljskih zahtev do sosednjih držav (program Zedinjene Slovenije) in specifičnih oblik protiokupatorskega boja, pogojenega tudi z ocenjevanjem mednarodnega okvira, dobil dokončno podobo šele v zadnji fazi vojne. Jugoslovansko partizansko gibanje je tedaj zavzelo stališče, ki je kazalo na odločenost, da uresniči že leta 1941 v Temeljnih točkah OF sprejeti cilj o združitvi slovenskega etničnega ozemlja (program Zedinjene Slovenije).

Ključne besede: partizansko gibanje, Zedinjena Slovenija, meje, Italija, Avstrija, okupacija 1941–1945

LO SVILUPPO DELLE RELAZIONI CON I PAESI CONFINANTI (ITALIA, AUSTRIA) NEL MOVIMENTO PARTIGIANO SLOVENO/JUGOSLAVO (1941–1945)

SINTESI

Il saggio presenta lo sviluppo delle relazioni fra il Movimento Partigiano Sloveno ovvero Jugoslavo e i Paesi limitrofi (Italia e Austria) durante la guerra. A causa di rivendicazioni territoriali nei confronti dei Paesi confinanti (il Programma Slovenia Unita) e di forme specifiche della lotta di liberazione, subordinate anche alla valutazione del quadro internazionale, le relazioni acquisirono la loro forma definitiva solo nell'ultima fase della guerra. Solo allora, il Movimento Partigiano Jugoslavo assunse una posizione che rifletteva la determinazione di realizzare l'obiettivo, approvato già nel 1941 nei Punti programmatici del Fronte di Liberazione, relativo all'unificazione del territorio etnico sloveno (il Programma Slovenia Unita).

Parole chiave: Movimento Partigiano, Slovenia Unita, confini, Italia, Austria, occupazione 1941–1945

I.

»Izredna važnost delov Slov.(enije), ki meje na druge države. Če bi ostala po vojni Nemčija imperialistična – to je možno samo pod zaščito angl.(eškega) imper.(ializma) ni nujno protisovjetsko! Neodvisna Avstrija bo predstraža nem.(škega), angl.(eškega), amer.(iškega) imperializma. Ako ostane Italija imperial.(istična), bo to le v rokah angl.(eškega) in drugih imperializmov in zato stalna grožnja nam. V tem slučaju nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, pri tem bo silno važen Trst. Naš Trst = sovjetski Trst. – Vendar: neodvisna Avstrija je za nas plus, pa naj bo kakršnakoli! Tudi kapitalistična! Napačno je obratno mnenje. S to Avstrijo pa moramo priti v take odnose, da jo ne bo mogoče izrabiti za odskočno desko proti nam. To nam bo uspelo: 1. če pomagamo osvobodilnemu boju v Avstriji; 2. če bi Avstrija postala naša, komunistična. V nobenem primeru pa ni dobro, ako se v Avstriji razvija šovinistični, velenemški duh!

Italija: ako dobimo Italijane v sev.(erni) Italiji proti nam – z diskusijo o razmejitvi – potem bodo prišle te mase pod vpliv angleškega imperializma. Situacija bo za nas kritična, ako ne bomo imeli za seboj italj.(anskih) mas. Treba jih je pripraviti do borbe proti badoljevski reakciji, to pa je možno le na ta način, da jih aktiviziramo v antihitler.(jevski) borbi in na tem razkrinkujemo badoljevce. Ne smemo čakati, da nam bodo ital.(ijanske) mase v Primorju pomagale, ampak one morajo čutiti, da mi njim pomagamo v borbi proti hitlerjevski reakciji. Ne odstopamo od Trsta, tudi pred it.(alijanskim) CK, doslej pa nismo še izdali nič točnejšega o Trstu. [...] Mi ne moremo in ne smemo postavljati dokončne rešitve za Trst. Lahko se pokaže potreba, da mi prostovoljno pristanemo, da Trst ne bo naš.

Platforma naše borbe:

1. skupna borba proti Hitlerju, ne pa diskusija o Trstu!
2. glede na slabost it.(alijanske) part.(ije) vse naše sile na ustvarjanje italj.(anskega) partizanstva. Dokler vodi KPI Quinto¹ bo to šepalo, a upam, da bodo prišli novi kadri iz ječ. Treba na vsak način dobiti dober odnos z Italijani« (DOONGS, XI, 2).

Na to obsežno Kardeljevo izvajanje na seji Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (CK KPS) 27. februarja 1944 je Boris Kidrič dodal: »določimo človeka, ki bo posebej pazil na odnose z Avstr.(ijci) in Italj.(ani) in na ljudi, ki jih pošiljamo v obrobne pokrajine, da ne bodo šovini« (DOONGS, XI, 2). Ob teh razčlembah trenutnega položaja na seji, kjer so se prepletala tako načelna stališča kot seveda tudi povsem praktični ukrepi, pa je bila za razumevanje konkretnega nadaljnjega delovanja pomembna oziroma celo ključna Kidričeva ocena bodočih, to je poveljnih mednarodnih razmer: »Zaenkrat: Jug.(oslavija) bo prog.(resivna), Ital.(ija) ne. Mi s stališča progresivnega« (DOONGS, XI, 2).

Kot je pokazal nadaljnji politični razvoj dogodkov v tem obmejnem prostoru, se je Kidričeva ocena izkazala za pravilno in realistično. Tako je delovanje slovenskih oziroma jugoslovanskih komunistov vse od konca februarja 1944 do konca vojne in seveda tudi še po njej, kar pa ni predmet naše razprave, temeljilo prav na teh izhodiščih in predpostavkah, ki jih vsebuje Kidričeva ocena, da Italija »zaenkrat« ne bo progresivna. Kako ravnati v takem primeru, je bil Kidrič povsem jasev v pismu Pokrajinskemu komiteju (PK) KPS za Primorsko 26. decembra 1943, ko je zapisal: »Da, mi smo za samoodločbo in za enakopraven dogovor z italijanskim narodom, toda samo pod pogojem, če bo italijanski narod zares imel, to se pravi, če si bo priboril vse demokratične pravice, da bo sam o sebi demokratično odločal, to se pravi, če bo izkoreninil vse ostanke italijanskega fašizma, s tem pa tudi seveda tudi italijanskega imperializma. Z imperialistično Italijo pa se seveda mi ne bomo pogovarjali na bazi samoodločbe, niti ji ne bomo priznali pravice enakopravnosti« (Mikuž, 1958/59, 17). Italija je namreč, kljub prizadevanjem, da bi dobila status zaveznice, pridobila le status sobojevnice (cobelligerante) in je bil obravnavana na povojni mirovni konferenci v Parizu kot premagana država. Le nekaj dni zatem, 12. januarja 1944, je bil ustanovljen Znanstveni inštitut pri predsedstvu Izvršilnega odbora Osvobodilne fronte (IO OF) in zatem Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS). Predsednik znanstvenega inštituta je postal zgodovinar Fran Zwitter, katerega temeljna naloga je bila prav priprava in znanstvena utemeljitev mejnih problemov (Izvori, XV, 13; Zwitter, 1977).

Potem ko je bilo že znano, da bo po vojni obnovljena Avstrija, je v načelu povsem enako kot za zahodno sosedo, veljalo tudi na severu. Tako je Edvard Kardelj 5. februarja 1944 naročal slovenskim komunistom na Koroškem: »Imeti morate pred očmi, da je Vaše delo zaradi nacionalno mešanega terena izredno komplicirano in da bi vsaka napaka lahko imela izredno težke posledice. Zato se v Vašem delu nikakor ne smete orientirati po nekih čisto ozkonacionalnih vidikih, ampak morate imeti pred očmi splošen proces borbe proti nemškemu fašizmu in njegovim reakcionarnim pomočnikom v tem delu Evrope. [...] Razumeti morate, da bo vsa vprašanja ostvaritve slovenskih nacionalnih pravic na Koroškem najlažje rešiti, če bo v toku borbe ustvarjena enotnost avstrijskega in slovenskega ljudstva na tem področju. Vaša osnovna naloga mora potemtakem biti organizirati in razvijati odpor slovenskega in avstrijskega ljudstva na Koroškem proti Hitlerjevim oblastem, razvijati partizansko gibanje in oboroženo akcijo proti nemški vojski. Na tej osnovi razvijajte potem tudi slovensko osvobodilno gibanje. Nikjer ne dopustite, da bi mogel nacionalni šovinizem v taki meri zaostri odnose med progresivnimi antifašističnimi silami na Koroškem, da bi to škodovalo nam in avstrijskemu osvobodilnemu gibanju. [...] Vse

1 Umberto Massola.

to ne pomeni, da mi skrivamo zahtevo slovenskega naroda po priključitvi slovenske Koroške k Sloveniji. Toda rešitev tega problema je odvisna od bodočega razvoja v sami Avstriji in Jugoslaviji. Jasno Vam mora biti, da bo naša zahteva nasproti imperialistični Avstriji mnogo večja, kakor zahteva nasproti ljudski, demokratični Avstriji. Če torej mi danes ne postavljamo vprašanja razmejitve, potem ne delamo to samo zaradi aktivizacije avstrijskih mas, ampak tudi zato, ker bo dejansko to vprašanje mogoče rešiti šele tedaj, ko bo jasno, v kakšni smeri se bo razvijala Avstrija. V tem smislu se Vi dogovarjajte tudi s KP Avstrije. [...] Končno vas v zvezi z Avstrijo opozarjamo še na eno vašo dolžnost, a to je dolžnost, da vplivate na razvoj antifašističnega gibanja v ostali Avstriji, kolikor jo dosežete. Vi sami veste, da dogodki v Jugoslaviji niso zgolj notranje jugoslovanskega pomena, ampak da so postali dogodek, ki je vplival na ves razvoj v Evropi in celo izven Evrope. Treba je težiti za tem, da sosednje narode čim tesnejše povežemo z našo borbo. Sami razumete, da je za zavarovanje dosedanjih uspehov naše borbe najvažnejše, da dobimo krepka oporišča pri sosednjih narodih, da prenesemo ljudsko demokratično gibanje tudi na te narode, kajti v nasprotnem primeru jih bo internacionalna reakcija, zlasti vsi fašistični ostanki in izviri, ponovno mobilizirala proti nam. V tem oziru vi lahko zelo mnogo naredite v Avstriji. V Avstriji sta odprti dve poti: ali bo postala oporišče mednarodne imperialistične reakcije in bo potemtakem za nas v bodoče predstavljal stalno nevarnost, ali pa bo morala iti po poti, po kateri gredo naši narodi. V tem primeru so odprte vse možnosti najtesnejšega sodelovanja. Zlasti bo to vprašanje važno, ako bo Nemčija ostala v rokah reakcije« (Izvori, XV, 62).

Pomembnost in na nek način prelomnost zgoraj omenjenih ugotovitev in ocen v oblikovanju odnosa do sosednjih držav (sicer je bilo načelno stališče, kot bomo videli, dejansko vseskozi enako) je bila v dejstvu, da je bil začetek leta 1944 čas, ko so bile mnoge okoliščine, pa tudi položaj partizanskega gibanja na taki razvojni stopnji, da so že omogočale večjo predvidljivost glede ocen poteka dogodkov v zaključni fazi vojne. Na omenjeni seji izražena stališča so bila neposredno povezana z zapleti, ki so nastali po kapitulaciji Italije, ko je slovensko (pa tudi hrvaško) odporniško gibanje razglasilo priključitev Primorske in ostalega ozemlja k novi Jugoslaviji, kar je bilo nato potrjeno tudi na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu novembra 1943, torej s strani najvišjega političnega foruma jugoslovanskega odporniškega gibanja (Petranović, Zečević, 1987, 803–804). S tem se ni strinjalo vodstvo Komunistične partije Italije (KPI) in je prišlo, po izmenjavi pisem s slovensko oz. jugoslovansko stranjo, do spora, ki je po zaslugi Quinta (Massole) segel vse do Georgija Dimitrova, voditelja tedaj sicer formalno že ukinjene Kominterne. Iz Moskve je prišlo sporočilo, v katerem so poudarili, da je potrebna predvsem skupna borba proti fašističnemu sovražniku in je vnašanje ozemeljskih sporov politično nepravilno (Mi-

kuž, 1958/1959, 20). Tedaj se v mednarodnih okvirih že bolj jasno nakazujejo obrisi bodoče povojne ureditve (z vidika naše raziskave je npr. zelo pomemben sklep moskovske konference oktobra 1943 o povojni obnovitvi avstrijske države), istočasno pa je tudi narodnoosvobodilno gibanje (NOG), zlasti po kapitulaciji Italije, uveljavljeno, z izdelano notranjo fizionomijo in političnim programom (II. zasedanje Avnoja), ter prepoznano tudi na mednarodni ravni (sklepi Teheranske konference o partizanski vojski kot zavezniški vojski oz. kot sestavnem delu zavezniške koalicije) ter je kot tako veljalo za osrednjo vojaško politično silo v Jugoslaviji tudi za pretežno večino zavezniških krogov. Pravzaprav manjka NOG le še zunanjepolitični vidik mednarodnopravnega priznanja (ta je bil seveda najpomembnejši!), kjer pa so prav v tem času potekala intenzivna diplomatska in še drugačna prizadevanja, ki so sicer trajala še vse leto 1944, vse do imenovanja Tita za predsednika vlade Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) 7. marca 1945 (Šepić, 1983).

II.

Razvoj partizanstva je imel več razvojnih stopenj, ki niso šle vedno v premočrtni smeri in temu primerno se je tudi prilagajal oziroma razvijal pogled na strategijo in taktiko (Deželak Barič, 1995, 137–162), v sklopu katere je bil tudi odnos do ureditve odnosov s sosednjimi narodi in državami v povojnem obdobju. Dejstvo, da so iz vseh sosednjih držav (fašistična Italija, nacistična Nemčija in Horthyjeva Madžarska), ki so mejile na slovensko ozemlje (Dravska banovina) v okviru Kraljevine Jugoslavije prihajali napadalci, ki so ob neizzvani agresiji (ta se je, značilno, začela brez vojne napovedi, kar je pomenilo, da napadalci ne priznavajo niti najosnovnejših civilizacijskih in humanitarnih pravil) okupirali, razkosali ter anektirali slovensko ozemlje k svojim državam (Italija 3. maja 1941, Madžarska 16. decembra 1941, Nemčija pa, kljub tej nameri, sicer formalno ne, a dejansko je celotno zasedeno ozemlje v vseh pogledih povsem integrirala v sklop nemške države). V skladu s Hitlerjevim navodilom 27. marca 1941, da je potrebno Jugoslavijo ne le vojaško premagati in okupirati, temveč tudi uničiti kot državo (šlo naj bi za njeno debelacijo, kot je v mednarodnem pravu uveljavljen pojem za tako stanje), je bil njihov namen povsem jasen, namreč v okviru novega reda, ki so ga ustvarjale sile osi, v tem prostoru ustvariti stanje, ki so ga razumele kot trajnega in dokončnega. Odnos vseh treh okupatorjev do slovenskega prebivalstva in njihova okupacijska politika se je v nekaterih pogledih sicer razlikovala, a dolgoročno gledano so bili njihovi cilji v pogledu na slovenstvo v bistvu identični, to je njihova raznaroditev – skratka, Slovenci so bili s strani okupatorjev obsojeni na narodno izumrtje in etnocid. Če k temu dodamo še dejstvo, da so že v času med obema vojnama, v sklopu t. i. versajske ureditve, živeli Slovenci kot manjšina v vseh sosednjih državah

in bili izpostavljeni dolgoročnemu pritisku z namenom njihove asimilacije, je jasno, da v slovenskih očeh podoba sosednjih narodov in njihovih držav ni mogla biti prav visoka in je ta vidik pomembno vplival na stališča slovenskih političnih dejavnikov. Kot odgovor na tako stanje je bila na pobudo slovenskih komunistov ustanovljena Osvobodilna fronta, ki je imela, poleg izгона okupatorjev in povojnega prevzema oblasti, od vsega začetka v načrtu tudi združitve slovenskega ozemlja, to je že v pomladi narodov 1848 nastali program Zedinjene Slovenije (Pleterski, 1966). Jasno je, da je uresničitev tega cilja, ki je seveda predpostavljala spremembo državnih meja, vseskozi neposredno načenjala in problematizirala tudi vprašanja povojne mednarodne ureditve v tem prostoru in seveda s tem povezanega odnosa do sosednjih držav, ki bodo nastale kot naslednice v vojni poraženih sil. Vsi ti vidiki pa so bili sprva, razumljivo, še povsem odprti in njihova povojna ureditev še povsem nejasna.

Sicer pa je bilo načelno stališče vseskozi povsem jasno, tako do pravice do samoodločbe narodov in Zedinjene Slovenije kot tudi do tega, po katerih načelih urejati odnose s sosednjimi državami in narodi v primeru »demokratskega« (načelo proletarskega internacionalizma, konkretno temelječega na v Moskvi sprejeti Izjavi Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), KPI in Komunistične partije Avstrije (KPA) o pravici do samoodločbe in združitve slovenskega naroda iz leta 1934 (Nedog, 1967) kot tudi v primeru »imperialističnega« razpleta v neposredni soseščini.

Začetna faza je t. i. »protinačrtništvo«, kjer se je odražalo tudi dejstvo, da tedaj slovenski komunisti še niso imeli dokončno izoblikovanih stališč niti do vprašanja državnega okvira (Godeša, 2006; Godeša, 2015) niti do mejnega vprašanja ter s tem pogojnega odnosa do sosednjih držav. Ta ključna vprašanja, ki so jih sprva namenoma puščali odprta, so slovenski komunisti pogojevali z bodočim mednarodnim razvojem dogodkov, za katerega so predvidevali, da bo šel v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji ter revolucionarnega vrenja v nacistični Nemčiji, ki bo privedla do sovjetske ureditve povojne Evrope (Godeša, 1990). V takšni bodoči ureditvi so slovenski komunisti menili, da bo vprašanje Zedinjene Slovenije zlahka rešljivo na podlagi predhodnih sporazumov z italijanskimi in avstrijskimi komunisti (Izjava KPJ, KPI in KPA iz leta 1934). Tako je novembra 1941 CK KPS v posebnem komunikeju o odnosu KPS do slovenskega nacionalnega vprašanja, v katerem je zavračal stališče, »da so KPS nacionalne potrebe tuje«, kot ključni argument v skladu z omenjenimi predvidevanji omenjal prav omenjeno konferenco predstavnikov KPJ, KPI in KPA, ki se je »enodušno in brez zadržkov izrekla za osvoboditev in združitve vseh Slovencev. Bila je to prva internacionalna konferenca, ki je postavila pred svet problem slovenskega naroda v celoti ter se izjavila za njegovo dosledno rešitev v korist slovenskemu narodu. Sklep konference je postal za ko-

muniste obvezen« (DLRS, I, 75). Reševanje urejevanja medsosedskih odnosov je bilo torej tesno povezano z razumevanjem celotnega kompleksa strategije in taktike, ki pa je šel skozi različne, deloma tudi protislovne faze in se je dejansko izoblikovalo postopoma in to na tako specifičen način, da ga slovenski oz. jugoslovanski komunisti sprva (še) niso mogli predvideti v vsej svoji razsežnosti (Godeša, 1991a).

To obdobje lahko označimo za »romantično« fazo – pa ne toliko zaradi shematskega, ideološko pogojenega pričakovanja bodočega (revolucionarnega) razvoja vojne, pač po zgledu prve svetovne vojne in oktobrske revolucije (Godeša 1991b), temveč zaradi preveč naivnega zaupanja v proletarski internacionalizem in sklicevanja na izjavo treh komunističnih partij iz leta 1934 o pravici do samoodločbe in združitve slovenskega naroda. Dejansko se je pokazalo, da so načela proletarskega internacionalizma v praksi bolj kompleksna in protislovna, kot so si to sprva predstavljali slovenski komunisti, in so v tem pogledu nastale nepričakovane težave in zapleti, ki so se kazali predvsem v sporih in nesoglasjih s predstavniki sosednjih partij, zlasti s KPI (Mikuž, 1958/1959), medtem ko so bili v tem pogledu odnosi s KPA bistveno manj problematični, čeprav tudi tu povsem brez težav ni šlo (Mikuž, 1970).

Tudi v teh vprašanjih se je namreč pokazalo, da so načela in teorija eno, nekaj povsem drugega pa so konkretne okoliščine in njihovo uresničevanje v praksi. Dejansko so bili razlogi za nesoglasja med sosednjimi partijami, predvsem s KPI, večplastni in so segali od različnih načelnih pogledov na posamezna vprašanja, pa vse do osebnih zamer. Nesporazumom med KPJ in KPI lahko sledimo vse od začetkov njunih stikov, to je od časa, ko se je Kominterni julija 1940 odločila, da prek Švice, Francije in Jugoslavije organizira delovanje KPI tudi v Italiji. V Slovenijo so prek Hrvaške prispeli Rigoletto Martini-Quarto z ženo in Umberto Massola-Quinto z družino (Massola, 1972). Ključna razlika med partijama je bila v oceni trenutnih razmer in temu prilagojena taktična usmeritev. Razlika, zaznavna že na samem začetku stikov med predstavniki obeh partij, je bila temeljna in je v bistvu pogojevala vse druge vidike nesporazumov. Odnose med partijama je obremenjevala skozi celotno vojno obdobje in še po njej. Razlika v delovanju je izvirala predvsem iz drugačnih položajev, v katerih sta se partiji znašli med vojno in iz tega izvirajočih trenutnih neposrednih ciljev. Neposredni cilj KPS (oz. KPJ) je bil poleg izгона okupatorjev tudi revolucionarni prevzem oblasti, medtem ko si je KPI zadala kot najpomembnejšo nalogo odstranitev fašizma in vzpostavitev demokracije v Italiji. S tem pogojena je bila tudi vloga partij v nacionalnih odporiških gibanjih. KPS je nastopala kot vodilna sila oz. celo kot hegemon v slovenskem osvobodilnem gibanju in drugim političnim subjektom zunaj OF niti ni priznavala pravice do organiziranja samostojnega odporišтва. KPI je v italijanskem odporiškem gibanju sodelovala le

kot ena izmed enakopravnih koalicijskih strank v Comitato di Liberazione Nazionale (CLN). Vse omenjeno pravzaprav ne bi imelo večjega pomena, četudi so bili slovenski komunisti glede možnosti revolucionarnega razpleta v Italiji bolj optimistični kot italijanski, če ne bi bilo odprto vprašanje ozemeljske razmejitve pristojnosti delovanja obeh partij v Primorju. V tem pogledu je zlasti pereč problem predstavljal Trst. To je v največjem mestu tega območja privedlo do izjemnega položaja, da sta na istem ozemlju delovali različni nacionalni partiji, kar je ob omenjenih razlikah še dodatno zapletalo medsebojne odnose. Glavni »krivec« za to nenavadnost je bila Kominternina brzojavka iz avgusta 1942, ki je pristojnost delovanja med partijama razmejila po nacionalnem in ne po ozemeljskem ključu (DLRS, III, 11). S to brzojavko je Kominterna potrdila, da za Sovjetsko zvezo rapalska meja »de facto« več ne velja, sicer pa je v tem smislu govoril Stalin z britanskim zunanjim ministrom Edenom že januarja 1942 v Moskvi.

Z usklajevanjem odnosov na spornih območjih je bilo tesno povezano tudi vprašanje, na kakšnih temeljih graditi medsebojno sodelovanje. Od vsega začetka si je KPS/KPJ namreč lastila pomembnejšo vlogo, ki si jo je nekaj časa skušala zagotoviti tudi povsem formalno (Massola, 1970). Čeprav je KPI uspelo zadržati formalno enakopraven položaj, pa ta dejansko nikakor ni bil enakovreden s KPS/KPJ. Še v večji meri je to seveda veljalo za KPA. KPJ je imela prednost že od prvih stikov in sta bili KPI in KPA v precejšnji meri od nje odvisni, saj je zveza s Kominterno potekala prek zagrebškega centra, ki ga je vodil Josip Kopinič. Poleg tega je dobivala KPI od KPS tudi finančno pomoč. Ta je znašala trideset tisoč lir mesečno. Vodilna vloga KPJ med partijami sosednjih dežel pa ni bila le plod hotenj jugoslovanskih komunistov, temveč jo je na neki način priznavala tudi Kominterna (Tito, ZD, XVII, 23–25). To dejstvo je bilo v odnosih med sosednjimi partijami s približevanjem konca vojne vse bolj pomembno, zato ne moremo trditi, da bi KPS kdajkoli popustila pred težnjami KPI in KPA v tistih vprašanjih, kjer se njihovi pogledi niso ujemali. Prej bi lahko trdili nasprotno, da je KPS uveljavljala svojo voljo tudi tam, kjer so se tri partije razhajale.

Vsi nesporazumi (v prvi vrsti vprašanje državne pripadnosti Trsta, različna izhodišča in cilji, razmejitve pristojnosti med partijami v narodno mešanih predelih), ki so se v času vojnega razpleta le še zaostrovali, so privedli Kardelja, da je konec septembra 1944 v pismu Josipu Brozu Titu zapisal: »Močne imamo pozicije v Trstu, kjer je za Jugoslavijo velika buržoazija in proletariat, za Italijo pa so komunistična partija in intelektualci. Naši odnosi z italijanskimi komunisti so slabi« (Izvori, XX, 12). Če k temu dodamo še nenavadno žaljive izraze, s katerimi so se v posameznih dokumentih označevali posamezni ljudje iz obeh partij (pojavnjajo se izrazi kot so opice, babe, navadna intrigantska malomeščanska

ničevost itd.), lahko ugotovimo, da je šlo za izjemno globok in oster spor med KPJ/KPS in KPI (Godeša, 1993).

Drugi vidik, ki ga sprva v vsej svoji razsežnosti niso povsem mogli predvideti in je tudi pomembno vplival na stališča KPS, je bil povezan z notranjepolitičnim spopadom z domačimi nasprotniki partizanstva. V času velike italijanske ofenzive poleti 1942 ter zlasti po bihaškem zasedanju Avnoja, je med slovenskimi komunisti dozorelo spoznanje, da dobiva razvoj dogodkov povsem nove razsežnosti. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati nekega »prevrata«, kot so do tedaj pričakovali, temveč da se bo predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protihitlerjevske koalicije) treba prilagoditi novim razmeram. Tako je Kardelj zapisal, »da je sedaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlažje utrdili prav čez Jugoslavijo«, kot se je izrazil v pismu J. B. Titu sredi decembra 1942. Šlo je za ugotovitev, kot je sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja zapisal Janko Pleterški, da »je razmerje KPJ do Jugoslavije bilo razmerje revolucije do državnega okvira, ki daje najboljše možnosti« (Pleterški, 1977, 44; Godeša, 2006). To spoznanje predstavlja eno ključnih prelomnic v oblikovanju nadaljnje strategije odporiškega gibanja. Tako je Kardelj 4. decembra 1942 pisal IO OF: »V zvezi z zunanjimi in notranjimi dogodki bo treba izdelati že konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti, in tudi že pripraviti neke organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice« (Jesen 1942, 201). To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da dokončna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah (DLRS, II, 98)² in v »prekupčevanju« za zelemizo (DLRS, II, 18). To je dejansko pomenilo, da se je Kardelj zavedel, da v tako spremenjenem dojemanju mednarodnega okvira, omenjena izjava treh komunističnih partij v bistvu ni bila aktualna. Tako stališče jih je namreč postavilo tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnih zahtev in s tem tudi že na nek način do sosednjih držav. Tako je Kardelj ob navodilih 3. januarja 1943 za zbiranje gradiva za mejno problematiko dodal: »Čas je, da imamo na karti narisano, kar bomo zahtevali pod pogojem, da bodo okoli nas ostale imperialistične države« (DLRS, V, 9). Kako zelo se je naenkrat mudilo z določitvijo meja, je razvidno že iz tega, da je odločitev o tem vprašanju sprejel samostojno kar Kardelj, seveda ob posvetovanju s slovenskim centralnim komitejem in se ni posvetoval niti s CK KPJ niti s Kominterno, kaj šele z vodstvom KPI v Milanu, s katerim je sicer bil v rednih pisnih stikih. Za določitev meja sta se Kardelj in CK KPS odločila, čeprav jima je bilo jasno, da je to vprašanje v veliki meri odvisno tudi od bodočega odnosa sil.

Pri Kardelju sta na tako mnenje vplivala predvsem dva vidika, nacionalni in mednarodni. Prvega je uteme-

2 To je izjavil Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu poleti 1942.

ljil z besedami, če ne bi proglasili priključitve Trsta in Celovca k Zedinjeni Sloveniji, »je sedaj že popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihailovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče« (Jesen 1942, 207). Drugi vidik pa je Kardelj pojasnil: »V socializmu seveda to vprašanje sploh ni važno niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma« (Jesen 1942, 207). Tako stališče je slovenskim komunistom olajšala tudi ocena, ki jo je izrekel Kardelj v pismu PK KPS za Primorsko 31. decembra 1942: »Italija bo nedvomno ostala še nekaj časa imperialistična, tudi če se bo notranji režim 'demokratiziral'« (DLRS, V, 13).

Tretji vidik, ki so se mu morali prilagoditi slovenski komunisti, se je pokazal ob vprašanju, kako uskladiti sodelovanje z italijanskimi in avstrijskimi antifašisti in domačo nacionalno realnostjo. Slovensko prebivalstvo, posebej še na Primorskem, namreč ni bilo naklonjeno sodelovanju z Italijani, četudi so ti bili protifašisti. Čeprav ni bilo ključno, je k temu prispevala po svoje tudi propaganda nasprotnikov, ki je vneto agitirala proti »fratelanci« in trdila, da slovenski komunisti razprodajajo slovensko zemljo tujcem. Bistveno pa je bilo, da Primorci niso kazali pretirane težnje po razlikovanju med italijanskimi protifašisti in fašisti, ker so bili prepričani, da odgovornost za dvajsetletno zatiranje nosi italijanska država v celoti in ne le fašistični režim. V tem kontekstu gre razumeti tudi posodobitev ocenjevanja predvojnega primorskega protifašističnega boja in navezovanja na njegovo predvojno tradicijo (npr. značilen primer je bil preimenovanje Soške brigade v Bazoviško) s strani slovenskih komunistov (Godeša, 1995, 371). Pomisleki podobnega značaja so se pojavljali tudi na Koroškem, ko so aktivisti v novoustanovljenih odborih OF »v Avstrijih videli le predstavnike nekdanjih gospodarjev in pripadnike nacionalsocializma, od katerih so bili narodno in gospodarsko izkoriščani, če ne že zatirani« (Linasi, 2010, 287). Zato je Edvard Kardelj 29. julija 1944 z Visa pisal CK KPS: »Nedavno so radio stanice v Londonu in tako dalje prinesle vesti o vašem sporazumu z Italijani.³ Mi nameravamo te dni dati po RSJ demanti teh vesti. V zvezi s tem vas opozarjamo, da se v odnosu do Italijanov v nobenem pogledu ne prenaaglite, v vsakem slučaju pa naredite vse kar je v vaših močeh, da se v svetovni javnosti ne bo govorilo o takšnih sporazumih kakor govore sedaj. Imejte pred očmi, da so bili Italijani naši vojni sovražniki, s katerimi imamo še važne račune. Nimamo nobenega interesa danes bobnati v svet o njihovih borbah skupno z nami, kajti take borbe ni in se mi šele trudimo, da bi antifašistične elemente zares spravili v borbo. Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več. Treba je šele ustvariti pogoje sodelovanja. V sedanjih razmerah pogoji za sodelova-

nje z njimi in z njihovo vlado še niso zreli« (Izvori, XVI-11, 69; Godeša, 2000). Zelo poveden v tem pogledu je bil navidez povsem nepomemben zaplet glede imena skupne slovensko-italijanske organizacije (na podlagi aprilskega sporazuma med CK KPS in CK KPI – Delavska enotnost ali Delavsko bratstvo), kjer so slovenski komunisti pojasnili italijanskim, da so še preveč žive rane, ki jih je povzročil fašizem, da bi bilo ime »bratstvo« sprejemljivo za slovenske ljudske množice (Pallante, 1980, 184–186). Zaradi globine svojega pomena (»bratstvo«) nam na simbolni ravni ta primer zelo nazorno odstira, kako so morali biti slovenski komunisti izjemno občutljivi v iskanju ravnovesja v odnosu do sodelovanja z italijanskim prebivalstvom. Enako je bilo tudi na Koroškem, kjer, kot je poročal Dušan Pirjevec Ahac, »na nas množice niso gledale kot organizatorje osvobodilnega boja na Koroškem, ampak nekake nove Maistrove vojaške, ki so prišli gledat, če je že čas za vdor na Koroško« (Linasi, 2010, 275).

III.

Sredi poletja 1944 so načrti o prihodnosti medsosedskih odnosov, pogojeni predvsem z vprašanjem meja, dobili širše mednarodne razsežnosti z neposredno vključitvijo zaveznikov kot tudi seveda prizadetih. Načrti so prišli v odločilno fazo, ko je bilo potrebno dotedanje bolj ali manj teoretične načrte in predpostavke spraviti v prakso ter jih tako pospešeno uresničevati v pripravah na bližajoči se konec vojne. V okviru spremenjenih mednarodnih razmer v času priprav na konec vojne, ko so se že kazali bistveno bolj določno obrisi povojnih razmerij med zmagovalci ter njihovi nameni, predstavlja v tem kontekstu zelo nazoren pokazatelj razumevanja tedanjega položaja pismo Kardelja italijanskemu delegatu pri CK KPS Vincenzu Bianchiju – Vittoriju septembra 1944. V njem je Kardelj ravno na podlagi že prej izoblikovanih pogledov obširno in poglobljeno Vittoriju orisal položaj z besedami: »Pred kratkim sem prispel v Slovenijo v zvezi z predstoječimi dogodki, ki prihajajo v zaključni fazi vojne proti Hitlerju. V tej zvezi bi hotel razčistiti tudi nekaj vprašanj z vami, tem bolj, ker od rešitve teh vprašanj v marsičem zavisi uspeh naše osvobodilne borbe v tem delu naše dežele. Predno pa bi prišel na ta vprašanja, bi vam dal rad par informacij iz področja mednarodne politike, in zlasti odnosa anglo-ameriških zaveznikov do Italije. Bil sem predno sem šel v Slovenijo, v Južni Italije – v Bariju in Brindisiju – tako, da sam na lastne oči mogel opaziti to, o čemer smo že preje bili informirani iz raznih virov. Ni nikakega dvoma, da je po prihodu tovariša Ercolija politika KP Italije postala principialna in dosledna, kar je mogoče opaziti na vsakem koraku. Imam vtis, da so se italijanske množice zelo močno oklenile Komunistične Partije.

3 Mišljen je sporazum med OF in CLNAI, podpisan v Milanu 16. 7. 1944. Predhodni aprilski dogovor med centralnima komitejema KPS in KPI naj bi sicer bil tajen, vendar je tudi ta že kmalu prišel v javnost.

Toda v splošnem je delo KPI izredno težko, kajti pogoji anglo-ameriške okupacije so taki, da ne dopuščajo širokih okvirov manevriranja naše Partije. Nikakega dvoma ni, da je ta okupacija omogočila in da še omogoča konsolidacijo italijanske imperijalistične reakcije, ki je bila po zlomu fašizma precej razbita in oslABLJENA. Prepričan sem, da je politika nekaterih reakcionarnih krogov v svetu izrazito usmerjena na to, da bi se te pozicije italijanske imperijalistične reakcije še bolj učvrstile in da bi jih bilo mogoče na ta način izkoristiti za boj proti demokratičnim osvobodilnim silam Evrope. Mi budno spremljamo ta proces v Italiji in seveda temu primerno zavzemamo svoje stališče. Vi boste razumeli, da bi bila za bodočnost demokratične progresivne Jugoslavije neka demokratična progresivna Italija v veliko pomoč in zelo dragocen prijatelj, toda zavedati se morate tudi tega, da bi bila za nas neka obnovljena imperijalistična Italija, brez dvoma odskočna deska za vse reakcionarne sile v svetu za borbo proti novi Jugoslaviji in proti vsem svobodoljubnim narodom v tem delu Evrope. Prepričan sem, da me boste razumeli. Jasno je, da mi ne moremo imeti zaupanja v sedanjo Italijo – ne glede na sodelovanje komunistične partije v Italiji –, kajti vse preveč se v njeni politiki občuti linija italijanskih reakcionarnih imperialističnih krogov, ki jih ta vojna ni mnogo naučila in nikakor nimajo pred očmi potrebe, da bi sedanja Italija popravila krivice, ki jih je prizadejala drugim narodom Mussolinijeva Italija, ampak streme samo za tem, da bi se italijanski imperializem čim ceneje izvlekel iz sedanje težke situacije, v katero ga je spravil Mussolini. Mi seveda nikakor ne moremo biti navdušeni nad raznimi izjavami grofa Sforze, ki je uradni minister v italijanski vladi, čigar izjave nihče ne demantira v Italiji. Ko Sforza govori o povezanosti Italije s Francijo, mi ne moremo na te izjave gledati drugače, kakor z nezaupanjem, kajti po našem mnenju – ne da bi pri tem hoteli podcenjevati vlogo Francije v bodočih narodnih odnosih – bi bilo za Italijo edino pravilno in edino koristno geslo: naslonitev bodoče nove Italije na vzhodno Evropo in slovanske narode na čelu s Sovjetsko zvezo. Še manj so seveda za nas sprejemljive izjave grofa Sforze in drugih italijanskih politikov o raznih teritorialnih vprašanjih. Dovolj je karakteristično, da se je Sforza s popolno lahkoto odrekel italijanskih kolonij, medtem ko se noče odreči evidentno slovenskih ozemelj tzv. 'Julijski Veneciji'. Ne gre pri tem samo za ta ozemlja, kjer je naš narod s težko borbo, dokazal svojo pravo usmerjenost, marveč predvsem za dejstvo, da taka politika očitno kaže orientacijo italijanske imperijalistične reakcije: povezati se z raznimi reakcionarnimi silami v svetu, proti demokratičnim progresivnim gibanjem v jugovzhodni in srednji Evropi, preko tega proti Sovjetski Zvezi, a konkretno in najneposrednejše zlasti proti novi Jugoslaviji. Mi seveda takšnih kombinacij ne mislimo dopustiti, razumeti morate, da pridobitev naše borbe ne bomo pustili z ničemer oslABLITI. Razume se, ko govorimo o vseh teh stvareh, ne delam za to odgovorne tudi Komunistične Partije Italije. Dobro

se zavedam težkoč, ki jih ima Komunistična Partija Italije, da se mi zdi, da ne bi smela dopustiti, da Sforza govori v imenu celote sedanje Italije. Vem tudi, da je vprašanje edinstva danes osnovno vprašanje politike naše Partije v Italiji. Toda naš odnos do sedanje Italije mora biti pač tak, kakršen je pač rezultat notranjih odnosov političnih sil. V tem oziru pa kakor sem preje rekel, v sedanjo Italijo ne moremo imeti nobenega zaupanja ne samo zaradi njene politike nasproti Jugoslaviji, ampak tudi glede na perspektivo notranjega razvoja Italije. Dopuščam sicer korenite izpremembe po končni likvidaciji Hitlerja, toda zaenkrat stvari ne stojijo tako, kakor bi si mi želeli. Prepričan sem, da vse te stvari vidite tudi vi. Razen tega je v tem pogledu zanimivo vprašanje splošnih perspektiv evropskega razvoja. Jasno je, da nekateri reakcionarni krogi v zapadni Evropi in Ameriki delajo na tem, da se Evropa skoraj povsem agrarizira, da se uniči njena industrija in da se preko raznih internacionalnih gospodarskih organizacij in institucij popolnoma vključi v sistem izven evropske industrije in trgovine. Da bi to pomenilo okrniti neodvisnost zlasti malih in srednjih narodov, je evidentna stvar. K temu se pridružuje načrt o dolgotrajni okupaciji večine evropskih držav, zlasti Nemčije in Italije ter vazalnih držav. Takšen plan naj bi osigural na eni strani postopen prehod vojne industrije Anglije in Amerike v mirnodobsko proizvodnjo, da bi se tako izognili ekonomski krizi in eventualnim socialnim pretresom (brezposelnost itd.), na drugi strani pa bi okupacijske vojske osigurale red in mir v okupiranih deželah. Drugo je vprašanje, seveda, koliko bodo ti načrti uspeli, koliko so realni, toda dovolj jasno kažejo, kam tišče nekateri reakcionarni krogi evropski razvoj. Nekateri elementi se že danes kažejo v uničevanje industrije v Italiji, zlasti pa tudi dejstvu, da se razorožujejo vsi italijanski in francoski partizani ob nedvomnih simpatijah in podpori imperialističnih krogov v Italiji in Franciji. Mislim, da so v takih trenutkih kakršenkoli iluzije najbolj nevarna stvar za vsako osvobodilno demokratično gibanje. To velja tako za nas, kakor za politiko KPI: Mi vsi vemo, da sedanja vojna ni v ničemer spremenila zakonov socialnega razvoja, ampak, da je nasprotno pospešila razvoj. Ne bomo se radi tega dali iznenaditi od nikogar. Ogromen moralno-politični kapital, ki so si ga narodi priborili s svojo triletno borbo, v simpatijah ljudskih množic vsega sveta, nam je omogočil v prvi vrsti, da smo precej krepko utrdili mednarodni politični položaj nove Jugoslavije. Z zadnjimi političnimi konferencami tudi končno veljavno zagotovljeno resnično nevmešavanje v naše notranje zadeve. Vemo pa seveda, da bodo na razne načine razni reakcionarni krogi v svetu delali aktivno na tem, da bi se ta nova Jugoslavija, če že mora biti priznana, vsaj močno oslABLILA. Italijanski imperialistični reakciji, zdi se mi, pripada v tem oziru najbolj važna vloga. [...] KP Italije naj ne napravi ničesar, kar bi krepilo italijanske imperialistične zahteve po evidentno slovenskih ozemljih Julijske krajine, kamor po našem mnenju po vseh ozirih spada tudi mesto

Trst. Te naloge bi bilo treba izvršiti seveda v primerni obliki, toda v čim krajšem času, kajti čas hiti. Mi ne zahtevamo od vas italijanskih komunistov, da se odrekate teh pokrajin, kolikor bi vam to napravilo notranje težave, vsekakor pa pričakujemo, da ne boste ničesar napravili, kar bi podpiralo italijanske imperialistično reakcijo. Priznati moram, da zelo težko razumem neke od vaših vodilnih tovarišev, ki se tako uporno bore za priznanje italijanskega karakterja teh pokrajin. Prvič dejansko ni res, drugič pa Italijani, ki bodo živeli v okviru narodov Jugoslavije, bodo imeli neprimerno več pravic in progresivnih predlogov, kakor pa v taki Italiji, ki bi jo predstavljala Sforza in podobni imperialistični italijanski elementi. Pravtako ne morem razumeti italijanskih komunistov glede njihovega stališča do Trsta, kajti oni dobro vedo, kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na Sovjetsko Zvezo in končno še težje razumem te komuniste takrat, ko ne vidijo sedanje vloge Jugoslavije za sam italijanski narod in vloge, ki bi jo taki Jugoslaviji lahko imela italijanska manjšina. Danes je treba vprašanje postavljati tako: jutri če KPI uspele ustvariti drugačno Italijo bodo, tudi ta vprašanja dobila popolnoma novo obliko, treba je vendarle voditi neko principialno politiko s perspektivo vnaprej in ne nasedati italijanskemu imperializmu, a preko njega raznim mednarodnim reakcionarnim krogom, ki so zelo močno zainteresirani na tem, da oslabe Jugoslavijo, ker hočejo s tem oslabilo Sovjetsko Zvezo, ker jo hočejo tudi še dalje držati v nekakšni izolaciji. Moje osebno prepričanje je, da bi moralo geslo o prijateljstvu z Jugoslavijo in popravljanju krivic, ki jih je stara fašistična imperialistična Italija napravila narodom Jugoslavije, biti eden od glavnih gesel Komunistične Partije Italije, in vseh resničnih antifašističnih krogov. V tem oziru pa – priznati moram – v marsičem čutimo pomanjkljivosti pri KPI (Italije). Čital sem nedavno proglas KP Avstrije, ki je ta vprašanja odlično postavila. V tem proglasu KP Avstrija govori o tem, da se Avstrija mora nasloniti na slovanske narode, da mora popraviti grehe, ki jih je stara Nemčija in Avstrija zagrešila naproti slovanski kulturi in da so si Slovenci v Avstriji s svojo borbo pridobili pravico na priključitev k Jugoslaviji. Tako stališče KP Avstrije je omogočilo izredno koristno sodelovanje med nami in Avstrijci in popolnoma izbilo adute iz rok jugoslovanskim šovinistom. [...] Italijanske edinice, formirane iz Italijanov na tem terenu, bi po mojem mnenju morale ostati na tem terenu in se boriti pod komando IX. Korpusa. Vztrajati na tem, da bi se na tem terenu formirale italijanske partizanske edinice, ki bi bile pod komando italijanskih imperialistov in bi pripravljale medsebojne nesporazume in eventualne spopade. Mi na tem terenu ne bomo dopuščali kakršnegakoli vmešavanja italijanskih imperialistov. Samo vi imate pravico delati med italijanskim ljudstvom na terenu. V nasprotnem slučaju bi dosegli škodljive posledice za Jugoslavijo in za vas: okreplili bi

italijansko imperialistično reakcijo. [...] Simpatije italijanskega proletariata za našo stvar – simpatije, ki izhajajo iz zdravega instinkta italijanskega proletariata – so tako močne, da smo mi prepričani o tem, da nobeni šovinistični elementi ne bodo mogli pokolebati tega proletariata v njegovem prijateljstvu do nove Jugoslavije. Zato tudi realizacijo ukrepov, ki jih predlagam, ne bo težko izvesti, če jih bodo podprli komunisti. [...] Kakor gotovo veste, je k nam prišla Rdeča Armada. To dejstvo je povzročilo silen polet osvobodilnega gibanja po vsej Jugoslaviji, zlasti pa v Srbiji. Nadaljnji razvoj vojaških operacij bo pokazal, kako se bodo razvijale stvari na Balkanu in v srednji Evropi. Ni dvoma, da bo to dejstvo imelo svoj vpliv tudi na Italijo» (Izvori, XIX, 104).

Na podlagi opisanih stališč, ki praktično predstavljajo zelo prodorno razčlemba in oceno trenutnega položaja, je bil Kardelj v pismu slovenskemu centralnemu komiteju 1. oktobra 1944 zelo nazoren in jasen: »Pri tem so se postavili [op. italijanskim krogom] na zanimivo stališče. Pravijo, da meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da branijo na teh mejah zahodno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega svet v vprašanju naših meja. Problem teh meja torej postaja splošno evropsko politično vprašanje in ga bo treba pač reševati tako, da ne bo mogoča več diskusija glede tega vprašanja, skratka treba je Italijane potrebno postaviti pred gotova dejstva. [...] Ni dvoma, da bodo nekateri Angleži in Amerikanci podpirali italijanske imperialistične tendence. Vendar so v tem oziru v precej težkem položaju. [...] Mi smo danes dovolj močni, da morajo računati z našimi zahtevami in predvsem, da računajo z nami kot zavezniško vojsko. Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske» (Izvori, XX, 21). Skratka prišlo je do uresničevanja politične usmeritve, ki jo je sicer že spomladi 1942, torej v povsem drugačnih okoliščinah, Kardelj prvič izrazil v pismu J. B. Titu: »Zato je smer partizanskega pritiska proti Trstu za nas tako važna. In razen tega je toliko bolj važna, ker se približuje konec, da smo bliže Trsta, ker ga bo, bogme, morda treba braniti tudi pred – Angleži, toliko bolj, ker v Italiji daleč bolj prevladuje razpoloženje anglofilov pod vodstvom italijanskih klerikalcev (Sforza), za katerimi vsekakor stoji tudi Vatikan. Naši so tam, po zadnjih obvestil našega kurirja, ki se je vrnil od Makarona⁴ tako slabi, da sploh ne moremo računati z njimi kot nekim političnim faktorjem. [...] Nasproti Italiji se moramo torej pripravljati kot proti angleški imperialistični bazi, iz katere bodo Angleži nedvomno poskušali na silo in proti enotni volji narodov Jugoslavije spraviti k nam tudi našo »ljubljeno« londonsko vlado. Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo z gledišča slovenskih interesov, temveč tudi jugoslovanskih in celo evropskih. Ne očitaj mi domišljavosti, toda

4 Umberto Massola-Quinto.

Sl. 1: Edvard Kardelj in Josip Broz Tito na Visu, 1944.

Fig. 1: Edvard Kardelj and Josip Broz Tito on the island of Vis, 1944.

sodim, da bodo naši partizani in naša vojska vnesli v Italijo tisto – kar je treba tja vnesti« (Izvori, V, 65).

Politika do Italije in Avstrije je bila sestavni del tedanje splošne zelo ambiciozne zunanje-politične usmeritve jugoslovanskega vodstva, v središču katere so bile ozemeljske zahteve do sosednjih držav (Petranović, 1991, Dragišić, 2007). To se je zelo nazorno pokazalo ob obisku Andrije Hebranga in Arse Jovanovića v Moskvi januarja 1945, ko sta v pogovoru s Stalinom in Molotovom brez zadržka razkrila ambicijo, da postane Jugoslavija osišče socializma v jugovzhodni in srednji Evropi in ozemeljske zahteve do vseh sosednjih držav, razen do Albanije. V odgovoru je Stalin izrazil pomisleke glede velikopoteznih jugoslovanskih zahtev, ko je dejal: »Nastajajo razmere, ko se boste znašli v sovražnem odnosu z Romunijo, Madžarsko, Grčijo, želite napovedati vojno vsemu svetu; nima smisla ustvariti podobne situacije« (Pirjevec, 2007, 285). Seveda pa je

imel odnos do Italije in Avstrije, v tem kontekstu splošne jugoslovanske zunanje-politične usmeritve, tudi specifično, saj je le tu šlo za odnos do premagane države (Italija) oz. države s posebnim statusom (Avstrija), ki sta bili pod nadzorom zahodnih zavezniških sil in ne Rdeče armade. Prav v tem kontekstu je imelo jugoslovansko vodstvo tudi podporo Sovjetske zveze, ki pa kljub temu, seveda zaradi obrobnosti teh vprašanj (s sovjetskega vidika), ni bila pripravljena tvegati konflikta z zahodnimi zavezniki maja 1945 (Gibijskij, 1996, 62–65).

Glede potrebe po prej omenjeni usmeritvi se je sicer lahko Kardelj nato še dodatno osebno prepričal z informacijo »iz prve roke«, ko se je oktobra 1944 v strogi konspiraciji sestal v Rimu s tedanjim voditeljem italijanskih komunistov Palmirom Togliattijem. Kasneje je Kardelj opisal Togliattijeve tedanje poglede z besedami: »Druga tema v pogovoru s Togliattijem je bil notranji razvoj Italije, se pravi perspektive njenega notranjega razvoja. Nje-

gova usmeritev glede tega je bila popolnoma jasna. Menil je, da bi se kakršnakoli orientacija na oboroženo akcijo v Italiji v tistem času morala končati z nevarno avanturo, v kateri bi bil delavskim razred Italije poražen in politično onesposobljen. Razvil je pravzaprav tezo, ki jo danes imenujejo 'zgodovinski kompromis', čeprav te teze ni tako imenoval. Toda menil je, da samo Komunistična partija z – ne samo socialističnimi, ampak tudi drugimi demokratičnimi družbenimi silami v obrambi demokratičnega sistema lahko do te mere utrdi pozicije delavskega razreda v Italiji, da bo lahko postala resničen političen faktor v Italiji. Vse druge teme oziroma vprašanja pa naj bodo po njegovem mnenju odprte za bodočnost, ki jih bo reševala v skladu z razmerami, kakršne bo ustvaril bodoči razvoj. [...] Jaz se seveda nisem vmešaval v Togliattijevo izvajanje, ampak sem ga sprejel samo kot informacijo za našo partijo« (Kardelj, 1980, 48–49). Kljub temu je razumljivo, da so v vodstvu slovenskega oz. jugoslovanskega odporniškega gibanja dolgoročno še naprej računali z možnostjo revolucionarnega razpleta dogodkov Italiji, kar je razvidno tudi iz omenjene Kidričeve ocene (»zaenkrat«!), pa tudi iz Kardeljevega pričevanja, kako je vplival omenjeni sestanek s Togliattijem na jugoslovanske komuniste: »Ta pogovor mi je ostal v globokem spominu, a močan vtis je napravil tudi na Tita in druge naše vodilne tovariše, ko sem jih informiral o poteku pogovora s Togliattijem. Nismo bili povsem prepričani o tem, da ni mogoče uspešneje izkoristiti oboroženih sil severnoitalijanskih partizanov, vsaj za pritisk na zahodne zaveznike, za krepitev in utrditev politične pozicije Komunistične partije Italije« (Kardelj, 1980, 49). To je vidno tudi iz povojnih izjav. Značilno je Kardeljevo mnenje v referatu, ki ga je imel v Ljubljani na seji IO OF 20. junija 1945, torej neposredno potem, ko se je morala Jugoslovanska armada po razpletu ene najbolj napetih faz tržaške krize, po dogovoru z dne 9. junija 1945, umakniti iz delov predvojne Julijske krajine (zlasti pomemben je bil umik iz Trsta, pa tudi iz Gorice): »Zaostreni odnosi med zmagovalci. Kdo bo močnejši, kdo bo imel več vpliva [...]. V tem okviru je treba gledati na problem Trsta. Trst je ekonomsko in politično pomemben za tistega, ki ga ima v rokah. To je odskočna deska za širjenje vpliva v srednji Evropi. V naših rokah pomeni osamosvojitvev srednje Evrope od zapadnega imperialističnega sveta. To oni dobro vedo in jim to ne gre v račun. Prepričan sem, da bodo vse napravili, da bomo mi Trst izgubili. Pri današnjem položaju ni izgledov, da bi mi Trst dobili na mirovni konferenci. Lahko pa se še marsikaj spremeni, nastopijo lahko novi faktori« (Šnuderl, 1994, 416–421). Kljub omenjeni realistični oceni, na kateri je temeljil tedanji odnos do italijanske države, pa upanje v revolucionarni razvoj dogodkov v Italiji (in še kje drugje) torej ni bilo povsem opuščeno, tako da je bilo medvojno stališče KPI (pa tudi KPF) po osvoboditvi na prvem zasedanju Informacijskega biroja v Szklarski Porembi na Poljskem leta 1947 tudi predmet kritičnih ocen, sicer po sovjetskih navodilih, s strani jugoslovanskih predstavnikov (Kardelja in Đilasa). Dejansko

se je spoznanje o hladnovojnem statusu quo v povojni Evropi pri jugoslovanskih komunistih umaknilo v ozadje šele po izbruhu informbirojevskega spora leta 1948 in z njim povezanimi spremembami v opredelitvi svoje vloge v bodočem razvoju (najbolj izpostavljena na simbolni ravni sta bila seveda uvedba socialističnega samoupravljanja kot alternative sovjetskemu modelu socializma ter gibanje neuvrščeni s svojim zavzemanjem za mirno koeksistenco kot alternativa preseganja vzorca hladne vojne in njene blokovske delitve zlasti v t. i. tretjem svetu) (Godeša, 2004).

V tem času, to je jeseni 1944, je bilo vprašanje odnosa do avstrijskega problema nekoliko v senci bistveno bolj pomembne italijanske problematike. Tito je v znamenitem govoru na Visu javno izjavil, da z borbo morajo biti »naši bratje v Istri, Slovenskem primorju in na Koroškem in tudi bodo osvobojeni in bodo živel svobodno v svoji domovini s svojimi brati« (Izvori, XIX, 122). Z vidika naše razprave je pomemben zlasti del, v katerem je Tito opozoril: »Celotno vojno razdobje nismo o teh vprašanjih govorili, toda naši sosodje po drugi strani pa celo preveč govorijo in delajo različne kombinacije. Sklicujejo se na našo velikodušnost, zaradi katere bi morali pustiti svoje brate v tujini. Popravljanje znanih krivic Versajske, Rapalske in drugih pogodb, ki jih mi zahtevamo, nekateri ljudje v sosednjih državah – in to v državah, ki so do nedavnega bile v vojni z nami, ki so napadle našo državo, katerih vojske so uničevale naše vasi in mesta in ubijale na tisoče in tisoče sinov naše domovine – smatrajo kot nekakšen imperializem, kot nekaj, kar bi lahko znova čez nekaj let povzročilo vojno. Zaradi tega oni smatrajo, da bi morali mi še vedno pustiti naše brate pod tujim jarmom« (Izvori, XIX, 122). V tem kontekstu je Kardelj naročal v Slovenijo: »Z Avstrijo nadaljujte v smeri, kakor smo se dogovorili. Zdi se mi, da na Koroškem ni storjeno vse, kar je potrebno, da bi tudi na Koroškem postavili nasprotnike pred gotovo dejstvo. Dobro razmislite o ukrepih, ki jih bo treba podvzeti. Dogovorite se z Avstrijci, kolikor je mogoče, toda preveč stvari tam ne zastrujate. Držite se približno tega, kakor smo se dogovorili s Honerjem, toda javno kampanjo za Celovec itd. pri nas in pri zaveznikih lahko odprete. Ni treba, da bi se o tem veliko pisalo. Napišite kak kvaliteten članek, ki naj stvari načelno postavi, sicer pa pustite, naj predvsem govore Korošci sami. Obvestite nas, kako potekajo vaši razgovori z Avstrijci« (Izvori, XX, 21). Iz teh Kardeljevih navodil je bilo razvidno, da je že slutil, da bo šla koroška »zgodba« svojo in to drugačno pot kot na zahodnih mejah. V noti 2. aprila 1945 je jugoslovanska vlada sicer skušala prepričati zaveznike o potrebi, da bi Jugoslavija sodelovala pri okupaciji Avstrije (mišljeno je bilo ozemlje ob meji, naseljeno (tudi) s slovenskim prebivalstvom), kar je bilo podkrepljeno z deležem jugoslovanskih partizanov v boju proti »skupnemu sovražniku«. Vse to pa se ni skladalo z britanskimi pogledi na reševanje tega vprašanja (Biber, 1978; Biber, 1979; Zwitter, 1979; Deakin, 1979).

Jugoslovanska stran sicer ni imela iluzij o stališčih zahodnih zaveznikov do teh vprašanj, je pa računala, da bi bilo za ozemeljske zahteve do Avstrije pomembno, če bi Koroško okupirala Rdeča armada in ne zahodni zavezniki. Sovjeti so namreč pristali, da bi v sklopu njihove okupacijske cone v Avstriji del te prepustili v upravljanje jugoslovanski strani (Gibianskij, 1996). Kot je znano, se je ta načrt izjalovil. Jugoslovanska armada je sicer prodrla na Koroško, a so zahodni zavezniki v nekaj diplomatskih notah maja 1945 dali vedeti, da se ne strinjajo z jugoslovansko udeležbo pri okupaciji Avstrije. Jugoslovanska vojska je morala zapustiti avstrijsko ozemlje, a je Tito poudaril, da usoda Koroške še ni rešena (Dragišić, 2013, 27–29). Kasnejši razvoj, ki je seveda danes povsem znan, tega sicer ni potrdil, pogojen pa je bil predvsem s tem, kar je v *Naših razgledih* (14. 1. 1956) že z naslovom »Renner izprosi Avstriji mogočno Stalinovo varstvo« razkril Janko Pleterški, ko je pojasnil Stalinovo stališče do nespremenljivosti avstrijskih meja po drugi svetovni vojni (Pleterški, 2000, 27–30).

IV.

Že iz vsega navedenega je jasno razvidna osrednja vloga Edvarda Kardelja kot tistega, ki je v vseh fazah ključno oblikoval politiko jugoslovanskega odporiškega gibanja do vprašanj, povezanih z odnosi s sosednjimi državami na zahodni in severni meji. Bil je član politbiroja CK KPJ in Vrhovnega štaba, torej eden od najožjih Titovih sodelavcev, od decembra 1941 (skupaj z Ivo Lolo Ribarjem) pa je bil pred politbirojem CK KPJ odgovoren za neosvobodene predele na zahodu države (predvsem Slovenijo in Hrvaško). V tej vlogi se je Kardelj, seveda v skladu s splošnimi usmeritvami giba-

nja, ki jih je sprejemal politbiro CK KPJ na čelu s Titom in glede na mednarodni okvir tudi ob neposrednih in posrednih navodilih Kominterne oz. nasploh Sovjetov (Dornik Šubelj, 2013), zlasti v zvezi z obmejno problematiko, posvetoval tudi s slovenskimi vodstvom. To je bilo sicer hierarhično podrejeno jugoslovanskemu, ki logično tudi ni dopuščalo samostojnih ukrepov in delovanja slovenskega vodstva v mednarodnih okvirih. Tako je v tem pogledu zelo značilno Kardeljevo navodilo Francu Leskošku: »Ne iščite sami več nobenih zvez z inozemstvom, ampak preko nas. [...] Torej še enkrat: ne vzpostavljajte nobenih posebnih zvez z inozemstvom!« (Izvori, XVII, 66). Čeprav je bil Kardelj pogosto in dalj časa v Sloveniji (in to ravno ob sprejemanju pomembnih odločitev), je bilo tudi slovensko partijsko vodstvo neposredno zelo vpeto v oblikovanje strategije. Tudi ustanovitev Znanstvenega inštituta je bila avtonomna odločitev slovenskega vodstva, ki je potem imel v teh vprašanih pomembno vlogo. Po moji oceni je namreč ravno na podlagi razprav in pogovorov med vodstvom KPS in Kardeljem prihajalo do sprejemanja odločitev, tako da je imela ta »naveza« bistveno pomembnejšo vlogo kot npr. neposredno J. B. Tito, čeprav to v ničemer ne spreminja dejstva, da je moral slednji na vse odločitve pristati in jih odobriti. Primer glede meja Zedinjene Slovenije decembra 1942 je sicer bolj izjema, da je Kardelj kar sam sprejel odločitev, zagotovo pa drži, da je to področje in pobudo Tito prepuščal Kardelju, seveda vse v okvirih jasno določene hierarhije.⁵ Tudi ni naključje, da sta politbiro CK KPJ in vlada v prvih povojnih letih, ko je bilo to vprašanje ključnega pomena, imenovala Kardelja za zunanjega ministra in za šefa jugoslovanske delegacije pri vseh pogajanjih v zvezi z mirovnimi konferencami (Kardelj, 1980, 83).

5 Glede odnosa med Kardeljem in Titom prim. Pirjevec, 2011.

THE SHAPING OF THE ATTITUDE TOWARDS THE NEIGHBOURING STATES (ITALY, AUSTRIA) IN THE SLOVENIAN/YUGOSLAV PARTISAN MOVEMENT (1941–1945)

Bojan GODEŠA

Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: bojan.godesa@inz.si

SUMMARY

The article focuses on the shaping of the attitude of the Slovenian / Yugoslav Partisan Movement towards the neighbouring states, i.e. Italy and Austria.

The Partisan movement went through several stages of development, which were not always clear-cut. Accordingly the outlook on the strategy and tactics, including the management of the relations with the neighbouring nations and states in the post-war period, also adapted and developed. It was a fact that the attackers from all of the neighbouring countries (the fascist Italy, the Nazi Germany and Horthy's Hungary), bordering on the Slovenian territory (the Drava Banate) in the context of the Kingdom of Yugoslavia, occupied, divided and annexed the Slovenian territory to their own states. In accordance with Hitler's instructions of 27 March 1941 – that it was not only necessary to conquer and occupy Yugoslavia, but also destroy it as a state (to subjugate it, which is a concept denoting such a situation in the international law) – the occupiers' intentions were completely clear: to establish a new regime in the context of the New Order as envisioned by the Axis Powers, which they saw as permanent and final. The long-term goals of all three occupiers were identical: to denationalise the Slovenians, thus sentencing them to national extinction and ethnocide. We should also underline that in the interwar period Slovenians had already been exposed to long-term pressure with the aim of their assimilation as a minority in all of the neighbouring states in the context of the so-called Versailles arrangement. Therefore it is clear that in the eyes of Slovenians the image of the neighbouring nations and their countries could not be particularly positive. This fact had an important influence on the standpoints of the Slovenian political factors. As an answer to such circumstances the Liberation Front was established at the initiative of the Slovenian communists. Ever since its beginnings the Liberation Front also pursued – besides driving out the occupiers and taking over the power after the war – the unification of the Slovenian territory, which was in fact a programme of United Slovenia, already drawn up during the Spring of Nations in 1848. Obviously the realisation of this goal, which of course presupposed that the state borders would change, called for the direct addressing and problematisation of the issue of the post-war international regime in this territory as well as the related relations with the neighbouring states, which would be formed as the successors of the forces defeated in the war. The standpoint with regard to the principles that should be observed while managing the relations with the neighbouring states and nations in case of the "democratic" (the principle of proletarian internationalism, concretely based on the Statement of the Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Italy and Communist Party of Austria with regard to the right of self-determination and unification of the Slovenian nation of 1934) as well as "imperialistic" outcome in the immediate surroundings remained the same throughout this period. Taking into account the various circumstances influencing the Partisan viewpoint (international relations, relations with the Communist Parties of Italy and Austria, the attitude towards the population in Primorska and Carinthia), the concrete attitude to Italy and Austria was formed at the final stages of the war in the autumn of 1944, when the Yugoslav Partisan movement also declared its territorial demands in front of the international community (Tito's speech at the island of Vis). This marked the relations between the neighbouring states in the post-war period even further. Throughout this time the primary shaper of policies in this field was Edvard Kardelj, who also became the Minister of Foreign Affairs after the war and took part in all of the negotiations at the peace conference as the Head of Delegation.

Key words: Partisan movement, the United Slovenia, borders, Italy, Austria, occupation 1941–1945

VIRI IN LITERATURA

DLRS, I, 75 – Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (DLRS), knjiga I. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962. Dokument 75, Komunike CK KPS novembra 1941 o odnosu KPS do slovenskega nacionalnega vprašanja.

DLRS, II, 18 – DLRS, knjiga II. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964. Dokument 18, Proglas CK KPS za 1. maj 1942.

DLRS, II, 98 – DLRS, knjiga II. Dokument 98, Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu 5. do 8. julija 1942.

DLRS, III, 11 – DLRS, knjiga III. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966. Dokument 11, Pismo J. B. Tita 3. avgusta 1942 Edvardu Kardelju.

DLRS, V, 9 – DLRS, knjiga V. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1978. Dokument 9, Pismo Edvarda Kardelja 3. januarja 1943 Lidiji Šentjuri.

DLRS, V, 13 – DLRS, knjiga V. Dokument 13, Pismo Edvarda Kardelja dne 31. decembra 1942 PK KPS za Primorsko.

DOONGS, XI, 2 – Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji (DOONGS), knjiga XI. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 2012. Dokument 2, Zapisnik seje CK KPS dne 27. februarja 1944.

Izvori, V, 65 – Izvori za istoriju SKJ (Izvori). Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941–1945, knjiga V. Beograd, Komunist, 1986. Dokument 65, Pismo Edvarda Kardelja dne 22. maja 1942 J. B. Titu.

Izvori, XV, 13 – Izvori, knjiga XV. Beograd, Komunist, 1986. Dokument 13, Pismo Borisa Kidriča 12. januarja 1944 Edvardu Kardelju.

Izvori, XV, 62 – Izvori, knjiga XV. Dokument 62, Pismo Edvarda Kardelja dne 5. februarja 1944 PK KPS za Koroško.

Izvori, XVII, 66 – Izvori, knjiga XVII. Beograd, Komunist, 1986. Dokument 66, Pismo Edvarda Kardelja dne 5. maja 1944 Francu Leskošku.

Izvori, XVIII, 69 – Izvori, knjiga XVIII. Beograd, Komunist, 1986. Dokument 69, Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 CK KPS.

Izvori, XIX, 104 – Izvori, knjiga XIX. Beograd, Komunist, 1986. Dokument 104, Pismo Edvarda Kardelja dne 9. septembra 1944 vodstvu KPI za severno Italijo (Vittoriu –Vicenzu Bianchiju).

Izvori, XIX, 122 – Izvori, knjiga XIX. Dokument 122, Titov govor na proslavi ob drugi obletnici ustanovitve I. dalmatinske NOV brigade 12. septembra 1944 na Visu.

Izvori, XX, 12 – Izvori, knjiga XX. Beograd, Komunist, 1987. Dokument 12, Pismo Edvarda Kardelja dne 30. septembra 1944 J. B. Titu.

Izvori, XX, 21 – Izvori, knjiga XX. Dokument 21, Pismo Edvarda Kardelja dne 1. oktobra 1944 CK KPS.

Jesen 1942, 201 – Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana, Inštitut za

zgodovino delavskega gibanja, 1962. Pismo Edvarda Kardelja dne 4. decembra 1942 IO OF.

Jesen 1942, 207 – Jesen 1942, Poročilo Edvarda Kardelja dne 14. decembra 1942 J. B. Titu.

Petranović, B., Zečević, M. (1987): Jugoslovenski federalizem – ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata, Prvi tom, 1914–1943 (Odluka pretsjedništva AVNOJ-a o priključenju Slovenskog Primorja, Beneške Slovenije, Istre i hrvatskih Jadranskih otoka Jugoslaviji). Beograd, Prosveta.

Tito, ZD, XVII – Tito, J. Broz: Zbrana dela, knjiga XVII. Ljubljana, Komunist, Borec, 1986. Pismo J. B. Tita dne 9. oktobra 1943 Svetozarju Vukmanoviću Tempu.

Biber, D. (1978): Britansko-jugoslovenski nespornazum okrog Koroške 1941–1945. Zgodovinski časopis, 32, 4, 475–489.

Biber, D. (1979): Jugoslovenska in britanska politika o koroškem vprašanju. Zgodovinski časopis, 33, 1, 127–143.

Deakin, W. (1979): Britanci, Jugoslavi in Avstrija. Zgodovinski časopis, 33, 1, 103–126.

Deželak Barič, V. (1995): Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. Prispevki za novejšo zgodovino, 35, 1–2, 137–162.

Dornik Šubelj, L. (2013): Ozna in prevzem oblasti 1944–46. Ljubljana, Modrijan, Arhiv Republike Slovenije.

Dragišić, P. (2007): Jugoslovensko-bugarški odnosi 1944–1949. Beograd, INIS.

Dragišić, P. (2013): Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955. Beograd, INIS.

Gibianskij, L. (1996): Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945. V: Gabrič, A. (ur.): Slovenija v letu 1945: zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 53–70.

Godeša, B. (1990): Z narodno spravo – konec državljanske vojne? Borec, 42, 5–6–7, 592–596.

Godeša, B. (1991a): Prispevek k poznavanju dolomitske izjave. Nova revija, 10, 105–106–107–108, 266–273.

Godeša, B. (1991b): Priprave na revolucijo ali NOB?: delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. V: Gestrin, F., Grafenauer, B., Pleterski, J. (ur.): Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana, SAZU, 69–85.

Godeša, B. (1993): Odbori Delavske enotnosti v Trstu. Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 3, 3, 167–176.

Godeša, B. (1995): Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Godeša, B. (2000): »Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več«: nekateri vidiki razpeptosti med nacionalnim in internacionalnim med sloven-

skimi komunisti na Primorskem. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1, 171–180.

Godeša, B. (2004): Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu. V: Fischer, J. et al. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana 8.–9. maj 2000 / Yugoslavia in the Cold War: the Collection of Papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8–9 May 2000. Ljubljana, Toronto, Inštitut za novejšo zgodovino, University of Toronto, 487–490.

Godeša, B. (2006): Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Godeša, B. (2015): Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija 1941–1945. V: Čepič, Z. (ur.): Slovenija v Jugoslaviji (1945–1991). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (v tisku).

Kardelj, E. (1980): Spomini: boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Ljubljana, Beograd, Državna založba Slovenije, Radniška štampa.

Linasi, M. (2010): Koroški partizani: protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte. Celovec, Mohorjeva družba.

Massola, U. (1970): Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. Critica marxista, 5, 209–224.

Massola, U. (1972): Memorie 1939–1941. Roma, Editori Riuniti.

Mikuž, M. (1958/59): Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis, XII–XIII, 7–50.

Mikuž, M. (1970): Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. Zgodovinski časopis, 24, 3–4, 246–272.

Nedog, A. (1967): O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 7, 1–2, 365–384.

Pallante, P. (1980): Il partito comunista italiano e la questione nazionale: Friuli-Venezia Giulia 1941–1945. Udine, Del Bianco.

Petranović, B. (1991): Balkanska federacija 1943–1948. Beograd, Zaslou.

Pirjevec, J. (2007): »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Pirjevec, J. (2011): Tito in Kardelj: od "tovarišije" do sovrašstva. Annales, Series Historia et Sociologia, 21, 2, 501–508.

Pleterski, J. (1966): Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1–2, 233–245.

Pleterski, J. (1977): Temelji jugoslovanske federacije. V: Osvoboditev Slovenije 1945: referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975. Ljubljana, Založba Borec, 37–60.

Pleterski, J. (2000): Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Šepić, D. (1983): Vlada Ivana Šubašića. Zagreb, Globus.

Šnuderl, M. (1994): Dnevnik 1941–1945 (II. del): V partizanih. Maribor, Založba Obzorja.

Zwitter, F. (1977): Priprave znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj. V: Osvoboditev Slovenije 1945: referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975. Ljubljana, Založba Borec, 258–276.

Zwitter, F. (1979): Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne. Zgodovinski časopis, 33, 1, 144–160.

ISKANJE SOCIALIZMA S ČLOVEŠKIM OBRAZOM

Jože PIRJEVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: pirjevec@alice.it

IZVLEČEK

Spopad Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) s Stalinom leta 1948 je med vodilnimi ideologi partije sprožil kritično razmišljanje o vsebini sovjetskega socialističnega modela. V polemiki z njim so odkrili »evropske« korenine socializma in iz tega spoznanja začeli razvijati samoupravni sistem, ki je zaobjel vse dimenzije jugoslovanske družbe. Obenem so razvili ploden dialog z zahodnimi socialdemokrati, posebno s Skandinavci, in celo upali, da bo Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) sprejeta v Socialistično internacionalo. Čeprav se to ni posrečilo, je diskusija o »socializmu s človeškim obrazom« v marsičem vplivala na razvoj socialistične misli in prakse ne samo v Jugoslaviji in na Zahodu (evrokomunizem), temveč tudi v nekaterih satelitskih državah, kot so bile Poljska, Madžarska in Češkoslovaška.

Ključne besede: Tito, Stalin, Zahod, utopični socializem, samoupravljanje

LA RICERCA DI UN SOCIALISMO DAL VOLTO UMANO

SINTESI

Lo scontro tra il Partito Comunista Jugoslavo (Komunistična partija Jugoslavije – KPJ) con Stalin, nel 1948, sollevò fra i principali ideologi del partito una riflessione critica sul contenuto del modello socialista sovietico. Durante questa controversia, essi scoprirono le radici “europee” del socialismo e da questa consapevolezza iniziarono a sviluppare il sistema di autogestione che abbracciò tutti gli aspetti della società jugoslava. Parallelamente, essi svilupparono un proficuo dialogo con i partiti socialdemocratici occidentali, in particolare scandinavi, nutrendo perfino la speranza che l’Alleanza Socialista dei Lavoratori (Socialistična zveza delovnega ljudstva – SDZL) sarebbe stata accolta nell’Internazionale Socialista. Benché questo fatto non si fosse realizzato, per molti versi il dibattito sul “socialismo dal volto umano” influenzò lo sviluppo del pensiero e della pratica socialista non solo in Jugoslavia e in Occidente (Eurocomunismo), ma anche in alcuni Paesi satelliti, come la Polonia, l’Ungheria e la Cecoslovacchia.

Parole chiave: Tito, Stalin, Ovest, socialismo utopico, autogestione

Odnosi med Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ), ustanovljeno leta 1920, in Komunistično partijo Sovjetske zveze (KPSZ) niso bili nikoli enostavni. Moskva je bila že v dvajsetih letih prisiljena, da poseže v spore med raznimi strujami, ki so se oblikovale znotraj KPJ, in celo odstavi njenega generalnega tajnika Sima Markovića. Zaradi njegovega odklanjanja leninskega načela o samoodločbi narodov je z njim stopil v polemiko sam Stalin, kar je Markovića v času velike čistke med letoma 1936 in 1938 stalo glave. Nič bolje se ni godilo njegovemu nasledniku Milanu Gorkiću, ki je bil zaradi ponesrečene ekspedicije jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo leta 1936 iz Pariza poklican v Moskvo, kjer je izginil v Lubjanki. S tretjim generalnim sekretarjem, ki ga je Kominterna postavila na čelo KPJ, je bilo videti, da ne bo težav: Josip Broz Tito ni bil intelektualec in je imel po mnenju nadrejenih v kadrovskega oddelku Kominterne bolj skromno vedenje o marksistični doktrini. Pričakovati je bilo torej, da bo zvesto izpolnjeval navodila, ki bodo prihajala iz "firme", kakor so rekli Kominterni. Vse do izbruha druge svetovne vojne je kazalo, da je ta predpostavka točna, čeprav je Tito že leta 1940 v svoji revolucionarni gorečnosti nameraval zrušiti kraljevo vlado in se polastiti oblasti, kar je Moskva odločno prepovedala. Toda ko sta Hitler in Mussolini skupaj z Madžari in Bolgari 6. aprila 1941 napadla in razkosala Jugoslavijo, je prišlo med Titom in Stalinom do prvega razkola. Tito je namreč nameraval izrabiti priliko za udejanjenje svojih revolucionarnih načrtov, medtem ko je Stalin trdil – ko je Sovjetska zveza po 22. juniju 1941 sama postala žrtev Hitlerjevega napada – da gre za "domovinsko vojno", ki z revolucijo nima veze. Od tu vrsta razhajanj, ki so pogojevala odnose med Moskvo in Titovim Vrhovnim štabom vse do leta 1945 in so jih zaznamovala tudi po zmagi. Tedaj je bilo sicer videti, da je Jugoslavija povsem prestopila v sovjetski tabor in postala celo najbolj pravoveren satelit Stalinovega imperija. V resnici pa so se v zakulisju trenja nadaljevala tako zaradi ideoloških kot tudi geostrateških razhajanj. V nasprotju s Stalinom, ki je bil nadvse previden v odnosu do Zahoda, je Tito hotel širiti revolucijo v mediteranski prostor (v Grčijo, Italijo, celo v Španijo), obenem pa se ni bil pripravljen odpovedati tisti avtonomiji, ki je rasla iz dejstva, da na tleh Jugoslavije ni bilo Rdeče Armade. V previdnem odnosu do Moskve je Kardelj šel še dalje od Tita: ko se je leta 1946 ali 1947 v njegovem kabinetu pojavila sovjetska odposlanica, ki je hotela govoriti z njim, češ da ima osebno sporočilo od "Deda" (Stalina), je ni sprejel, temveč je svojemu tajniku Janezu Stanovniku naročil, naj se sam pogovori z njo (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 163). Od tu razkol, ki se je začel oblikovati po vojni in se je na simbolni ravni nakazal že septembra 1947, ko je jugoslovanska delegacija s Kardeljem in Đilasom na čelu prišla v Szklarsko Porebo, kjer je bil sklical ustanovni

sestane Informbiroja, združenja najpomembnejših komunističnih partij v Evropi. Ko je letalo z delegacijo pristalo na letališču sovjetske vojaške baze, oddaljene nekaj deset kilometrov od mesta srečanja, je nihče ni pričakoval. Kardelju in ostalim ni preostalo drugega, kot da se uležejo v senco letalskega krila in čakajo. Čakali so osem ur (Vratuša, 2013). Po Kardeljevem mnenju se je Stalin zavedal moči jugoslovanskih komunistov in se z njimi ni hotel spopasti, dokler se ni prepričal, da s svojo zvitostjo ne more doseči tega, kar je hotel, da bi mu bili namreč povsem poslušni. Šele tedaj je udaril, a se je pri tem hudo prevaral (Antonić, 1991, 199). Po razburljivih diplomatskih kontaktih med vrhoma KPJ in KPSZ, ki so zaznamovali začetek leta 1948 in v katerih je Kardelj poleg Tita odigral osrednjo vlogo, je prišlo v naslednjih mesecih do tajne korespondence, v kateri je bilo zastavljeno vprašanje, ali dogma "demokratskega centralizma", katerega arbiter naj bi bil Stalin, drži ali ne. Ker so Tito in njegovi trdili, da imajo pravico zaradi svojega osvobodilnega boja in z njim povezane revolucije do lastne poti v socializem, jih je Stalin izobčil iz Informbiroja v prepričanju, da jih bo brez težav zrušil, če jih bo gospodarsko in politično osamil. Tu pa se začne zgodba, ki je dala pečat evropskemu socialističnemu gibanju v naslednjih desetletjih. Tito namreč ni klonil, ampak je s pomočjo Zahoda "ostal na površju", če uporabimo besede britanskega zunanjega ministra Ernesta Bevina. Še več, dovolil je svojim sodelavcem, Edvardu Kardelju, Borisu Kidriču, Milovanu Đilasu in drugim, da nadaljujejo z razvojem misli o samostojni poti v socializem. Eden od prvih znakov te usmeritve je bil Kardeljev referat v zvezni skupščini ob razpravi o Zakonu o ljudskih odborih 28. maja 1949. Govor je bil tako pomemben, da je zunanje ministrstvo nanj posebej opozorilo tuje diplomatske predstavnike v Beogradu in jih je povabilo, naj mu prisluhnejo.¹ V njem je slovenski politik govoril o ljudski demokraciji v Jugoslaviji, pri čemer je trdil, da izvira iz tistih organov ljudske oblasti, ki so se se porajali na osvobojenem ozemlju med narodnoosvobodilno borbo. Trdil je, da je treba ljudskim odborom zagotoviti večje pristojnosti, da "pridejo čim bolj do izraza tiste globoke demokratične težnje ljudskih množic po samoupravi, po neposrednem sodelovanju v upravljanju države, ki so bile vedno značilne za vsa resnično ljudska gibanja v svetu" (Kardelj, 1949, 5). Poleg pojma "samouprava", ki se je po vojni verjetno v tem govoru prvič pojavil v jugoslovanskem političnem besednjaku, je Kardelj nakazal še dve značilni potezi svoje misli, saj je napovedal odmiranje države, ki naj jo v bodočnosti nadomesti svobodna ljudska skupnost, obenem pa je polemiziral s partijsko birokracijo sovjetskega tipa, ki je bila po mnenju Jugoslovancev ena glavnih deviacij stalinističnega režima. "Nikoli ne gre pozabiti, da noben birokratski aparat, pa naj mu načeljuje še tako navdahnjeno vodstvo, ne more razviti soci-

1 NARA, 840H.00(W)/5–2749.

alizma. Socializem je mogoče razviti samo iz iniciative milijonov s proletariatom v vodilni vlogi.”

Govor, v katerem je Kardelj s sholastično vneto polemiziral z vrsto sovjetskih teoretikov in vidnih politikov iz komunističnega tabora o pravi vsebini “ljudskih demokracij”, ki so nastale po letu 1945 v Srednji in Vzhodni Evropi, je zbudil v Jugoslaviji pa tudi na Zahodu velik odmev. V njem se je slovenski politik skliceval predvsem na Marxa in njegovo razmišljanje o Pariški komuni, češ da gre za “tisto naposled najdeno politično obliko, v kateri je mogoče osvoboditi delo”, pa tudi na Leninovo razpravo o *Državi in revoluciji*. S tem govorom je brez dvoma napovedal vojno teorijo in praksi stalinizma, ki je razglasila centralizirani državni ustroj kot najvažnejšo organizacijsko obliko poti v socializem. S tem pa je tudi posredno potrjeval napoved britanskih diplomatskih izvedencev, kot je z zadovoljstvom ugotavljal direktor oddelka za Vzhodno Evropo v Foreign Office-u, da se bo namreč Titova herezija utrdila in da bo njen “veliki svečenik” postavil pod vprašaj komunistične dogme ter na novo odkril tisti ideje menjševizma, po katerih je mogoče graditi komunizem samo izhajajoč iz širokih ljudskih množic.²

V usodnem letu 1949 je Kardelj še enkrat oral ledino: 26. setembra je nastopil kot zunanji minister in vodja jugoslovanske delegacije na Generalni skupščini Organizacije združenih narodov (OZN), sklicani v Lake Successu. V svojem govoru je ožigosal zunanjo politiko Sovjetske zveze in podčrtal nasprotje med njeno miroljubno propagando ter njenimi “napadalnim zadržanjem” nasproti Jugoslaviji. V skladu z razmišljanjem, ki je v zadnjih mesecih dozorelo v Beogradu, je kritiziral obstoj dveh nasprotujočih si taborov, na katere se je razklal svet, in poudaril, da ima vsaka država pravico do avtonomije in suverenosti. Obenem je podčrtal pomen OZN za napredek manj razvitih držav in izrazil upanje, da se bo uveljavila takšna mednarodna ureditev, v kateri bo vsak državni osebik lahko prispeval k splošnemu razvoju. “Mi smo daleč od tega, da bi ne računali s konkretno vlogo, ki jo danes v življenju človeštva igrajo velike sile, predvsem kar zadeva vprašanje ohranitve miru. Smatramo pa, da je enakopravno sodelovanje manjših držav v vseh naporih za krepitev miru potreben pogoj, da mir ne bo samo mir za velike sile, temveč mir enakopravnih narodov, mir za vse in ne samo za tiste, ki imajo v svojih rokah največ moči” (Dedijer, 1979, 341–344).

Govor, ki je bil povzdignjen, a ne retoričen, je vzbudil veliko pozornost in bil sprejet z gromkim aplavzom. V Beogradu so ga pozdravili s ponosom in navdušenjem, saj so ga imeli za temeljni kamen jugoslovanskega odkrivanja pristnega marksizma. Stari konspirator in ideolog Moša Pijade je Kardelju poslal telegramske čestitke, ki so bile zelo laskave: “Odkar so Leninova usta nehala govoriti, v svetovnem komunizmu ni bilo tako

kvalitetnega govora” (Kardelj, 1984, 117). Manj navdušen je bil komentar ameriškega veleposlaništva, ki je opozarjalo na dejstvo, da so Jugoslovani odkrili nevmešavanje v notranje zadeve drugih šele, ko so bili izgnani iz Informbiroja, medtem ko so ga prej udeleževali brez posebnih obzirov (Pirjevec, 1990, 370). V Moskvi so seveda sprejeli Kardeljeve besede kot izziv, toliko bolj, ker je istega, 26. septembra, Moša Pijade objavil v *Borbi* članek, v katerem je poudaril podobnost med sovjetsko in caristično zunanjo politiko (Pirjevec, 1990, 370). Še bolj so bili ogorčeni, ko je bila nekaj dni kasneje z ameriško pomočjo Jugoslavija izvoljena v Varnostni svet OZN kot njegova nestalna članica, kar je pomenilo, da bi bila med sodniki Sovjetski zvezi, če bi jo ta napadla. Kardelj je triumfiral in bil sprejet po povratku v Beograd “kot Cezar” (Petković, 1995, 31).

Dogodki so si nato naglo sledili. Že leta 1950 je prišlo do prvih zametkov samoupravnega sistema, slonečega na Marxovem geslu: “Tovarne delavcem”. V polemiki s Stalinovim režimom, ki je zagotavljal partijski nomenklaturi nadzor nad družbo in se je sprevrgel v “državni kapitalizem”, so jugoslovanski ideologi začeli odkrivati evropske korenine socializma. V polemiki s Stalinom, ki ga je Kardelj primerjal z Džingiskanom (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 168), so začeli ponovno brati Marxa in Engelsa, premišljati o izkušnji Pariške komune, ozirali pa so se tudi k francoskim utopičnim socialistom 19. stoletja. Bili so celo tako drzni, da so si sposodili marsikatero idejo od katoliških socialnih mislecev, predvsem od Andreja Gosarja, ki je prvi v Sloveniji že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja razvil misel o delavski samoupravi (Gosar, 1933, 1935). V tem intelektualnem naporu jim je dajala zagon zavest, ki sta jo Tito in Kardelj izpovedala že v tajni korespondenci s Stalinom spomladi 1948, da ima jugoslovanska izkušnja mednarodne razsežnosti, saj lahko služi kot vzor drugim deželam na poti v socializem. Istočano pa so iskali stike in navdih z britanskimi laburisti (Aneurin Bevan, Hugh Gaitskell, Sam Watson, David Ennals), s skandinavskimi, belgijskimi (Max Buset) in nemškimi socialdemokrati (Herbert Wehner, Willy Brandt). Predvsem s Skandinavci, ker so bili social-demokrati tradicionalno močni, so v naslednjih letih razvili živahno razpravo o perspektivah socializma v Evropi in v svetu. Kot je zapisal Edvard Kardelj v svojih spominih, so manjše evropske države pokazale posebno zanimanje za stike z Jugoslovani po njihovem razkolu z Moskvo, na primer skandinavske države, Belgija itd. “in čeprav se količina trgovine z njimi ni močno povečala, se je njihov političen vpliv izkazal koristen” (Kardelj, 1982, 128). Šlo je za izmenjavo mnenj, ki je bila usodna za Milovana Đilasa, saj je v svoji zagledanosti v britanske laburistične ideje šel tako daleč, da je konec leta 1953 zastavil vprašanje političnega pluralizma v Jugoslaviji, kar Tito ni bil pripravljen sprejeti. Đilas je zaradi tega izgubil vse partijske funkcije in končal v

2 TNA FO, 371/78681/R 5511.

naslednjih letih v ječi, kjer je postal odkrit nasprotnik režima. Njegov previdnejši prijatelj in somišljenik Edvard Kardelj pa je ostal na oblasti in je neumorno nadaljeval z iskanjem socializma s "človeškim obrazom" ter se pri tem močno naslanjal na skandinavske sogovornike, kot so bili švedski premier Tage Erlander, vodja norveške delavske stranke in premier Einar Gerhardsen, danski zunanji minister Hans Christian Hansen in ustanovitelj Socialistične ljudske stranke Aksel Larsen, ki je Tita in Kardelja poznal že iz skupnega bivanja v tridesetih letih v Moskvi. Treba pa je obenem reči, da so v prvem trenutku Jugoslovane najbolj zanimali Finci zaradi njihove nevtralne pozicije, kakor sta jo v odnosih z Moskvo leta 1948 oblikovala njihova vodilna politika Paasikivi in Kekkonen. Ko je Koča Popović 14. februarja 1953, šest tednov pred Stalinovo smrtjo, zamenjal Kardelja na čelu zunanje ministrstva, je sistematično začel razvijati izmenjavo mnenj s helsinško vlado v prepričanju, da ima Jugoslavija številne stične točke s to skandinavsko državo, zlasti po Stalinovem pogrebu, ko so Jugoslovane prav Finci prvi obvestili, da se je začela v Moskvi odjuga, kar zadeva odnose z njimi. V državi nevtralizma in iskanja povezav z Zahodno Evropo je Popović vztrajal tudi v kasnejših letih, saj je nasprotoval obnovitvi partijskih povezav med Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ) in KPSZ in od samega začetka ni gojil veliko simpatij do navezovanja stikov s Tretjim svetom, češ da se nima smisla družiti s "svetovno revščino" (Kullaa, 2008, 134–135). Pri tem ja zanimivo ugotoviti, da je prvi napovedal prav navezo Jugoslavije z narodi, ki so se osvobajali od kolonialne ali pol-kolonialne odvisnosti, že septembra 1952 *Neue Züricher Zeitung* v svoji ameriški mesečni izdaji *Swiss Review of World Affairs*, pa čeprav je poudaril, da zveni takšna naveza "fantastična".³

Januarja 1954 je norveški veleposlanik v Beogradu povabil Đilasa in Vladimirja Dedijerja, naj obiščeta Skandinavijo. Ker sta oba kmalu nato padla v nemilost – Dedijer je bil poleg Mitre Mitrović edini zagovornik Đilasa na seji Centralnega komiteja ZKJ januarja 1954 – sta namesto njiju proti koncu leta odšla na pot Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić. Čeprav je Đilasov odstrel negativno odjeknil v krogih zahodnoevropske socialdemokracije, je Kardelj požele veliko odobravanje s predavanjem, naslovljenim *Samoupravna demokracija v jugoslovanski socialistični praksi*, ki ga je imel v Oslu 8. oktobra 1954 v aktivu Delavske stranke Norveške. V njem je delno pretiraval, ko je uvodoma dejal, da spopad med Titom in Stalinom ni bil vzrok, marveč *posledica* različnih tendenc v razvoju jugoslovanskega in sovjetskega notranjega sistema. Bolj prepričljiv pa je bil, ko je razčlenil bistvo stalinističnega režima, slonečega na pojmovanju, da je država utelešena vsemogočna zavest, ki lahko do natančnosti določa gibanje ekonomskih sil.

"Instrumenti tega mehanizma so v glavnem naslednji: popolna direktiva najvišjega organa nasproti nižjim instancam, teh pa nasproti posamezniku, kontrola višjih nad nižjimi, preverjanje opravljenega in kazni, če kaj ni bilo izvršeno. Piramida je potemtakem postavljena na glavo. Ne izhaja iz temeljnega socialističnega načela, to je iz osvoboditve dela, iz osvoboditve ustvarjalne volje človeka [...] Nasprotno, slehernega posameznega človeka in sleherni posamezni delovni kolektiv spreminja v slepega izvrševalca skrivnostnih, širokim množicam največkrat v bistvu neznanih tehnokratskih planov." Nasprotni takemu režimu, ki naj bi nujno vodil do absolutne oblasti državnega aparata, ko država neha biti orožje socialističnih sil, "pač pa postane njihov gospodar, sila nad družbo in ekonomska baza birokratizma," je Kardelj postavil jugoslovansko izkušnjo. Ta naj bi težila h krepitvi delavskega razreda, ki naj bi neposredno vplival na razvijanje proizvodnih sil z upravljanjem gospodarstva in družbe nasploh. Najbolj izzivalen pa je bil osrednji del njegovega predavanja, kjer je razčlenil svoje videenje zahodnoevropskega socializma. Ta je po njegovem šel svojo pot: orientiral se je na to, da z obstoječim mehanizmom klasične meščanske demokracije postopoma krepiti politične in ekonomske pozicije delavskega razreda. "Koliko je ta ali ona konkretna politika te vrste v resnici realen korak k socializmu, o tem je seveda v posameznem primeru mogoče razpravljati. V celoti vzeto pa vendar ne more biti nobenega dvoma, da je za celo vrsto dežel za določeno fazo razvoja evolucijski proces k socializmu preko političnega mehanizma klasične evropske buržoazne demokracije ne le mogoč, temveč postaja že tudi realno dejstvo." Na podlagi tega prepričanja je Kardelj zavrnil vsako težnjo, da bi kdo (beri Moskva) od zunaj vsiljeval narodom in človeštvu katerokoli določeno obliko gibanja v socializem kot reakcionarno, saj naj bi skušala zatreti tiste progresivne socialistične tendence, ki so prisotne tudi na Zahodu (Kardelj, 1980, 37–56).⁴

Takšno razmišljanje je bilo seveda za Sovjete anatem, saj so v njem videli nevarno kritiko svojega režima tudi v času, ko so se po Stalinovi smrti predvsem na pobudo Nikite S. Hruščova normalizirali odnosi med Moskvo in Beogradom. Že oktobra leta 1954 je vodilni sovjetski ideolog M. A. Suslov ostro komentiral govor, ki ga je imel Kardelj v Oslu. V oceni je zapisal, da Kardelj "v vseh svojih političnih pogledih [...] ni komunist in niti marksist-leninist, temveč socialdemokrat" (Edemskij, 2008, 354). Začela se je ideološka borba o vsebini in perspektivah socializma, ki je trajala vse do Kardeljeve smrti, kakor je očitno iz njegovega dosjeja, ki ga hranijo v moskovskih arhivih. Za Sovjete je slovenski ideolog, če uporabimo besede Rodoljuba Čolakovića, postal "prava rdeča krpa", saj so se bali, da bo nasledil Tita na čelu Jugoslavije (Antonić, 1991, 183).⁵ Da je Kardelj v bistvu

3 Swiss Review of World Affairs, Neue Züricher Zeitung. Vol. II, No. 6, September 1952, 15–17.

4 ARBARK, Aake Anker-Ording, box 55, Jugoslavia I, AM 1025, Det Sosialistiske Demokrati i den Jugosloviske Praksis.

5 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 16.

“buržoazni teoretik desnosocialističnega kova in pozicij, ki nima nič skupnega z marksizmom-leninizmom”, je Sovjete še dodatno prepričal zbornik v treh zvezkih, naslovljen *Borba proti sovjetskemu hegemonizmu in naša zunanja in notranja politika*, ki se je ob koncu leta 1954 pojavil na policah jugoslovanskih knjigarn. Prinašal je izbor Kardeljevih člankov od marca 1946 do junija 1953, ki so bili objavljeni v domačih jezikih, a tudi v angleščini, francoščini, ruščini, in je bil, kot je trdila recenzija beograjske revije *Komunist*, prava enciklopedija osnovnih stališč ZKJ (*Komunist*, 1, 1955, 68–69). V predgovoru je Kardelj zapisal, da besedila niso bila bistveno spremenjena, temveč le okleščena tistih delov, ki so nosili barvo časa in so postali zaradi tega odvečni. V resnici pa je šlo, kakor je ugotavljal sovjetski analitik, za korenito predelavo originalnih tekstov, saj je avtor izpustil tiste odlomke, ki so bili kritični do imperialističnih sil, ne pa tistih, v katerih je omalovaževalno govoril o Sovjetski zvezi. Tako je na primer v svojem govoru na zgodovinskem V. kongresu KPJ konec julija 1948 povsem črtal uvodno poglavje z rezko kritiko anglo-ameriških imperialistov in desnih socialistov. Preostali del govora pa je bil preoblikovan v protisovjetskem duhu.⁶

Glavna tema omenjenih člankov je bilo vprašanje države, pri čemer je Kardelj zoperstavljal jugoslovansko izkušnjo sovjetski. Slednja naj bi bila v znaku “državnega kapitalizma” in naj bi imela “birokratsko-despotični značaj”, kar naj bi pogojevalo seveda tudi “hegemonistične in imperialistične tendence sovjetske zunanje politike”. Po avtorjevem mnenju je bil preizkusni kamen socialističnega značaja te ali one države njen odnos do odmiranja države, češ da je teza, da je treba državo okrepiti, tipična za sovjetski režim, in kot taka nasprotna marksizmu. “Naloga delavske države”, je trdil Kardelj, “ni v tem, da bi gradila socializem, si ga izmišljala in konstruirala, temveč v tem, da razčisti pot za njegov razvoj”, za razvoj tistih “družbenih in gospodarskih sil, ki so po svoji biti neizbežno socialistične” (Kardelj, 1955, II, 197). Delavska država bi po Kardelju ne smela prevzeti nadzora nad vsemi političnimi in ekonomskimi nalogami naprednih družbenih sil. Morala bi le sodelovati pri razvoju tako imenovanih “socialističnih elementov”. Najbolj primerno v tem smislu bi bilo samoupravljanje, ki edino lahko nudi možnost za uveljavitev “osebne in kolektivne iniciative milijonov in milijonov delovnih ljudi” (Kardelj, 1955, II, 96).

V nastopu v zvezni skupščini 12. januarja 1953, ko je tekla razprava o osnutku zakona o prenovi ustave, je Kardelj predstavil osnovne poteze državne oblasti v Jugoslaviji. Pri tem je ugotavljal, da obstaja v njej socialistični ustroj, ki sloni na družbeni lastnini bistvenih proizvodnih sredstev. Vodilno vlogo naj bi v tem sistemu imel delavski razred, ki prek samoupravnih organov upravlja proizvodnjo in nadzoruje delitev dohodka ter

državni aparat. Ta ureditev ima politični pomen, saj se odločno razlikuje od centralizirane državne administracije, kajti v Jugoslaviji vsi organi oblasti delujejo po načelu demokracije in decentraliziranih izvršnih funkcij (Kardelj, 1955, II, 204, 226–231).

Po pisanju sovjetskih analitikov pri predstavljanju takšne idealne družbe Kardelj skoraj ni omenjal razrednega boja, diktature proletariata in vodilne vloge partije, kar pa mu ni preprečevalo, da bi ne proglašal jugoslovanske stvarnosti kot udejanjanje najbolj pristnih Marxovih idej. Glavno hibo sovjetske državne ureditve pa je odkrival v dejstvu, da se je upravni aparat polastil oblasti in s tem ustvaril razmere, tipične za fašistične države. Po Kardeljevem mnenju se je ta trend začel s Stalinovim govorom leta 1931 *Novaja obstanovka – novije zadačy*, ki da je postal Magna charta sovjetskega birokratizma, saj je povzdignila državo v fetiš in jo skupaj s partijskim aparatom spremenila v oblast, na katero delovni ljudje nimajo nobenega vpliva (Kardelj, 1955, II, 91, 161).

Čeprav se je pri pisanju prve jugoslovanske povojne ustave, sprejete leta 1946, sam močno naslanjal na Stalinovo ustavo iz leta 1936, je sedaj Kardelj trdil, da je ta “krona sovjetskega birokratskega sistema”, ki je bil mogoč zaradi zaostalosti ruskih kmečkih množic. Volilni zakon, karšnega je uvedla ustava, je bil po Kardelju “čista formalnost”, ki je samo utrjevala ureditev, po kateri so tisti, ki so bili na vrhu, ukazovali, oni na dnu pa moral ubogati. “Birokratska despotija stalinističnega tipa” je bila v tem kontekstu samo “produkt zaostale sovjetske vasi” (Kardelj, 1955, II, 100, 103, 151–163). V taki stvarnosti prihaja do poentonjenja države in partije, kar vodi k oblikovanju birokratske kaste in v regresijo revolucije v despotizem. Iz tega izvira zaviranje vsake družbene podjetnosti in velika razlika med vodilnimi sloji in tistimi, ki so od njih odvisni. “V Sovjetski zvezi je razlika v plači tako ogromna [...] da ni mogoče govoriti o nagradi za delo, za sposobnosti, temveč o specifičnih izjemalskih privilegijih birokratske kaste. Take razmere so seveda predpogoj za bohotenje korupcije in “neverjetnega padca moralno-političnih oblik sovjetskega sistema. Ta sloni na velikoruski politiki nasproti podložnim narodom, na širjenju antisemitizma z namenom, da preusmeri pozornost ljudi na izmišljene krivce za njihovo stisko, v pomanjkanje vsake odgovornosti do ljudskih množic in njihovo ustrahovanje” (Kardelj, 1955, II, 161, 269).

Te obtožbe je Kardelj še dodatno zaostрил na IV. kongresu Ljudske fronte, 23. februarja 1953, na katerem je ožigosal Sovjetsko zvezo kot “čudno organizacijo absolutnega državno-kapitalističnega monopola birokratske kaste v obliki osebne diktature Stalina, ki predstavlja trenutno največjo nevarnost za napredek socializma nasploh”. Bistvene značilnost te organizacije so bile po Kardelju: poenotenje partije in države, koncentraci-

6 RCHIDNI, fond, 495, opis 277, delo 15 (1), 10–18, Annotacija na trehtomnik E. Kardelja “Problem z našega socialističnega stroitel'stva”.

ja absolutne oblasti, skrajna centralizacija, preobrazba vseh predstavnih organov v prazno shrambo, popolna likvidacija pravic delovnega razreda in delovnih množic, kar zadeva upravljanje proizvodnih sredstev in nadzor nad državno upravo (Kardelj, 1955, II, 256).

V zborniku je Kardelj posvečal dosti pozornosti tudi vlogi in nalogam partije. Po njegovem je partija leninskega tipa nastala "kot revolucionarni štab, kot kadrovska stranka, ki naj vodi revolucijo", in je v sodobni stvarnosti "po svoji obliki in politični vsebini v bistvu v večini razvitih dežel že odigrala svojo zgodovinsko vlogo". V tem je iskati razlog za krizo v mednarodnem delavskem gibanju, iz katere se je mogoče rešiti le z oblikovanjem "široke in združene socialistične fronte". Ta naj bi bila "dovolj demokratična, da bi v njej mogle najti mesto vse socialistične usmeritve; dovolj enotna, da bi se te usmeritve mogle združiti okrog skupnega cilja; dovolj politično in idejno plodne, da bi lahko razkrinkale tako imenovana socialistična gesla Informbiroja; dovolj močne, da bi uspešno nastopile proti hladni vojni in njenim napadalnim težnjam" (Kardelj, 1955, II, 321–322).

Leninovi partiji je Kardelj zoperstavljal idejo "nepartijske demokracije" kot obliko socialistične ureditve, ki naj bi udejanjila "neprimerno večjo svobodo in vsestransko družbeno aktivnost od večpartijskega sistema". V tem smislu je Kardelj dopuščal možnost, da pride v "razvitih deželah s politično močnim delavskim razredom in z močnimi demokratičnimi tradicijami do prehoda od kapitalizma k socializmu s pomočjo nekakšne večpartijske ureditve". Po njegovem "socializem ne predvideva obstoja nikakršnih strank – ne številnih, ne ene", kajti "pobudo na vseh področjih družbenega življenja morajo imeti organi ljudske samouprave, ne pa stranke" (Kardelj, 1955, II, 144–145). Ta proces naj bi se v Jugoslaviji odvijal s spremembo KPJ v ZKJ oziroma s preoblikovanjem Ljudske fronte v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL). "S tem je bil prizadet odločilni udarec tako imenovani Stalinovi teoriji o komunistični partiji kot partiji novega tipa" (Kardelj, 1955, II, 305). Stalinova doktrina je po Kardelju v bistvu "revizija marksizma, tesno vezana na notranji razvoj sovjetskega režima". Gre za "beg od analize stvarnosti k sholastičnemu prežvekovanju citatov klasikov marksizma-leninizma," kar prehaja "od dialektičnega materializma v metafiziko" (Kardelj, 1955, II, 47–49, 122–123, 166).

Kar zadeva zunanjo politiko, je Kardelj menil, da Jugoslavija vodi boj "proti vsem oblikam imperializma, hegemonizma in drugim tendencam vsiljevanja volje enega naroda drugemu; boj za neodvisnost in enakopravnost narodov; proti diskriminaciji v mednarodnem sodelovanju, ki naj se razvija na osnovi enakopravnosti in vzajemnega spoštovanja; boj proti vmešavanju v notranje zadeve suverenih držav, proti vsem oblikam gospodarskega izžemanja, za mednarodno ekonomsko pomoč zaostalim narodom, zato da se zmanjša in postopoma odpravi ogromna razlika med njimi in razvitimi državami; proti vsem oblikam rasne diskriminacije in

vojne propagande; za splošno enakost in sodelovanje med narodi, ki naj jih zbliža in združi v reševanju skupnih problemov človeštva (Kardelj, 1955, II, 265).

V nasprotju s tem pa naj bi sovjetska zunanja politika imela "imperialistični in hegemonistični značaj" že pred drugo svetovno vojno, še bolj pa po njej. V tem obdobju so po Kardeljevem mnenju sovjetski vladni krogi začeli voditi politiko terorja nad številno šibkimi narodi, na katere so gledali zviška in si jih podjarmili, politiko delitve sveta na interesne sfere med velikimi silami in metode ustrahovanja v mednarodnih odnosih (Kardelj, 1955, II, 201). "Sovjetska zveza je odgovorna za hladno vojno, ki ji je potrebna kot opravičilo za despotizem birokratske kaste" (Kardelj, 1955, II, 235, 238). Kot primer agresivnosti njene zunanje politike je Kardelj navajal vojno s Finsko v letih 1939–1940, priključitev baltskih republik k Sovjetski zvezi in Comecon kot izraz "politike blokov in influenčnih sfer" (Kardelj, 1955, II, 261; III, 167, 249, 285). Stalinovo teorijo o pravičnih in nepravičnih vojnah je odklanjal, češ da v okviru sovjetske "imperialistične politike" ta teorija izgublja svoj pomen in postaja hujskaška (Kardelj, 1955, II, 127; III, 152–153). "Imperialistična politika sovjetske vlade je povzročila globoko krizo v mednarodnem delavskem gibanju in je postala ovira za razvoj socialističnih odnosov" (Kardelj, 1955, III, 61, 202–203).

Ko primerja zunanjo politiko ZDA in SSSR, Kardelj ugotavlja, da predstavlja sovjetska politika „največjo nevarnost za mir in napredek človeštva," medtem ko so ameriška stališča "nujna, glede na neizbežnost nasprotovanja svojetskemu hegemonizmu povsod tam, kjer se ta lahko uveljavi" (Kardelj, 1955, II, 261).

V posebno sovražnem tonu je Kardelj pisal o odnosu Sovjetske zveze do Jugoslavije, pri čemer je obtoževal moskovske voditelje, da so organizirali vrsto oboroženih incidentov na njenih mejah z državami "ljudske demokracije". Sprožili so tudi gospodarsko blokado in pri tem kršili dogovor o prijateljstvu, podpisan leta 1945, obenem pa začeli z vrsto montiranih sodnih procesov, kot je bil na primer Rajkov v Budimpešti. Po Kardeljevem mnenju naj bi imel ta proces "zaradi svoje makiavelistične fantazije posebno mesto v zgodovini mednarodnih provokacij [...] vsakdo, ki je sledil temu procesu, se je moral zgroziti nad moralno podobo uprizoriteljev takih mračnih in strašnih komedij" (Kardelj, 1955, III, 28). Politiko Sovjetske zveze do držav "ljudske demokracije" je Kardelj označil kot tlačjenje, ki teži k temu, da postanejo poslušno orodje Moskve (Kardelj, 1955, II, 269, 271).

Te ideje so predvsem v Skandinaviji, kjer je bil odnos socialdemokratov do Sovjetske zveze odločno sovražne, naletele na velik odmev. Norvežani so oktobra 1954 z navdušenjem pozdravili Kardeljev govor v Oslu in sklenili, da velja na teoretski ravni poglobiti pogovore o socializmu z Jugoslovani, pri čemer so gledali kot na možnega partnerja SZDL. Že naslednje leto so med 18. in 22. oktobrom 1955 organizirali v svojem glavnem mestu okroglo mizo, ki so se je udeležili predstavniki

SZDL in Norveške delavske stranke. V jugoslovanski delegaciji sta bila, poleg Veljka Vlahovića, Zvonka Brkića in veleposlanika Radivoja Uvalića, tudi dva Slovenca: Marija Vilfan, tajnica SZDL za mednarodne stike, in Boris Zihlerl, profesor filozofije na ljubljanski univerzi. Na norveški strani so se okrogle mize udeležili Andreas Andersen, vodilni sodelavec prvega ministra, podpredsednik stranke Trygve Brattoli, Aake Anker-Ording in drugi eminentni politiki in časniki. Jugoslovani so bili v tem času še posebno zanimivi, saj je konec maja 1955 prišla v Beograd pomembna sovjetska delegacija z N. S. Hruščovom na čelu, z namenom, da premosti razkol, ki ga je povzročil Stalin. "Pot v Canosso", kot so mednarodni mediji poimenovali to nenavadno romanje, je sicer privedla do obnovitve odnosov na državni ravni, ne pa na partijski. Vabilom Hruščova, naj se ZKJ vrne v "lager", so namreč Jugoslovani odgovorili z odločnim "njet". Razprava v Oslu je tekla o nacionalizaciji in ekonomskem načrtovanju v obeh državah, o ekonomski demokraciji in delavskem sodelovanju, pa tudi o zunanji politiki s posebnim poudarkom na Sovjetski zvezi, Združenih državah Amerike in Indiji. O zadnjih dveh temah je spregovorila Marija Vilfan, ki je bila z možem Jožo nekaj let v New Yorku pri OZN, pozneje pa v New Delhiju, kjer je bil Vilfan veleposlanik. Referati so se obenem dotaknili vprašanja nemške združitve, povezovanja nordijskih držav, balkanskega pakta med Jugoslavijo, Turčijo in Grčijo, ter se sklenili z diskusijo o sodelovanju med socialističnimi gibanji. Šlo je za razčlenjeno diskusijo, ki jo je v neformalnem pogovoru ob sklepu simpozija najbolje povzel Vljako Begović, ekonomist in direktor *Borbe*, ko je na pol v šali na pol zares dejal, da so v njej Jugoslovani izstopali s svojimi teoretskimi razmišljanji, Norvežani pa z navezovanjem na domačo prakso. Časnikar Torof Elster je tudi zadel žebelj na glavico, ko je menil, da je jugoslovanski sistem, kot so ga predstavili tovariši iz Beograda, sicer zanimiv, a tudi zapleten: "Vprašanje, ki se nam zastavlja takoj, pa je, ali bo ta sistem v praksi tudi zadovoljivo deloval."⁷

Pomembnejše je bilo naslednje srečanje, ki so ga organizirali v Beogradu med 18. in 20. septembrom 1956. To leto je bilo prelomno, saj se je začelo s tajnim govorom N. S. Hruščova na XX. kongresu KPSZ, s katerim je generalni sekretar sovjetske partije obsodil Stalina in kult njegove osebnosti. Sledila sta razpustitev Informbiroja in Titov obisk v Sovjetski zvezi, ki se je zaradi navdušenega sprejema, s katerimi so ga pozdravili milijoni ljudi, sprevrgel v njegov osebni triumf. Temu zmagoslavju pa ni odgovarjala vsebina pogovorov s sovjetskimi voditelji, ki so bili sicer pripravljene *obtorto colo* priznati jugoslovansko pot v socializem, ne pa razširiti enako avtonomijo tudi na satelitske države. Ker so na ideološki in politični

ravni ostala odprta še mnoga vprašanja, je Hruščov 19. septembra 1956 nepričakovano prišel na "počitnice" na Brione, kjer se je sestel s Titom. Zaradi tega se slednji okrogle mize z Norvežani ni mogel udeležiti, na njej pa je zavzeto sodeloval Edvard Kardelj. Od Slovencev sta bila prisotna tudi Marija Vilfan in Janez Stanovnik, ki je predstavil referat o vprašanih gospodarskega razvoja nerazvitih držav. Njegovo "stimulantivno, odlično besedilo" so Norvežani navdušeno ocenili, pri čemer pa je treba ugotoviti, da je diskusija postala zares žgoča, ko je prišlo do soočenja med njimi in Kardeljem. Ta je nastopil z dolgim referatom o *Razvoju mednarodnih razmer od septembra 1955 dalje*, v katerem je prikazal poglavitne etape jugoslovanske normalizacije z Moskvo. Razvil je tudi misel o miroljubni koeksistenci med blokoma in optimistično menil, da v sodobnem trenutku Sovjetska zveza ne predstavlja nevarnosti za mir. Prepričan je bil namreč, da se v njej dogajajo socialne in politične spremembe, ki so zgodovinskega pomena. Poudaril je predvsem načelo *postanovljenja*, to je zakonitosti, ki da se uveljavlja v Sovjetski zvezi po letih Stalinove strahovlade, pa tudi decentralizacijo birokracije, in na tej podlagi pojasnil, zakaj so se Jugoslovani odločili za dialog s Sovjeti. V sklepu svojega posega se je obregnil ob Norvežane, ki so nasprotno trdili, da N. S. Hruščovu ne gre zaupati in se niso bili pripravljene pogovarjati z njim, češ da se v bistvu še ni odpovedal diktatorskemu načinu vladanja in agresivni zunanji politiki. Prišlo je do živahne izmenjave mnenj, ki se je dotaknila srča problema: medtem ko so Norvežani ugotavljali, da se v izgradnji socializma ne nameravajo odpovedati parlamentarni demokraciji in da "ni socializma brez svobode", so Jugoslovani menili, da so zaradi svoje revolucionarne izkušnje to stopnjo buržoaznega razvoja že presegle. Kardelj je trdil, da vprašanje socializma ni mogoče omejiti na vprašanje demokracije ali diktature, čeprav je po njegovem vsak korak v smeri socializma pomenil tudi promocijo demokratizacije družbe. "Globoko smo prepričani, da je socialistični razvoj preko klasičnega parlamentarizma mogoč na določenih ravneh socialnega razvoja posameznih držav. Toda ta razvoj ne morejo sprejeti države, ki so rešile vprašanje oblasti s pomočjo revolucije, kajti revolucija je nekaj, čemur se narod ne more odpovedati."⁸

Norvežani mu niso ostali dolžni. Haakon Lie, vodja njihove delegacije, je v sklepnem posegu dejal: "Mislim, da bi nam vaši ljudje morali zavidati. Mi nadaljujemo proces, ki se je razvijal skozi stoletja. Kar imamo na Norveškem, je demokracija, za katero so se borili kmetje – oni so bili tisti, ki so se borili za parlamentarno demokracijo. Leta 1836 so uveljavili zakon, ki je ustanovil komune, potem ko so se stalno borili proti buržoaziji. In to demokracijo mi lahko sprejmemo in jo dalje razvijemo."

7 ARS, AS 1979, Round-Table Discussions between Representatives of The Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia and The Norwegian Labour Party, Oslo, October 18–22, 1955, 46; Round Table, Belgrade, 17–20 September 1956, 82 (O srečanju v Oslu je poročala tudi Marija Vilfan v reviji *Naša stvarnost*, 11–12, 1956).

8 Prav tam, 160.

mo. Z mednarodnega zornega kota je bila vaša naloga težja in dejal bi, da hodite po napeti vrvi in da gre za nevarno početje. Upam, da boste padli na našo stran, če boste padli, tako da bomo tudi v bodoče lahko z vami sodelovali." Kardelj je takoj reagiral: "Nimam občutka, da hodimo po vrvi. Mi hodimo po zelo široki cesti."⁹

Kako se je motil, so dokazali že madžarski dogodki, ki so izbruhnili oktobra, ko je v Budimpešti prišlo do vstaje proti komunističnemu režimu. Vstaja je postavila pod vprašaj prepričanje, da je mogoče socializem graditi brez politične demokracije. Kardelj seveda tega spoznanja ni sprejel, temveč je v svojem znamenitem govoru, ki ga je imel v zvezni skupščini v začetku decembra 1956, sicer obsodil Sovjetsko zvezo zaradi nje-ne povojne politike v satelitskih državah, a tudi tiste madžarske socialistične sile z Imre Nagyjem na čelu, ki so v preteklih dneh hotele obnoviti "kapitalizem" (beri pluralno družbo) in niso razumele, da bi se bilo treba boriti "za neposredno demokracijo z ustanovitvijo delavskih svetov in samoupravnih komun" po jugoslovanskem vzorcu. To razmišljanje je bilo sprejeto v Moskvi z velikim ogorčenjem, kot priča tudi dve stani dolg uvodnik, naslovljen *V čigavo korist*, ki ga je objavila *Pravda* 18. decembra 1956. Šlo je očitno za uradni odgovor vrha KPSZ na izvajanja slovenskega "samooklicanega heretika komunistične herezije". V njem so avtorji primerjali Kardeljevo zahtevo, da pride do uvedbe delavskih svetov tudi na Madžarskem, z zahtevo kronštadskih upornih mornarjev, ki so zahtevali, da je treba iz lokalnih sovjetov odstraniti boljševice. Lenin tega ni sprejel, kar pomeni, da Kardelj zagovarja revizijo leninizma. V posmeh so v sklepu še vprašali: "Če Kardelj zanika začetno obdobje komunistične diktature kot obliko vladavine, zakaj je bil torej v Jugoslaviji Đilas obsojen na zapor? In zakaj ima jugoslovanska vlada oborožene sile?" (Kullaa, 2008, 218–219).

Kljub razhajanjem glede bistvenega vprašanja, kako graditi socializem, znotraj večpartijskega ali enopartijskega sistema, se je sodelovanje med Jugoslavani in Norvežani nadaljevalo (Tomasević Arnesen, 1974, 299–309). V Skandinaviji je Kardelj z zanimanjem opazoval razvoj politično-administrativne ureditve občinskih uprav, ki je imela, kot je omenil Haakon Lie, stoletno tradicijo, medtem ko je Skandinavce močno privlačeval jugoslovanski eksperiment samouprave v tovarnah in podjetjih. "Če boste uspeli," je v zvezi z delavsko samoupravo dejal švedski premier Tage Erlander ob zaključku svojega obiska v Jugoslaviji junija 1957, "bo to nekaj pomembnega". Med skandinavskimi socialdemokrati je jugoslovanskemu eksperimentu posvetil največ pozornost Aerne Anker-Ording, ki se je zanimal zanj tudi zaradi teženj, do katerih je prišlo v njegovi državi, da se v podjetjih udejani "polna industrijska demokracija". Prepričan je bil, da je to mogo-

če doseči tudi brez revolucije in spreminjanja ustave, tako da bi se formalno ohranili tradicionalni lastniški odnosi, v praksi pa da bi delavci imeli nadzor nad podjetji. Pri tem ga je zanimalo, kako so ta problem rešili v Jugoslaviji, kjer je država ostala lastnik proizvodnih sredstev, medtem ko so z njimi razpolagali delavski kolektivi. Na vprašanje, kje in kako potegniti ločnico med pravico države oz. lastnika in pravico samoupravljalcev, je skušal odgovoriti v knjigi *Bedrifts Demokrati*, ki je vzbudila precej pozornosti, saj je bila kmalu prevedena tudi v nemščino. Anker-Ording je oktobra 1965, v času ko je prišlo v Jugoslaviji do radikalne ekonomske reforme, skoraj cel mesec prebil v Beogradu kot gost jugoslovanskih sindikatov, kjer je bil sprejet pri Titu in je med drugim imel pogovore s Kardeljem, kako nadaljevati v gradnji socializma. Porodila se je celo ideja, da bi skupno organizirali mednarodno konferenco na temo samoupravljanja, do katere pa, kot kaže, ni prišlo v načrtovani obliki. Res pa je, da so Norvežani na svojo roko leta 1957 pripravili seminar o "industrijski demokraciji", na katero so bili povabljeni kot tujci samo Izraelci in Jugoslavani.¹⁰

Treba je obenem opozoriti, da ni šlo le za ideološke diskusije, temveč tudi za politične. Jugoslovane je predvsem zanimala švedska "aktivna" nevtralnost, pa tudi poskus skandinavskih držav, da ohranijo svoje območje brez atomskega orožja (atom free zone). Kardelj je prav na podlagi pogovorov s skandinavskimi "tovariši" razvil misel o odgovornosti malih držav v mednarodni politiki, češ da odločanje o usodi človeštva ni mogoče prepustiti velikim silam, članicam "atomskega kluba". Obenem je še dogradil spoznanje, da razvoj socializma ni izključna domena držav, v katerih se je uveljavil po vojni na oblasti s pomočjo Sovjetske zveze, temveč da v tem procesu ustvarjalno sodelujejo tudi države s pluralistično politično tradicijo in kapitalistično gospodarsko ureditvijo. Ta spoznanja je najbolj organsko predstavil v programu ZKJ, ki ga je sprejel VII. kongres, sklican spomladi leta 1958 v Ljubljani. Program se je Moskvi zdel tako revizi-onističen in izzivalen, da je v naslednjih letih ponovno zanetila nadvse ognjevito ideološko polemiko, v kateri so se močno angažirali tudi Kitajci in Albanci, medtem ko so Poljaki z Władysławom Gomułko na čelu skušali posredovati, čeprav brez vidnejših rezultatov. Devetega maja 1958 je *Pravda* objavila uradno sporočilo CK KPSZ, v katerem je bilo zapisano, da so Jugoslavani "prodali Združenim državam komunistično ideologijo za skupaj \$ 164.3 milijone". V ta znesek naj bi Kardelj prispeval 6 milijonov dolarjev z govorom, ki ga je imel v zvezni skupščini po zatrtju madžarske vstaje (Kullaa, 2008, 231). Ko je Kardelj v času dramatične zaostritve odnosov med blokoma leta 1960 napisal svojo razpravo *Socializem in vojna*, je *Pravda*, še preden je bilo besedilo v javnosti, objavila odklonilen članek. V njem sta

9 Prav tam, 160, 162.

10 ARBARK, Aake Anker-Ording, box 57, Jugoslavia III; Betriebsdemokratie, 1966.

A. Azumarjan in V. Korionov ožigosala Kardeljevo trditev, da so velike sile enako odgovorne za ohranitev miru v svetu, kot "teoretsko manipulacijo, katere rezultat je dejstvo, da od marksistično-leninistične razlage omejenega vprašanja nič ne ostane".¹¹

V čem je novost Kardeljevega razmišljanja? V tem, da se odpove manihejskemu pogledu na svet, razdeljen na "sinove luči" in "sinove teme", če uporabimo biblijski jezik, in ugotavlja, da spopad med zahodnim in vzhodnim blokom ni neizbežen, kajti tako v enem kor v drugem so na delu sile, ki težijo k socialističnemu razvoju družbe. Njegov pogled na sodobno stvarnost je v bistvu optimističen: treba se je boriti za mir, kajti ta borba "pomeni istočasno krepitev notranjih sil socializma in na splošno notranjih protimperalističnih sil. Kakor smo podčrtali že pred leti: to pomeni zagotoviti 10–15 let miru, pomeni okrepiti do te mere moč socializma in do te mere oslabiliti imperialistične sile v svetu, a prav tako birokratske sile znotraj socialističnega lagerja, da vojna ne bo imela istih možnosti kot jih ima danes". Pri tem je treba še enkrat poudariti, da je bil Kardeljev pojem socializma zelo širok: vanj je vključeval "vsa napredna društvena gibanja, ki spreminjajo podobo današnjega sveta v antiimperialističnem smislu". V prvi vrsti seveda narodnoosvobodilna gibanja tlačjenih narodov Azije in Afrike. Izhajajoč iz takšnega ekumenskega gledanja, se mu je zdelo samo po sebi umevno, da miru in napredka ni mogoče zagotoviti samo na podlagi sporazuma med velikimi silami: "Po našem mišljenju je mir nemogoč, če se z vsemi narodi ne ravna enakopravno, oziroma če ne preprečimo prepričanja, da imajo velike sile določene interese izven svojih meja, določene interesne sfere ali 'vodilno vlogo' na tem ali drugem področju. Prav zaradi tega se nam zdi vloga neuvrščenih držav še toliko bolj pomembna [...] Če Azija in Afrika nehata biti baza in rezerva imperializma, tedaj je za imperializem nastopila poslednja faza njegovega razpada."¹² Na podlagi odkritja "tretjega sveta" se je pod Kardeljevim vplivom v Jugoslaviji razvilo prepričanje, da bistveni problem sodobnega sveta ni v razkolu med Vzhodom in Zahodom, socializmom in kapitalizmom, temveč v gospodarskem razkoraku med Severom in Jugom. To revolucionarno misel, ki je vplivala znotraj OZN na ustanovitev Kluba 77 in je še danes aktualna, je najbolj razčlenjeno razvil eden od sodelavcev slovenskega ideologa, Janez Stanovnik, v knjigi *Strukturne spremembe v svetovnem gospodarstvu* (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 187; Stanovnik, 1962).

V Kardeljevem razmišljanju je imel celo razkol med Sovjetsko zvezo in Kitajsko, do katerega je prišlo na začetku šestdesetih let, progresiven pomen, saj je dokončno uničil fikcijo o vodilni vlogi Moskve znotraj socialističnega tabora. "Če gledamo kitajsko-sovjetski spor

s tega zornega kota, bo dal nov impulz razvoju socialistične misli in razpravam o poteh razvoja socializma in odnosov med socialističnimi silami. Doprinesel bo k hitrejšemu obvladovanju konservatizma, ki je zakoval socialistično politiko in razvoj v zaostale dogme in formule Stalinovega časa. Ni dvoma, da bo ta razvoj še bolj utrdil tudi vlogo Jugoslavije v socialističnem taboru" (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 47).

Čeprav so se po letu 1961 odnosi med Moskvo in Beogradom na politični ravni izboljšali, tudi zaradi skupnega odklonilnega stališča do "kulturne revolucije", kakršno je sprožil Mao Ce Tung, ni mogoče reči, da bi na ideološki ravni prišlo do pomiritve. Črna ovca je za moskovske ideologe ostajal Edvard Kardelj, ki je že med vojno napovedoval, da bo politična struktura socialistične Jugoslavije drugačna od sovjetske, ker bo v njej obstajala poleg komunistične partije tudi ustavno organizirana narodnoosvobodilna fronta. Ko se je to pozneje res zgodilo z ustanovitvijo Ljudske fronte, je slednja postala osrednja točka sovjetske kritike, češ, partijo ste utopili v kmetstvu. Naslednica Ljudske fronte, SZDL, za ustanovitev katere se je Kardelj zelo angažiral, je od leta 1953 dalje služila kot povezovalni instrument s socialisti v svetu, ki so se sicer ogibali stikov s komunističnimi partijami. Če k temu dodamo, da je Kardelj po sovjetskih trditvah še v času narodnoosvobodilnega boja nasprotoval pretesni zvezi Jugoslavije s Sovjetsko zvezo v prepričanju, da se izplača ohraniti uravnotežene odnose tako z Vzhodom kot z Zahodom, lahko razumemo, da v Moskvi nanj niso gledali z veliko naklonjenostjo.¹³ Ta odnos se je dodatno poslabšal, ko je Kardelj zavzel kritično stališče do optimistične napovedi, ki jo je razglasil leta 1961 novi program KPSZ, da bo namreč sodobna generacija sovjetskih državljanov živela v komunizmu. Kakor je zapisal Najdan Pašić, eden od Kardeljevih sodelavcev, v komentarju k omenjenemu programu, sta Marx in Engels že pred sto leti pokopala mit o državi, ki naj bi bila "ljudska" in brezrazredna. Po njegovem je šlo za znanstveno prazen in politično škodljiv ideološki fetiš, kajti marksizem je predvideval izginotje države v socializmu kot naravno posledico demokratizacije gospodarskega in socialnega življenja. Stalin naj bi se tej tezi uprl tako, da je razglasil zakon o krepitvi države v prehodni fazi v komunizem. Ta naj bi ne bila zadolžena samo, da se bori proti razrednemu sovražniku, ampak da razvije nove funkcije (gospodarske, organizacijske, kulturne in izobraževalne), kar pa naj bi imelo za posledico, da sta se njen monopol in avtoriteta nad družbo še dodatno utrdila (Socializam, 5–6, 1961).

Proti taki poti v komunizem, ki je bila po Kardeljevem mnenju v bistvu zgrešena, saj naj bi ustvarjala pogoje za birokratsko oblast partije nad družbo, se je slovenski

11 Pravda, 2. 9. 1960: Azumarjan, A., Korionov, V., Novejšije otkrovenija revizionista.

12 ARS, AS 1521, t. e. 12, Reč sekretara IK CK Edvarda Kardelja na sastanku sa partijskim aktivom o pitanjima medjunarodnih odnosa, 29. septembra 1960 u Beogradu, 16, 23, 38, 41.

13 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 12, 136, 278.

ideolog boril vse življenje. Na srečanju, ki ga je imel z norveško parlamentarno delegacijo 14. septembra 1964 kot predsednik zvezne skupščine, je jasno izpovedal, kakšen je njegov ideal socialistične družbe: takšen, da bo zagotovljen demokratični nadzor "od spodaj" in najširše sodelovanje delovnih ljudi v samoupravnih organizacijah in teritorialnih skupnostih. "Naš kurz je postopna krepitev volilnega sistema, v katerem ljudi v predstavniških telesih ne predstavljajo vrhovi ene ali več političnih strank, temveč državljani predstavljajo sami sebe."¹⁴

Razvejanosti Kardeljeve misli Sovjeti niso razumeli ali niso hoteli razumeti. To je prišlo jasno do izraza poleti 1966 v komentarjih sovjetskega veleposlanika v Beogradu ob padcu Aleksandra Rankovića. Kot je znano, je IV. plenum ZKJ Rankovića razrešil vseh funkcij z obtožbo, da je spremenil Upravo državne varnosti (UDB), kateri je dolgo načeloval, v ustroj, ki naj bi nadzoroval družbo in partijo. V poročilu, ki ga je poslal sovjetski veleposlanik v Moskvo, je ta dramatični dogodek prikazan kor zmaga "liberalnih, prozahodnih tendenc v vodstvu ZKJ, katerih glasnik je Edvard Kardelj". Šlo naj bi za spopad med zagovorniki neomejene decentralizacije ekonomije in samoupravljanja ter Rankovićem, ki je zagovarjal krepitev partije in državnih organov, pa tudi za spopad med Kardeljem, ki da v obrambo svojih "napačnih idej" gleda na Zahod, in prosovjetsko usmerjenim srbskim politikom.¹⁵ Bolj večplastno so na vzroke Rankovićevega padca gledali zahodni diplomati v Beogradu, kot je razbrati iz poročila "enega od veleposlanikov držav NATO", ki ga je sovjetska ambasada dobila v pogled, očitno s pomočjo plačanega agenta. V njem namreč piše, da IV. plenum ni bil samo izraz borbe za oblast na vrhu države in partije, temveč še bolj konflikt med idejami in tendencami: "Ni dvoma, da so Tito in tisti člani stare garde, ki delijo njegove poglede, ob premišljenem načrtovanju revolucionarnih sprememb, to storili delno zaradi pritiska napredne in bolj liberalne nove generacije, delno pa tudi zaradi svojega ideološkega prepričanja, da samouprava in neposredna demokracija predpostavljata postopno odmiranje partije na poti k idealni demokratični družbi..."¹⁶

Kriza, ki je nastala leta 1968 zaradi nasilnega zatrta praške pomladi, za katerega se je odločil Leonid Brežnjev, novi "hozjajin" v Kremlju po odstitvi N. S. Hruščeva, je Kardelja še potrdila v prepričanju, da stalinizem v Sovjetski zvezi ni bil nikoli v kali zatrt, in mu dala zagon za nadaljnjo dograjevanje svoje teorije. Sovjeti so ga odkrito obtoževali kot voditelja revizionistične skupine znotraj ZKJ, ki naj bi se pripravljala na Titovo nasledstvo,

pri čemer naj bi imela kot svojega tekmeča drugega revizionista, Milovana Đilasa, ki ga je po Rankovićevem padcu Tito pomilostil.¹⁷ Kardelju so posebej zamerili, da v svojem kritičnem odnosu do Moskve opravičuje samo meddržavne odnose s Sovjetsko zvezo, ne odobrava pa medpartijskih, in da se ogreva za "razvoj in širitev vezi s progresivnimi organizacijami Zahodne Evrope". "Kardeljeva skupina", piše v poročilu "nekega jugoslovanskega komuniste" (očitno informbirojevca) z dne 11. julija 1969, "ima kot svoj cilj povezati SFRJ z Zahodom in privedi do konca preoblikovanje 'jugoslovanskega socializma'. Na kratko, to je revizija Leninovega nauka in ustvarjanje 'socialističnega modela' po receptu Kautskega in drugih teoretikov social-demokratskega kova. Jugoslovanski 'socialistični model' nima nič skupnega z resničnimi principi socializma."¹⁸ Hipoteze glede povezovanja z Zahodom so bile v resnici pretirane, kajti od leta 1957 dalje so se "medeni tedni", ki so nastali v prejšnjih dveh letih v odnosih med Jugoslavo in zahodnoevropskimi socialdemokrati, v veliki meri izpeli. Pri tem je pomembno vlogo igrala dvakratna Đilasova obsodba na težko zaporno kazen, pa tudi obsodba, leta 1958, dveh pionirjev socialističnega gibanja v Srbiji, Aleksandra Pavlovića in Bogdana Krekića zaradi njunih pro-četniških simpatij. Še pomembnejša pa je bila preusmeritev jugoslovanske zunanje politike v Tretji svet. Titova neuvrščena politika, ki je v veliki meri slonela na prijateljstvu z arabskimi nacionalistično usmerjenimi državami, je namreč vzbujala kritične ocene med tistimi evropskimi levičarji, ki so gledali na Izrael kot na državo, ki tudi gradi socializem. To seveda ne pomeni, da so stiki med Jugoslavo in zahodnjaki, v prvi vrsti Skandinavci, usahnil, vendar so se razvijali bolj v okviru meddržavnih in sindikalnih odnosov, toliko bolj, ker je SZDL v šestdesetih in sedemdesetih letih postala samo "fasada", za katero je zijala praznina.¹⁹

Čeprav je bil usodno prizadet zaradi samomora sina Boruta in je iskal uteho v pijači,²⁰ se je Kardelj v prvi polovici sedemdesetih let močno angažiral v naporu, da z ustavnimi amandmaji preoblikuje partijo in državo skladno s svojimi idejami. To pa ne pomeni, da bi bil pripravljen prenašati pobude "mlade garde" na oblasti v Zagrebu, Beogradu in Ljubljani, da vsaka zase oblikuje svojo stvarnost na način, ki ni bil v sozvočju z njegovim pogledom na razvoj Jugoslavije in socializma. Šlo je tudi za generacijski spopad, saj Kardelj, kar specifično zadeva Slovenijo, že na začetku leta 196 ni skrival svojega nezadovoljstva, da so "mladi preprosto izbrisali stare", in strahu, da ne pride do "sprege med njimi in občinsko birokracijo" (Antonić, 1991, 199).

14 ARS, AS 1521, O poseti norveške parlamentarne delegacije Jugoslaviji od 13. do 22. septembra 1964. godine, 11.

15 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15.

16 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15.

17 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 150.

18 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 159–160.

19 ARBARK, Aake Anker Ording, box 56, Jugoslavia II, AM 1025, The Yugoslav-Israely Relations; box 57, Jugoslavia III, Arkiv Lie Haakon, Serie: DE-L0005; Arkiv Landes organisaşonen i Norge, DE-0516; Arkiv Thorvald Stoltenberg, D-0003.

20 RCHIDNI, fond, 495, opis 277, delo 15, 248.

Zaradi tega je tudi podprl Tita, ko se je ta v letih 1971 in 1972 odločil, da "mlado gardo" politično obglavi, ne da bi se zavedal, da s tem obsoja na smrt tudi vsako možnost demokratskega razvoja jugoslovanske družbe. Ponovno odkritje "demokracije centralizma" in "partijnosti", ki je dajalo ton jugoslovanskemu političnemu življenju po burnem dvoletju 1971–1972, so v Moskvi sicer pozdravljali z zadoščenjem, pri čemer pa ni mogoče reči, da bi spremenili svoje mnenje o Kardelju. V bistvu so se strinjali z oceno svojega zaupnika, srbskega pisatelja Renovčevića, ki je marca 1973 opozarjal, da v državi obstajata dve struji, med katerima je Tito kot jeziček na tehtnici. Leve sile naj bi sestavljala Jugoslovanska ljudska armada (JLA), organi varnosti, stari komunisti-veterani, ki pa nimajo močnega teoretika, zmožnega, da Titu razjasni, kako nevarna je desna, Kardeljeva struja. Po Renovčevićem mnenju zgodovina Jugoslavije ne pozna bolj spleatarske in jezuitske osebnosti od Edvarda Kardelja. "Težko si je predstavljati vse nevarne posledice, če pride po Titu na oblast. Po svojih idejno-teoretičnih konceptih in političnih pogledih je Kardelj nasprotnik leninizma, kar zadeva ustroj partije in države in vsega sovjetskega sistema. V svojih publikacijah in nastopih se še vedno ni odpovedal skušnjavi, da diskreditira sovjetsko družbeno-politično stvarnost. To sicer ne počenja odkrito, temveč na zviti način, tako da kritizira 'stalinizem', 'etatistično-birokratski' socializem, s katerim brez dvoma misli na sovjetski sistem."²¹

V trenutku, ko je Kardelj skušal zakoličiti svojo misel o nacionalnih odnosih znotraj Jugoslavije in o njeni samoupravni ureditvi ter se popolnoma posvetil pisanju četrte povojne ustave, se je sovjetskemu veleposlaniku v Beogradu V. Stepakovu zdelo potrebno, da mu posveti devetnajst strani dolgo študijo, ki naj razsvetli "karakteristike" njegovega dela in značaja. Ugotavljal je namreč, da si je Kardelj po letih, ko je bil potisnjen na rob na politični sceni, na njej znova zagotovil osrednje mesto takoj za Titom. To naj bi ne izrabljal za krepitev svojega osebnega položaja ali položaja svojih privržencev, temveč za uveljavitev svojih idejno-teoretičnih konceptov. Pri opisovanju krize, skozi katere je šla jugoslovanska družba v začetku sedemdesetih let zaradi Titovega spopada z liberalci, je ambasador ugotavljal, da Kardelj sicer ni stal ob strani, vendar niti v enem svojem nastopu ni podpiral radikalnih rešitev, kakšne je predlagal maršal, temveč jih je skušal z njemu lastno spretnostjo omiliti. Zato v nekaterih jugoslovanskih, pa tudi diplomatskih krogih, ni slučajno krožila trditev, da "Kardelj korigira in popravlja Tita". Šel je tako daleč, da je na primer prepredil sprejetje novega zakona o tisku z ugotovitvijo, da bi to pomenilo ponovno uvajanje cenzure, kar naj bi bilo v nasprotju s principi samoupravljanja. Po veleposlanikovem mnenju se Kardelj iz krize, ki jo je sam povzročil s svojim modelom socializma, ni dosti naučil. Nasproto, še dalje vztraja pri njem in ga

sistematično zoperstavlja sovjetskemu modelu, češ da se izključujeta. V intervjuju za čilski list *La Nacion* je Kardelj izrecno poudaril, da "se more samoupravljanje razviti samo na terenu skupne lastnine, to je lastninskih odnosov, v katerih proizvodna sredstva [...] niso v zasebni lasti kapitalista, pa tudi ne v lasti [...] tehnokratskega aparata države. Tam, kjer obstaja kapitalistična zasebna lastnina ali birokratski monopol [...], ne more biti resnične socialistične samouprave". Izhajajoč iz te trditve, je Kardelj trdil, da je glavna ovira za razvoj jugoslovanske družbe dejstvo, da v njej še obstaja spopad med socialistično samoupravo in stalinističnim tehnokratskim birokratizmom. Ta borba, ki se je razvila po letu 1948, naj bi imela po njegovem "ogromen in napreden zgodovinski pomen". Pri tem ni delal razlike med sovjetskim sistemom v času Stalina in v času Brežnjeva, kajti v obeh je imela država nadzor nad gospodarskim življenjem ne pa delavski razred. Kardelj je zato vztrajal pri tezi, da mora država odpreti, pri čemer je ugotavljal, da gre za revolucionarni proces, ki je v Jugoslaviji še v teku. Rešitev je videl v nadaljnji decentralizaciji uprave družbenega in gospodarskega ustroja in v stalnem širjenju in poglobljanju samouprave. Če bi Jugoslavija šla v smer birokratizma in tehnokratizma, državne lastnine in kapitala, bi neizbežno pristala v velikodržavnem centralizmu (beri v primežu srbskega nacionalizma).

Kardelj je opravičeval dejstvo, da je bila Jugoslavija v stalnem procesu oblikovanja in približevanja ustavnih norm z "dinamiko" razvoja njenega društva. Po mnenju sovjetskega veleposlanika je šlo v resnici za krpanje sistema, ki je bil tuj resničnosti, češ, celo v Jugoslaviji ni malo ljudi, ki karakterizirajo Kardelja kot kabinetnega teoretika, odtujega življenju in močno prežetega z ideologijami buržoazne socialdemokracije. Poleg tega ni bilo mogoče spregledati, da je Kardelj pod pritiskom političnih prevratov zadnjih let delno revidiral svojo misel o odmiranju države, pri čemer je skušal doseči kvadraturu kroga z intelektualno akrobacijo: z ene strani je trdil, da je vsak korak h krepitvi samouprave korak v smeri "odmiranja države", z druge strani pa zagotavljal, "da po našem prepričanju, ki smo ga stalno izpovedovali, to ne pomeni šibitve države kot instrumenta oblasti delavskega razreda, kajti, kot organ oblasti, se ne more ošibiti, dokler ostaja ta oblast zgodovinska nuja" (Borba, 26. 4. 1973). Zakaj zgodovinska nuja? Zato, ker "delovni ljudje niso vedno dovolj organizirani na bazi samoupravljanja ali politično dovolj močni, da bi se mogli upreti kršenju svojih socialističnih pravic brez pomoči države" (Kardelj, 1973).

Kardeljeva trditev, da se njegov odnos do države ni spremenil, ni bila povsem resnična, če samo pomislimo na program VII. kongresa ZKJ iz leta 1958, ki je bil njegovo delo. V njem ni označeval države kot "inštrument oblasti delovnega razreda", temveč kot "birokratski monopol", ki stoji nad delavskim razredom in vlada v nje-

21 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 214–215.

govem imenu. Da bi pojasnil svoje novo stališče, da je namreč "revolucionarna sila države" še vedno potrebna, je Kardelj trdil, da zato, ker mora postati tisti dejavnik, ki naj bi dovoljeval funkcioniranje gospodarskih odnosov združenega dela znotraj samoupravnega sistema. S tem je napovedoval nova teoretska razmišljanja in nove preobrazbe jugoslovanske stvarnosti, kar se je udejanjilo v mamutski ustavi leta 1974 in v prav tako mamutskem zakonu o združenem delu dve leti kasneje. Z ustavo je poleg države Kardelj "rešil" pred odmiranjem (vsaj za časnim) tudi partijo, kajti, če je v preteklosti govoril, da se mora "oddaljiti od oblasti", jo je sedaj povzdignil v drugega varuha ali steber sistema, češ da ima kot organizirana sila revolucije izredno pomembno vlogo pri razvoju družbe. Z zakonom o združenem delu pa je položil temelje gospodarski ureditvi, ki naj bi ne slonela na pravih trgih, temveč na usklajenem dogovarjanju posameznih samoupravnih oseb, kakršnega niso poznali nikjer drugje na svetu. "Stagnacija in kriza vsega samoupravnega sistema", je z zadoščenjem ugotavljal veleposlanik Stepakov, "so Kardelja privedli k spoznanju, da je mogoče priklicati samoupravo v življenje samo s pomočjo države in njenih organov, a tudi s pomočjo 'močne vloge' ZKJ".²²

Za Kardeljev zasuk v avtoritarizem, ki je v tako izrazitem nasprotju z njegovim iskanjem "naj" družbe, je značilen zapis Rodoljuba Čolakovića iz februarja 1974, ko je slovenski politik povsem podprl Bakarićeve grožnje vsem tistim, ki ne znajo "ubogati". "Rekel je celo", piše Čolaković v svojem dnevniku, "še prej bi bilo treba groziti. In dodal – ko bom govoril v Ljubljani, bom podprl Bakarića". "Spoštujem tega človeka za vse, kar je naredil za zmago revolucije v naši državi, za njeno graditev, za njen mednarodni položaj", pravi o Kardelju dalje Čolaković, ki je bil tudi sam odločno pravoveren komunist, "toda kako more odobravati takšen poulični ton uglednega voditelja. Ali je to leninski način razprave? Ali ni drugih argumentov kot grožnja? [...] Ali je to človeški socializem?" (Antonić, 1991, 362).

Sovjetski veleposlanik je v svojem poročilu o Kardelju pravilno ugotavljal, da pri pisanju nove ustave ni izražal takšnega optimizma, kakršen je bil zanj tipičen ob sprejemanju ustave leta 1963. Sedaj je odkrito priznaval, da ustava ne more dati odgovora na vsa vprašanja, ne more odstraniti vseh problemov družbe in rešiti obstoječih gospodarskih težav. "Prepuščali bi se iluziji, če bi mislili, da je mogoče enkrat za vselej dati formulo in recept za idealno društvo, temelječe na samoupravi socialistične družbe, ali da je mogoče doseči zmago samouprave v eni sami bitki. Nasprotno, razvoj samouprave bo boj in napor cele epohe..."²³ Kljub tej previdnosti pa Kardelj ni dvomil o mednarodnem pomenu jugoslovanskega

socialističnega modela, začeniši z "zgodovinskim" zakonom iz leta 1950, ki je napovedal prehod od "državno-lastniškega centralizma k samoupravi." Ta zakon je po njegovem odločilno vplival na notranji razvoj jugoslovanske družbe, a je veliko pomenil tudi v mednarodnem prostoru, saj je nakazal možnost človeškega socializma, nasprotnega "etatističnemu" in "administrativno-birokratskemu" sistemu, kakršen se je udejanjil v Sovjetski zvezi in njenih satelitskih državah.²⁴

Kardelj je povzel svojo misel na morda najbolj zgoščen način v vrsti člankov, ki jih je izdal v *Borbi* konec maja 1972 ob Titovi osemdesetletnici. V njej je še enkrat izrazil svoje odklonilno stališče do sovjetskega sistema in bil tako drzen, da je odkrito spregovoril o paktu med Hitlerjem in Stalinom iz leta 1939 ter priznal, da je vnesel v vrste mednarodnega komunizma veliko dezorientacijo in postavil KPJ "pred izredno težko preizkušnjo". Pomembno mesto je imel v njegovih spominih narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov, pri čemer ni niti z besedo omenjal pomoči, ki so jo bili slednji deležni s strani Sovjetske zveze in Rdeče armade. Nasprotno, vse velike sile je metal v en koš, ko je omenjal njihov odklonilni odnos do nove Jugoslavije, kakor je nastajala po II. zasedanju AVNOJ-a leta 1943 (*Borba*, 26.–31. 5. 1972). Svojega protisovjetskega stališča Kardelj tudi sicer ni skrival, saj je na primer leta 1971, ob obisku L. I. Brežneva v Jugoslaviji, nasprotoval njegovi pobudi, da bi ustanovili društvo jugoslovansko-sovjetskega prijateljstva, češ da takega društva Jugoslavija nima z nobeno državo. Kar pa ni bilo res, saj jih je imela celo z nekaterimi kapitalističnimi državami, začeniši s Francijo in Norveško.

"Tu je na široko razširjeno mnenje," je veleposlanik V. Stepakov sklenil svoje poročilo, "da po odhodu Tita nobena osebnost ne more vzeti nase vseh njegovih funkcij (partijske, državniške in vojaške) in da bo nastalo kolektivno vodstvo, v katerem bo enega prvih mest imel Edvard Kardelj. Pri tem je treba povedati, da ima v sami Jugoslaviji številne idejne in politične nasprotnike, posebno sredi starih komunistov in v vojski, kjer so, treba je reči, prosovjetske simpatije najmočnejše. V teh krogih mislijo, da je prav Kardelj, kot glavni ustvarjalec 'posebne jugoslovanske poti v socializem' eden od glavnih krivcev za to, da jugoslovansko družbo stalno in vedno bolj pretresajo krize in težave".²⁵

Na začetku leta 1975 so se začeli širiti glasovi, da je Kardelj zbolel za rakom. Kljub temu je mrzlično nadaljeval z delom, saj je v zadnjih treh letih svojega življenja objavil kar dve temeljni študiji: *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977) in *Svobodno združeno delo* (1978). Najbolj zanimiv je v tem času morda njegov odnos do evrokomunizma, ki

22 RCHIDNI, fond 495, opis 277, delo 15, ed. hr. 233.

23 Socialistična misel in praksa, 40, 1973, 4.

24 Socialistična misel in praksa, 40, 1973, 14.

25 RCHIDNI, fond 495, opis 277, delo 15, ed. hr. 233, 234.

se je začel pojavljati v italijanski, francoski in španski komunistični partiji v polemiki z okrneltostjo Sovjetske zveze in njenim vztrajanjem pri dogmi "diktature proletariata". Omenjene stranke so priznale, da je politični pluralizem bistven za razvoj resnično zdrave družbe, pri čemer so očitno stopile v razkorak tudi s Kardeljevimi teorijami, čeprav je v preteklosti slovenski ideolog močno vpival na njihovo postopno oddaljevanje od moskovske pravovernosti. To velja predvsem za Komunistično partijo Italije (KPI), ki je bila v odstopanju od stalinizma relativno prožna, saj je že kmalu po smrti kremeljskega "hozjajina" ponovno navezala stike z jugoslovanskimi heretiki. Po XX. kongresu KPSZ, na katerem je N. S. Hruščev obsodil Stalinovo strahovlado, je bil Palmiro Togliatti, generalni sekretar KPI, prvi komunistični veljak, ki je pohitel v Beograd in se tam dva dni pred Titovim odhodom v Moskvo posvetoval z njim in njegovimi sodelavci. To "romanje v Canosso" je vzbudilo v Evropi velik odmev, saj se je zdelo, da je v komunističnem svetu prišlo do premika, ki ga je dirigirala Moskva. Ko je Togliatti prišel v Beograd in se pridružil Titovi analizi XX. kongresa, je kazalo, da gre za njegovo osebno pobudo, pogojeno tudi z nedavnim porazom KPI na volitvah. Toda ko so se tudi druge komunistične partije začele oglašati s podobnimi kritikami stalinističnega sistema, se je pojavilo vprašanje, ali ne gre za politiko, ki naj bi jo načrtovali v Kremlju. Vsaj tako so dogodke v pogovoru z Jugoslovani interpretirali njihovi norveški sogovorniki,²⁶ pri čemer so se, zaslepljeni od svojih protiruskih predsodkov, seveda motili.

Odnosi med KPI in KPJ/ZKJ so bili v letih po vojni burni. Najprej jih je močno otežilo tržaško vprašanje, saj se je moral Togliatti zoperstaviti Titovim zahtevam, da postane Trst jugoslovanski, kajti sicer bi se pred volivci izkazal kot voditelj, ki ni zmožen ščititi narodnih interesov. Leta 1947 so se na ustanovnem kongresu Informbiroja v Szklarski Porebi Jugoslovani maščevali tako, da so s posegi svojih delegatov, Kardelja in Đilasa, ožigosali italijanske in francoske komuniste, da med vojno in po njej niso znali izrabiti revolucionarnega naboja ljudskih množic in se polastiti oblasti. Šlo je za kritiko, ki ni upoštevala dejanskih odnosov sil, kakršne so se oblikovale po vojni v obeh od zahodnih zaveznikov zasedenih državah, in ki jo je Kardelj pozneje obžaloval kot najbolj sramotno dejanje v svojem življenju. Togliatti je s svoje strani na drugem kongresu Informbiroja junija 1948 v Bukarešti sodeloval pri pisanju resolucije, s katero so članice tega združenja izključile iz svoje srede KPJ in pozvale "poštene jugoslovanske komuniste", naj strmoglavijo z oblasti Tita in njegovo kliko (Pirjevec, 1990, 164–165).

V naslednjih letih se je KPI pridružila Stalinovi gonji proti Jugoslaviji in s pomočjo Vittoria Vidaliya, ki je vodil v Trstu navidezno avtonomno KP, organizirala v sosednji državi razvejano vohunsko in sabotažno akcijo. Kljub

temu se zdi, da med vrhoma obeh partij vsi stiki niso bili povsem pretrgani, temveč da je med njima, kljub medsebojnim obtožbam, ki so padale brez obzira na težo besed, obstajala diskretna povezava. Ko je Stalin 5. marca 1953 nenadoma umrl, so se Italijani prvi odločili, da pošljejo svojega odposlanca v Beograd. Eden od njihovih najvidnejših in zaradi svoje oratorske sposobnosti najpopularnejših politikov, Giancarlo Pajetta, je s posredovanjem Lavrentija Berije prek Albanije odpotoval v Jugoslavijo, kjer je imel pogovore z jugoslovanskimi voditelji na najvišji ravni (Caprara, 1997). Po XX. kongresu KPSZ mu je maja 1956, kot smo omenili, sledil sam Togliatti in se pridružil obsodbi Stalinove politike, ki naj bi se od tridesetih let dalje izrodila v "neverjetno kršenje socialistične zakonitosti". Delil je tudi Titovo mnenje, da ne gre obsojati samo kulta osebnosti, kot je to storil Hruščov, temveč da se je treba vprašati, kaj je narobe v sistemu, ki je kaj takega dovolil (Galeazzi, 2005, 148–149). Skratka, zdelo se je, da se je med KPI in ZKJ ustvarilo sozvočje, ki je obetalo vzporedno pot v okviru ideološke in politične diskusije. Madžarski dogodki konec leta 1956 pa so povzročili ponovni razkol med Beogradom in Rimom. Medtem ko je Tito priznaval sovjetski vojaški poseg proti budimpeštanskim upornikom, do katerega je prišlo na začetku novembra 1956, kot "manjše zlo", češ da je bilo treba zatreti kontrarevolucijo, obenem pa zahteval od moskovskih voditeljev, naj kritično premislijo svoj sistem, je Togliatti iz taktičnih razlogov brezkompromisno stopil na stran Hruščova. Čeprav so mu Jugoslovani februarja 1957 poslali v vednost svojo korespondenco z njim, da mu dokažejo upravičenost lastnih stališč, svoje politične linije, sloveče na dosledni lojanosti do Hruščova, ni spremenil (Galeazzi, 2005, 165).

Med partijama je v naslednjih letih znova prišlo do polemike, ki je dosegla vrhunec po VII. kongresu ZKJ v Ljubljani. Alfredo Reichlin, ki je kot opazovalec sledil temu prelomnemu kongresu, na katerem je Kardelj na najbolj razvejan način predstavil svojo misel o socializmu s človeškim obrazom, je v svojem poročilu takole zapisal: "Iz kongresa jasno izvira namen postaviti v krizo blok socialističnih držav. Negacija vloge SZ v razvoju osvobodilnega boja kolonij. Pripisovanje SZ odgovornosti za začetek hladne vojne. Izredno oster razkol, kar zadeva revolucionarno strategijo, razredno vsebino zunanje politike. Ljubljanski kongres me je spomnil na najslabše značilnosti beneškega kongresa Socialistične stranke Italije" (Galeazzi, 2005, 183–184).

Šele leta 1963, ko je prišlo do ponovnega pobotanja med Titom in Hruščovom, so tudi italijanski komunisti spremenili svoj odnos do ZKJ in v marsičem prevzeli Kardeljeve teze. Togliatti je ostro obsodil bukareštansko resolucijo, češ da je šlo za "izredno hudo napako, pokazatelj birokratske površnosti", ki da je preprečila iskanje novih poti v socializmu. S tem stališčem si je sicer

26 ARS, AS 1979, Round Table, Belgrade, 17–20 September 1956, 82.

nakopal grajo Suslova, kar pa ga ni prepričalo, da bi se mu odpovedal (Galeazzi, 2005, 250–251). Njegov zadnji zapis, tako imenovana "Jaltska spomenica", ki je nastala tik pred njegovo smrtjo, izzveni kot povzetek tistih kritik sovjetskega režima, ki so jih Jugoslovani razglašali že od leta 1948 dalje (Galeazzi, 2005, 259–263). "Togliatti je umrl!" je zapisal v svoj dnevnik Rodoljub Čolaković. "Kakšna izguba za italijansko in mednarodno delavsko gibanje. Prav danes odhaja, ko so potrebni ljudje njegovega uma, širine, gibkosti in potrpežljivosti za veliko razpravo v mednarodnem delavskem gibanju. Kdorkoli naj prevzame njegovo funkcijo v KPI, mu ne sega niti do kolen, v mednarodnem gibanju pa je on eden od redkih, ki je čutil in razumel probleme našega časa" (Antonić, 1991, 87). Ta ocena je točna, kajti Togliattijevi nasledniki so bili zmožni to njegovo misel prevzeti in razviti šele deset let kasneje, pri čemer pa je treba priznati, da so v odklanjanju poznega Brežnjevega režima storili še korak dalje, saj so se opredelili za demokratični pluralizem in v bistvu za tiste civilizacijske vrednote, ki jih je zagovarjal Zahod.

Edvard Kardelj je, kot smo rekli, gledal na "evrokumunizem", kakršen se je začel oblikovati v Italiji, Franciji in Španiji, z velikim zanimanjem, delno tudi z odobravanjem, češ da gre za razvoj, ki ga je treba pozdraviti, a tudi z zadržkom v prepričanju, da omenjena doktrina za Jugoslavijo ni primerna. V tem smislu je v sedemdesetih letih razvil zanimiv ideološki dialog z italijanskimi, francoskimi in španskimi "evrokomunisti" (ki ga je Moskva očitno budno spremljala in komentirala), ne da bi se pri tem pridružil. Bil je namreč prepričan, da politični pluralizem še ni jamstvo za udejanjanje prave demokracije. Ohranjal je odklonilni odnos do strankarskega pluralizma, ki ga je izpovedal že leta 1964 ob obisku norveške parlamentarne delegacije v Jugoslaviji. Ob tisti priliki je izjavil: "Po koncu vojne je (narodnoosvobodilno) gibanje prišlo do zaključka, da bi povratek na večpartijski sistem v pogojih zaostale države, polne notranjih nasprotij, pomenil vrniti državo v stare konflikte in jo dati ponovno v roke tistih nosilcev reakcionarnih diktatur, proti katerim je bila izvršena revolucija. Z druge strani, ZKJ ni hotela izgubiti široke povezanosti z masami. Zato je bila ohranjena Ljudska fronta, ki se je oblikovala med vojno, s tem da je bila reorganizirana v SZDL."²⁷ A ni šlo samo za to. Kardelj je bil prepričan, da je zaradi revolucionarnih ustavnih sprememb, kakršne so bile udejanjene na njegovo pobudo med leti 1968–1971, zaradi ustave iz leta 1974 in zaradi zakona o združenem delu Jugoslavija dosegla stopnjo socialistične demokracije, ki je daleč presejala pluralno meščansko demokracijo, za kakršno se je zavzemal "evrokumunizem". Rezultate tega razmišljanja je razvil v že omenjeni razpravi *Smeri razvoja družbeno*

političnega sistema, ki jo je objavil novembra 1977 kot izhodišče za XI. kongres ZKJ (Kardelj, 1979, 191–433). V njej je skušal kombinirati jugoslovansko različico socializma s konceptom pluralizma, a ne političnega, temveč pluralizma "samoupravnih interesov". V uvodu je zapisal: "Sreče človeku ne more dati niti država niti sistem niti politična stranka. Srečo si lahko človek ustvari samo sam. Toda ne sam kot posameznik, ampak samo v enakopravnih odnosih z drugimi ljudmi. V teh odnosih mora samoupravno in svobodno obvladovati svoje posamezne in splošne družbene odnose ter – v ustreznih demokratičnih organizacijskih oblikah – tudi državo, sistem in politično stranko kot instrumente svojega lastnega samoupravljanja. Avantgardne sile socializma in socialistična družba imajo potemtakem samo cilj – da glede na možnosti danega zgodovinskega trenutka ustvarjajo razmere, v katerih bo človek kar najbolj svoboden pri takšnem osebnem izražanju in ustvarjanju, da bo lahko – na podlagi družbene lastnine proizvodnih sredstev – svobodno delal in ustvarjal za svojo srečo. To je samoupravljanje" (Kardelj, 1979, 196–197).

Po ameriških "Founding Fathers", ki so leta 1776 v Deklaraciji o samostojnosti na novo nastalih ZDA tudi govorili o pravici človeka do sreče, je bil Kardelj verjetno prvi, ki je ta pojem uporabil v politični govorici. Od svojih predhodnikov je šel dalje, saj so slednji mislili, da more človek doseči srečo, če je osebno svoboden. Kardelj pa je menil, da mora biti vpet v družbo, ki bo zagotavljala tudi njegove ekonomske in socialne pravice. Pri tem se ni zavedal, da socializma ni mogoče doseči pod okriljem prisilnega tutorstva, kakršnega je s svojimi teorijami sam oblikoval, pa naj je bilo še tako dobronamerno. "Do skrajnosti je želel demokratizirati tako projekcijo graditve socializma", pravi Stane Kavčič, "v kateri ima še vedno ideološko-strateški monopol v rokah en subjekt, organiziran po načelih boljše partije. Prek teh meja ni šel in ni verjel, da je možno iti. Bil je trdno prepričan, da ima marksizem-leninizem še vedno monopol nad socializmom. Verjel je, da marksizem ni samo ideologija, ampak predvsem znanost. V taktičnem pogledu je prekoračil okvire Kominterne. V idejno-filozofskem nikoli. Zato je v odnosu demokracija – socializem ostal nedosleden in nedorečen. Državljanu je hotel dati čim več prostora, istočasno pa je zahteval, da se giblje pod dežnikom politike, ki jo odreja vsevedno vodstvo. Nekoč smo to imenovali dirigirana demokracija".²⁸

Kardeljev utopični poskus, da ustvari dovršeno družbenom ureditev, je propadel. Tega so se zavedali že njegovi sodobniki, kakor priča izjava Josipa Vidmarja, na njegovem pogrebu 13. februarja 1979: "Ko smo pokopavali Kidriča, smo bili pretreseni, a danes, ko pokopavam Krištofa, smo v paniki" (Antonić, 1991, 446).

27 ARS, AS 1521, t. e., 14, Informacija o poseti norveške parlamentarne delegacije Jugoslaviji od 13. do 22. septembra 1964, 10.

28 ARS, AS 1979, t. e. 188, Zapis S. Kavčiča, Kardelj, 4.

THE SEARCH FOR SOCIALISM WITH A HUMAN FACE

Jože PIRJEVEC

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: pirjevec@alice.it

SUMMARY

The aim of the research is to demonstrate the complexity of the ideological debate that has developed after the split between Tito and Stalin not only at a bilateral level between Belgrade and Moscow but also at a multilateral level, as it embraced also European socialists and social democrats, especially the Scandinavians, and later the “Euro-communists” (Enrico Berlinguer, Georges Marchais, Santiago Carillo). We are dealing with an under-researched chapter in the European political thought of the second half of the 20th century that offers an interesting insight: namely, beside the non-aligned foreign policy in Asia, Africa, and Latin America, Yugoslavians pursued a parallel ideological politics up until Tito’s death, which had a tendency to isolate and sabotage Moscow in the European political arena and dismantle its ideological hegemony. Here, it should be noted that this politics had – like god Janus – two faces, despite its apparent heterogeneity: because of their partisan resistance against the Fascists and Nazis as well as resistance against Stalin, the Yugoslav leaders namely had the moral right to connect the struggle for national freedom and social transformation into a single ideological expression and to present it as two variants of the same tendency, i.e. to free men. Because of this orientation and attitude, they became extremely unpleasant for Moscow, which resulted in a thirty-year long conflict between the Yugoslav David and the Soviet Goliath, which was a unique occurrence in the European historical experience.

Key words: Tito, Stalin, West, utopian socialism, self-management

VIRI IN LITERATURA

ARBARK – Arbeiterbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo (ARBARK), Aake Anker-Ording, Lie Haakon, Landes organisasjonen i Norge, Thorvald Stoltenberg.

ARS, AS 1521 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1521, osebna zbirka Edvarda Kardelja (AS 1521).

ARS, AS 1979 – ARS, fond 1979, Vladimir Dedijer (AS 1979).

Betriebsdemokratie – Betriebsdemokratie. Wege zur sozialistischen Gesellschaft in Norwegen. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1966.

Borba. Beograd, Borba, 1922–.

Dedijer, V. (1979): Dokumenti 1948, II. Rad, Beograd.

Gosar, A. (1933, 1935): Za nov družbeni red: sistem krščanskega socialnega aktivizma, I–II. Celje, Družba sv. Mohorja.

Kardelj, E. (1949): O ljudski demokraciji v Jugoslaviji. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Kardelj, E. (1955): Problemi naše socialistične graditve. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kardelj, E. (1973): Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb. Ljubljana, ČZP Komunist.

Kardelj, E. (1979): Samoupravljanje, 4: politični sistem socialistične samoupravne demokracije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kardelj, E. (1980): Izbrani teksti, IV. Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo.

Kardelj, E. (1982): Reminiscences: the Struggle for Recognition and Independence: the New Yugoslavia, 1944–1957. London, Blond&Briggs, Summerfield Press.

Kardelj, E. (1984): Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957: spomini. Ljubljana, Prešernova družba.

Komunist. Beograd, Komunist: organ CK SKJ, 1953–1977.

NARA – National Archives and Record Administration, Washington (NARA).

Naša stvarnost. Beograd, Naša stvarnost: časopis za društvena pitanja, 1953–1963.

Pravda. Moskva, Pravda, 1912–.

RCHIDNI – Rossijskij centr hranjenja i izučanja dokumentov novejšej istorii, Moskva (RCHIDNI).

Stanovnik, J. (1962): Strukturne spremembe v svetovnem gospodarstvu. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Swiss Review of World Affairs. Zürich, Swiss Review of World Affairs, Neue Züricher Zeitung.

TNA FO – The National Archives, London-Kew (TNA), Foreign office (FO).

Tomasević Arnesen, S. (1974): Politički odnosi između Jugoslavije i Norveške: Norge-Jugoslavia, Jugoslavija-Norveška. Beograd, BIGZ.

Vratuša, A. (2013): Serija pričevanj Antona Vratuše. Prepis se nahaja pri avtorju.

Žmuc Kušar, J., Stanovnik, J. (2013): Viharno stoletje: pogovori z Janezom Stanovnikom. Ljubljana, Ustanova Franc Rozman Stane.

Antonić, Z. (1991): Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika. IP Knjiga, Beograd.

Caprara, M. (1997): Quando le Botteghe erano oscure, 1944–1969: uomini e storie del comunismo italiano. Milano, Il Saggiatore.

Edemskij, A. B. (2008): Ot konflikta k normalizaciji: sovjetsko-jugoslavskie otnošenija v 1953–1956 godah. Moskva.

Galeazzi, M. (2005): Togliatti e Tito: tra identità nazionale e internazionalismo. Roma, Carocci.

Kullaa, R. E. (2008): From the Tito-Stalin Split to Yugoslavia's Finnish Connection: Neutralism before Non-Alignment, 1948–1958. Dissertation. University of Maryland, College Park.

Petković, R. (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991. Beograd, Službeni list.

Pirjevec, J. (1990): Il gran rifiuto: guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente. Trieste, Editoriale Stampa Triestina.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

- SLIKA NA NASLOVNICI: Otvoritev konference gibanja neuvrščenih v Beogradu, 1. septembra 1961.
Sliki 1–2: Josip Broz Tito, Gamal Abdel Naser in Džavaharlal Nehru na Brionih, julij 1956.
Sliki 3–4: Jugoslovanska delegacija na konferenci gibanja neuvrščenih v Beogradu, september 1961 (na fotografiji: Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Veljko Vlahović, Vladimir Bakarić).
Slika 5: Brionsko srečanje, julij 1956.
Slika 6: Tito in sovjetski voditelj Nikita Hruščov v Koprju, 1963.
Slika 7: Tito in ameriški predsednik Richard Nixon v Washingtonu, 1971.
Slika 8: Pogovori med Leonidom Brežnjevom in Richardom Nixonom, 1973.

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

- FRONT COVER: The opening of the Conference of Non-Aligned Movement in Belgrade, 1st September 1961.
Figure 1–2: Josip Broz Tito, Gamal Abdel Nasser, and Jawaharlal Nehru on the Brioni Islands, July 1956.
Figure 3–4: Yugoslav delegation at the Conference of Non-Aligned Movement in Belgrade, September 1961 (in the photo: Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Veljko Vlahović, Vladimir Bakarić).
Figure 5: Brioni summit, July 1956.
Figure 6: Tito and the Soviet leader Nikita Khrushchev in Koper, 1963.
Figure 7: Tito and U. S. President Richard Nixon in Washington, 1971.
Figure 8: Leonid Brezhnev and Richard Nixon talks, 1973.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične* razprave, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renar, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljeni polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljen gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata a piè di pagina:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:
(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta ... *Annales, Ser hist. sociol.*, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a *list of their explanations at the end of the article*.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Miro Haček & Marjan Brezovšek:** The Processes of Democratization and Trust in Political Institutions in Slovenia: Comparative Analysis 1
I processi di democratizzazione e la fiducia nelle istituzioni politiche slovene: analisi comparativa
Proces demokratizacije in zaupanja v politične institucije v Sloveniji: komparativna analiza
- Anton Žabkar & Marjan Malešič:** Nevojaški viri ogrožanja varnosti Sredozemlja 13
Fattori non militari di minaccia alla sicurezza del Mediterraneo
Non-Military Threats to the Security of the Mediterranean
- Bojan Dobovšek & Tadeja Jenić:** Nezakonita trgovina z morskimi datlji v Istri 27
Commercio illegale di datteri di mare in Istria
Illegal Trade with Date Mussels in the Istria
- Tanja Mihalič, Gorazd Sedmak, Saša Planinc, Janez Bogataj & Matic Jeločnik Pelicon:** Diverzifikacija morskega ribištva v turistično dejavnost na slovenski obali 35
Diversificazione delle attività di pesca commerciale marina in attività del settore turistico nell'area Slovenia
The Diversification of the Sea Fishing on the Slovene Coast into Tourism
- Helena Nemec Rudež, Gorazd Sedmak, Ksenija Vodeb & Štefan Bojnec:** Visitor Structure as a Basis for Destination Repositioning - The Case of a North Mediterranean Destination 53
Struttura dei visitatori come base per il riposizionamento della destinazione - il caso della destinazione del nord mediterraneo
Struktura obiskovalcev kot osnova za repozicioniranje destinacije – primer severno sredozemske destinacije
- Marjan Tkalčič:** The Educational Level and the Firm Size of Tourism Organizations in Slovenia 67
Il livello di istruzione e la dimensione delle organizzazioni del turismo in Slovenia
Stopnja izobrazbe in velikost turističnih organizacij v Sloveniji
- Petra Kavrečič & Miha Koderman:** Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na poročanju Izseljeniškega Vestnika 77
Visite turistiche degli emigrati sloveni nella Banovina di Drava come riportate sul giornale »Izseljeniški Vestnik«
Slovenian Emigrants and Tourist Visits to the Drava Banovina according to the Reports in the Journal »Izseljeniški Vestnik«
- Mladen Obad Šćitaroci & Bojana Bojanić Obad Šćitaroci:** Public Parks in Croatia in the 19th Century Within a European Context 95
I parchi pubblici nella Croatia del XIX secolo nel contesto Europeo
Javni mestni parki na Hrvaškem v 19. stoletju v evropskem kontekstu
- Josip Faričić & Lena Mirošević:** Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia 113
Penisole artificiali e pseudo isole della Croazia
Hrvatski umjetni poluotoci i pseudo-otoci
- Tanja Oblak Črnič & Metka Kuhar:** Everyday and Family Contexts of Youth Computer Cultures: The Case of Slovenia 129
Contesti quotidiani e familiari delle culture di computer giovanili: il caso della Slovenia
Vsakdanji in družinski konteksti v mladostnih računalniških kulturah: Primer Slovenije

Mojca Pajnik & Iztok Šori: Seksualna industrija v Sloveniji na spletu: med oligopoli organizatorjev in nemočjo seksualnih delavk 143 <i>Industria del sesso in Slovenia sul web: tra oligopoli di organizzatori e impotenza dei lavoratori del sesso</i> <i>Sex Industry in Slovenia on the Web: Between Oligopoles of Organizers and Powerlessness of Sex Workers</i>	Marija Jurič Pahor: Prehajati meje: vpogledi v nastanek in razvoj kulture dialoga in miru v prostoru Alpe-Jadran 171 <i>Andando oltre le frontiere: uno sguardo approfondito sulla nascita e sviluppo di una cultura del dialogo e di pace nella regione Alpe-Adria</i> <i>Going Beyond Borders: Insights into the Creation and Development of the Culture of Dialogue and Peace in the Alps-Adriatic Region</i>
Karmen Erjavec: Raba interneta med starimi prebivalci Slovenije 157 <i>Utilizzo di internet tra la popolazione Slovena anziana</i> <i>Internet use among old people in Slovenia</i>	Kazalo k slikam na ovitku 188 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
	Navodila avtorjem 189 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i>
<hr/>	
Pavel Jamnik, Matija Turk & Bruno Blažina: Jama Luknja v skali pri Razdrtem. Revizija dosedanjih objav o najdišču in časovna umestitev arheoloških najdb 197 <i>Caverna Luknja v skali di Razdrto. Revisione dei dati finora pubblicati in relazione al sito archeologico e la collocazione temporale dei reperti archeologici</i> <i>The Luknja v skali cave near Razdrto. A revision of the existing publications about the site and a chronological classification of the archaeological find</i>	Renata Novak Klemenčič: Rekonstrukcija fasade Kneževega dvora v Dubrovniku v času prenove Onofria di Giordano della Cava 253 <i>Ricostruzione della facciata occidentale del Palazzo dei Rettori ai tempi di Onofrio di Giordano della Cava</i> <i>Reconstruction of the Façade of the Rector's Palace in Dubrovnik during the Works of Onofrio di Giordano della Cava</i>
Ines Beguš: Portulanske karte in atlasi majorške šole: upodobitve Sredozemlja in Jadrana v 16. stoletju 213 <i>Carte e atlanti maiorchini in forma di portolano: rappresentazioni del Mediterraneo e dell'Atlantico nel XVI secolo</i> <i>Portolan Charts and Atlases of the Majorcan School: The Representation of the Mediterranean and Adriatic Sea in the 16th Century</i>	Monika Govekar-Okoliš: Secondary School Legislation in Austria (1849-1914) and its Effects on Efforts to Establish the Slovene Language in Grammar Schools in the Primorska Region 261 <i>L'influsso della legislazione austriaca nel campo delle scuole secondarie (1849-1914) sull'impegno per l'affermazione della lingua slovena nei ginnasi del Litorale</i> <i>Avstrijska srednješolska zakonodaja (1849-1914) in njen vpliv na prizadevanja za slovenski jezik v gimnazijah na Primorskem</i>
Ante Blaće: Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's <i>Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta</i> 239 <i>Le fortezze dell' Adriatico orientale nell' isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta... di Vincenzo Maria Coronelli</i> <i>Vzhodno jadranske utrdbe v izolariju Vincenza Marie Coronellija Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta...</i>	Moira Irina Cavaion: Testing Feasibility of Cross Border Contacts within Primary Neighbouring Languages Classroom 277 <i>Realizzabilità dei contatti transfrontalieri nell'insegnamento delle lingue di confine nelle scuole d'istruzione primaria</i> <i>Izvedljivost čezmejnega povezovanja pri poučevanju sosedskega jezika v osnovnih šolah</i>

<p>Jožica Škofic: Zasnova vseslovenskega slovarja narečnih hišnih in ledinskih imen 293 <i>Impostazione del dizionario sloveno dei nomi familiari dialettali e dei toponimi dialettali</i> <i>Project of Slovene Dictionary of Dialect Micro-Toponyms and House Names</i></p> <p>Maja Bitenc: Stališča gimnazijcev do slovenskih jezikovnih zvrsti: Raziskava s tehniko prikritih dvojic 307 <i>Grammar school students' attitudes to Slovene language varieties: Research with the matched-guise technique</i> <i>Attitudini degli studenti di liceo classico ai vari linguaggi Sloveni: Ricerca con la tecnica del matched-guise</i></p> <p>Maja Bitenc: Tehnika prikritih dvojic: Primerjava in kritično ovrednotenje dveh poskusov 319 <i>The matched-guise technique: Comparison and critical evaluation of two experiments</i> <i>La tecnica di matched-guise: Comparazione e valutazione critica dei due esperimenti</i></p>	<p>Danila Zuljan Kumar: Podredne stavčne strukture v nadiškem in briškem narečju 331 <i>Le proposizioni subordinate nei dialetti del Natisone e del Collio</i> <i>Subordinate Clauses in the Nadiško/Natisone and the Brda/Collio dialects</i></p> <p>Januška Gostenčnik: Govor kraja Banja Loka (SLA T283) (po gradivu za SLA) 343 <i>La parlata del luogo di Banja Loka (SLA T283) (secondo il materiale per lo SLA)</i> <i>The speech of the town of Banja Loka (SLA T283) (based on material for the SLA)</i></p> <p>Kazalo k slikam na ovitku 356 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i></p> <p>Navodila avtorjem 357 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i></p>
--	---

<p>Tomaž Deželan & Samo Pavlin: The challenges of employability and citizenship in education – towards a holistic understanding 363 <i>Le sfide dell'occupabilità e della cittadinanza nel contesto dell'istruzione – sulla strada verso una comprensione completa</i> <i>Izzivi zaposljivosti in državljanstva v kontekstu izobraževanja – na poti k celostnem razumevanju</i></p> <p>Nafsika Alexiadou & Sally Findlow: Developing the educated citizen: changing frameworks for the roles of universities in Europe and England 371 <i>Formazione del cittadino istruito: quadri in cambiamento nell'ambito delle università in Europa e Inghilterra</i> <i>Oblikovanje izobraženega državljana: spreminjanje okvirov univerz v Evropi in Angliji</i></p>	<p>Samo Pavlin, Tomaž Deželan & Ulrich Teichler: Hybrid roles, converging knowledge needs for graduates' careers? An insight into academic and administrative perspectives 383 <i>Ruoli ibridi, occupabilità e cambiamenti nell'istruzione superiore: punto di vista accademico e amministrativo</i> <i>Hibridne vloge, zaposljivost in spremembe v visokem šolstvu: pogled iz akademskega ter administratorskega zornega kota</i></p> <p>Jason Laker, Concepción Naval & Kornelija Mrnjauš: The folly of employability: the case for a citizen-driven market economy 397 <i>La disoccupazione dei giovani e la follia dell'occupabilità: argomenti per un'economia di mercato orientata verso il cittadino</i> <i>Nezaposlenost mladih in norost zaposljivosti: argumenti za v državljana usmerjeno tržno gospodarstvo</i></p>
---	---

- Samo Pavlin & Julian Stanley:** Exploring learning of vocational education and training students in European Countries 407
Ricerca sull'apprendimento nel campo dell'istruzione e della formazione professionale negli stati Europei
Raziskovanje učenja dijakov poklicnega izobraževanja in usposabljanja v evropskih državah
- Tomaž Deželan & Maja Sever:** The higher education citizenship curriculum: an analysis of first-cycle Bologna study programmes of the University of Ljubljana 419
Educazione civica nel curriculum dell'istruzione superiore: analisi dei programmi di studio di primo livello ai sensi delle direttrici del processo di Bologna dell'Università di Lubiana
Državljska vzgoja v visokošolskem kurikulumu: analiza prvostopenjskih bolonjskih študijskih programov Univerze v Ljubljani
- Matjaž Uršič, Karien Dekker & Maša Filipovič Hrast:** Spatial organization and youth participation: case of the University of Ljubljana and Tokyo Metropolitan University 433
Influsso dell'organizzazione dello spazio sulla partecipazione dei giovani: gli esempi dell'Università di Lubiana e dell'Università metropolitana di Tokio
Vpliv prostorske organizacije na participacijo mladih: primera Univerze v Ljubljani in Metropolitanske univerze v Tokiju
- Karmen Erjavec:** Readers of online news comments: why do they read hate speech comments? 451
Lettori di commenti delle notizie online: perché leggono i commenti incitanti all'odio? Bralci spletnih novičarskih komentarjev: zakaj berejo komentarje s sovražnim govorom?
- Igor Vobič & Melita Poler Kovačič:** Keeping hate speech at the gates: moderating practices at three Slovenian news websites 463
Mantenere discorso incitante all'odio alle porte: pratiche di moderazione di tre siti di news Sloveni
Zadrževanje sovražnega govora na vratih: prakse moderiranja na treh slovenskih novičarskih spletnih mestih
- Rok Čeferin & Špelca Mežnar:** Online hate-speech and anonymous internet comments: how to fight the legal battle in Slovenia? 477
Civilno in kazensko pravno varstvo pred sovražnim govorom v anonimnih komentarjih na internetu v Sloveniji
Discorso incitante all'odio on-line e commenti anonimi su internet: come combattere la battaglia legale in Slovenia?
- Hibai Lopez-Gonzalez & Frederic Guerrero-Sole:** When the medium is on the message: exploring hate in mediareader interactions in Spanish online sports journalism 489
Ko je medij sporočilo: raziskovanje sovraštva v interakciji med medijem in bralci v španskem spletnem športnem novinarstvu
Quando il medium e' il messaggio: esplorare odio nelle interazioni tra media e lettori nel giornalismo sportivo spagnolo on-line
- Bartosz Hordecki:** Contemporary research on hate speech in news websites' comments from the perspective of Jürgen Habermas's theory of knowledge 501
Sodobne raziskave o spletnih novičarskih komentarjih s sovražnim govorom iz perspektive teorije znanja Jürgena Habermasa
Ricerca contemporanea sul discorso incitante all'odio nei commenti sui siti di news: dalla prospettiva della teoria di Jürgen Habermas sul sapere
- Reeta Poyhtari:** Limits of hate speech and freedom of speech on moderated news websites in Finland, Sweden, the Netherlands and the UK 513
I limiti del discorso incitante all'odio e la libertà di parola in siti di news con moderazione in Finlandia, Svezia, Paesi bassi, e Gran Bretagna
Meje sovražnega govora in svobode govora na moderiranih spletnih straneh na Finskem, Švedskem, Nizozemskem in v Veliki Britaniji
- Milica Antić Gaber & Urška Strle:** A Contribution to understanding »Čefurke« 525
Un contributo alla riflessione di "Čefurke"
Prispevek k razumevanju »Čefurke«
- OCENE/RECENSIONI/REVIEWS**
- Metoda Kemperl, Luka Vidmar:
 Barok na Slovenskem. Sakralni prostori/ Barocco in Slovenia. Luoghi religiosi/ Baroque in Slovenia. Religious places (Ines Unetič) 541
- Matija Zorn, Nika Razpotnik Visković, Peter Repolusk, Mateja Ferik:
 Prostorski in regionalni razvoj Sredozemlja – enotni pristop in izbrana orodja/ Sviluppo territoriale e regionale Mediterraneo - approccio comune e selezionati strumenti/ Spatial and regional Mediterranean development - common approach and selected tools (Valentina Brečko Grubar) 542

Vesna Leskošek, Milica Antić Gaber, Irena Selišnik, Katja Filipčič, Mojca Urek, Katja Matko, Darja Zaviršek, Mateja Sedmak, Ana Kralj (2013): Nasilje nad ženskami v Sloveniji/ <i>La violenza contro le donne in Slovenia/ Violence against women in Slovenia</i> (Tjaša Žakelj) 544	Kazalo k slikam na ovitku 547 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
	Navodila avtorjem 548 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i>
<hr/>	
Slobodan Selinić: Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije 553 <i>La diplomazia jugoslava 1945–1950: nascita della diplomazia di partito</i> <i>Yugoslav Diplomacy 1945–1950: Creating a Party Diplomatic Service</i>	Dragan Bogetić: Jugoslavija i nesvrstanost: prilog prevazilaženju predrasuda i stereotipa 615 <i>La Jugoslavia e il non allineamento: contributo al superamento dei pregiudizi e degli stereotipi</i> <i>Yugoslavia and Non-Alignment: a Contribution to Overcoming Prejudices and Stereotypes</i>
Andrej Rahten: Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo 563 <i>Diplomatici del re o del maresciallo? Dilemmi e scelte politiche dei diplomatici sloveni nel passaggio dalla Jugoslavia monarchica a quella comunista</i> <i>King's or Marshal's Diplomats? Political Dilemmas and Decisions of Slovene Diplomats in the Transition Period from Monarchist to Communist Yugoslavia</i>	Jovan Čavoški: Od Alpa do Himalaja: ambasador Dušan Kveder i razvoj jugoslovensko-indijskih odnosa 625 <i>Dalle Alpi all'Himalaya: l'ambasciatore, Dušan Kveder, e lo sviluppo delle relazioni fra la Jugoslavia e l'India</i> <i>From Alps to the Himalayas: Ambassador Dušan Kveder and the Evolution of Indo-Yugoslav Relations</i>
Vladimir Petrović: Josip Broz Tito's Summit Diplomacy in the International Relations of Socialist Yugoslavia 1944–1961 577 <i>La diplomazia apicale di Tito e le relazioni internazionali della Jugoslavia socialista 1944–1961</i> <i>Titova »summit-diplomacija« in mednarodni odnosi socialistične Jugoslavije 1944–1961</i>	Dragomir Bondžić: Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961 637 <i>La formazione degli studenti provenienti dai paesi in via di sviluppo quale parte della politica estera jugoslava 1950–1961</i> <i>The Education of Students from Developing Countries as a Part of Foreign Policy of Yugoslavia 1950–1961</i>
Aleksandar Životić: Insistiranje na principima? Jugoslavija i počeci rata u Koreji (1950–1951) 593 <i>Perseveranza dei principi? La Jugoslavia e l'inizio della guerra di Corea (1950–1951)</i> <i>Insisting on Principles? Yugoslavia and the Beginning of War in Korea (1950–1951)</i>	Vladimir Lj. Cvetković: Jugoslavija i istočnoevropske zemlje u susedstvu 1953–1958: opservacija, akcija, rezultati 649 <i>La Jugoslavia e i paesi confinanti dell'Europa orientale 1953–1958: contesto, strategie, risultati</i> <i>Yugoslavia and the Neighboring East European Countries 1953–1958: Observation, Action, Results</i>
Mateja Režek: Vročna jesen 1956: sueška kriza, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije 601 <i>Autunno caldo 1956: la crisi di Suez, la rivolta ungherese e il ruolo della Jugoslavia</i> <i>Hot Autumn 1956: the Suez Crisis, the Hungarian Uprising, and the Role of Yugoslavia</i>	Marijana Stamova: Bulgarian-Yugoslav Relations and the Macedonian Question (1948–1963) 661 <i>Le relazioni bulgaro-jugoslave e la questione macedone (1948–1963)</i> <i>Bolgarsko-jugoslovanski odnosi in makedonsko vprašanje (1948–1963)</i>

Jan Pelikán: Kosovo in jugoslovansko-albanski odnosi v letih 1966–1968 671 <i>Il Kosovo e le relazioni jugoslavo-albanesi negli anni 1966–1968</i> <i>Kosovo and Yugoslav-Albanian Relations between 1966 and 1968</i>	Jure Ramšak: »Socialistična« gospodarska diplomacija: dejavnost Socialistične republike Slovenije na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980 733 <i>Diplomazia economica »socialista«: l'attività della Repubblica socialista di Slovenia nei rapporti economici internazionali 1974–1980</i> <i>»Socialist« Economic Diplomacy: Activities of the Socialist Republic of Slovenia in the Field of International Economic Relations 1974–1980</i>
Mira Radojević: Savez »Oslobodjenje« o spoljni politiki jugoslovske države (1948–1961) 681 <i>L'alleanza »Oslobodjenje« (Liberazione) in materia di politica estera dello stato jugoslavo (1948–1961)</i> <i>The »Oslobodjenje« (Liberation) Alliance about Foreign Policy of Yugoslavia (1948–1961)</i>	Bojan Godeša: Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945) 749 <i>Lo sviluppo delle relazioni con i paesi confinanti (Italia, Austria) nel movimento partigiano sloveno/jugoslavo (1941–1945)</i> <i>The Shaping of the Attitude towards the Neighbouring States (Italy, Austria) in the Slovenian/Yugoslav Partisan Movement (1941–1945)</i>
Radmila Radić: Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine 691 <i>Jugoslavia e Vaticano 1918–1992</i> <i>Yugoslavia and the Vatican 1918–1992</i>	Jože Pirjevec: Iskanje socializma s človeškim obrazom 763 <i>La ricerca di un socialismo dal volto umano</i> <i>The Search for Socialism with a Human Face</i>
Dušan Nečak: Slovenski diplomati v nemško-jugoslovanskih odnosih 1949–1973 703 <i>I diplomatici sloveni nelle relazioni tedesco-jugoslave 1949–1973</i> <i>Slovene Diplomats in German-Yugoslav Relations 1949–1973</i>	Kazalo k slikam na ovitku 780 <i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
Gorazd Bajc: Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica 713 <i>Behind the Visit of Tito in Rome – 1971: the Local and the International Context Seen by the British Diplomacy</i> <i>V zakulisju Titovega obiska v Rimu leta 1971: pogledi britanske diplomacije na lokalne in mednarodne razsežnosti</i>	Navodila avtorjem 781 <i>Istruzioni per gli autori</i> <i>Instructions to authors</i>

